MASTER
NEGATIVE
NO. 92-80731-2

AUTHOR:
CAESAR, JULIUS

TITLE:
C. IULII CAESARIS
COMMENTARII

PLACE:
LIPSIAE

DATE:
1896-1911

Master Negative #

92-80731.2

COLUMBIA UNIVERSITY LIBRARIES
PRESERVATION DEPARTMENT

BIBLIOGRAPHIC MICROFORM TARGET

Original Material as Filmed - Existing Bibliographic Record

87C16
IF11

Works 1896

Caesar, ~~C.~~ Julius.

C. Iulii Caesaris Commentarii, cum A. Hirtii aliorumque supplementis, ex recensione Bernardi Kübleri... Editio minor. Lipsiae, in aedibus B.G. Teubneri, 1896-1911 [v.1-2, 1911].

3 v. in 4. map. 17½ cm. (Bibliotheca scriptorvm Graecorvm et Romanorvm Tevbneriana.)

v.1-2, editio stereotypa minor.

Contents.-- v.1. Commentarii de bello Gallico.-- v.2. Commentarii de bello civili.-- v.3. pars 1. Commentarius de bello Alexandrino, rec. B. Kübler.

63954

(See next card.)

87C16
IF11

Caesar, ~~C.~~ Julius.

C. Iulii Caesaris Commentarii... ex recensione Bernardi Kübleri. 1896-1911. (Card 2).

Commentarius de bello Africo, rec. Ed. Wölfflin. v.3, pars altera. Commentarius de bello Hispaniensi. C. Iulii Caesaris et A. Hirtii fragmenta.

Restrictions on Use:

TECHNICAL MICROFORM DATA

FILM SIZE: 35 REDUCTION RATIO: 11x

IMAGE PLACEMENT: IA IIA IB IIB

DATE FILMED: 9/12/92 INITIALS S.M

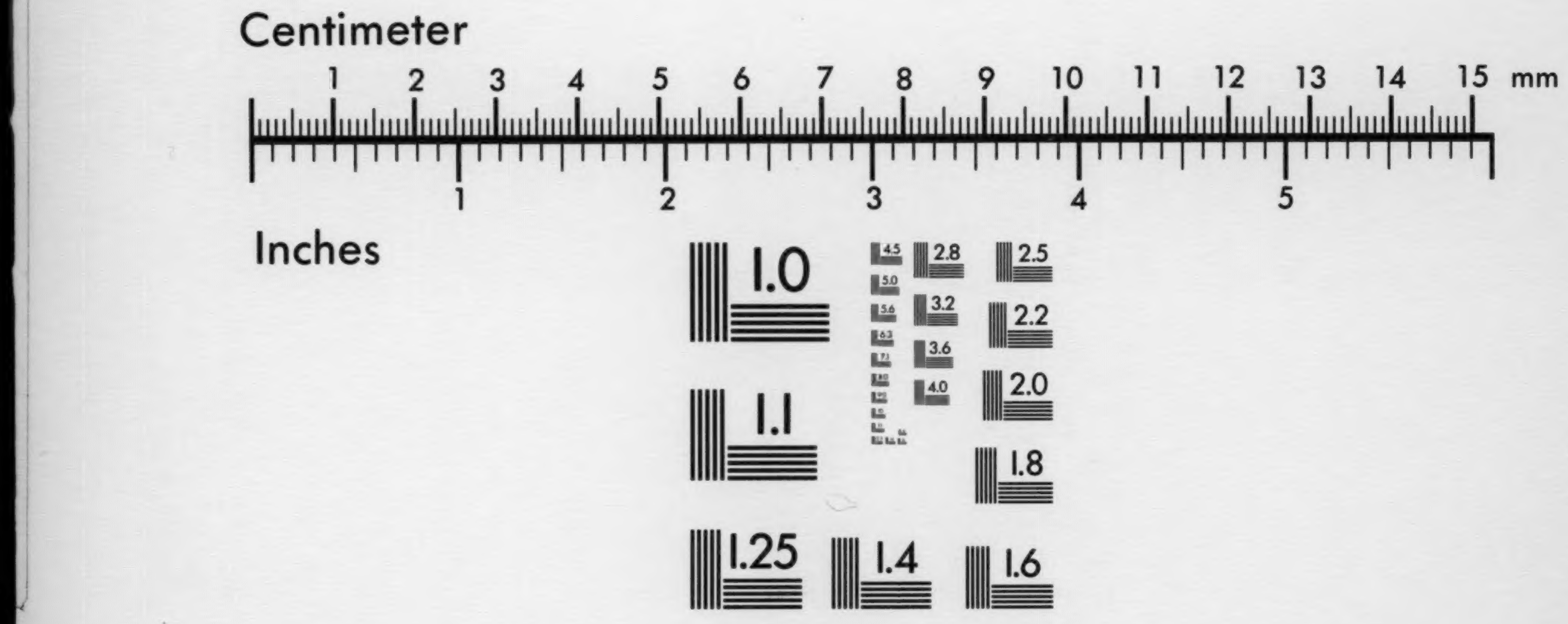
FILMED BY: RESEARCH PUBLICATIONS, INC WOODBRIDGE, CT

VOLUME 1

Association for Information and Image Management

1100 Wayne Avenue, Suite 1100
Silver Spring, Maryland 20910

301/587-8202

MANUFACTURED TO AIIM STANDARDS
BY APPLIED IMAGE, INC.

C. IULII CAESARIS COMMENTARII

CUM A. HIRTII ALIORUMQUE SUPPLEMENTIS

EX RECENSIONE

BERNARDI KÜBLERI

VOL. I

COMMENTARII DE BELLO GALLICO

ADIECTA EST TABULA GEOGRAPHICA

EDITIO STEREOTYPA MINOR

MCMXI

LIPSIAE

IN AEDIBUS B. G. TEUBNERI

LIPSIAE: TYPIS B. G. TEUBNERI

I.

C. IULI CAESARIS

COMMENTARII

DE

BELLO GALLICO.

LIBER PRIMUS.

GALLIA est omnis divisa in partes tres, quarum 1
unam incolunt Belgae, aliam Aquitani, tertiam, qui
ipsorum lingua Celtae, nostra Galli appellantur. Hi 2
omnes lingua, institutis, legibus inter se differunt.
Gallos ab Aquitanis Garumna flumen, a Belgis Matrona
et Sequana dividit. Horum omnium fortissimi sunt 3
Belgae, propterea quod a cultu atque humanitate pro-
vinciae longissime absunt, minimeque ad eos merca-
tores saepe commeant atque ea, quae ad effeminandos
animos pertinent, important, proximique sunt Germanis,
qui trans Rhenum incolunt, quibuscum continenter
bellum gerunt. Qua de causa Helvetii quoque reliquos 4
Gallos virtute praecedunt, quod fere cotidianis proeliis
cum Germanis contendunt, cum aut suis finibus eos
prohibent aut ipsi in eorum finibus bellum gerunt.
Eorum una pars, quam Gallos obtinere dictum est, 5
initium capit a flumine Rhodano, continetur Garumna
flumine, Oceano, finibus Belgarum, attingit etiam ab
Sequanis et Helvetiis flumen Rhenum, vergit ad sep-
tentriones. Belgae ab extremis Galliae finibus oriuntur, 6
pertinent ad inferiorem partem fluminis Rheni, spectant
in septentrionem et orientem solem. Aquitania a Ga- 7
rumna flumine ad Pyrenaeos montes et eam partem
Oceani, quae est ad Hispaniam, pertinet; spectat inter
occasum solis et septentriones.

1 II. Apud Helvetios longe nobilissimus fuit et di-
tissimus Orgetorix. Is M. Messala M. Pisone consu-
libus regni cupiditate inductus coniurationem nobilitatis
fecit et civitati persuasit, ut de finibus suis cum omni-
2 bus copiis exirent: perfacile esse, cum virtute omnibus
3 praestarent, totius Galliae imperio potiri. Id hoc faci-
lius eis persuasit, quod undique loci natura Helvetii
continentur: una ex parte flumine Rheno latissimo
atque altissimo, qui agrum Helvetium a Germanis di-
vidit, altera ex parte monte Iura altissimo, qui est
inter Sequanos et Helvetios, tertia lacu Lemanno et
flumine Rhodano, qui provinciam nostram ab Helvetiis
4 dividit. His rebus fiebat, ut et minus late vagarentur
et minus facile finitimis bellum inferre possent; qua
ex parte homines bellandi cupidi magno dolore ad-
5 ficiebantur. Pro multitudine autem hominum et pro
gloria belli atque fortitudinis angustos se fines habere
arbitrabantur, qui in longitudinem milia passuum CCXL,
in latitudinem CLXXX patebant.

1 III. His rebus adducti et auctoritate Orgetorigis
permoti constituerunt ea, quae ad proficiscendum per-
tinerent, comparare, iumentorum et carrorum quam
maximum numerum coëmere, sementes quam maximas
facere, ut in itinere copia frumenti suppeteret, cum
proximis civitatibus pacem et amicitiam confirmare.
2 Ad eas res conficiendas biennium sibi satis esse
duxerunt: in tertium annum profectionem lege confir-
3 mant. Ad eas res conficiendas Orgetorix deligitur. Is
4 sibi legationem ad civitates suscepit. In eo itinere
persuadet Castico, Catamantaloedis filio, Sequano, cuius
pater regnum in Sequanis multos annos obtinuerat et
ab senatu populi Romani amicus appellatus erat, ut
regnum in civitate sua occuparet, quod pater ante
5 habuerat; itemque Dumnorigi Haeduo, fratri Divitiaci,

qui eo tempore principatum in civitate obtinebat ac
maxime plebi acceptus erat, ut idem conaretur, per-
suadet eique filiam suam in matrimonium dat. Per- 6
facile factu esse illis probat conata perficere, propterea
quod ipse suae civitatis imperium obtenturus esset:
non esse dubium, quin totius Galliae plurimum Hel-
vetii possent; se suis copiis suoque exercitu illis regna
conciliaturum confirmat. Hac oratione adducti inter 7
se fidem et ius iurandum dant et regno occupato per
tres potentissimos ac firmissimos populos totius Galliae
imperio sese potiri posse sperant.

IIII. Ea res est Helvetiis per indicium enuntiata. 1
Moribus suis Orgetorigem ex vinculis causam dicere
coëgerunt; damnatum poenam sequi oportebat, ut igni
cremaretur. Die constituta causae dictionis Orgetorix 2
ad iudicium omnem suam familiam, ad hominum milia
X, undique coëgit et omnes clientes obaeratosque suos,
quorum magnum numerum habebat, eodem conduxit;
per eos, ne causam diceret, se eripuit. Cum civitas 3
ob eam rem incitata armis ius suum exsequi conare-
tur multitudinemque hominum ex agris magistratus
cogerent, Orgetorix mortuus est; neque abest suspicio, 4
ut Helvetii arbitrantur, quin ipse sibi mortem con-
sciverit.

V. Post eius mortem nihilo minus Helvetii id, 1
quod constituerant, facere conantur, ut e finibus suis
exeant. Ubi iam se ad eam rem paratos esse arbitrati 2
sunt, oppida sua omnia, numero ad XII, vicos ad CCCC,
reliqua privata aedificia incendunt, frumentum omne,
praeter quod secum portaturi erant, comburunt, ut 3
domum reditionis spe sublata paratiores ad omnia peri-
cula subeunda essent, trium mensium molita cibaria
sibi quemque domo efferre iubent. Persuadent Rauracis 4
et Tulingis et Latovicis finitimis suis, uti eodem usi

consilio oppidis suis vicisque exustis una cum iis pro-
ficiscantur, Boiosque, qui trans Rhenum incoluerant
et in agrum Noricum transierant Noreiamque oppugna-
rant, receptos ad se socios sibi adsciscunt.

1 VI. Erant omnino itinera duo, quibus itineribus
domo exire possent: unum per Sequanos, angustum
et difficile, inter montem Iuram et flumen Rhodanum,
vix qua singuli carri ducerentur, mons autem altissi-
mus impendebat, ut facile perpauci prohibere possent;
2 alterum per provinciam nostram, multo facilius atque
expeditius, propterea quod inter fines Helvetiorum et
Allobrogum, qui nuper pacati erant, Rhodanus fluit
3 isque nonnullis locis vado transitur. Extremum oppi-
dum Allobrogum est proximumque Helvetiorum fini-
bus Genava. Ex eo oppido pons ad Helvetios pertinet.
Allobrogibus sese vel persuasuros, quod nondum bono
animo in populum Romanum viderentur, existimabant,
vel vi coacturos, ut per suos fines eos ire paterentur.
4 Omnibus rebus ad profectionem comparatis diem dicunt,
qua die ad ripam Rhodani omnes conveniant. Is dies
erat a. d. V. Kal. April. L. Pisone A. Gabinio con-
sulibus.

1 VII. Caesari cum id nuntiatum esset eos per pro-
vinciam nostram iter facere conari, maturat ab urbe
proficisci et, quam maximis potest itineribus, in Gal-
liam ulteriorem contendit et ad Genavam pervenit.
2 Provinciae toti quam maximum potest militum nume-
rum imperat (erat omnino in Gallia ulteriore legio
una), pontem, qui erat ad Genavam, iubet rescindi.
3 Ubi de eius adventu Helvetii certiores facti sunt,
legatos ad eum mittunt nobilissimos civitatis, cuius
legationis Nammeius et Verucloetius principem locum
obtinebant, qui dicerent sibi esse in animo sine ullo
maleficio iter per provinciam facere, propterea quod

aliud iter haberent nullum: rogare, ut eius voluntate
id sibi facere liceat. Caesar, quod memoria tenebat 4
L. Cassium consulem occisum exercitumque eius ab
Helvetiis pulsum et sub iugum missum, concedendum
non putabat; neque homines inimico animo data facul-
tate per provinciam itineris faciendi temperaturos ab
iniuria et maleficio existimabat. Tamen, ut spatium 5
intercedere posset, dum milites, quos imperaverat, con-
venirent, legatis respondit diem se ad deliberandum
sumpturum: si quid vellent, ad Id. April. reverterentur.

VIII. Interea ea legione, quam secum habebat, 1
militibusque, qui ex provincia convenerant, ab lacu Le-
manno, qui in flumen Rhodanum influit, ad montem
Iuram, qui fines Sequanorum ab Helvetiis dividit, milia
passuum XIX murum in altitudinem pedum XVI fossam-
que perducit. Eo opere perfecto praesidia disponit, 2
castella communit, quo facilius, si se invito transire
conarentur, prohibere possit. Ubi ea dies, quam con- 3
stituerat cum legatis, venit et legati ad eum reverte-
runt, negat se more et exemplo populi Romani posse
iter ulli per provinciam dare et, si vim facere conentur,
prohibiturum ostendit. Helvetii ea spe deiecti navibus 4
iunctis ratibusque compluribus factis, alii vadis Rho-
dani, qua minima altitudo fluminis erat, nonnumquam
interdiu, saepius noctu, si perrumpere possent, conati
operis munitione et militum concursu et telis repulsi
hoc conatu destiterunt.

VIIII. Relinquebatur una per Sequanos via, qua 1
Sequanis invitis propter angustias ire non poterant.
His cum sua sponte persuadere non possent, legatos 2
ad Dumnorigem Haeduum mittunt, ut eo deprecatore
a Sequanis impetrarent. Dumnorix gratia et largitione 3
apud Sequanos plurimum poterat et Helvetiis erat ami-
cus, quod ex ea civitate Orgetorigis filiam in matri-

monium duxerat, et cupiditate regni adductus novis
rebus studebat et quam plurimas civitates suo bene-
4 ficio habere obstrictas volebat. Itaque rem suscipit
et a Sequanis impetrat, ut per fines suos Helvetios ire
patiantur, obsidesque uti inter sese dent, perficit: Se-
quani, ne itinere Helvetios prohibeant, Helvetii, ut sine
maleficio et iniuria transeant.

1 X. Caesari renuntiatur Helvetiis esse in animo per
agrum Sequanorum et Haeduorum iter in Santonum
fines facere, qui non longe a Tolosatium finibus ab-
2 sunt, quae civitas est in provincia. Id si fieret, in-
tellegebat magno cum periculo provinciae futurum,
ut homines bellicosos, populi Romani inimicos, locis
patentibus maximeque frumentariis finitimos haberet.
3 Ob eas causas ei munitioni, quam fecerat, T. Labienum
legatum praefecit; ipse in Italiam magnis itineribus
contendit duasque ibi legiones conscribit et tres, quae
circum Aquileiam hiemabant, ex hibernis educit et,
qua proximum iter in ulteriorem Galliam per Alpes
4 erat, cum his quinque legionibus ire contendit. Ibi
Ceutrones et Graioceli et Caturiges locis superioribus
5 occupatis itinere exercitum prohibere conantur. Com-
pluribus his proeliis pulsis ab Ocelo, quod est *oppi-
dum* citerioris provinciae extremum, in fines Vocon-
tiorum ulterioris provinciae die septimo pervenit; inde
in Allobrogum fines, ab Allobrogibus in Segusiavos
exercitum ducit. Hi sunt extra provinciam trans Rho-
danum primi.

1 XI. Helvetii iam per angustias et fines Sequano-
rum suas copias traduxerant et in Haeduorum fines
2 pervenerant eorumque agros populabantur. Haedui
cum se suaque ab iis defendere non possent, legatos
3 ad Caesarem mittunt rogatum auxilium: Ita se omni
tempore de populo Romano meritos esse, ut paene in

conspectu exercitus nostri agri vastari, liberi eorum
in servitutem abduci, oppida expugnari non debuerint.
Eodem tempore, *quo* Haedui, Ambarri, necessarii et 4
consanguinei Haeduorum, Caesarem certiorem faciunt
sese depopulatis agris non facile ab oppidis vim ho-
stium prohibere. Item Allobroges, qui trans Rhoda- 5
num vicos possessionesque habebant, fuga se ad Cae-
sarem recipiunt et demonstrant sibi praeter agri solum
nihil esse reliqui. Quibus rebus adductus Caesar non 6
exspectandum sibi statuit, dum omnibus fortunis socio-
rum consumptis in Santonos Helvetii pervenirent.

XII. Flumen est Arar, quod per fines Haeduorum 1
et Sequanorum in Rhodanum influit incredibili leni-
tate, ita ut oculis, in utram partem fluat, iudicari non
possit. Id Helvetii ratibus ac lintribus iunctis trans-
ibant. Ubi per exploratores Caesar certior factus est 2
tres iam partes copiarum Helvetios id flumen tradu-
xisse, quartam vero partem citra flumen Ararim reli-
quam esse, de tertia vigilia cum legionibus tribus e
castris profectus ad eam partem pervenit, quae non-
dum flumen transierat. Eos impeditos et inopinantes 3
adgressus magnam partem eorum concidit; reliqui sese
fugae mandarunt atque in proximas silvas abdiderunt.
Is pagus appellabatur Tigurinus; nam omnis civitas 4
Helvetia in quattuor pagos divisa est. Hic pagus 5
unus, cum domo exisset patrum nostrorum memoria,
L. Cassium consulem interfecerat et eius exercitum
sub iugum miserat. Ita sive casu sive consilio deo- 6
rum immortalium, quae pars civitatis Helvetiae insig-
nem calamitatem populo Romano intulerat, ea princeps
poenas persolvit. Qua in re Caesar non solum publi- 7
cas, sed etiam privatas iniurias ultus est, quod eius
soceri L. Pisonis avum, L. Pisonem legatum, Tigurini
eodem proelio, quo Cassium, interfecerant.

1 XIII. Hoc proelio facto reliquas copias Helvetio-
rum ut consequi posset, pontem in Arari faciendum
2 curat atque ita exercitum traducit. Helvetii repentino
eius adventu commoti, cum id, quod ipsi diebus xx
aegerrime confecerant, ut flumen transirent, illum uno
die fecisse intellegerent, legatos ad eum mittunt; cuius
legationis Divico princeps fuit, qui bello Cassiano dux
3 Helvetiorum fuerat. Is ita cum Caesare egit: Si pa-
cem populus Romanus cum Helvetiis faceret, in eam
partem ituros atque ibi futuros Helvetios, ubi eos
4 Caesar constituisset atque esse voluisset; sin bello
persequi perseveraret, reminisceretur et veteris incom-
modi populi Romani et pristinae virtutis Helvetiorum.
5 Quod improviso unum pagum adortus esset, cum ii,
qui flumen transissent, suis auxilium ferre non pos-
sent, ne ob eam rem aut suae magnopere virtuti tri-
6 bueret aut ipsos despiceret. Se ita a patribus maio-
ribusque suis didicisse, ut magis virtute contenderent,
7 quam dolo aut insidiis niterentur. Quare ne commit-
teret, ut is locus, ubi constitissent, ex calamitate
populi Romani et internecione exercitus nomen caperet
aut memoriam proderet.

1 XIIII. His Caesar ita respondit: Eo sibi minus
dubitationis dari, quod eas res, quas legati Helvetii
commemorassent, memoria teneret, atque eo gravius
ferre, quo minus merito populi Romani accidissent:
2 qui si alicuius iniuriae sibi conscius fuisset, non fuisse
difficile cavere; sed eo deceptum, quod neque commis-
sum a se intellegeret, quare timeret, neque sine causa
3 timendum putaret. Quod si veteris contumeliae obli-
visci vellet, num etiam recentium iniuriarum, quod eo
invito iter per provinciam per vim temptassent, quod
Haeduos, quod Ambarros, quod Allobroges vexassent,
4 memoriam deponere posse? Quod sua victoria tam

insolenter gloriarentur quodque tam diu se impune
iniurias intulisse admirarentur, eodem pertinere. Con- 5
suesse enim deos immortales, quo gravius homines ex
commutatione rerum doleant, quos pro scelere eorum
ulcisci velint, his secundiores interdum res et diutur-
niorem impunitatem concedere. Cum ea ita sint, tamen, 6
si obsides ab iis sibi dentur, uti ea, quae polliceantur,
facturos intellegat, et si Haeduis de iniuriis, quas ipsis
sociisque eorum intulerint, item si Allobrogibus satis-
faciant, sese cum iis pacem esse facturum. Divico 7
respondit: Ita Helvetios a maioribus suis institutos
esse, uti obsides accipere, non dare consuerint: eius rei
populum Romanum esse testem. Hoc responso dato
discessit.

XV. Postero die castra ex eo loco movent. Idem 1
facit Caesar equitatumque omnem, ad numerum quat-
tuor milium, quem ex omni provincia et Haeduis atque
eorum sociis coactum habebat, praemittit, qui videant,
quas in partes hostes iter faciant. Qui cupidius novis- 2
simum agmen insecuti alieno loco cum equitatu Hel-
vetiorum proelium committunt; et pauci de nostris
cadunt. Quo proelio sublati Helvetii, quod D equitibus 3
tantam multitudinem equitum propulerant, audacius
subsistere nonnumquam et novissimo agmine proelio
nostros lacessere coeperunt. Caesar suos a proelio 4
continebat ac satis habebat in praesentia hostem rapi-
nis, pabulationibus populationibusque prohibere. Ita 5
dies circiter xv iter fecerunt, ut inter novissimum ho-
stium agmen et nostrum primum non amplius quinis
aut senis milibus passuum interesset.

XVI. Interim cotidie Caesar Haeduos frumentum, 1
quod essent publice polliciti, flagitare. Nam propter 2
frigora, quod Gallia sub septentrionibus, ut ante dic-
tum est, posita est, non modo frumenta in agris matura

non erant, sed ne pabuli quidem satis magna copia
3 suppetebat; eo autem frumento, quod flumine Arari
navibus subvexerat, propterea minus uti poterat, quod
iter ab Arari Helvetii averterant, a quibus discedere
4 nolebat. Diem ex die ducere Haedui: conferri, com-
5 portari, adesse dicere. Ubi se diutius duci intellexit
et diem instare, quo die frumentum militibus metiri
oporteret, convocatis eorum principibus, quorum mag-
nam copiam in castris habebat, in his Divitiaco et
Lisco, qui summo magistratui praeerat, quem vergo-
bretum appellant Haedui, qui creatur annuus et vitae
6 necisque in suos habet potestatem, graviter eos accusat,
quod, cum neque emi neque ex agris sumi possit, tam
necessario tempore, tam propinquis hostibus ab iis
non sublevetur; praesertim cum magna ex parte eorum
precibus adductus bellum susceperit, multo etiam gra-
vius, quod sit destitutus, queritur.

1 XVII. Tum demum Liscus oratione Caesaris ad-
ductus, quod antea tacuerat, proponit: Esse nonnullos,
quorum auctoritas apud plebem plurimum valeat, qui
2 privatim plus possint quam ipsi magistratus. Hos
seditiosa atque improba oratione multitudinem deter-
3 rere, ne frumentum conferant, quod debeant: praestare,
si iam principatum Galliae obtinere non possint, Gal-
4 lorum quam Romanorum imperia perferre; neque du-
bitare, quin, si Helvetios superaverint Romani, una
cum reliqua Gallia Haeduis libertatem sint erepturi.
5 Ab eisdem nostra consilia, quaeque in castris gerantur,
6 hostibus enuntiari: hos a se coërceri non posse. Quin
etiam, quod necessariam rem coactus Caesari enuntiarit,
intellegere sese, quanto id cum periculo fecerit, et ob
eam causam, quamdiu potuerit, tacuisse.

1 XVIII. Caesar hac oratione Lisci Dumnorigem,
Divitiaci fratrem, designari sentiebat, sed, quod pluri-

bus praesentibus eas res iactari nolebat, celeriter con-
cilium dimittit, Liscum retinet. Quaerit ex solo ea, 2
quae in conventu dixerat. Dicit liberius atque auda-
cius. Eadem secreto ab aliis quaerit; reperit esse
vera: Ipsum esse Dumnorigem summa audacia, magna 3
apud plebem propter liberalitatem gratia, cupidum
rerum novarum. Complures annos portoria reliquaque
omnia Haeduorum vectigalia parvo pretio redempta
habere, propterea quod illo licente contra liceri audeat
nemo. His rebus et suam rem familiarem auxisse et 4
facultates ad largiendum magnas comparasse; magnum 5
numerum equitatus suo sumptu semper alere et circum
se habere neque solum domi, sed etiam apud finitimas 6
civitates largiter posse atque huius potentiae causa
matrem in Biturigibus homini illic nobilissimo ac
potentissimo conlocasse, ipsum ex Helvetiis uxorem 7
habere, sororem ex matre et propinquas suas nuptum
in alias civitates conlocasse. Favere et cupere Helvetiis 8
propter eam adfinitatem, odisse etiam suo nomine Cae-
sarem et Romanos, quod eorum adventu potentia eius
deminuta et Divitiacus frater in antiquum locum gratiae
atque honoris sit restitutus. Si quid accidat Romanis, 9
summam in spem per Helvetios regni obtinendi venire;
imperio populi Romani non modo de regno, sed etiam
de ea, quam habeat, gratia desperare. Reperiebat etiam 10
in quaerendo Caesar, quod proelium equestre adversum
paucis ante diebus esset factum, initium eius fugae
factum ab Dumnorige atque eius equitibus (nam equi-
tatui, quem auxilio Caesari Haedui miserant, Dumnorix
praeerat): eorum fuga reliquum esse equitatum per-
territum.

XVIIII. Quibus rebus cognitis, cum ad has su- 1
spiciones certissimae res accederent, quod per fines
Sequanorum Helvetios traduxisset, quod obsides inter

eos dandos curasset, quod ea omnia non modo iniussu
suo et civitatis, sed etiam inscientibus ipsis fecisset,
quod a magistratu Haeduorum accusaretur, satis esse
causae arbitrabatur, quare in eum aut ipse animad-
2 verteret aut civitatem animadvertere iuberet. His om-
nibus rebus unum repugnabat, quod Divitiaci fratris
summum in populum Romanum studium, summam in
se voluntatem, egregiam fidem, iustitiam, temperantiam
cognoverat: nam ne eius supplicio Divitiaci animum
3 offenderet, verebatur. Itaque priusquam quicquam cona-
retur, Divitiacum ad se vocari iubet et cotidianis inter-
pretibus remotis per C. Valerium Troucillum, principem
Galliae provinciae, familiarem suum, cui summam om-
4 nium rerum fidem habebat, cum eo conloquitur; simul
commonefacit, quae ipso praesente in concilio Gallo-
rum de Dumnorige sint dicta, et ostendit, quae sepa-
5 ratim quisque de eo apud se dixerit; petit atque hor-
tatur, ut sine offensione animi vel ipse de eo causa
cognita statuat vel civitatem statuere iubeat.

1 XX. Divitiacus multis cum lacrimis Caesarem com-
plexus obsecrare coepit, ne quid gravius in fratrem
2 statueret: Scire se illa esse vera, nec quemquam ex
eo plus quam se doloris capere, propterea quod, cum
ipse gratia plurimum domi atque in reliqua Gallia, ille
minimum propter adulescentiam posset, per se crevisset;
quibus opibus ac nervis non solum ad minuendam gra-
3 tiam, sed paene ad perniciem suam uteretur. Sese
tamen et amore fraterno et existimatione vulgi com-
4 moveri. Quod si quid ei a Caesare gravius accidisset,
cum ipse eum locum amicitiae apud eum teneret, ne-
minem existimaturum non sua voluntate factum: qua
ex re futurum, uti totius Galliae animi a se averteren-
5 tur. Haec cum pluribus verbis flens a Caesare peteret,
Caesar eius dextram prendit; consolatus rogat, finem

orandi faciat; tanti eius apud se gratiam esse ostendit,
uti et rei publicae iniuriam et suum dolorem eius
voluntati ac precibus condonet. Dumnorigem ad se 6
vocat, fratrem adhibet; quae *hic* in eo reprehendat,
ostendit; quae ipse intellegat, quae civitas queratur,
proponit; monet, ut in reliquum tempus omnes suspi-
ciones vitet; praeterita se Divitiaco fratri condonare
dicit. Dumnorigi custodes ponit, ut, quae agat, qui-
buscum loquatur, scire possit.

XXI. Eodem die ab exploratoribus certior factus 1
hostes sub monte consedisse milia passuum ab ipsius
castris VIII, qualis esset natura montis et qualis in
circuitu ascensus, qui cognoscerent, misit. Renuntia- 2
tum est facilem esse. De tertia vigilia T. Labienum,
legatum pro praetore, cum duabus legionibus et iis
ducibus, qui iter cognoverant, summum iugum montis
ascendere iubet; quid sui consilii sit, ostendit. Ipse de 3
quarta vigilia eodem itinere, quo hostes ierant, ad eos
contendit equitatumque omnem ante se mittit. P. Con- 4
sidius, qui rei militaris peritissimus habebatur et in
exercitu L. Sullae et postea in M. Crassi fuerat, cum
exploratoribus praemittitur

XXII. Prima luce, cum summus mons ab Labieno 1
teneretur, ipse ab hostium castris non longius MD
passibus abesset neque, ut postea ex captivis com-
perit, aut ipsius adventus aut Labieni cognitus esset,
Considius equo admisso ad eum accurrit, dicit mon- 2
tem, quem ab Labieno occupari voluerit, ab hostibus
teneri: id se a Gallicis armis atque insignibus cogno-
visse. Caesar suas copias in proximum collem sub- 3
ducit, aciem instruit. Labienus, ut erat ei praecep-
tum a Caesare, ne proelium committeret, nisi ipsius
copiae prope hostium castra visae essent, ut undique
uno tempore in hostes impetus fieret, monte occupato

4 nostros exspectabat proelioque abstinebat. Multo denique die per exploratores Caesar cognovit et montem ab suis teneri et Helvetios castra movisse et Considium timore perterritum, quod non vidisset, pro viso sibi
5 renuntiasse. Eo die, quo consueverat intervallo, hostes sequitur et milia passuum tria ab eorum castris castra ponit.

1 XXIII. Postridie eius diei, quod omnino biduum supererat, cum exercitui frumentum metiri oporteret, et quod a Bibracte, oppido Haeduorum longe maximo et copiosissimo, non amplius milibus passuum XVIII aberat, rei frumentariae prospiciendum existimavit: iter
2 ab Helvetiis avertit ac Bibracte ire contendit. Ea res per fugitivos L. Aemilii, decurionis equitum Gallorum,
3 hostibus nuntiatur. Helvetii seu quod timore perterritos Romanos discedere a se existimarent, eo magis, quod pridie superioribus locis occupatis proelium non commisissent, sive eo, quod re frumentaria intercludi posse confiderent, commutato consilio atque itinere converso nostros ab novissimo agmine insequi ac lacessere coeperunt.

1 XXIIII. Postquam id animadvertit, copias suas Caesar in proximum collem subducit equitatumque,
2 qui sustineret hostium impetum, misit. Ipse interim in colle medio triplicem aciem instruxit legionum
3 quattuor veteranarum; in summo iugo duas legiones, quas in Gallia citeriore proxime conscripserat, et omnia auxilia conlocari ac totum montem hominibus compleri et interea sarcinas in unum locum conferri et eum ab his, qui in superiore acie constiterant, muniri iussit.
4 Helvetii cum omnibus suis carris secuti impedimenta in unum locum contulerunt; ipsi confertissima acie reiecto nostro equitatu phalange facta sub primam nostram aciem successerunt.

XXV. Caesar primum suo, deinde omnium ex conspectu remotis equis, ut aequato omnium periculo spem fugae tolleret, cohortatus suos proelium commisit. 1
Milites e loco superiore pilis missis facile hostium phalangem perfregerunt. Ea disiecta gladiis destrictis in eos impetum fecerunt. Gallis magno ad pugnam 2
erat impedimento, quod pluribus eorum scutis uno ictu pilorum transfixis et conligatis, cum ferrum se inflexisset, neque evellere neque sinistra impedita satis commode pugnare poterant, multi ut diu iactato 3
bracchio praeoptarent scutum manu emittere et nudo corpore pugnare. Tandem vulneribus defessi et pedem 4
referre et, quod mons suberat circiter mille passuum *spatio*, eo se recipere coeperunt. Capto monte et suc- 5
cedentibus nostris Boii et Tulingi, qui hominum milibus circiter XV agmen hostium claudebant et novissimis praesidio erant, ex itinere nostros ab latere aperto adgressi circumvenere, et id conspicati Helvetii, qui in montem sese receperant, rursus instare et proelium redintegrare coeperunt. Romani conversa signa biper- 6
tito intulerunt: prima et secunda acies, ut victis ac summotis resisteret, tertia, ut venientes sustineret. 7

XXVI. Ita ancipiti proelio diu atque acriter pugnatum est. Diutius cum sustinere nostrorum impetus non possent, alteri se, ut coeperant, in montem receperunt, alteri ad impedimenta et carros suos se contulerunt. Nam hoc toto proelio, cum ab hora septima 1
ad vesperum pugnatum sit, aversum hostem videre 2
nemo potuit. Ad multam noctem etiam ad impedimenta pugnatum est, propterea quod pro vallo carros obiecerant et e loco superiore in nostros venientes tela coiciebant et nonnulli inter carros raedasque mataras ac tragulas subiciebant nostrosque vulnerabant. Diu cum esset pugnatum, impedimentis castris- 3 4

que nostri potiti sunt. Ibi Orgetorigis filia atque unus
e filiis captus est. Ex eo proelio circiter hominum
milia cxxx superfuerunt eaque tota nocte continenter
ierunt: nullam partem noctis itinere intermisso in fines
Lingonum die orto pervenerunt, cum et propter vul-
nera militum et propter sepulturam occisorum nostri
nisi triduum morati eos sequi non potuissent. Caesar
ad Lingonas litteras nuntiosque misit, ne eos frumento
neve alia re iuvarent: qui si iuvissent, se eodem loco,
quo Helvetios, habiturum. Ipse triduo intermisso cum
omnibus copiis eos sequi coepit.

1 XXVII. Helvetii omnium rerum inopia adducti
2 legatos de deditione ad eum miserunt. Qui cum eum
in itinere convenissent seque ad pedes proiecissent
suppliciterque locuti flentes pacem petissent atque
eos in eo loco, quo tum essent, suum adventum ex-
3 spectare iussisset, paruerunt. Eo postquam Caesar
pervenit, obsides, arma, servos, qui ad eos perfugissent,
4 poposcit. Dum ea conquiruntur et conferuntur, nocte
intermissa circiter hominum milia vi eius pagi, qui
Verbigenus appellatur, sive timore perterriti, ne armis
traditis supplicio adficerentur, sive spe salutis inducti,
quod in tanta multitudine dediticiorum suam fugam
aut occultari aut omnino ignorari posse existimarent,
prima nocte e castris Helvetiorum egressi ad Rhenum
finesque Germanorum contenderunt.

1 XXVIII. Quod ubi Caesar resciit, quorum per
fines ierant, his, uti conquirerent et reducerent, si sibi
2 purgati esse vellent, imperavit; reductos in hostium
numero habuit; reliquos omnes obsidibus, armis, per-
3 fugis traditis in deditionem accepit. Helvetios, Tulingos,
Latovicos in fines suos, unde erant profecti, reverti
iussit et, quod omnibus frugibus amissis domi nihil
erat, quo famem tolerarent, Allobrogibus imperavit,

ut iis frumenti copiam facerent; ipsos oppida vicosque,
quos incenderant, restituere iussit. Id ea maxime 4
ratione fecit, quod noluit eum locum, unde Helvetii
discesserant, vacare, ne propter bonitatem agrorum
Germani, qui trans Rhenum incolunt, e suis finibus
in Helvetiorum fines transirent et finitimi Galliae
provinciae Allobrogibusque essent. Boios petentibus 5
Haeduis, quod egregia virtute erant cogniti, ut in fini-
bus suis conlocarent, concessit; quibus illi agros de-
derunt quosque postea in parem iuris libertatisque
condicionem, atque ipsi erant, receperunt.

XXVIIII. In castris Helvetiorum tabulae repertae 1
sunt litteris Graecis confectae et ad Caesarem relatae,
quibus in tabulis nominatim ratio confecta erat, qui
numerus domo exisset eorum, qui arma ferre possent,
et item separatim pueri, senes mulieresque. Quarum 2
omnium rerum summa erat capitum Helvetiorum mi-
lium cclxiii, Tulingorum milium xxxvi, Latovicorum
xiiii, Rauracorum xxiii, Boiorum xxxii; ex his, qui
arma ferre possent, ad milia xcii. Summa omnium 3
fuerunt ad milia ccclxviii. Eorum, qui domum
redierunt, censu habito, ut Caesar imperaverat, reper-
tus est numerus milium c et x.

XXX. Bello Helvetiorum confecto totius fere Gal- 1
liae legati, principes civitatum, ad Caesarem gratulatum
convenerunt: Intellegere sese, tametsi pro veteribus 2
Helvetiorum iniuriis populi Romani ab his poenas
bello repetisset, tamen eam rem non minus ex usu
terrae Galliae quam populi Romani accidisse, propterea 3
quod eo consilio florentissimis rebus domos suas Hel-
vetii reliquissent, uti toti Galliae bellum inferrent im-
perioque potirentur locumque domicilio ex magna copia
deligerent, quem ex omni Gallia oportunissimum ac
fructuosissimum iudicassent, reliquasque civitates sti-

4 pendiarias haberent. Petierunt, uti sibi concilium totius
Galliae in diem certam indicere idque Caesaris volun-
tate facere liceret; sese habere quasdam res, quas ex
5 communi consensu ab eo petere vellent. Ea re per-
missa diem concilio constituerunt et iure iurando, ne
quis enuntiaret, nisi quibus communi consilio manda-
tum esset, inter se sanxerunt.

1 XXXI. Eo concilio dimisso idem principes civita-
tum, qui ante fuerant, ad Caesarem reverterunt petie-
runtque, uti sibi secreto de sua omniumque salute
2 cum eo agere liceret. Ea re impetrata sese omnes
flentes Caesari ad pedes proiecerunt: Non minus se
id contendere et laborare, ne ea, quae dixissent,
enuntiarentur, quam uti ea, quae vellent, impetra-
rent, propterea quod, si enuntiatum esset, sum-
3 mum in cruciatum se venturos viderent. Locutus est
pro his Divitiacus Haeduus: Galliae totius factiones
esse duas: harum alterius principatum tenere Haeduos,
4 alterius Arvernos. Hi cum tantopere de potentatu
inter se multos annos contenderent, factum esse, uti
ab Arvernis Sequanisque Germani mercede arcesseren-
5 tur. Horum primo circiter milia XV Rhenum transisse;
posteaquam agros et cultum et copias Gallorum ho-
mines feri ac barbari adamassent, traductos plures;
nunc esse in Gallia ad C et XX milium numerum.
6 Cum his Haeduos eorumque clientes semel atque
iterum armis contendisse; magnam calamitatem pulsos
accepisse, omnem nobilitatem, omnem senatum, omnem
7 equitatum amisisse. Quibus proeliis calamitatibusque
fractos, qui et sua virtute et populi Romani hos-
pitio atque amicitia plurimum ante in Gallia potuis-
sent, coactos esse Sequanis obsides dare nobilissimos
civitatis et iure iurando civitatem obstringere, sese
neque obsides repetituros neque auxilium a populo

Romano imploraturos neque recusaturos, quo minus
perpetuo sub illorum dicione atque imperio essent.
Unum se esse ex omni civitate Haeduorum, qui adduci 8
non potuerit, ut iuraret aut liberos suos obsides daret.
Ob eam rem se ex civitate profugisse et Romam ad 9
senatum venisse auxilium postulatum, quod solus neque
iure iurando neque obsidibus teneretur. Sed peius 10
victoribus Sequanis quam Haeduis victis accidisse,
propterea quod Ariovistus, rex Germanorum, in eorum
finibus consedisset tertiamque partem agri Sequani,
qui esset optimus totius Galliae, occupavisset et nunc
de altera parte tertia Sequanos decedere iuberet, prop-
terea quod paucis mensibus ante Harudum milia ho-
minum XXIIII ad eum venissent, quibus locus ac sedes
pararentur. Futurum esse paucis annis, uti omnes ex 11
Galliae finibus pellerentur atque omnes Germani Rhe-
num transirent: neque enim conferendum esse Galli-
cum cum Germanorum agro, neque hanc consuetudinem
victus cum illa comparandam. Ariovistum autem, ut 12
semel Gallorum copias proelio vicerit, quod proelium
factum sit Admagetobrigae, superbe et crudeliter im-
perare, obsides nobilissimi cuiusque liberos poscere et
in eos omnia exempla cruciatusque edere, si qua res
non ad nutum aut ad voluntatem eius facta sit. Ho- 13
minem esse barbarum, iracundum, temerarium: non
posse *se* eius imperia diutius sustinere. Nisi quid in 14
Caesare populoque Romano sit auxilii, omnibus Gallis
idem esse faciendum, quod Helvetii fecerint, ut domo
emigrent, aliud domicilium, alias sedes, remotas a Ger-
manis, petant fortunamque, quaecumque accidat, ex-
periantur. Haec si enuntiata Ariovisto sint, non du- 15
bitare, quin de omnibus obsidibus, qui apud eum
sint, gravissimum supplicium sumat. Caesarem vel 16
auctoritate sua atque exercitus vel recenti victoria vel

nomine populi Romani deterrere posse, ne maior mul-
titudo Germanorum Rhenum traducatur, Galliamque
omnem ab Ariovisti iniuria posse defendere.
1 XXXII. Hac oratione ab Divitiaco habita omnes,
qui aderant, magno fletu auxilium a Caesare petere
2 coeperunt. Animadvertit Caesar unos ex omnibus
Sequanos nihil earum rerum facere, quas ceteri fa-
cerent, sed tristes capite demisso terram intueri. Eius
3 rei quae causa esset, miratus ex ipsis quaesiit. Nihil
Sequani respondere, sed in eadem tristitia taciti per-
manere. Cum ab his saepius quaereret neque ullam
omnino vocem exprimere posset, idem Divitiacus Hae-
4 duus respondit: Hoc esse miseriorem et graviorem for-
tunam Sequanorum quam reliquorum, quod soli ne
in occulto quidem queri neque auxilium implorare
auderent absentisque Ariovisti crudelitatem, velut si
5 coram adesset, horrerent, propterea quod reliquis tamen
fugae facultas daretur, Sequanis vero, qui intra fines
suos Ariovistum recepissent, quorum oppida omnia in
potestate eius essent, omnes cruciatus essent perferendi.
1 XXXIII. His rebus cognitis Caesar Gallorum ani-
mos verbis confirmavit pollicitusque est sibi eam rem
curae futuram: magnam se habere spem et beneficio
suo et auctoritate adductum Ariovistum finem iniuriis
2 facturum. Hac oratione habita concilium dimisit. Et
secundum ea multae res eum hortabantur, quare sibi
eam rem cogitandam et suscipiendam putaret, in pri-
mis quod Haeduos, fratres consanguineosque saepe-
numero a senatu appellatos, in servitute atque in di-
cione videbat Germanorum teneri eorumque obsides
esse apud Ariovistum ac Sequanos intellegebat; quod
in tanto imperio populi Romani turpissimum sibi et
3 rei publicae esse arbitrabatur. Paulatim autem Ger-
manos consuescere Rhenum transire et in Galliam

magnam eorum multitudinem venire populo Romano
periculosum videbat neque sibi homines feros ac bar- 4
baros temperaturos existimabat, quin, cum omnem
Galliam occupavissent, ut ante Cimbri Teutonique fe-
cissent, in provinciam exirent atque inde in Italiam
contenderent, praesertim cum Sequanos a provincia
nostra Rhodanus divideret; quibus rebus quam ma-
turrime occurrendum putabat. Ipse autem Ariovistus 5
tantos sibi spiritus, tantam arrogantiam sumpserat,
ut ferendus non videretur.
XXXIIII. Quam ob rem placuit ei, ut ad Ario- 1
vistum legatos mitteret, qui ab eo postularent, uti
aliquem locum medium utriusque conloquio deligeret:
velle sese de re publica et summis utriusque rebus
cum eo agere. Ei legationi Ariovistus respondit: Si 2
quid ipsi a Caesare opus esset, sese ad eum venturum
fuisse; si quid ille se velit, illum ad se venire opor-
tere. Praeterea se neque sine exercitu in eas partes 3
Galliae venire audere, quas Caesar possideret, neque
exercitum sine magno commeatu atque molimento in
unum locum contrahere posse. Sibi autem mirum 4
videri, quid in sua Gallia, quam bello vicisset, aut
Caesari aut omnino populo Romano negotii esset.
XXXV. His responsis ad Caesarem relatis iterum 1
ad eum Caesar legatos cum his mandatis mittit: Quo- 2
niam tanto suo populique Romani beneficio adfectus,
cum in consulatu suo rex atque amicus ab senatu
appellatus esset, hanc sibi populoque Romano gratiam
referret, ut in conloquium venire invitatus gravaretur
neque de communi re dicendum sibi et cognoscendum
putaret, haec esse, quae ab eo postularet: primum ne 3
quam multitudinem hominum amplius trans Rhenum
in Galliam traduceret; deinde obsides, quos haberet
ab Haeduis, redderet Sequanisque permitteret, ut,

quos illi haberent, voluntate eius reddere illis liceret;
neve Haeduos iniuria lacesseret neve his sociisque
4 eorum bellum inferret. Si id ita fecisset, sibi popu-
loque Romano perpetuam gratiam atque amicitiam
cum eo futuram; si non impetraret, sese, quoniam
M. Messala M. Pisone consulibus senatus censuisset,
uti quicumque Galliam provinciam obtineret, quod
commodo rei publicae facere posset, Haeduos ceteros-
que amicos populi Romani defenderet, se Haeduorum
iniurias non neglecturum.

1 XXXVI. Ad haec Ariovistus respondit: Ius esse
belli, ut, qui vicissent, iis, quos vicissent, quem ad
modum vellent, imperarent: item populum Romanum
victis non ad alterius praescriptum, sed ad suum ar-
2 bitrium imperare consuesse. Si ipse populo Romano
non praescriberet, quem ad modum suo iure uteretur,
non oportere se a populo Romano in suo iure im-
3 pediri. Haeduos sibi, quoniam belli fortunam temptas-
sent et armis congressi ac superati essent, stipendiarios
4 esse factos. Magnam Caesarem iniuriam facere, qui
5 suo adventu vectigalia sibi deteriora faceret. Haeduis
se obsides redditurum non esse neque his neque eorum
sociis iniuria bellum inlaturum, si in eo manerent,
quod convenisset, stipendiumque quotannis penderent;
si id non fecissent, longe his fraternum nomen populi
6 Romani afuturum. Quod sibi Caesar denuntiaret se
Haeduorum iniurias non neglecturum, neminem secum
7 sine sua pernicie contendisse. Cum vellet, congrede-
retur: intellecturum, quid invicti Germani, exercitatis-
simi in armis, qui intra annos XIIII tectum non subis-
sent, virtute possent.

1 XXXVII. Haec eodem tempore Caesari mandata
referebantur, et legati ab Haeduis et a Treveris venie-
2 bant: Haedui questum, quod Harudes, qui nuper in

Galliam transportati essent, fines eorum popularentur:
sese ne obsidibus quidem datis pacem Ariovisti redi-
mere potuisse; Treveri autem, pagos C Sueborum 3
ad ripas Rheni consedisse, qui Rhenum transire cona-
rentur; his praeesse Nasuam et Cimberium fratres.
Quibus rebus Caesar vehementer commotus maturan- 4
dum sibi existimavit, ne, si nova manus Sueborum
cum veteribus copiis Ariovisti sese coniunxisset, minus
facile resisti posset. Itaque re frumentaria, quam ce- 5
lerrime potuit, comparata magnis itineribus ad Ario-
vistum contendit.

XXXVIII. Cum tridui viam processisset, nuntiatum 1
est ei Ariovistum cum suis omnibus copiis ad occu-
pandum Vesontionem, quod est oppidum maximum
Sequanorum, contendere triduique viam a suis finibus
processisse. Id ne accideret, magnopere sibi praeca- 2
vendum Caesar existimabat. Namque omnium rerum, 3
quae ad bellum usui erant, summa erat in eo oppido
facultas, idque natura loci sic muniebatur, ut magnam 4
ad ducendum bellum daret facultatem, propterea quod
flumen Dubis ut circino circumductum paene totum
oppidum cingit; reliquum spatium, quod est non am- 5
plius pedum MDC, qua flumen intermittit, mons con-
tinet magna altitudine, ita, ut radices eius montis ex
utraque parte ripae fluminis contingant. Hunc murus 6
circumdatus arcem efficit et cum oppido coniungit.
Huc Caesar magnis nocturnis diurnisque itineribus 7
contendit occupatoque oppido ibi praesidium conlocat.

XXXVIIII. Dum paucos dies ad Vesontionem rei 1
frumentariae commeatusque causa moratur, ex percon-
tatione nostrorum vocibusque Gallorum ac mercato-
rum, qui ingenti magnitudine corporum Germanos, in-
credibili virtute atque exercitatione in armis esse
praedicabant (saepenumero sese cum his congressos

ne vultum quidem atque aciem oculorum dicebant ferre
potuisse); tantus subito timor omnem exercitum occu-
pavit, ut non mediocriter omnium mentes animosque
2 perturbaret. Hic primum ortus est a tribunis mili-
tum, praefectis reliquisque, qui ex urbe amicitiae causa
Caesarem secuti non magnum in re militari usum
3 habebant: quorum alius alia causa inlata, quam sibi
ad proficiscendum necessariam esse diceret, petebat,
ut eius voluntate discedere liceret; nonnulli pudore
adducti, ut timoris suspicionem vitarent, remanebant.
4 Hi neque vultum fingere neque interdum lacrimas
tenere poterant: abditi in tabernaculis aut suum fatum
querebantur aut cum familiaribus suis commune peri-
culum miserabantur. Vulgo totis castris testamenta
5 obsignabantur. Horum vocibus ac timore paulatim
etiam ii, qui magnum in castris usum habebant, mili-
tes centurionesque, quique equitatui praeerant, pertur-
6 babantur. Qui se ex his minus timidos existimari
volebant, non se hostem vereri, sed angustias itineris
et magnitudinem silvarum, quae intercederent inter
ipsos atque Ariovistum, aut rem frumentariam, ut
7 satis commode supportari posset, timere dicebant. Non-
nulli etiam Caesari nuntiabant, cum castra moveri
ac signa ferri iussisset, non fore dicto audientes mi-
lites neque propter timorem signa laturos.

1 XXXX. Haec cum animadvertisset, convocato con-
silio omniumque ordinum ad id consilium adhibitis
centurionibus vehementer eos incusavit: primum quod,
aut quam in partem aut quo consilio ducerentur, sibi
2 quaerendum aut cogitandum putarent. Ariovistum se
consule cupidissime populi Romani amicitiam adpe-
tisse: cur hunc tam temere quisquam ab officio dis-
3 cessurum iudicaret? Sibi quidem persuaderi cognitis
suis postulatis atque aequitate condicionum perspecta

eum neque suam neque populi Romani gratiam repudia-
turum. Quod si furore atque amentia impulsus bellum 4
intulisset, quid tandem vererentur? aut cur de sua vir-
tute aut de ipsius diligentia desperarent? Factum eius 5
hostis periculum patrum nostrorum memoria, cum
Cimbris et Teutonis a C. Mario pulsis non minorem
laudem exercitus quam ipse imperator meritus vide-
batur; factum etiam nuper in Italia servili tumultu,
quos tamen aliquid usus ac disciplina, quam a nobis
accepissent, sublevarent. Ex quo iudicari posse, quan- 6
tum haberet in se boni constantia, propterea quod,
quos aliquamdiu inermes sine causa timuissent, hos
postea armatos ac victores superassent. Denique hos 7
esse eosdem Germanos, cum quibus saepenumero Hel-
vetii congressi non solum in suis, sed etiam in illorum
finibus plerumque superassent, qui tamen pares esse
nostro exercitui non potuerint. Si quos adversum 8
proelium et fuga Gallorum commoveret, hos, si quae-
rerent, reperire posse, diuturnitate belli defatigatis
Gallis Ariovistum, cum multos menses castris se ac
paludibus tenuisset neque sui potestatem fecisset, de-
sperantes iam de pugna et dispersos subito adortum
magis ratione et consilio quam virtute vicisse. Cui 9
rationi contra homines barbaros atque imperitos locus
fuisset, hac *Ariovistum* ne ipsum quidem sperare
nostros exercitus capi posse. Qui suum timorem in 10
rem frumentariam simulatione angustiasque itineris
conferrent, facere arroganter, cum aut de officio impe-
ratoris desperare aut praescribere auderent. Haec sibi 11
esse curae; frumentum Sequanos, Leucos, Lingones
subministrare, iamque esse in agris frumenta matura;
de itinere ipsos brevi tempore iudicaturos. Quod non 12
fore dicto audientes neque signa laturi dicantur, nihil
se ea re commoveri: scire enim, quibuscumque exer-

citus dicto audiens non fuerit, aut male re gesta For-
tunam defuisse aut aliquo facinore comperto avaritiam
esse iniunctam; suam innocentiam perpetua vita, feli-
13 citatem Helvetiorum bello esse perspectam. Itaque
se, quod in longiorem diem conlaturus fuisset, reprae-
sentaturum et proxima nocte de quarta vigilia castra
moturum, ut quam primum intellegere posset, utrum
apud eos pudor atque officium an timor plus valeret.
14 Quod si praeterea nemo sequatur, tamen se cum sola
decima legione iturum, de qua non dubitaret, sibique
eam praetoriam cohortem futuram. Huic legioni Caesar
et indulserat praecipue et propter virtutem confidebat
maxime.

1 XXXXI. Hac oratione habita mirum in modum
conversae sunt omnium mentes summaque alacritas et
2 cupiditas belli gerendi innata est, princepsque decima
legio per tribunos militum ei gratias egit, quod de se
optimum iudicium fecisset, seque esse ad bellum geren-
3 dum paratissimam confirmavit. Deinde reliquae legi-
ones cum tribunis militum et primorum ordinum cen-
turionibus egerunt, uti Caesari satis facerent: se neque
umquam dubitasse neque timuisse neque de summa
belli suum iudicium, sed imperatoris esse existimavisse.
4 Eōrum satisfactione accepta et itinere exquisito per
Divitiacum, quod ex Gallis ei maximam fidem habebat,
ut milium amplius L circuitu locis apertis exercitum
duceret, de quarta vigilia, ut dixerat, profectus est.
5 Septimo die, cum iter non intermitteret, ab explora-
toribus certior factus est Ariovisti copias ab nostris
milia passuum XXIV abesse.

1 XXXXII. Cognito Caesaris adventu Ariovistus le-
gatos ad eum mittit: quod antea de conloquio postu-
lasset, id per se fieri licere, quoniam propius accessisset
2 seque id sine periculo facere posse existimaret. Non

respuit condicionem Caesar iamque eum ad sanitatem
reverti arbitrabatur, cum id, quod antea petenti de-
negasset, ultro polliceretur, magnamque in spem 3
veniebat pro suis tantis populique Romani in eum
beneficiis cognitis suis postulatis fore, uti pertinacia
desisteret. Dies conloquio dictus est ex eo die quintus.
Interim saepe ultro citroque cum legati inter eos 4
mitterentur, Ariovistus postulavit, ne quem peditem ad
conloquium Caesar adduceret; vereri se, ne per in-
sidias ab eo circumveniretur; uterque cum equitatu
veniret: alia ratione sese non esse venturum. Caesar 5
quod neque conloquium interposita causa tolli volebat
neque salutem suam Gallorum equitatui committere
audebat, commodissimum esse statuit omnibus equis
Gallis equitibus detractis eo legionarios milites legionis
decimae, cui maxime confidebat, imponere, ut prae-
sidium quam amicissimum, si quid opus facto esset,
haberet. Quod cum fieret, non inridicule quidam ex 6
militibus decimae legionis dixit plus, quam pollicitus
esset, Caesarem facere: pollicitum se in cohortis prae-
toriae loco decimam legionem habiturum ad equum
rescribere.

XXXXIII. Planities erat magna et in ea tumulus 1
terrenus satis grandis. Hic locus aequo fere spatio
a castris utriusque aberat. Eo, ut erat dictum, ad 2
conloquium venerunt. Legionem Caesar, quam equis
devexerat, passibus CC ab eo tumulo constituit; item
equites Ariovisti pari intervallo constiterunt. Ario- 3
vistus, ex equis ut conloquerentur et praeter se denos
ut ad conloquium adducerent, postulavit. Ubi eo ven- 4
tum est, Caesar initio orationis sua senatusque in eum
beneficia commemoravit, quod rex appellatus esset ab
senatu, quod amicus, quod munera amplissime missa;
quam rem et paucis contigisse et ab Romanis pro maxi-

5 mis hominum officiis consuesse tribui docebat; illum,
cum neque aditum neque causam postulandi iustam
haberet, beneficio ac liberalitate sua ac senatus ea
6 praemia consecutum. Docebat etiam, quam veteres
quamque iustae causae necessitudinis ipsis cum Hae-
7 duis intercederent, quae senatus consulta quotiens quam-
que honorifica in eos facta essent, ut omni tempore
totius Galliae principatum Haedui tenuissent, prius
8 etiam, quam nostram amicitiam adpetissent. Populi
Romani hanc esse consuetudinem, ut socios atque ami-
cos non modo sui nihil deperdere, sed gratia, dignitate,
honore auctiores velit esse; quod vero ad amicitiam
populi Romani attulissent, id iis eripi quis pati posset?
9 Postulavit deinde eadem, quae legatis in mandatis
dederat: ne aut Haeduis aut eorum sociis bellum
inferret; obsides redderet; si nullam partem Germa-
norum domum remittere posset, at ne quos amplius
Rhenum transire pateretur.

1 XXXXIIII. Ariovistus ad postulata Caesaris pauca
2 respondit, de suis virtutibus multa praedicavit: Trans-
isse Rhenum sese non sua sponte, sed rogatum et
arcessitum a Gallis; non sine magna spe magnisque
praemiis domum propinquosque reliquisse; sedes ha-
bere in Gallia ab ipsis concessas, obsides ipsorum
voluntate datos; stipendium capere iure belli, quod
3 victores victis imponere consuerint. Non sese Gallis,
sed Gallos sibi bellum intulisse: omnes Galliae civi-
tates ad se oppugnandum venisse ac contra se castra
habuisse; eas omnes copias a se uno proelio pulsas
4 ac superatas esse. Si iterum experiri velint, se ite-
rum paratum esse decertare; si pace uti velint, ini-
quum esse de stipendio recusare, quod sua voluntate
5 ad id tempus dependerint. Amicitiam populi Romani
sibi ornamento et praesidio, non detrimento esse opor-

tere, atque se hac spe petisse. Si per populum Roma-
num stipendium remittatur et dediticii subtrahantur,
non minus libenter sese recusaturum populi Romani
amicitiam, quam adpetierit. Quod multitudinem Ger- 6
manorum in Galliam traducat, id se sui muniendi,
non Galliae impugnandae causa facere: eius rei testi-
monio esse, quod nisi rogatus non venerit et quod
bellum non intulerit, sed defenderit. Se prius in Gal- 7
liam venisse quam populum Romanum. Numquam
ante hoc tempus exercitum populi Romani Galliae
provinciae finibus egressum. Quid sibi vellet? Cur 8
in suas possessiones venerit? Provinciam suam hanc
esse Galliam, sicut illam nostram. Ut ipsi concedi
non oporteret, si in nostros fines impetum faceret, sic
item nos esse iniquos, quod in suo iure se interpel-
laremus. Quod ab senatu Haeduos amicos appellatos 9
diceret, non se tam barbarum neque tam imperitum
esse rerum, ut non sciret neque bello Allobrogum
proximo Haeduos Romanis auxilium tulisse neque
ipsos in his contentionibus, quas Haedui secum et cum
Sequanis habuissent, auxilio populi Romani usos esse.
Debere se suspicari simulata Caesarem amicitia, quod 10
exercitum in Gallia habeat, sui opprimendi causa
habere. Qui nisi decedat atque exercitum deducat ex 11
his regionibus, sese illum non pro amico, sed pro
hoste habiturum. Quod si eum interfecerit, multis 12
sese nobilibus principibusque populi Romani gratum
esse facturum: id se ab ipsis per eorum nuntios com-
pertum habere, quorum omnium gratiam atque ami-
citiam eius morte redimere posset. Quod si discessisset 13
et liberam possessionem Galliae sibi tradidisset, magno
se illum praemio remuneraturum et, quaecumque
bella geri vellet, sine ullo eius labore et periculo
confecturum.

1 XXXXV. Multa a Caesare in eam sententiam dicta sunt, quare negotio desistere non posset: neque suam neque populi Romani consuetudinem pati, uti optime merentes socios desereret, neque se iudicare Galliam
2 potius esse Ariovisti quam populi Romani. Bello superatos esse Arvernos et Rutenos a Q. Fabio Maximo, quibus populus Romanus ignovisset neque in provin-
3 ciam redegisset neque stipendium imposuisset. Quod si antiquissimum quodque tempus spectari oporteret, populi Romani iustissimum esse in Gallia imperium; si iudicium senatus observari oporteret, liberam debere esse Galliam, quam bello victam suis legibus uti voluisset.

1 XXXXVI. Dum haec in conloquio geruntur, Caesari nuntiatum est equites Ariovisti propius tumulum accedere et ad nostros adequitare, lapides telaque in
2 nostros coicere. Caesar loquendi finem fecit seque ad suos recepit suisque imperavit, ne quod omnino
3 telum in hostes reicerent. Nam etsi sine ullo periculo legionis delectae cum equitatu proelium fore videbat, tamen committendum non putabat, ut pulsis hostibus dici posset eos a se per fidem in conloquio circum-
4 ventos. Posteaquam in vulgus militum elatum est, qua arrogantia in conloquio Ariovistus usus omni Gallia Romanis interdixisset impetumque in nostros eius equites fecissent, eaque res conloquium ut diremisset, multo maior alacritas studiumque pugnandi maius exercitui iniectum est.

1 XXXXVII. Biduo post Ariovistus ad Caesarem legatos misit: Velle se de his rebus, quae inter eos agi coeptae neque perfectae essent, agere cum eo: uti aut iterum conloquio diem constitueret aut, si id minus vellet, ex suis legatis aliquem ad se mitteret.
2 Conloquendi Caesari causa visa non est, et eo magis,

quod pridie eius diei Germani retineri non potuerant, quin in nostros tela coicerent. Legatum ex suis sese 3
magno cum periculo ad eum missurum et hominibus feris obiecturum existimabat. Commodissimum visum 4
est C. Valerium Procillum, C. Valeri Caburi filium, summa virtute et humanitate adulescentem, cuius pater a C. Valerio Flacco civitate donatus erat, et propter fidem et propter linguae Gallicae scientiam, qua multa iam Ariovistus longinqua consuetudine utebatur, et quod in eo peccandi Germanis causa non esset, ad eum mittere et una M. Metium, qui hospitio Ariovisti utebatur. His mandavit, ut, quae diceret Ariovistus, 5
cognoscerent et ad se referrent. Quos cum apud se 6
in castris Ariovistus conspexisset, exercitu suo praesente conclamavit: Quid ad se venirent? an speculandi causa? Conantes dicere prohibuit et in catenas coniecit.

XXXXVIII. Eodem die castra promovit et milibus 1
passuum VI a Caesaris castris sub monte consedit. Postridie eius diei praeter castra Caesaris suas copias 2
traduxit et milibus passuum duobus ultra eum castra fecit eo consilio, uti frumento commeatuque, qui ex Sequanis et Haeduis supportaretur, Caesarem intercluderet. Ex eo die dies continuos V Caesar pro castris 3
suas copias produxit et aciem instructam habuit, ut, si vellet Ariovistus proelio contendere, ei potestas non deesset. Ariovistus his omnibus diebus exercitum 4
castris continuit, equestri proelio cotidie contendit. Genus hoc erat pugnae, quo se Germani exercuerant. 5
Equitum milia erant VI, totidem numero pedites velocissimi ac fortissimi, quos ex omni copia singuli singulos suae salutis causa delegerant: cum his in proeliis versabantur. Ad eos se equites recipiebant: hi, si quid 6
erat durius, concurrebant; si qui graviore vulnere accepto equo deciderat, circumsistebant; si quo erat 7

longius prodeundum aut celerius recipiendum, tanta
erat horum exercitatione celeritas, ut iubis sublevati
equorum cursum adaequarent.

1 XXXXVIIII. Ubi eum castris sese tenere Caesar
intellexit, ne diutius commeatu prohiberetur, ultra eum
locum, quo in loco Germani consederant, circiter passus
DC ab his, castris idoneum locum delegit acieque
2 triplici instructa ad eum locum venit. Primam et
secundam aciem in armis esse, tertiam castra munire
3 iussit. Hic locus ab hoste circiter passus DC, uti
dictum est, aberat. Eo circiter hominum XVI milia
expedita cum omni equitatu Ariovistus misit, quae
copiae nostros perterrerent et munitione prohiberent.
4 Nihilo setius Caesar, ut ante constituerat, duas acies
hostem propulsare, tertiam opus perficere iussit. Mu-
5 nitis castris duas ibi legiones reliquit et partem auxi-
liorum, quattuor reliquas legiones in castra maiora
reduxit.

1 L. Proximo die instituto suo Caesar ex castris
utrisque copias suas eduxit paulumque a maioribus
castris progressus aciem instruxit hostibusque pugnandi
2 potestatem fecit. Ubi ne tum quidem eos prodire
intellexit, circiter meridiem exercitum in castra reduxit.
Tum demum Ariovistus partem suarum copiarum, quae
3 castra minora oppugnaret, misit. Acriter utrimque
usque ad vesperum pugnatum est. Solis occasu suas
copias Ariovistus multis et inlatis et acceptis vulneribus
4 in castra reduxit. Cum ex captivis quaereret Caesar,
quam ob rem Ariovistus proelio non decertaret, hanc
reperiebat causam, quod apud Germanos ea consuetudo
esset, ut matres familiae eorum sortibus et vaticina-
tionibus declararent, utrum proelium committi ex usu
5 esset necne; eas ita dicere: non esse fas Germanos
superare, si ante novam lunam proelio contendissent.

LI. Postridie eius diei Caesar praesidio utrisque 1
castris, quod satis esse visum est, reliquit, omnes
alarios in conspectu hostium pro castris minoribus
constituit, quod minus multitudine militum legiona-
riorum pro hostium numero valebat, ut ad speciem
alariis uteretur; ipse triplici instructa acie usque ad
castra hostium accessit. Tum demum necessario Ger- 2
mani suas copias castris eduxerunt generatimque con-
stituerunt paribus intervallis, Harudes, Marcomannos,
Tribocos, Vangiones, Nemetes, Sedusios, Suebos, om-
nemque aciem suam raedis et carris circumdederunt,
ne qua spes in fuga relinqueretur. Eo mulieres impo- 3
suerunt, quae in proelium proficiscentes passis manibus
flentes implorabant, ne se in servitutem Romanis tra-
derent.

LII. Caesar singulis legionibus singulos legatos et 1
quaestorem praefecit, uti eos testes suae quisque vir-
tutis haberet; ipse ab dextro cornu, quod eam partem 2
minime firmam hostium esse animadverterat, proelium
commisit. Ita nostri acriter in hostes signo dato 3
impetum fecerunt, itaque hostes repente celeriterque
procurrerunt, ut spatium pila in hostes coiciendi non
daretur. Reiectis pilis comminus gladiis pugnatum est. 4
At Germani celeriter ex consuetudine sua phalange
facta impetus gladiorum exceperunt. Reperti sunt 5
complures nostri milites, qui in phalangem insilirent
et scuta manibus revellerent et desuper vulnerarent.
Cum hostium acies ab sinistro cornu pulsa atque in 6
fugam coniecta esset, ab dextro cornu vehementer mul-
titudine suorum nostram aciem premebant. Id cum 7
animadvertisset P. Crassus adulescens, qui equitatui
praeerat, quod expeditior erat quam ii, qui intra aciem
versabantur, tertiam aciem laborantibus nostris sub-
sidio misit.

1 LIII. Ita proelium restitutum est, atque omnes
hostes terga verterunt neque prius fugere destiterunt,
quam ad flumen Rhenum milia passuum ex eo loco
2 circiter v pervenerunt. Ibi perpauci aut viribus confisi
tranatare contenderunt aut lintribus inventis sibi salu-
3 tem pepererunt. In his fuit Ariovistus, qui navi-
culam deligatam ad ripam nactus ea profugit; reliquos
4 omnes consecuti equites nostri interfecerunt. Duae
fuerunt Ariovisti uxores, una Sueba natione, quam
domo secum eduxerat, altera Norica, regis Voccionis
soror, quam in Gallia duxerat a fratre missam: utraque
in ea fuga periit; duae filiae: harum altera occisa,
5 altera capta est. C. Valerius Procillus cum a custo-
dibus in fuga trinis catenis vinctus traheretur, in ipsum
6 Caesarem hostes equitatu persequentem incidit. Quae
quidem res Caesari non minorem quam ipsa victoria
voluptatem attulit, quod hominem honestissimum pro-
vinciae Galliae, suum familiarem et hospitem, ereptum
ex manibus hostium sibi restitutum videbat neque
eius calamitate de tanta voluptate et gratulatione quic-
7 quam Fortuna deminuerat. Hic se praesente de se ter
sortibus consultum dicebat, utrum igni statim necaretur
an in aliud tempus reservaretur: sortium beneficio se
8 esse incolumem. Item M. Metius repertus et ad eum
reductus est.

1 LIIII. Hoc proelio trans Rhenum nuntiato Suebi,
qui ad ripas Rheni venerant, domum reverti coeperunt;
quos Ubii, qui proximi Rhenum incolunt, perterritos
2 insecuti magnum ex his numerum occiderunt. Caesar
una aestate duobus maximis bellis confectis maturius
paulo, quam tempus anni postulabat, in hiberna in
Sequanos exercitum deduxit; hibernis Labienum prae-
3 posuit; ipse in citeriorem Galliam ad conventus agendos
profectus est.

LIBER SECUNDUS.

I. Cum esset Caesar in citeriore Gallia [in hibernis], 1
ita uti supra demonstravimus, crebri ad eum rumores
adferebantur, litterisque item Labieni certior fiebat
omnes Belgas, quam tertiam esse Galliae partem dixe-
ramus, contra populum Romanum coniurare obsidesque
inter se dare. Coniurandi has esse causas: primum 2
quod vererentur, ne omni pacata Gallia ad eos exer-
citus noster adduceretur; deinde quod ab nonnullis 3
Gallis sollicitarentur, partim qui, ut Germanos diutius
in Gallia versari noluerant, ita populi Romani exer-
citum hiemare atque inveterascere in Gallia moleste
ferebant, partim qui mobilitate et levitate animi novis
imperiis studebant; ab nonnullis etiam, quod in Gallia 4
a potentioribus atque iis, qui ad conducendos homines
facultates habebant, vulgo regna occupabantur, qui
minus facile eam rem imperio nostro consequi poterant.

II. His nuntiis litterisque commotus Caesar duas 1
legiones in citeriore Gallia novas conscripsit et inita
aestate, in ulteriorem Galliam qui deduceret, Q. Pedium 2
legatum misit. Ipse, cum primum pabuli copia esse
inciperet, ad exercitum venit. Dat negotium Senonibus 3
reliquisque Gallis, qui finitimi Belgis erant, uti ea,
quae apud eos gerantur, cognoscant seque de his rebus
certiorem faciant. Hi constanter omnes nuntiaverunt 4
manus cogi, exercitum in unum locum conduci. Tum

vero dubitandum non existimavit, quin ad eos proficis-
5 ceretur. Re frumentaria comparata castra movet die-
busque circiter XV ad fines Belgarum pervenit.

1 III. Eo cum de improviso celeriusque omnium opi-
nione venisset, Remi, qui proximi Galliae ex Belgis
sunt, ad eum legatos Iccium et Andecombogium, pri-
2 mos civitatis suae, miserunt, qui dicerent se suaque
omnia in fidem atque in potestatem populi Romani
permittere neque se cum Belgis reliquis consensisse
3 neque contra populum Romanum omnino coniurasse
paratosque esse et obsides dare et imperata facere et
oppidis recipere et frumento ceterisque rebus iuvare;
4 reliquos omnes Belgas in armis esse, Germanosque,
qui cis Rhenum incolant, sese cum his coniunxisse,
5 tantumque esse eorum omnium furorem, ut ne Sues-
siones quidem, fratres consanguineosque suos, qui eodem
iure et isdem legibus utantur, unum imperium unum-
que magistratum cum ipsis habeant, deterrere potuerint,
quin cum his consentirent.

1 IIII. Cum ab his quaereret, quae civitates quan-
taeque in armis essent et quid in bello possent, sic
2 reperiebat: Plerosque Belgas esse ortos a Germanis
Rhenumque antiquitus traductos propter loci fertili-
tatem ibi consedisse Gallosque, qui ea loca incolerent,
expulisse solosque esse, qui patrum nostrorum me-
moria omni Gallia vexata Teutonos Cimbrosque intra
3 fines suos ingredi prohibuerint; qua ex re fieri, uti
earum rerum memoria magnam sibi auctoritatem ma-
4 gnosque spiritus in re militari sumerent. De numero
eorum omnia se habere explorata Remi dicebant, prop-
terea quod propinquitatibus affinitatibusque coniuncti,
quantam quisque multitudinem in communi Belgarum
concilio ad id bellum pollicitus esset, cognovissent.
5 Plurimum inter eos Bellovacos et virtute et auctori-

tate et hominum numero valere: hos posse conficere
armata milia C; pollicitos ex eo numero electa milia
LX, totiusque belli imperium sibi postulare. Suessiones 6
suos esse finitimos; fines latissimos feracissimosque
agros possidere. Apud eos fuisse regem nostra etiam 7
memoria Devitiacum, totius Galliae potentissimum, qui
cum magnae partis harum regionum, tum etiam Bri-
tanniae imperium obtinuerit; nunc esse regem Galbam:
ad hunc propter iustitiam prudentiamque summam
totius belli omnium voluntate deferri; oppida habere 8
numero XII, polliceri milia armata L; totidem Nervios,
qui maxime feri inter ipsos habeantur longissimeque
absint; XV milia Atrebates, Ambianos X milia, Mori- 9
nos XXV milia, Menapios VII milia, Caletos X milia,
Veliocasses et Viromanduos totidem, Aduatucos XIX
milia; Condrusos, Eburones, Caeroesos, Paemanos, 10
qui uno nomine Germani appellantur, arbitrari ad
XL milia.

V. Caesar Remos cohortatus liberaliterque oratione 1
prosecutus omnem senatum ad se convenire principum-
que liberos obsides ad se adduci iussit. Quae omnia
ab his diligenter ad diem facta sunt. Ipse Divitiacum 2
Haeduum magnopere cohortatus docet, quantopere
rei publicae communisque salutis intersit manus ho-
stium distineri, ne cum tanta multitudine uno tempore
confligendum sit. Id fieri posse, si suas copias Haedui 3
in fines Bellovacorum introduxerint et eorum agros
populari coeperint. His *datis* mandatis eum a se di-
mittit. Postquam omnes Belgarum copias in unum 4
locum coactas ad se venire vidit neque iam longe ab-
esse ab iis, quos miserat, exploratoribus et ab Remis
cognovit, flumen Axonam, quod est in extremis Remo-
rum finibus, exercitum traducere maturavit atque ibi
castra posuit. Quae res et latus unum castrorum ripis 5

fluminis muniebat et, post eum quae erant, tuta ab
hostibus reddebat et commeatus ab Remis reliquisque
civitatibus ut sine periculo ad eum portari possent,
6 efficiebat. In eo flumine pons erat. Ibi praesidium
ponit et in altera parte fluminis Q. Titurium Sabinum
legatum cum sex cohortibus relinquit; castra in alti-
tudinem pedum XII vallo fossaque XVIII pedum munire
iubet.

1 VI. Ab his castris oppidum Remorum nomine
Bibrax aberat milia passuum VIII. Id ex itinere
magno impetu Belgae oppugnare coeperunt. Aegre
2 eo die sustentatum est. Gallorum eadem atque Bel-
garum oppugnatio est haec: ubi circumiecta multi-
tudine hominum totis moenibus undique in murum
lapides iaci coepti sunt murusque defensoribus nuda-
tus est, testudine facta portas succendunt murumque
3 subruunt. Quod tum facile fiebat. Nam cum tanta
multitudo lapides ac tela coicerent, in muro consistendi
4 potestas erat nulli. Cum finem oppugnandi nox fecisset,
Iccius Remus, summa nobilitate et gratia inter suos,
qui tum oppido praefuerat, unus ex iis, qui legati de
pace ad Caesarem venerant, nuntium ad eum mittit,
nisi subsidium sibi submittatur, sese diutius sustinere
non posse.

1 VII. Eo de media nocte Caesar isdem ducibus
usus, qui nuntii ab Iccio venerant, Numidas et Cretas
sagittarios et funditores Baleares subsidio oppidanis
2 mittit. Quorum adventu et Remis cum spe defensionis
studium propugnandi accessit, et hostibus eadem de
3 causa spes potiendi oppidi discessit. Itaque paulisper
apud oppidum morati agrosque Remorum depopulati
omnibus vicis aedificiisque, quo adire poterant, in-
censis ad castra Caesaris omnibus copiis contenderunt
et a milibus passuum minus duobus castra posuerunt;

quae castra, ut fumo atque ignibus significabatur, am- 4
plius milibus passuum VIII in latitudinem patebant.

VIII. Caesar primo et propter multitudinem ho- 1
stium et propter eximiam opinionem virtutis proelio
supersedere statuit; cotidie tamen equestribus proeliis,
quid hostis virtute posset et quid nostri auderent,
periclitabatur. Ubi nostros non esse inferiores intel- 2
lexit, loco pro castris ad aciem instruendam natura
oportuno atque idoneo, quod is collis, ubi castra posita
erant, paululum ex planitie editus tantum adversus in
latitudinem patebat, quantum loci acies instructa occu-
pare poterat, atque ex utraque parte *aperti* lateris
deiectus habebat et in frontem leniter fastigatus pau-
latim ad planitiem redibat, ab utroque latere eius collis 3
transversam fossam obduxit circiter passuum CCCC et
ad extremas fossas castella constituit ibique tormenta
conlocavit, ne, cum aciem instruxisset, hostes, quod 4
tantum multitudine poterant, ab lateribus pugnantes
suos circumvenire possent. Hoc facto duabus legio- 5
nibus, quas proxime conscripserat, in castris relictis,
ut, si quo opus esset, subsidio duci possent, reliquas
sex legiones pro castris in acie constituit. Hostes
item suas copias ex castris eductas instruxerant.

VIIII. Palus erat non magna inter nostrum atque 1
hostium exercitum. Hanc si nostri transirent, hostes
exspectabant; nostri autem, si ab illis initium transe-
undi fieret, ut impeditos adgrederentur, parati in armis
erant. Interim proelio equestri inter duas acies con- 2
tendebatur. Ubi neutri transeundi initium faciunt,
secundiore equitum proelio nostris Caesar suos in
castra reduxit. Hostes protinus ex eo loco ad flumen 3
Axonam contenderunt, quod esse post nostra castra
demonstratum est. Ibi vadis repertis partem suarum 4
copiarum traducere conati sunt eo consilio, ut, si

possent, castellum, cui praeerat Q. Titurius legatus,
expugnarent pontemque interscinderent, si minus po-
5 tuissent, agros Remorum popularentur, qui magno
nobis usui ad bellum gerendum erant, commeatuque
nostros prohiberent.

1 X. *Caesar* certior factus a Titurio omnem equi-
tatum et levis armaturae Numidas, funditores sagitta-
riosque ponte traducit atque ad eos contendit. Acriter
2 in eo loco pugnatum est. Hostes impeditos nostri in
flumine adgressi magnum eorum numerum occiderunt;
3 per eorum corpora reliquos audacissime transire conantes
multitudine telorum reppulerunt; primos, qui transi-
4 erant, equitatu circumventos interfecerunt. Hostes ubi
et de expugnando oppido et de flumine transeundo spem
se fefellisse intellexerunt neque nostros in locum ini-
quiorem progredi pugnandi causa viderunt atque ipsos
res frumentaria deficere coepit, consilio convocato con-
stituerunt optimum esse domum suam quemque reverti,
et quorum in fines primum Romani exercitum intro-
duxissent, ad eos defendendos undique convenirent, ut
potius in suis quam in alienis finibus decertarent et
5 domesticis copiis rei frumentariae uterentur. Ad eam
sententiam cum reliquis causis haec quoque ratio eos
deduxit, quod Divitiacum quoque atque Haeduos fini-
bus Bellovacorum adpropinquare cognoverant. His
persuaderi, ut diutius morarentur neque suis auxilium
ferrent, non poterat.

1 XI. Ea re constituta secunda vigilia magno cum
strepitu ac tumultu castris egressi nullo certo ordine
neque imperio, cum sibi quisque primum itineris locum
peteret et domum pervenire properaret, fecerunt, ut
2 consimilis fugae profectio videretur. Hac re statim
Caesar per speculatores cognita insidias veritus, quod,
qua de causa discederent, nondum perspexerat, exer-

citum equitatumque castris continuit. Prima luce con- 3
firmata re ab exploratoribus omnem equitatum, qui
novissimum agmen moraretur, praemisit. Ei Q. Pedium
et Aurunculeium Cottam legatos praefecit; T. Labie-
num legatum cum legionibus tribus subsequi iussit.
Hi novissimos adorti et multa milia passuum prosecuti 4
magnam multitudinem eorum fugientium conciderunt,
cum ab extremo agmine, ad quos ventum erat, con-
sisterent fortiterque impetum nostrorum militum susti-
nerent, priores, quod abesse a periculo viderentur 5
neque ulla necessitate neque imperio continerentur,
exaudito clamore perturbatis ordinibus omnes in fuga
sibi praesidium ponerent. Ita sine ullo periculo tan- 6
tam eorum multitudinem nostri interfecerunt, quantum
fuit diei spatium, sub occasumque solis sequi destite-
runt seque in castra, ut erat imperatum, receperunt.

XII. Postridie eius diei Caesar, priusquam se hostes 1
ex terrore ac fuga reciperent, in fines Suessionum, qui
proximi Remis erant, exercitum duxit et magno itinere
[confecto] ad oppidum Noviodunum contendit. Id ex 2
itinere oppugnare conatus, quod vacuum ab defensori-
bus esse audiebat, propter latitudinem fossae murique
altitudinem paucis defendentibus expugnare non potuit.
Castris munitis vineas agere, quaeque ad oppugnandum 3
usui erant, comparare coepit. Interim omnis ex fuga 4
Suessionum multitudo in oppidum proxima nocte con-
venit. Celeriter vineis ad oppidum actis, aggere iacto 5
turribusque constitutis, magnitudine operum, quae
neque viderant ante Galli neque audierant, et celeri-
tate Romanorum permoti legatos ad Caesarem de dedi-
tione mittunt et petentibus Remis, ut conservarentur,
impetrant.

XIII. Caesar obsidibus acceptis primis civitatis 1
atque ipsius Galbae regis duobus filiis armisque om-

nibus ex oppido traditis in deditionem Suessiones
2 accepit exercitumque in Bellovacos ducit. Qui cum se
suaque omnia in oppidum Bratuspantium contulissent
atque ab eo oppido Caesar cum exercitu circiter milia
passuum V abesset, omnes maiores natu ex oppido
egressi manus ad Caesarem tendere et voce significare
coeperunt sese in eius fidem ac potestatem venire nec
3 contra populum Romanum armis contendere. Item,
cum ad oppidum accessisset castraque ibi poneret,
pueri mulieresque ex muro passis manibus suo more
pacem ab Romanis petierunt.

1 XIIII. Pro his Divitiacus (nam post discessum
Belgarum dimissis Haeduorum copiis ad eum reverte-
2 rat) facit verba: Bellovacos omni tempore in fide
atque amicitia civitatis Haeduae fuisse; impulsos ab
suis principibus, qui dicerent Haeduos a Caesare in
servitutem redactos omnes indignitates contumeliasque
perferre, et ab Haeduis defecisse et populo Romano
3 bellum intulisse. Qui eius consilii principes fuissent,
quod intellegerent, quantam calamitatem civitati in-
4 tulissent, in Britanniam profugisse. Petere non solum
Bellovacos, sed etiam pro his Haeduos, ut clementia
5 ac mansuetudine in eos utatur. Quod si fecerit, Hae-
duorum auctoritatem apud omnes Belgas amplificatu-
rum, quorum auxiliis atque opibus, si qua bella inci-
derint, sustentare consuerint.

1 XV. Caesar honoris Divitiaci atque Haeduorum
causa sese eos in fidem recepturum et conservaturum
dixit, et quod erat civitas magna inter Belgas aucto-
ritate atque hominum multitudine praestabat, DC obsi-
2 des poposcit. His traditis omnibusque armis ex oppido
conlatis ab eo loco in fines Ambianorum pervenit, qui
3 se suaque omnia sine mora dediderunt. Eorum fines
Nervii attingebant; quorum de natura moribusque

Caesar cum quaereret, sic reperiebat: nullum aditum 4
esse ad eos mercatoribus; nihil pati vini reliquarum-
que rerum ad luxuriam pertinentium inferri, quod iis
rebus relanguescere animos [eorum] et remitti virtu-
tem existimarent; esse homines feros magnaeque vir- 5
tutis, increpitare atque incusare reliquos Belgas, qui
se populo Romano dedidissent patriamque virtutem
proiecissent; confirmare sese neque legatos missuros
neque ullam condicionem pacis accepturos.

XVI. Cum per eorum fines triduum iter fecisset, 1
inveniebat ex captivis Sabim flumen a castris suis
non amplius milia passuum X abesse: trans id flumen 2
omnes Nervios consedisse adventumque ibi Romanorum
exspectare una cum Atrebatibus et Viromanduis, fini-
timis suis (nam his utrisque persuaserant, uti eandem
belli fortunam experirentur); exspectari etiam ab his 3
Aduatucorum copias atque esse in itinere: mulieres, 4
quique per aetatem ad pugnam inutiles viderentur, in
eum locum coniecisse, quo propter paludes exercitui
aditus non esset.

XVII. His rebus cognitis exploratores centurio- 1
nesque praemittit, qui locum idoneum castris deligant.
Cum ex dediticiis Belgis reliquisque Gallis complures 2
Caesarem secuti una iter facerent, quidam ex his, ut
postea ex captivis cognitum est, eorum dierum con-
suetudine itineris nostri exercitus perspecta nocte ad
Nervios pervenerunt atque his demonstrarunt inter
singulas legiones impedimentorum magnum numerum
intercedere, neque esse quicquam negotii, cum prima
legio in castra venisset reliquaeque legiones magnum
spatium abessent, hanc sub sarcinis adoriri; qua pulsa 3
impedimentisque direptis futurum, ut reliquae contra
consistere non auderent. Adiuvabat etiam eorum con- 4
silium, qui rem deferebant, quod Nervii antiquitus,

cum equitatu nihil possent (neque enim ad hoc tempus
ei rei student, sed, quicquid possunt, pedestribus valent
copiis), quo facilius finitimorum equitatum, si prae-
dandi causa ad eos venissent, impedirent, teneris arbo-
ribus incisis atque inflexis crebrisque in latitudinem
ramis enatis et rubis sentibusque interiectis effecerant,
ut instar muri hae saepes munimentum praeberent,
quo non modo non intrari, sed ne perspici quidem
5 posset. His rebus cum iter agminis nostri impedi-
retur, non omittendum sibi consilium Nervii existi-
maverunt.

1 XVIII. Loci natura erat haec, quem locum nostri
castris delegerant: collis ab summo aequaliter declivis
ad flumen Sabim, quod supra nominavimus, vergebat.
2 Ab eo flumine pari acclivitate collis nascebatur ad-
versus huic et contrarius, passus circiter CC infimus
apertus, ab superiore parte silvestris, ut non facile
3 introrsus perspici posset. Intra eas silvas hostes in
occulto sese continebant; in aperto loco secundum
flumen paucae stationes equitum videbantur. Fluminis
erat altitudo pedum circiter trium.

1 XVIIII. Caesar equitatu praemisso subsequebatur
omnibus copiis; sed ratio ordoque agminis aliter se
2 habebat, ac Belgae ad Nervios detulerant. Nam quod
hostibus adpropinquabat, consuetudine sua Caesar sex
3 legiones expeditas ducebat; post eas totius exercitus
impedimenta conlocarat; inde duae legiones, quae pro-
xime conscriptae erant, totum agmen claudebant prae-
4 sidioque impedimentis erant. Equites nostri cum fun-
ditoribus sagittariisque flumen transgressi cum hostium
5 equitatu proelium commiserunt. Cum se illi identidem
in silvas ad suos reciperent ac rursus ex silva in
nostros impetum facerent neque nostri longius, quam
quem ad finem prospectus ac loca aperta pertinebant,

cedentes insequi auderent, interim legiones sex, quae
primae venerant, opere dimenso castra munire coeperunt.
Ubi prima impedimenta nostri exercitus ab iis, qui 6
in silvis abditi latebant, visa sunt, quod tempus inter
eos committendi proelii convenerat, ita ut intra silvas
aciem ordinesque constituerant atque ipsi sese con-
firmaverant, subito omnibus copiis provolaverunt im-
petumque in nostros equites fecerunt. His facile pulsis 7
ac perturbatis incredibili celeritate ad flumen decu-
currerunt, ut paene uno tempore et ad silvas et in
flumine et iam in manibus nostris hostes viderentur.
Eadem autem celeritate adverso colle ad nostra castra 8
atque eos, qui in opere occupati erant, contenderunt.

XX. Caesari omnia uno tempore erant agenda: 1
vexillum proponendum, [quod erat insigne, cum ad
arma concurri oporteret, signum tuba dandum,] ab
opere revocandi milites, qui paulo longius aggeris
petendi causa processerant, arcessendi, acies instruenda,
milites cohortandi, signum dandum. Quarum rerum 2
magnam partem temporis brevitas et incursus hostium
impediebat. His difficultatibus duae res erant sub- 3
sidio, scientia atque usus militum, quod superioribus
proeliis exercitati, quid fieri oporteret, non minus
commode ipsi sibi praescribere quam ab aliis doceri
poterant, et quod ab opere singulisque legionibus sin-
gulos legatos Caesar discedere nisi munitis castris
vetuerat. Hi propter propinquitatem et celeritatem 4
hostium nihil iam Caesaris imperium exspectabant,
sed per se, quae videbantur, administrabant.

XXI. Caesar necessariis rebus imperatis ad cohor- 1
tandos milites, quam in partem fors obtulit, decu-
currit et ad legionem decimam devenit. Milites non 2
longiore oratione cohortatus, quam uti suae pristinae
virtutis memoriam retinerent neu perturbarentur animo

3 hostiumque impetum fortiter sustinerent, quod non
longius hostes aberant, quam quo telum adigi posset,
4 proelii committendi signum dedit. Atque in alteram
partem item cohortandi causa profectus pugnantibus
5 occurrit. Temporis tanta fuit exiguitas hostiumque
tam paratus ad dimicandum animus, ut non modo ad
insignia accommodanda, sed etiam ad galeas induendas
6 scutisque tegimenta detrahenda tempus defuerit. Quam
quisque ab opere in partem casu devenit quaeque prima
signa conspexit, ad haec constitit, ne in quaerendis
suis pugnandi tempus dimitteret.

1 XXII. Instructo exercitu, magis ut loci natura
deiectusque collis et necessitas temporis, quam ut rei
militaris ratio atque ordo postulabat, cum diversis
legionibus aliae alia in parte hostibus resisterent sae-
pibusque densissimis, ut ante demonstravimus, interiectis
prospectus impediretur, neque certa subsidia conlocari
nec, quid in quaque parte opus esset, provideri neque
2 ab uno omnia imperia administrari poterant. Itaque
in tanta rerum iniquitate Fortunae quoque eventus
varii sequebantur.

1 XXIII. Legionis nonae et decimae milites, ut in
sinistra parte acie constiterant, pilis emissis cursu ac
lassitudine exanimatos vulneribusque confectos Atre-
bates (nam his ea pars obvenerat) celeriter ex loco
superiore in flumen compulerunt et transire conantes
insecuti gladiis magnam partem eorum impeditam in-
2 terfecerunt. Ipsi transire flumen non dubitaverunt et
in locum iniquum progressi rursus regressos ac resi-
stentes hostes redintegrato proelio in fugam coniece-
3 runt. Item alia in parte diversae duae legiones, unde-
cima et octava, profligatis Viromanduis, quibuscum
erant congressi, ex loco superiore in ipsis fluminis
4 ripis proeliabantur. At totis fere castris a fronte et

ab sinistra parte nudatis, cum in dextro cornu legio
duodecima et non magno ab ea intervallo septima
constitisset, omnes Nervii confertissimo agmine duce
Boduognato, qui summam imperii tenebat, ad eum
locum contenderunt; quorum pars *ab* aperto latere 5
legiones circumvenire, pars summum castrorum locum
petere coepit.

XXIIII. Eodem tempore equites nostri levisque 1
armaturae pedites, qui cum iis una fuerant, quos
primo hostium impetu pulsos dixeram, cum se in
castra reciperent, adversis hostibus occurrebant ac
rursus aliam in partem fugam petebant, et calones, 2
qui ab decumana porta ac summo iugo collis nostros
victores flumen transire conspexerant, praedandi causa
egressi, cum respexissent et hostes in nostris castris
versari vidissent, praecipites fugae sese mandabant.
Simul eorum, qui cum impedimentis veniebant, clamor 3
fremitusque oriebatur, aliique aliam in partem perter-
riti ferebantur. Quibus omnibus rebus permoti equites 4
Treveri, quorum inter Gallos virtutis opinio est sin-
gularis, qui auxilii causa a civitate ad Caesarem missi
venerant, cum multitudine hostium castra compleri
nostra, legiones premi et paene circumventas teneri,
calones, equites, funditores, Numidas diversos dissi-
patosque in omnes partes fugere vidissent, desperatis
nostris rebus domum contenderunt; Romanos pulsos 5
superatosque, castris impedimentisque eorum hostes
potitos civitati renuntiaverunt.

XXV. Caesar ab decimae legionis cohortatione ad 1
dextrum cornu profectus, ubi suos urgeri signisque in
unum locum conlatis duodecimae legionis confertos
milites sibi ipsos ad pugnam esse impedimento vidit,
quartae cohortis omnibus centurionibus occisis, signi-
fero interfecto, signo amisso, reliquarum cohortium

omnibus fere centurionibus aut vulneratis aut occisis, in his primipilo P. Sextio Baculo, fortissimo viro, multis gravibusque vulneribus confecto, ut iam se sustinere non posset, reliquos esse tardiores et nonnullos ab novissimis desertores proelio excedere ac tela vitare, hostes neque a fronte ex inferiore loco subeuntes intermittere et ab utroque latere instare et rem esse in angusto vidit neque ullum esse subsidium,
2 quod submitti posset: scuto ab novissimis uni militi detracto, quod ipse eo sine scuto venerat, in primam aciem processit centurionibusque nominatim appellatis reliquos cohortatus milites signa inferre et manipulos
3 laxare iussit, quo facilius gladiis uti possent. Cuius adventu spe inlata militibus ac redintegrato animo, cum pro se quisque in conspectu imperatoris etiam in extremis suis rebus operam navare cuperet, paulum hostium impetus tardatus est.

1 XXVI. Caesar cum septimam legionem, quae iuxta constiterat, item urgeri ab hoste vidisset, tribunos militum monuit, ut paulatim sese legiones coniunge-
2 rent et conversa signa in hostes inferrent. Quo facto cum aliis alii subsidium ferrent neque timerent, ne aversi ab hoste circumvenirentur, audacius resistere
3 ac fortius pugnare coeperunt. Interim milites legionum duarum, quae in novissimo agmine praesidio impedimentis fuerant, proelio nuntiato cursu incitato in
4 summo colle ab hostibus conspiciebantur, et T. Labienus castris hostium potitus et ex loco superiore, quae res in nostris castris gererentur, conspicatus decimam
5 legionem subsidio nostris misit. Qui cum ex equitum et calonum fuga, quo in loco res esset quantoque in periculo et castra et legiones et imperator versaretur, cognovissent, nihil ad celeritatem sibi reliqui fecerunt.

1 XXVII. Horum adventu tanta rerum commutatio

est facta, ut nostri, etiam qui vulneribus confecti procubuissent, scutis innixi proelium redintegrarent, calo- 2
nes perterritos hostes conspicati etiam inermes armatis occurrerent, equites vero, ut turpitudinem fugae virtute delerent, omnibus in locis pugnae se legionariis militibus praeferrent. At hostes etiam in extrema spe 3
salutis tantam virtutem praestiterunt, ut, cum primi eorum cecidissent, proximi iacentibus insisterent atque ex eorum corporibus pugnarent, his deiectis et coacer- 4
vatis cadaveribus, qui superessent, ut ex tumulo tela in nostros coicerent et pila intercepta remitterent: ut 5
non nequiquam tantae virtutis homines iudicari deberent, ausi quod essent transire latissimum flumen, ascendere altissimas ripas, subire iniquissimum locum; quae facilia ex difficillimis animi magnitudo redegerat.

XXVIII. Hoc proelio facto et prope ad internecio- 1
nem gente ac nomine Nerviorum redacto maiores natu, quos una cum pueris mulieribusque in aestuaria ac paludes coniectos dixeramus, hac pugna nuntiata cum victoribus nihil impeditum, victis nihil tutum arbitrarentur, omnium, qui supererant, consensu legatos ad 2
Caesarem miserunt seque ei dediderunt et in commemoranda civitatis calamitate ex DC ad tres senatores, ex hominum milibus LX vix ad D, qui arma ferre possent, sese redactos esse dixerunt. Quos Caesar, ut 3
in miseros ac supplices usus misericordia videretur, diligentissime conservavit suisque finibus atque oppidis uti iussit et finitimis imperavit, ut ab iniuria et maleficio se suosque prohiberent.

XXVIIII. Aduatuci, de quibus supra scripsimus, 1
cum omnibus copiis auxilio Nerviis venirent, hac pugna nuntiata ex itinere domum reverterunt; cunctis oppidis 2
castellisque desertis sua omnia in unum oppidum egregie natura munitum contulerunt. Quod cum ex omnibus 3

in circuitu partibus altissimas rupes deiectusque ha-
beret, una ex parte leniter acclivis aditus in latitu-
dinem non amplius CC pedum relinquebatur; quem
locum duplici altissimo muro munierant: tum magni
ponderis saxa et praeacutas trabes in muro conlo-
4 caverunt. Ipsi erant ex Cimbris Teutonisque prognati,
qui cum iter in provinciam nostram atque Italiam
facerent, iis impedimentis, quae secum agere ac por-
tare non poterant, citra flumen Rhenum depositis
custodiam ex suis ac praesidio VI milia hominum una
5 reliquerunt. Hi post eorum obitum multos annos a
finitimis exagitati, cum alias bellum inferrent, alias
inlatum defenderent, consensu eorum omnium pace
facta hunc sibi domicilio locum delegerunt.

1 XXX. Ac primo adventu exercitus nostri crebras
ex oppido excursiones faciebant parvulisque proeliis
2 cum nostris contendebant; postea vallo pedum XII in
circuitu XV milium *passuum* crebrisque castellis cir-
3 cummuniti oppido sese continebant. Ubi vineis actis
aggere exstructo turrim procul constitui viderunt, pri-
mum inridere ex muro atque increpitare vocibus, quod
4 tanta machinatio a tanto spatio institueretur: quibus-
nam manibus aut quibus viribus praesertim homines
tantulae staturae (nam plerumque hominibus Gallis
prae magnitudine corporum suorum brevitas nostra
contemptui est) tanti oneris turrim in muro sese con-
locare *posse* confiderent?

1 XXXI. Ubi vero moveri et adpropinquare moeni-
bus viderunt, nova atque inusitata specie commoti
legatos ad Caesarem de pace miserunt, qui ad hunc
2 modum locuti: non se existimare Romanos sine ope
divina bellum gerere, qui tantae altitudinis machina-
tiones tanta celeritate promovere possent, se suaque
3 omnia eorum potestati permittere dixerunt. Unum

petere ac deprecari: si forte pro sua clementia ac
mansuetudine, quam ipsi ab aliis audirent, statuisset
Aduatucos esse conservandos, ne se armis despoliaret.
Sibi omnes fere finitimos esse inimicos ac suae virtuti 4
invidere, a quibus se defendere traditis armis non
possent. Sibi praestare, si in eum casum deduceren- 5
tur, quamvis fortunam a populo Romano pati, quam
ab his per cruciatum interfici, inter quos dominari
consuessent.

XXXII. Ad haec Caesar respondit: Se magis con- 1
suetudine sua quam merito eorum civitatem conser-
vaturum, si priusquam murum aries attigisset, se
dedidissent; sed deditionis nullam esse condicionem
nisi armis traditis. Se id, quod in Nerviis fecisset, 2
facturum finitimisque imperaturum, ne quam dediticiis
populi Romani iniuriam inferrent. Re nuntiata ad 3
suos illi se, quae imperarentur, facere dixerunt. Armo- 4
rum magna multitudine de muro in fossam, quae erat
ante oppidum, iacta, sic ut prope summam muri agge-
risque altitudinem acervi armorum adaequarent, et
tamen circiter parte tertia, ut postea perspectum est,
celata atque in oppido retenta, portis patefactis eo die
pace sunt usi.

XXXIII. Sub vesperum Caesar portas claudi milites- 1
que ex oppido exire iussit, ne quam noctu oppidani a
militibus iniuriam acciperent. Illi ante inito, ut in- 2
tellectum est, consilio, quod deditione facta nostros
praesidia deducturos aut denique indiligentius serva-
turos crediderant, partim sumptis, quae retinuerant et
celaverant, armis, partim scutis ex cortice factis aut
viminibus intextis, quae subito, ut temporis exiguitas
postulabat, pellibus induxerant, tertia vigilia, qua
minime arduus ad nostras munitiones ascensus vide-
batur, omnibus copiis repente ex oppido eruptionem

3 fecerunt. Celeriter, ut ante Caesar imperaverat, igni-
bus significatione facta ex proximis castellis eo con-
4 cursum est, pugnatumque ab hostibus ita acriter est,
ut a viris fortibus in extrema spe salutis iniquo loco
contra eos, qui ex vallo turribusque tela iacerent,
pugnari debuit, cum in una virtute omnis spes salutis
5 consisteret. Occisis ad hominum milibus IV reliqui
6 in oppidum reiecti sunt. Postridie eius diei refractis
portis, cum iam defenderet nemo, atque intromissis
militibus nostris sectionem eius oppidi universam
7 Caesar vendidit. Ab iis, qui emerant, capitum numerus
ad eum relatus est milium LIII.

XXXIIII. Eodem tempore a P. Crasso, quem cum legione una miserat ad Venetos, Venellos, Osismos, Coriosolitas, Esubios, Aulercos, Redones, quae sunt maritimae civitates Oceanumque attingunt, certior factus est omnes eas civitates in dicionem potestatemque populi Romani esse redactas.

1 XXXV. His rebus gestis omni Gallia pacata tanta
huius belli ad barbaros opinio perlata est, uti ab iis
nationibus, quae trans Rhenum incolerent, mitterentur
legati ad Caesarem, qui se obsides daturas, imperata
2 facturas pollicerentur. Quas legationes Caesar, quod
in Italiam Illyricumque properabat, inita proxima aestate
3 ad se reverti iussit. Ipse in Carnutes, Andes, Turonos,
quaeque civitates propinquae his locis erant, ubi bellum
gesserat, legionibus in hiberna deductis in Italiam pro-
4 fectus est. Ob easque res ex litteris Caesaris dierum
XV supplicatio decreta est, quod ante id tempus
accidit nulli.

LIBER TERTIUS.

I. Cum in Italiam proficisceretur Caesar, Ser. 1
Galbam cum legione duodecima et parte equitatus in
Nantuatis, Varagros Sedunosque misit, qui a finibus
Allobrogum et lacu Lemanno et flumine Rhodano ad
summas Alpes pertinent. Causa mittendi fuit, quod iter 2
per Alpes, quo magno cum periculo magnisque cum
portoriis mercatores ire consueverant, patefieri volebat.
Huic permisit, si opus esse arbitraretur, uti in his 3
locis legionem hiemandi causa conlocaret. Galba secun- 4
dis aliquot proeliis factis castellisque compluribus
eorum expugnatis, missis ad eum undique legatis ob-
sidibusque datis et pace facta constituit cohortes duas
in Nantuatibus conlocare et ipse cum reliquis eius
legionis cohortibus in vico Varagrorum, qui appellatur
Octodurus, hiemare; qui vicus positus in valle, non 5
magna adiecta planitie, altissimis montibus undique
continetur. Cum hic in duas partes flumine divide- 6
retur, alteram partem eius vici Gallis concessit, alteram
vacuam ab his relictam cohortibus ad hiemandum attri-
buit. Eum locum vallo fossaque munivit.

II. Cum dies hibernorum complures transissent, 1
frumentumque eo comportari iussisset, subito per ex-
ploratores certior factus est ex ea parte vici, quam
Gallis concesserat, omnes noctu discessisse montesque,
qui impenderent, a maxima multitudine Sedunorum et

2 Varagrorum teneri. Id aliquot de causis acciderat, ut
subito Galli belli renovandi legionisque opprimendae
3 consilium caperent: primum quod legionem, neque
eam plenissimam detractis cohortibus duabus et com-
pluribus singillatim, qui commeatus petendi causa missi
4 erant, absentibus, propter paucitatem despiciebant; tum
etiam quod propter iniquitatem loci, cum ipsi ex mon-
tibus in vallem decurrerent et tela coicerent, ne pri-
mum quidem posse impetum suum sustineri existima-
5 bant. Accedebat, quod suos ab se liberos abstractos
obsidum nomine dolebant et Romanos non solum
itinerum causa, sed etiam perpetuae possessionis cul-
mina Alpium occupare conari et ea loca finitimae
provinciae adiungere sibi persuasum habebant.

1 III. His nuntiis acceptis Galba, cum neque opus
hibernorum munitionesque plene essent perfectae neque
de frumento reliquoque commeatu satis esset provisum,
quod deditione facta obsidibusque acceptis nihil de
bello timendum existimaverat, consilio celeriter con-
2 vocato sententias exquirere coepit. Quo in consilio,
cum tantum repentini periculi praeter opinionem acci-
disset ac iam omnia fere superiora loca multitudine
armatorum completa conspicerentur neque subsidio
veniri neque commeatus supportari interclusis itineri-
3 bus possent, prope iam desperata salute nonnullae
huius modi sententiae dicebantur, ut impedimentis
relictis eruptione facta isdem itineribus, quibus eo
4 pervenissent, ad salutem contenderent. Maiori tamen
parti placuit hoc reservato ad extremum *casum* con-
silio interim rei eventum experiri et castra defendere.

1 IIII. Brevi spatio interiecto, vix ut iis rebus, quas
constituissent, conlocandis atque administrandis tempus
daretur, hostes ex omnibus partibus signo dato de-
2 currere, lapides gaesaque in vallum coicere. Nostri

primo integris viribus fortiter propugnare neque ullum
frustra telum ex loco superiore mittere, ut quaeque
pars castrorum nudata defensoribus premi videbatur,
eo occurrere et auxilium ferre, sed hoc superari, quod 3
diuturnitate pugnae hostes defessi proelio excedebant,
alii integris viribus succedebant; quarum rerum ab 4
nostris propter paucitatem fieri nihil poterat, ac non
modo defesso ex pugna excedendi, sed ne saucio qui-
dem eius loci, ubi constiterat, relinquendi ac sui reci-
piendi facultas dabatur.

V. Cum iam amplius horis sex continenter pugna- 1
retur ac non solum vires, sed etiam tela nostros defi-
cerent atque hostes acrius instarent languidioribusque
nostris vallum scindere et fossas complere coepissent
resque esset iam ad extremum perducta casum, P. Sex- 2
tius Baculus, primi pili centurio, quem Nervico proelio
compluribus confectum vulneribus diximus, et item
C. Volusenus, tribunus militum, vir et consilii magni
et virtutis, ad Galbam adcurrunt atque unam esse
spem salutis docent, si eruptione facta extremum auxi-
lium experirentur. Itaque convocatis centurionibus 3
celeriter milites certiores facit, paulisper intermitterent
proelium ac tantummodo tela missa exciperent seque
ex labore reficerent, post dato signo ex castris erum-
perent atque omnem spem salutis in virtute ponerent.

VI. Quod iussi sunt, faciunt ac subito omnibus 1
portis eruptione facta neque cognoscendi, quid fieret,
neque sui colligendi hostibus facultatem relinquunt.
Ita commutata Fortuna eos, qui in spem potiendorum 2
castrorum venerant, undique circumventos interficiunt
et ex hominum milibus amplius XXX, quem numerum
barbarorum ad castra venisse constabat, plus tertia
parte interfecta reliquos perterritos in fugam coiciunt.
ac ne in locis quidem superioribus consistere patiuntur

3 Sic omnibus hostium copiis fusis armisque exutis se
4 intra munitiones suas recipiunt. Quo proelio facto,
quod saepius Fortunam temptare Galba nolebat atque
alio se in hiberna consilio venisse meminerat, aliis
occurrisse rebus viderat, maxime frumenti commeatus-
que inopia permotus postero die omnibus eius vici
5 aedificiis incensis in provinciam reverti contendit ac
nullo hoste prohibente aut iter demorante incolumem
legionem in Nantuatis, inde in Allobroges perduxit
ibique hiemavit.

1 VII. His rebus gestis cum omnibus de causis Caesar
pacatam Galliam existimaret, superatis Belgis, expulsis
Germanis, victis in Alpibus Sedunis, atque ita inita
hieme in Illyricum profectus esset, quod eas quoque
nationes adire et regiones cognoscere volebat, subitum
2 bellum in Gallia coortum est. Eius belli haec fuit
causa: P. Crassus adulescens cum legione septima proxi-
3 mus mare Oceanum in Andibus hiemabat. Is, quod
in his locis inopia frumenti erat, praefectos tribunosque
militum complures in finitimas civitates frumenti com-
4 meatusque petendi causa dimisit; quo in numero est
T. Terrasidius missus in Esubios, M. Trebius Gallus
in Coriosolitas, Q. Velanius cum T. Silio in Venetos.

1 VIII. Huius est civitatis longe amplissima auctoritas
omnis orae maritimae regionum earum, quod et naves
habent Veneti plurimas, quibus in Britanniam navigare
consuerunt, et scientia atque usu rerum nauticarum
ceteros antecedunt et in magno impetu maris atque
aperto, paucis portibus interiectis, quos tenent ipsi,
omnes fere, qui eo mari uti consuerunt, habent vecti-
2 gales. Ab his fit initium retinendi Silii atque Velanii
et si quos intercipere potuerunt, quod per eos suos
se obsides, quos Crasso dedissent, recuperaturos existi-
3 mabant. Horum auctoritate finitimi adducti, ut sunt

Gallorum subita et repentina consilia, eadem de causa
Trebium Terrasidiumque retinent et celeriter missis
legatis per suos principes inter se coniurant nihil nisi
communi consilio acturos eundemque omnes fortunae
exitum esse laturos reliquasque civitates sollicitant, 4
ut in ea libertate, quam a maioribus acceperint, per-
manere quam Romanorum servitutem perferre malint.
Omni ora maritima celeriter ad suam sententiam per- 5
ducta communem legationem ad P. Crassum mittunt,
si velit suos recuperare, obsides sibi remittat.

VIIII. Quibus de rebus Caesar a Crasso certior 1
factus, quod ipse aberat longius, naves interim longas
aedificari in flumine Ligeri, quod influit in Oceanum,
remiges ex provincia institui, nautas gubernatoresque
comparari iubet. His rebus celeriter administratis 2
ipse cum primum per anni tempus potuit, ad exer-
citum contendit. Veneti reliquaeque item civitates 3
cognito Caesaris adventu, simul quod, quantum in se
facinus admisissent, intellegebant, legatos, quod nomen
ad omnes nationes sanctum inviolatumque semper
fuisset, retentos ab se et in vincula coniectos, pro
magnitudine periculi bellum parare et maxime ea,
quae ad usum navium pertinent, providere instituunt,
hoc maiore spe, quod multum natura loci confidebant.
Pedestria esse itinera concisa aestuariis, navigationem 4
impeditam propter inscientiam locorum paucitatemque
portuum sciebant neque nostros exercitus propter 5
frumenti inopiam diutius apud se morari posse confi-
debant; ac iam ut omnia contra opinionem acciderent, 6
tamen se plurimum navibus posse, Romanos neque
ullam facultatem habere navium neque eorum loco-
rum, ubi bellum gesturi essent, vada, portus, insulas
novisse; ac longe aliam esse navigationem in con- 7
cluso mari atque in vastissimo atque apertissimo

8 Oceano perspiciebant. His initis consiliis oppida
muniunt, frumenta ex agris in oppida comportant,
naves in Venetiam, ubi Caesarem primum bellum
gesturum constabat, quam plurimas possunt, cogunt.
9 Socios sibi ad id bellum Osismos, Lexobios, Namnetes,
Ambianos, Morinos, Diablintes, Menapios adsciscunt;
auxilia ex Britannia, quae contra eas regiones posita
est, arcessunt.

1 X. Erant hae difficultates belli gerendi, quas supra
ostendimus, sed multa Caesarem tamen ad id bellum
2 incitabant: iniuriae retentorum equitum Romanorum,
rebellio facta post deditionem, defectio datis obsidibus,
tot civitatum coniuratio, in primis ne hac parte neglecta
3 reliquae nationes sibi idem licere arbitrarentur. Itaque
cum intellegeret omnes fere Gallos novis rebus studere
et ad bellum mobiliter celeriterque excitari, omnes
autem homines natura libertati studere et condicionem
servitutis odisse, priusquam plures civitates conspi-
rarent, partiendum sibi ac latius distribuendum exer-
citum putavit.

1 XI. Itaque T. Labienum legatum in Treveros, qui
2 proximi flumini Rheno sunt, cum equitatu mittit. Huic
mandat, Remos reliquosque Belgas adeat atque in
officio contineat Germanosque, qui auxilio a Belgis
arcessiti dicebantur, si per vim navibus flumen transire
3 conentur, prohibeat. P. Crassum cum cohortibus legio-
nariis XII et magno numero equitatus in Aquitaniam
proficisci iubet, ne ex his nationibus auxilia in Galliam
4 mittantur ac tantae nationes coniungantur. Q. Titurium
Sabinum legatum cum legionibus tribus in Venellos,
Coriosolitas Lexobiosque mittit, qui eam manum disti-
5 nendam curet. D. Brutum adulescentem classi Galli-
cisque navibus, quas ex Pictonibus et Santonis reli-
quisque pacatis regionibus convenire iusserat, praeficit

et, cum primum posset, in Venetos proficisci iubet.
Ipse eo pedestribus copiis contendit.

XII. Erant eius modi fere situs oppidorum, ut 1
posita in extremis lingulis promunturiisque neque
pedibus aditum haberent, cum ex alto se aestus incita-
visset, quod bis accidit *cotidie* semper horarum duo-
denarum spatio, neque navibus, quod rursus minuente
aestu naves in vadis adflictarentur. Ita utraque re 2
oppidorum oppugnatio impediebatur; ac si quando
magnitudine operis forte superati extruso mari aggere
ac molibus atque his oppidi moenibus adaequatis
suis fortunis desperare coeperant, magno numero
navium adpulso, cuius rei summam facultatem habebant,
sua deportabant omnia seque in proxima oppida reci-
piebant; ibi se rursus isdem oportunitatibus loci defen-
debant. Haec eo facilius magnam partem aestatis facie- 3
bant, quod nostrae naves tempestatibus detinebantur
summaque erat vasto atque aperto mari, magnis aestibus,
raris ac prope nullis portibus difficultas navigandi.

XIII. Namque ipsorum naves ad hunc modum 1
factae armataeque erant: carinae aliquanto planiores
quam nostrarum navium, quo facilius vada ac decessum
aestus excipere possent; prorae admodum erectae atque 2
item puppes, ad magnitudinem fluctuum tempesta-
tumque adcommodatae; naves totae factae ex robore 3
ad quamvis vim et contumeliam perferendam; transtra
ex pedalibus in altitudinem trabibus confixa clavis
ferreis digiti pollicis crassitudine; ancorae pro funibus 4
ferreis catenis revinctae; pelles pro velis alutaeque
tenuiter confectae, hae sive propter lini inopiam atque
eius usus inscientiam, sive eo, quod est magis veri
simile, quod tantas tempestates Oceani tantosque impetus
ventorum sustineri ac tanta onera navium regi velis
non satis commode posse arbitrabantur. Cum his 5

navibus nostrae classi eius modi congressus erat, ut
una celeritate et pulsu remorum praestaret, reliqua pro
loci natura, pro vi tempestatum illis essent aptiora
6 et adcommodatiora. Neque enim his nostrae rostro
nocere poterant (tanta in iis erat firmitudo), neque
propter altitudinem facile telum adigebatur, et eadem
7 de causa minus commode copulis continebantur. Acce-
debat, ut, cum saevire ventus coepisset et se vento
dedissent, et tempestatem ferrent facilius et in vadis
consisterent tutius et ab aestu relictae nihil saxa et
cautes timerent; quarum rerum omnium nostris navibus
casus erant extimescendi.

1 XIIII. Compluribus expugnatis oppidis Caesar ubi
intellexit frustra tantum laborem sumi neque hostium
fugam captis oppidis reprimi neque iis noceri posse,
2 statuit exspectandam classem. Quae ubi convenit ac
primum ab hostibus visa est, circiter CCXX naves eorum
paratissimae atque omni genere armorum ornatissimae
3 profectae ex portu nostris adversae constiterunt; neque
satis Bruto, qui classi praeerat, vel tribunis militum
centurionibusque, quibus singulae naves erant attributae,
constabat, quid agerent aut quam rationem pugnae
4 insisterent. Rostro enim noceri non posse cognoverant;
turribus autem excitatis tamen has altitudo puppium
ex barbaris navibus superabat, ut neque ex inferiore
loco satis commode tela adigi possent et missa a
5 Gallis gravius acciderent. Una erat magno usui res
praeparata ab nostris, falces praeacutae insertae adfixae-
que longuriis non absimili forma muralium falcium.
6 His cum funes, qui antemnas ad malos destinabant,
comprehensi adductique erant, navigio remis incitato
7 praerumpebantur. Quibus praecisis antemnae necessario
concidebant, ut, cum omnis Gallicis navibus spes in
velis armamentisque consisteret, his ereptis omnis usus

navium uno tempore eriperetur. Reliquum erat cer- 8
tamen positum in virtute, qua nostri milites facile
superabant atque eo magis, quod in conspectu Cae-
saris atque omnis exercitus res gerebatur, ut nullum
paulo fortius factum latere posset: omnes enim colles 9
ac loca superiora, unde erat propinquus despectus in
mare, ab exercitu tenebantur.

XV. Deiectis, ut diximus, antemnis, cum singulas 1
binae ac ternae naves circumsisterent, milites summa
vi transcendere in hostium naves contendebant. Quod 2
postquam barbari fieri animadverterunt, expugnatis
compluribus navibus, cum ei rei nullum reperiretur
auxilium, fuga salutem petere contendebant. Ac iam 3
conversis in eam partem navibus, quo ventus ferebat,
tanta subito malacia ac tranquillitas exstitit, ut se ex
loco movere non possent. Quae quidem res ad nego- 4
tium conficiendum maximae fuit oportunitati: nam
singulas nostri consectati expugnaverunt, ut perpaucae
ex omni numero noctis interventu ad terram pervene-
rint, cum ab hora fere quarta usque ad solis occasum
pugnaretur.

XVI. Quo proelio bellum Venetorum totiusque 1
orae maritimae confectum est. Nam cum omnis iuven- 2
tus, omnes etiam gravioris aetatis, in quibus aliquid
consilii aut dignitatis fuit, eo convenerant, tum, navium
quod ubique fuerat, unum in locum coëgerant; quibus 3
amissis reliqui neque, quo se reciperent, neque, quem
ad modum oppida defenderent, habebant. Itaque se
suaque omnia Caesari dediderunt. In quos eo gravius 4
Caesar vindicandum statuit, quo diligentius in reli-
quum tempus a barbaris ius legatorum conservaretur.
Itaque omni senatu necato reliquos sub corona vendidit.

XVII. Dum haec in Venetis geruntur, Q. Titurius 1
Sabinus cum iis copiis, quas a Caesare acceperat, in

2 fines Venellorum pervenit. His praeerat Viridovix ac
summam imperii tenebat earum omnium civitatum,
quae defecerant, ex quibus exercitum magnasque copias
3 coëgerat; atque his paucis diebus Aulerci Eburovices
Lexobiique senatu suo interfecto, quod auctores belli
esse nolebant, portas clauserunt seque cum Viridovice
4 coniunxerunt; magnaque praeterea multitudo undique
ex Gallia perditorum hominum latronumque convenerat,
quos spes praedandi studiumque bellandi ab agri cul-
5 tura et cotidiano labore revocabat. Sabinus idoneo
omnibus rebus loco castris sese tenebat, cum Viridovix
contra eum duorum milium spatio consedisset coti-
dieque productis copiis pugnandi potestatem faceret,
ut iam non solum hostibus in contemptionem Sabinus
veniret, sed etiam nostrorum militum vocibus non-
6 nihil carperetur; tantamque opinionem timoris prae-
buit, ut iam ad vallum castrorum hostes accedere
7 auderent. Id ea de causa faciebat, quod cum tanta
multitudine hostium, praesertim eo absente, qui sum-
mam imperii teneret, nisi aequo loco aut oportunitate
aliqua data legato dimicandum non existimabat.

1 XVIII. Hac confirmata opinione timoris idoneum
quendam hominem et callidum delegit, Gallum ex iis,
2 quos auxilii causa secum habebat. Huic magnis prae-
miis pollicitationibusque persuadet, uti ad hostes trans-
3 eat, et, quid fieri velit, edocet. Qui ubi pro perfuga
ad eos venit, timorem Romanorum proponit, quibus
4 angustiis ipse Caesar a Venetis prematur, docet, neque
longius abesse, quin proxima nocte Sabinus clam ex
castris exercitum educat et ad Caesarem auxilii ferendi
5 causa proficiscatur. Quod ubi auditum est, conclamant
omnes occasionem negotii bene gerendi amittendam
6 non esse, ad castra iri oportere. Multae res ad hoc
consilium Gallos hortabantur: superiorum dierum Sabini

cunctatio, perfugae confirmatio, inopia cibariorum, cui
rei parum diligenter ab iis erat provisum, spes Vene-
tici belli, et quod fere libenter homines id, quod volunt,
credunt. His rebus adducti non prius Viridovicem 7
reliquosque duces ex concilio dimittunt, quam ab his
sit concessum, arma uti capiant et ad castra conten-
dant. Qua re concessa laeti, ut explorata victoria,
sarmentis virgultisque collectis, quibus fossas Roma-
norum compleant, ad castra pergunt.

XVIIII. Locus erat castrorum editus et paulatim 1
ab imo acclivis circiter passus mille. Huc magno
cursu contenderunt, ut quam minimum spatii ad se
colligendos armandosque Romanis daretur, exanima-
tique pervenerunt. Sabinus suos hortatus cupientibus 2
signum dat. Impeditis hostibus propter ea, quae fere-
bant, onera subito duabus portis eruptionem fieri
iubet. Factum est oportunitate loci, hostium inscientia 3
ac defatigatione, virtute militum et superiorum pugna-
rum exercitatione, ut ne unum quidem nostrorum
impetum ferrent ac statim terga verterent. Quos impe- 4
ditos integris viribus milites nostri consecuti magnum
numerum eorum occiderunt; reliquos equites consectati
paucos, qui ex fuga evaserant, reliquerunt. Sic uno 5
tempore et de navali pugna Sabinus et de Sabini vic-
toria Caesar est certior factus, civitatesque omnes se
statim Titurio dediderunt. Nam ut ad bella susci- 6
pienda Gallorum alacer ac promptus est animus, sic
mollis ac minime resistens ad calamitates perferendas
mens eorum est.

XX. Eodem fere tempore P. Crassus cum in Aqui- 1
taniam pervenisset, quae pars, ut ante dictum est, et
regionum latitudine et multitudine hominum ex tertia
parte Galliae est aestimanda, cum intellegeret in iis
locis sibi bellum gerendum, ubi paucis ante annis

L. Valerius Praeconinus legatus exercitu pulso inter-
fectus esset atque unde L. Mallius proconsul impedi-
mentis amissis profugisset, non mediocrem sibi dili-
2 gentiam adhibendam intellegebat. Itaque re frumentaria
provisa, auxiliis equitatuque comparato, multis praeterea
viris fortibus Tolosa, Carcasone, Narbone, quae sunt civi-
tates Galliae provinciae finitimae his regionibus, nomi-
natim evocatis in Sotiatium fines exercitum introduxit.
3 Cuius adventu cognito Sotiates magnis copiis coactis
equitatuque, quo plurimum valebant, in itinere agmen
nostrum adorti primum equestre proelium commiserunt,
4 deinde equitatu suo pulso atque insequentibus nostris
subito pedestres copias, quas in convalle in insidiis
conlocaverant, ostenderunt. Hi nostros disiectos adorti
proelium renovarunt.

1 XXI. Pugnatum est diu atque acriter, cum Sotiates
superioribus victoriis freti in sua virtute totius Aqui-
taniae salutem positam putarent, nostri autem, quid
sine imperatore et sine reliquis legionibus adulescen-
tulo duce efficere possent, perspici cuperent; tandem
2 confecti vulneribus hostes terga vertere. Quorum magno
numero interfecto Crassus ex itinere oppidum Sotiatium
oppugnare coepit. Quibus fortiter resistentibus vineas
3 turresque egit. Illi alias eruptione temptata, alias
cuniculis ad aggerem vineasque actis, cuius rei sunt
longe peritissimi Aquitani, propterea quod multis locis
apud eos aerariae secturaeque sunt, ubi diligentia
nostrorum nihil his rebus profici posse intellexerunt,
legatos ad Crassum mittunt, seque in deditionem ut
recipiat, petunt. Qua re impetrata arma tradere iussi
faciunt.

1 XXII. Atque in ea re omnium nostrorum intentis
animis alia ex parte oppidi Adiatunnus, qui summam
imperii tenebat, cum DC devotis, quos illi soldurios

appellant, quorum haec est condicio, uti omnibus in 2
vita commodis una cum iis fruantur, quorum se ami-
citiae dediderint, si quid his per vim accidat, aut
eundem casum una ferant aut sibi mortem consciscant;
neque adhuc hominum memoria repertus est quisquam, 3
qui eo interfecto, cuius se amicitiae devovisset, mortem
recusaret; cum his Adiatunnus eruptionem facere 4
conatus clamore ab ea parte munitionis sublato, cum
ad arma milites concurrissent vehementerque ibi pugna-
tum esset, repulsus in oppidum tamen, uti eadem
deditionis condicione uteretur, a Crasso impetravit.

XXIII. Armis obsidibusque acceptis Crassus in fines 1
Vocatium et Tarusatium profectus est. Tum vero 2
barbari commoti, quod oppidum et natura loci et
manu munitum paucis diebus, quibus eo ventum erat,
expugnatum cognoverant, legatos quoqueversus dimit-
tere, coniurare, obsides inter se dare, copias parare
coeperunt. Mittuntur etiam ad eas civitates legati, 3
quae sunt citerioris Hispaniae finitimae Aquitaniae;
inde auxilia ducesque arcessuntur. Quorum adventu 4
magna cum auctoritate et magna cum hominum multi-
tudine bellum gerere conantur. Duces vero ii deli- 5
guntur, qui una cum Q. Sertorio omnes annos fuerant
summamque scientiam rei militaris habere existima-
bantur. Hi consuetudine populi Romani loca capere, 6
castra munire, commeatibus nostros intercludere insti-
tuunt. Quod ubi Crassus animadvertit suas copias 7
propter exiguitatem non facile diduci, hostem et vagari
et vias obsidere et castris satis praesidii relinquere,
ob eam causam minus commode frumentum commea-
tumque sibi supportari, in dies hostium numerum
augeri, non cunctandum existimavit, quin pugna decer-
taret. Hac re ad consilium delata ubi omnes idem 8
sentire intellexit, posterum diem pugnae constituit.

1 XXIIII. Prima luce productis omnibus copiis, duplici
acie instituta, auxiliis in mediam aciem coniectis, quid
2 hostes consilii caperent, exspectabat. Illi etsi propter
multitudinem et veterem belli gloriam paucitatemque
nostrorum se tuto dimicaturos existimabant, tamen
tutius esse arbitrabantur obsessis viis, commeatu inter-
3 cluso sine ullo vulnere victoria potiri et, si propter
inopiam rei frumentariae Romani sese recipere coe-
pissent, impeditos in agmine et sub sarcinis iam fir-
4 miore animo adoriri cogitabant. Hoc consilio probato
ab ducibus productis Romanorum copiis sese castris
5 tenebant. Hac re perspecta Crassus, cum sua cunc-
tatione atque opinione timoris hostes nostros milites
alacriores ad pugnandum effecissent atque omnium
voces audirentur exspectari diutius non oportere, quin
ad castra iretur, cohortatus suos omnibus cupientibus
ad hostium castra contendit.

1 XXV. Ibi cum alii fossas complerent, alii multis
telis coniectis defensores vallo munitionibusque depel-
lerent auxiliaresque, quibus ad pugnam non multum
Crassus confidebat, lapidibus telisque subministrandis
et ad aggerem caespitibus comportandis speciem atque
opinionem pugnantium praeberent, cum item ab hosti-
bus constanter ac non timide pugnaretur telaque ex
2 loco superiore missa non frustra acciderent, equites
circumitis hostium castris Crasso renuntiaverunt non
eadem esse diligentia ab decumana porta castra munita
facilemque aditum habere.

1 XXVI. Crassus equitum praefectos cohortatus, ut
magnis praemiis pollicitationibusque suos excitarent,
2 quid fieri vellet, ostendit. Illi, ut erat imperatum,
eductis iis cohortibus, quae praesidio castris relictae
intritae ab labore erant, et longiore itinere circum-
ductis, ne ex hostium castris conspici possent, omnium

oculis mentibusque ad pugnam intentis celeriter ad
eas, quas diximus, munitiones pervenerunt atque his 3
prorutis prius in hostium castris constiterunt, quam
plane ab his videri aut, quid rei gereretur, cognosci
posset. Tum vero clamore ab ea parte audito nostri 4
redintegratis viribus, quod plerumque in spe victoriae
accidere consuevit, acrius impugnare coeperunt. Hostes 5
undique circumventi desperatis omnibus rebus se per
munitiones deicere et fuga salutem petere contenderunt.
Quos equitatus apertissimis campis consectatus ex 6
milium L numero, quae ex Aquitania Cantabrisque con-
venisse constabat, vix quarta parte relicta multa nocte
se in castra recepit.

XXVII. Hac audita pugna maxima pars Aqui- 1
taniae sese Crasso dedidit obsidesque ultro misit;
quo in numero fuerunt Tarbelli, Bigerriones, Ptianii,
Vocates, Tarusates, Elusates, Gates, Ausci, Garumni,
Sibuzates, Cocosates; paucae ultimae nationes anni 2
tempore confisae, quod hiems suberat, hoc facere
neglexerunt.

XXVIII. Eodem fere tempore Caesar, etsi prope 1
exacta iam aestas erat, tamen quod omni Gallia
pacata Morini Menapiique supererant, qui in armis
essent neque ad eum umquam legatos de pace misissent,
arbitratus id bellum celeriter confici posse eo exer-
citum duxit; qui longe alia ratione ac reliqui Galli
bellum gerere coeperunt. Nam quod intellegebant 2
maximas nationes, quae proelio contendissent, pulsas
superatasque esse continentesque silvas ac paludes
habebant, eo se suaque omnia contulerunt. Ad quarum 3
initium silvarum cum Caesar pervenisset castraque
munire instituisset neque hostis interim visus esset,
dispersis in opere nostris subito ex omnibus partibus
silvae evolaverunt et in nostros impetum fecerunt.

4 Nostri celeriter arma ceperunt eosque in silvas reppu-
lerunt et compluribus interfectis longius impeditioribus
locis secuti paucos ex suis deperdiderunt.
1 XXVIIII. Reliquis deinceps diebus Caesar silvas
caedere instituit et, ne quis inermibus imprudentibus-
que militibus ab latere impetus fieri posset, omnem
eam materiam, quae erat caesa, conversam ad hostem
conlocabat et pro vallo ad utrumque latus exstruebat.
2 Incredibili celeritate magno spatio paucis diebus con-
fecto, cum iam pecus atque extrema impedimenta ab
nostris tenerentur, ipsi densiores silvas peterent, eius
modi sunt tempestates consecutae, uti opus necessario
intermitteretur et continuatione imbrium diutius sub
3 pellibus milites contineri non possent. Itaque vastatis
omnibus eorum agris, vicis aedificiisque incensis Caesar
exercitum reduxit et in Aulercis Lexobiisque, reliquis
item in civitatibus, quae proxime bellum fecerant, in
hibernis conlocavit.

LIBER QUARTUS.

I. Ea, quae secuta est, hieme, qui fuit annus Cn. 1
Pompeio M. Crasso consulibus, Usipetes Germani et
item Tencteri magna cum multitudine hominum flumen
Rhenum transierunt non longe a mari, quo Rhenus
influit. Causa transeundi fuit, quod ab Suebis com- 2
plures annos exagitati bello premebantur et agri cultura
prohibebantur. Sueborum gens est longe maxima et 3
bellicosissima Germanorum omnium. Hi C pagos 4
habere dicuntur, ex quibus quotannis singula milia
armatorum bellandi causa suis ex finibus educunt.
Reliqui, qui domi remanserunt, se atque illos alunt; 5
hi rursus invicem anno post in armis sunt, illi domi
remanent. Sic neque agri cultura nec ratio atque usus 6
belli intermittitur. Sed privati ac separati agri apud 7
eos nihil est, neque longius anno remanere uno in
loco colendi causa licet. Neque multum frumento, 8
sed maximam partem lacte atque pecore vivunt mul-
tumque sunt in venationibus; quae res et cibi genere 9
et cotidiana exercitatione et libertate vitae, cum a
pueris nullo officio aut disciplina adsuefacti nihil
omnino contra voluntatem faciant, et vires alit et
immani corporum magnitudine homines efficit. Atque 10
in eam se consuetudinem adduxerunt, ut locis frigi-
dissimis neque vestitus praeter pelles haberent quic-

quam, quarum propter exiguitatem magna est corporis pars aperta, et lavarentur in fluminibus.

1 II. Mercatoribus est aditus magis eo, ut quae bello ceperint, quibus vendant, habeant, quam quo ullam
2 rem ad se importari desiderent. Quin etiam iumentis, quibus maxime Galli delectantur quaeque impenso parant pretio, Germani importatis non utuntur, sed, quae sunt apud eos nata, parva atque deformia, haec cotidiana exercitatione, summi ut sint laboris, efficiunt.
3 Equestribus proeliis saepe ex equis desiliunt ac pedibus proeliantur equosque eodem remanere vestigio adsuefecerunt, ad quos se celeriter, cum usus est, recipiunt;
4 neque eorum moribus turpius quicquam aut inertius
5 habetur quam ephippiis uti. Itaque ad quemvis numerum ephippiatorum equitum quamvis pauci adire audent.
6 Vinum ad se omnino importari non patiuntur, quod ea re ad laborem ferendum remollescere homines atque effeminari arbitrantur.

1 III. Publice maximam putant esse laudem quam latissime ab suis finibus vacare agros: hac re significari magnum numerum civitatum suam vim sustinere
2 non posse. Itaque una ex parte ab Suebis circiter
3 milia passum C agri vacare dicuntur. Ad alteram partem succedunt Ubii, quorum fuit civitas ampla atque florens, ut est captus Germanorum. Hi paulo, quamquam sunt eiusdem generis, *sunt* ceteris humaniores, propterea quod Rhenum attingunt multumque ad eos mercatores ventitant et ipsi propter propinquitatem
4 Gallicis sunt moribus adsuefacti. Hos cum Suebi multis saepe bellis experti propter amplitudinem gravitatemque civitatis finibus expellere non potuissent, tamen vectigales sibi fecerunt ac multo humiliores infirmioresque redegerunt.

1 IIII. In eadem causa fuerunt Usipetes et Tencteri,

quos supra diximus, qui complures annos Sueborum vim sustinuerunt, ad extremum tamen agris expulsi et multis locis Germaniae triennium vagati ad Rhenum pervenerunt. Quas regiones Menapii incolebant et ad 2
utramque ripam fluminis agros, aedificia vicosque habebant; sed tantae multitudinis adventu perterriti ex 3
iis aedificiis, quae trans flumen habuerant, demigraverunt et cis Rhenum dispositis praesidiis Germanos transire prohibebant. Illi omnia experti cum neque 4
vi contendere propter inopiam navium neque clam transire propter custodias Menapiorum possent, reverti se in suas sedes regionesque simulaverunt et tridui 5
viam progressi rursus reverterunt atque omni hoc itinere una nocte equitatu confecto inscios inopinantesque Menapios oppresserunt, qui de Germanorum discessu 6
per exploratores certiores facti sine metu trans Rhenum in suos vicos remigraverant. His interfectis navibusque 7
eorum occupatis, priusquam ea pars Menapiorum, quae citra Rhenum erat, certior fieret, flumen transierunt atque omnibus eorum aedificiis occupatis reliquam partem hiemis se eorum copiis aluerunt.

V. His de rebus Caesar certior factus et infir- 1
mitatem Gallorum veritus, quod sunt in consiliis capiendis mobiles et novis plerumque rebus student, nihil his committendum existimavit. Est enim hoc 2
Gallicae consuetudinis, uti et viatores etiam invitos consistere cogant et, quid quisque eorum de quaque re audierit aut cognoverit, quaerant et mercatores in oppidis vulgus circumsistat, quibusque ex regionibus veniant quasque ibi res cognoverint, pronuntiare cogat. His rumoribus atque auditionibus permoti de summis 3
saepe rebus consilia ineunt, quorum eos in vestigio paenitere necesse est, cum incertis rumoribus serviant et plerique ad voluntatem eorum ficta respondeant.

1 VI. Qua consuetudine cognita Caesar, ne graviori
bello occurreret, maturius, quam consueverat, ad exer-
2 citum proficiscitur. Eo cum venisset, ea, quae fore
3 suspicatus erat, facta cognovit: missas legationes ab
nonnullis civitatibus ad Germanos invitatosque eos,
uti ab Rheno discederent, omniaque, quae postulassent,
4 ab se fore parata. Qua spe adducti Germani latius
iam vagabantur et in fines Eburonum et Condrusorum,
5 qui sunt Treverorum clientes, pervenerant. Principibus
Galliae evocatis Caesar ea, quae cognoverat, dissimu-
landa sibi existimavit eorumque animis permulsis et
confirmatis equitatuque imperato bellum cum Germanis
gerere constituit.

1 VII. Re frumentaria comparata equitibusque delectis
iter in ea loca facere coepit, quibus in locis esse Ger-
2 manos audiebat. A quibus cum paucorum dierum
iter abesset, legati ab his venerunt, quorum haec fuit
3 oratio: Germanos neque priores populo Romano bellum
inferre neque tamen recusare, si lacessantur, quin
armis contendant, quod Germanorum consuetudo sit a
maioribus tradita, quicumque bellum inferant, resistere
4 neque deprecari. Haec tamen dicere: venisse se invitos,
eiectos domo; si suam gratiam Romani velint, posse
iis utiles esse amicos; vel sibi agros attribuant vel
5 patiantur eos tenere, quos armis possederint; sese unis
Suebis concedere, quibus ne di quidem immortales pares
esse possint; reliquum quidem in terris esse neminem,
quem non superare possint.

1 VIII. Ad haec, quae visum est, Caesar respondit;
sed exitus fuit orationis: Sibi nullam cum his ami-
2 citiam esse posse, si in Gallia remanerent; neque
verum esse, qui suos fines tueri non potuerint, alienos
occupare, neque ullos in Gallia vacare agros, qui dari
3 tantae praesertim multitudini sine iniuria possint; sed

licere, si velint, in Ubiorum finibus considere, quorum
sint legati apud se et de Sueborum iniuriis querantur
et ab se auxilium petant: hoc se Ubiis imperaturum.

VIIII. Legati haec se ad suos relaturos dixerunt 1
et re deliberata post diem tertium ad Caesarem rever-
suros; interea ne propius se castra moveret, petierunt.
Ne id quidem Caesar ab se impetrari posse dixit. 2
Cognoverat enim magnam partem equitatus ab iis 3
aliquot diebus ante praedandi frumentandique causa
ad Ambivaritos trans Mosam missam; hos exspectari
equites atque eius rei causa moram interponi arbi-
trabatur.

X. Mosa profluit ex monte Vosego, qui est in 1
finibus Lingonum, et parte quadam ex Rheno recepta,
quae appellatur Vacalus, insulam efficit Batavorum, 2
neque longius ab eo milibus passuum LXXX in Oceanum
influit. Rhenus autem oritur ex Lepontiis, qui Alpes 3
incolunt, et longo spatio per fines Nantuatium, Hel-
vetiorum, Sequanorum, Mediomatricorum, Tribocorum,
Treverorum citatus fertur et, ubi Oceano adpropinquat, 4
in plures diffluit partes multis ingentibusque insulis
effectis, quarum pars magna a feris barbarisque nati-
onibus incolitur, ex quibus sunt, qui piscibus atque 5
ovis avium vivere existimantur, multisque capitibus in
Oceanum influit.

XI. Caesar cum ab hoste non amplius passuum 1
XII milibus abesset, ut erat constitutum, ad eum legati
revertuntur; qui in itinere congressi magnopere, ne
longius progrederetur, orabant. Cum id non impe- 2
trassent, petebant, uti ad eos equites, qui agmen ante-
cessissent, praemitteret eosque pugna prohiberet,
sibique ut potestatem faceret in Ubios legatos mit-
tendi; quorum si principes ac senatus sibi iureiurando 3
fidem fecisset, ea condicione, quae a Caesare ferretur,

se usuros ostendebant: ad has res conficiendas sibi
4 tridui spatium daret. Haec omnia Caesar eodem illo
pertinere arbitrabatur, ut tridui mora interposita
equites eorum, qui abessent, reverterentur; tamen sese
non longius milibus passuum IV aquationis causa
5 processurum eo die dixit: huc postero die quam fre-
quentissimi convenirent, ut de eorum postulatis
6 cognosceret. Interim ad praefectos, qui cum omni
equitatu antecesserant, mittit, qui nuntiarent, ne hostes
proelio lacesserent et, si ipsi lacesserentur, sustinerent,
quoad ipse cum exercitu propius accessisset.

1 XII. At hostes ubi primum nostros equites con-
spexerunt, quorum erat V milium numerus, cum ipsi
non amplius DCCC equites haberent, quod ii, qui
frumentandi causa erant trans Mosam profecti, non-
dum redierant, nihil timentibus nostris, quod legati
eorum paulo ante a Caesare discesserant atque is dies
indutiis erat ab his petitus, impetu facto celeriter
2 nostros perturbaverunt; rursus iis resistentibus con-
suetudine sua ad pedes desiluerunt subfossisque equis
compluribusque nostris deiectis reliquos in fugam
coniecerunt atque ita perterritos egerunt, ut non prius
fuga desisterent, quam in conspectum agminis nostri
3 venissent. In eo proelio ex equitibus nostris inter-
4 ficiuntur LXXIV, in his vir fortissimus Piso Aquitanus,
amplissimo genere natus, cuius avus in civitate sua
regnum obtinuerat, amicus ab senatu nostro appel-
5 latus. Hic cum fratri intercluso ab hostibus auxilium
ferret, illum ex periculo eripuit, ipse equo vulnerato
6 deiectus, quoad potuit, fortissime restitit; cum circum-
ventus multis vulneribus acceptis cecidisset atque id
frater, qui iam proelio excesserat, procul animadver-
tisset, incitato equo se hostibus obtulit atque inter-
fectus est.

XIII. Hoc facto proelio Caesar neque iam sibi 1
legatos audiendos neque condiciones accipiendas arbi-
trabatur ab iis, qui per dolum atque insidias petita
pace ultro bellum intulissent; exspectare vero, dum 2
hostium copiae augerentur equitatusque reverteretur,
summae dementiae esse iudicabat et cognita Gallorum 3
infirmitate, quantum iam apud eos hostes uno proelio
auctoritatis essent consecuti, sentiebat; quibus ad con-
silia capienda nihil spatii dandum existimabat. His 4
constitutis rebus et consilio cum legatis et quaestore
communicato, ne quem diem pugnae praetermitteret,
oportunissima res accidit, quod postridie eius diei mane
eadem et perfidia et simulatione usi Germani fre-
quentes omnibus principibus maioribusque natu adhi-
bitis ad eum in castra venerunt, simul, ut dicebatur, 5
sui purgandi causa, quod contra, atque esset dictum
et ipsi petissent, proelium pridie commisissent, simul
ut, si quid possent, de indutiis fallendo impetrarent.
Quos sibi Caesar oblatos gavisus illos retineri iussit; 6
ipse omnes copias castris eduxit equitatumque, quod
recenti proelio perterritum esse existimabat, agmen
subsequi iussit.

XIIII. Acie triplici instituta et celeriter VIII milium 1
itinere confecto prius ad hostium castra pervenit,
quam, quid ageretur, Germani sentire possent. Qui 2
omnibus rebus subito perterriti, et celeritate adventus
nostri et discessu suorum, neque consilii habendi
neque arma capiendi spatio dato perturbantur, copi-
asne adversus hostem educere an castra defendere an
fuga salutem petere praestaret. Quorum timor cum 3
fremitu et concursu significaretur, milites nostri pri-
stini diei perfidia incitati in castra inruperunt. Quo 4
loco, qui celeriter arma capere potuerunt, paulisper
nostris restiterunt atque inter carros impedimentaque

5 proelium commiserunt; at reliqua multitudo puerorum
mulierumque (nam cum omnibus suis domo excesserant
Rhenumque transierant) passim fugere coepit; ad quos
consectandos Caesar equitatum misit.

1 XV. Germani post tergum clamore audito cum
suos interfici viderent, armis abiectis signisque mili-
2 taribus relictis se ex castris eiecerunt, et cum ad con-
fluentem Mosae et Rheni pervenissent, reliqua fuga
desperata, magno numero interfecto reliqui se in
flumen praecipitaverunt atque ibi timore, lassitudine,
3 vi fluminis oppressi perierunt. Nostri ad unum
omnes incolumes, perpaucis vulneratis, ex tanti belli
timore, cum hostium numerus capitum CCCCXXX milium
4 fuisset, se in castra receperunt. Caesar iis, quos in
5 castris retinuerat, discedendi potestatem fecit. Illi
supplicia cruciatusque Gallorum veriti, quorum agros
vexaverant, remanere se apud eum velle dixerunt. His
Caesar libertatem concessit.

1 XVI. Germanico bello confecto multis de causis
Caesar statuit sibi Rhenum esse transeundum; quarum
illa fuit iustissima, quod cum videret Germanos tam
facile impelli, ut in Galliam venirent, suis quoque
rebus eos timere voluit, cum intellegerent et posse et
audere populi Romani exercitum Rhenum transire.
2 Accessit etiam, quod illa pars equitatus Usipetum et
Tencterorum, quam supra commemoravi praedandi fru-
mentandique causa Mosam transisse neque proelio
interfuisse, post fugam suorum se trans Rhenum in
fines Sugambrorum receperat seque cum iis coniunxerat.
3 Ad quos cum Caesar nuntios misisset, qui postularent,
eos, qui sibi Galliaeque bellum intulissent, sibi dederent,
4 responderunt: Populi Romani imperium Rhenum finire:
si se invito Germanos in Galliam transire non aequum
existimaret, cur sui quicquam esse imperii aut pote-

statis trans Rhenum postularet? Ubii autem, qui 5
uni ex Transrhenanis ad Caesarem legatos miserant,
amicitiam fecerant, obsides dederant, magnopere ora-
bant, ut sibi auxilium ferret, quod graviter ab Suebis
premerentur; vel, si id facere occupationibus rei 6
publicae prohiberetur, exercitum modo Rhenum trans-
portaret: id sibi *ad* auxilium spemque reliqui tem-
poris satis futurum. Tantum esse nomen atque opi- 7
nionem eius exercitus Ariovisto pulso et hoc novissimo
proelio facto etiam ad ultimas Germanorum nationes,
uti opinione et amicitia populi Romani tuti esse
possint. Navium magnam copiam ad transportandum 8
exercitum pollicebantur.

XVII. Caesar his de causis, quas commemoravi, 1
Rhenum transire decreverat; sed navibus transire neque
satis tutum esse arbitrabatur neque suae neque populi
Romani dignitatis esse statuebat. Itaque etsi summa 2
difficultas faciendi pontis proponebatur propter latitu-
dinem, rapiditatem altitudinemque fluminis, tamen id
sibi contendendum aut aliter non traducendum exer-
citum existimabat. Rationem pontis hanc instituit.
Tigna bina sesquipedalia paulum ab imo praeacuta 3
dimensa ad altitudinem fluminis intervallo pedum duo-
rum inter se iungebat. Haec cum machinationibus 4
immissa in flumen defixerat festucisque adegerat, non
sublicae modo derecte ad perpendiculum, sed prone ac
fastigate, ut secundum naturam fluminis procumberent,
his item contraria duo ad eundem modum iuncta inter- 5
vallo pedum quadragenum ab inferiore parte contra
vim atque impetum fluminis conversa statuebat. Haec 6
utraque insuper bipedalibus trabibus immissis, quan-
tum eorum tignorum iunctura distabat, binis utrimque
fibulis ab extrema parte distinebantur; quibus disclusis 7
atque in contrariam partem revinctis tanta erat operis

firmitudo atque ea rerum natura, ut, quo maior vis
aquae se incitavisset, hoc artius inligata tenerentur.
8 Haec derecta materia iniecta contexebantur ac longu-
9 riis cratibusque consternebantur; ac nihilo setius sub-
licae et ad inferiorem partem fluminis oblique age-
bantur, quae pro ariete subiectae et cum omni opere
10 coniunctae vim fluminis exciperent, et aliae item supra
pontem mediocri spatio, ut, si arborum trunci sive
naves deiciendi operis causa essent a barbaris missae,
his defensoribus earum rerum vis minueretur neu
ponti nocerent.

1 XVIII. Diebus decem, quibus materia coepta erat
comportari, omni opere effecto exercitus traducitur.
2 Caesar ad utramque partem pontis firmo praesidio
3 relicto in fines Sugambrorum contendit. Interim a
compluribus civitatibus ad eum legati veniunt; quibus
pacem atque amicitiam petentibus liberaliter respondet
4 obsidesque ad se adduci iubet. At Sugambri ex eo
tempore, quo pons institui coeptus est, fuga compa-
rata hortantibus iis, quos ex Tencteris atque Usipeti-
bus apud se habebant, finibus suis excesserant suaque
omnia exportaverant seque in solitudinem ac silvas
abdiderant.

1 XVIIII. Caesar paucos dies in eorum finibus mo-
ratus omnibus vicis aedificiisque incensis frumentisque
succisis se in fines Ubiorum recepit atque iis auxilium
suum pollicitus, si ab Suebis premerentur, haec ab iis
2 cognovit: Suebos, posteaquam per exploratores pontem
fieri comperissent, more suo concilio habito nuntios
in omnes partes dimisisse, uti de oppidis demigrarent,
liberos, uxores suaque omnia in silvis deponerent
atque omnes, qui arma ferre possent, unum in locum
3 convenirent: hunc esse delectum medium fere regionum
earum, quas Suebi obtinerent; hic Romanorum adventum

exspectare atque ibi decertare constituisse. Quod 4
ubi Caesar comperit, omnibus rebus iis confectis, qua-
rum rerum causa traducere exercitum constituerat, ut
Germanis metum iniceret, ut Sugambros ulcisceretur,
ut Ubios obsidione liberaret, diebus omnino XVIII
trans Rhenum consumptis satis et ad laudem et ad
utilitatem profectum arbitratus se in Galliam recepit
pontemque rescidit.

XX. Exigua parte aestatis reliqua Caesar, etsi in 1
his locis, quod omnis Gallia ad septentriones vergit,
maturae sunt hiemes, tamen in Britanniam proficisci
contendit, quod omnibus fere Gallicis bellis hostibus
nostris inde subministrata auxilia intellegebat et, si 2
tempus anni ad bellum gerendum deficeret, tamen
magno sibi usui fore arbitrabatur, si modo insulam
adisset, genus hominum perspexisset, loca, portus,
aditus cognovisset; quae omnia fere Gallis erant in-
cognita. Neque enim temere praeter mercatores illo 3
adit quisquam, neque iis ipsis quicquam praeter oram
maritimam atque eas regiones, quae sunt contra Gal-
lias, notum est. Itaque evocatis ad se undique merca- 4
toribus, neque quanta esset insulae magnitudo neque
quae aut quantae nationes incolerent neque quem
usum belli haberent aut quibus institutis uterentur
neque qui essent ad maiorem navium multitudinem
idonei portus, reperire poterat.

XXI. Ad haec cognoscenda, priusquam periculum 1
faceret, idoneum esse arbitratus C. Volusenum cum
navi longa praemittit. Huic mandat, ut exploratis 2
omnibus rebus ad se quam primum revertatur. Ipse 3
cum omnibus copiis in Morinos proficiscitur, quod
inde erat brevissimus in Britanniam traiectus. Huc 4
naves undique ex finitimis regionibus et, quam supe-
riore aestate ad Veneticum bellum effecerat classem,

5 iubet convenire. Interim consilio eius cognito et per
mercatores perlato ad Britannos a compluribus eius
insulae civitatibus ad eum legati veniunt, qui pollice-
antur obsides dare atque imperio populi Romani ob-
6 temperare. Quibus auditis liberaliter pollicitus horta-
tusque, ut in ea sententia permanerent, eos domum
7 remittit et cum iis una Commium, quem ipse Atre-
batibus superatis regem ibi constituerat, cuius et vir-
tutem et consilium probabat et quem sibi fidelem esse
arbitrabatur cuiusque auctoritas in his regionibus magni
8 habebatur, mittit. Huic imperat, quas possit, adeat
civitates horteturque, ut populi Romani fidem sequan-
9 tur, seque celeriter eo venturum nuntiet. Volusenus
perspectis regionibus omnibus, quantum ei facultatis
dari potuit, qui ex navi egredi ac se barbaris commit-
tere non auderet, quinto die ad Caesarem revertitur,
quaeque ibi perspexisset, renuntiat.

1 XXII. Dum in his locis Caesar navium paranda-
rum causa moratur, ex magna parte Morinorum ad
eum legati venerunt, qui se de superioris temporis
consilio excusarent, quod homines barbari et nostrae
consuetudinis imperiti bellum populo Romano fecissent,
2 seque ea, quae imperasset, facturos pollicerentur. Hoc
sibi Caesar satis oportune accidisse arbitratus, quod
neque post tergum hostem relinquere volebat neque
belli gerendi propter anni tempus facultatem habebat
neque has tantularum rerum occupationes sibi Bri-
tanniae anteponendas iudicabat, magnum iis numerum
obsidum imperat. Quibus adductis eos in fidem recepit.
3 Navibus circiter LXXX onerariis coactis constratisque,
quot satis esse ad duas transportandas legiones existi-
mabat, quidquid praeterea navium longarum habebat,
4 id quaestori, legatis praefectisque distribuit. Huc
accedebant XVIII onerariae naves, quae ex eo loco a

milibus passuum VIII vento tenebantur, quo minus in
eundem portum venire possent; has equitibus distri-
buit. Reliquum exercitum Q. Titurio Sabino et L. 5
Aurunculeio Cottae legatis in Menapios atque in eos
pagos Morinorum, a quibus ad eum legati non vene-
rant, ducendum dedit; P. Sulpicium Rufum legatum 6
cum eo praesidio, quod satis esse arbitrabatur, portum
tenere iussit.

XXIII. His constitutis rebus nactus idoneam ad 1
navigandum tempestatem tertia fere vigilia naves solvit
equitesque in ulteriorem portum progredi et naves
conscendere et se sequi iussit. A quibus cum paulo 2
tardius esset administratum, ipse hora diei circiter
quarta cum primis navibus Britanniam attigit atque
ibi in omnibus collibus expositas hostium copias arma-
tas conspexit. Cuius loci haec erat natura atque ita 3
montibus angustis mare continebatur, uti ex locis
superioribus in litus telum adigi posset. Hunc ad 4
egrediendum nequaquam idoneum locum arbitratus,
dum reliquae naves eo convenirent, ad horam nonam
in ancoris exspectavit. Interim legatis tribunisque 5
militum convocatis, et quae ex Voluseno cognovisset
et quae fieri vellet, ostendit monuitque, ut rei mili-
taris ratio maximeque ut maritimae res postularent,
ut quae celerem atque instabilem motum haberent,
ad nutum et ad tempus omnes res ab iis administra-
rentur. His dimissis et ventum et aestum uno tempore 6
nactus secundum dato signo et sublatis ancoris circiter
milia passuum VII ab eo loco progressus aperto ac
plano litore naves constituit.

XXIIII. At barbari consilio Romanorum cognito, 1
praemisso equitatu et essedariis, quo plerumque genere
in proeliis uti consuerunt, reliquis copiis subsecuti
nostros navibus egredi prohibebant. Erat ob has 2

causas summa difficultas, quod naves propter magni-
tudinem nisi in alto constitui non poterant, militibus
autem ignotis locis, impeditis manibus, magno et gravi
onere armorum oppressis simul et de navibus desi-
liendum et in fluctibus consistendum et cum hostibus
3 erat pugnandum, cum illi aut ex arido aut paulum
in aquam progressi omnibus membris expeditis, notis-
simis locis audacter tela coicerent et equos insue-
4 factos incitarent. Quibus rebus nostri perterriti atque
huius omnino generis pugnae imperiti non eadem ala-
critate ac studio, quo in pedestribus uti proeliis con-
suerant, utebantur.

1 XXV. Quod ubi Caesar animadvertit, naves longas,
quarum et species erat barbaris inusitatior et motus
ad usum expeditior, paulum removeri ab onerariis
navibus et remis incitari et ad latus apertum hostium
constitui atque inde fundis, sagittis, tormentis hostes
propelli ac submoveri iussit; quae res magno usui
2 nostris fuit. Nam et navium figura et remorum motu
et inusitato genere tormentorum permoti barbari con-
3 stiterunt ac paulum modo pedem rettulerunt. At
nostris militibus cunctantibus maxime propter alti-
tudinem maris, qui decimae legionis aquilam ferebat,
obtestatus deos, ut ea res legioni feliciter eveniret,
'Desilite', inquit, 'commilitones, nisi vultis aquilam
hostibus prodere: ego certe meum rei publicae atque
4 imperatori officium praestitero.' Hoc cum voce magna
dixisset, se ex navi proiecit atque in hostes aquilam
5 ferre coepit. Tum nostri cohortati inter se, ne tantum
6 dedecus admitteretur, universi ex navi desiluerunt. Hos
item ex proximis navibus cum conspexissent, subsecuti
hostibus adpropinquarunt.

1 XXVI. Pugnatum est ab utrisque acriter. Nostri
tamen, quod neque ordines servare neque firmiter

insistere neque signa subsequi poterant atque alius alia
ex navi, quibuscumque signis occurrerat, se adgregabat,
magnopere perturbabantur; hostes vero notis omni- 2
bus vadis, ubi ex litore aliquos singulares ex navi
egredientes conspexerant, incitatis equis impeditos 3
adoriebantur, plures paucos circumsistebant, alii ab
latere aperto in universos tela coiciebant. Quod cum 4
animadvertisset Caesar, scaphas longarum navium,
item speculatoria navigia militibus compleri iussit et,
quos laborantes conspexerat, his subsidia submittebat.
Nostri simul in arido constiterunt, suis omnibus con- 5
secutis in hostes impetum fecerunt atque eos in fugam
dederunt; neque longius prosequi potuerunt, quod equites
cursum tenere atque insulam capere non potuerant.
Hoc unum ad pristinam fortunam Caesari defuit.

XXVII. Hostes proelio superati simulatque se 1
ex fuga receperunt, statim ad Caesarem legatos de
pace miserunt, obsides daturos, quaeque imperasset,
sese facturos polliciti sunt. Una cum his legatis 2
Commius Atrebas venit, quem supra demonstraveram
a Caesare in Britanniam praemissum. Hunc illi e 3
navi egressum, cum ad eos oratoris modo Caesaris
mandata deferret, comprehenderant atque in vincula
coniecerant; tum proelio facto remiserunt. In petenda 4
pace eius rei culpam in multitudinem contulerunt et,
propter imprudentiam ut ignosceretur, petiverunt.
Caesar questus, quod cum ultro in continentem legatis 5
missis pacem ab se petissent, bellum sine causa intu-
lissent, ignoscere imprudentiae dixit obsidesque impe-
ravit; quorum illi partem statim dederunt, partem ex 6
longinquioribus locis arcessitam paucis post diebus
sese daturos dixerunt. Interea suos remigrare in agros 7
iusserunt principesque undique convenire et se civi-
tatesque suas Caesari commendare coeperunt.

1 XXVIII. His rebus pace confirmata post diem quartum, quam est in Britanniam ventum, naves XVIII, de quibus supra demonstratum est, quae equites sus-
2 tulerant, ex superiore portu leni vento solverunt. Quae cum adpropinquarent Britanniae et ex castris viderentur, tanta tempestas subito coorta est, ut nulla earum cursum tenere posset, sed aliae eodem, unde erant profectae, referrentur, aliae ad inferiorem partem insulae, quae est propius solis occasum, magno suo
3 cum periculo deicerentur; quae tamen ancoris iactis cum fluctibus complerentur, necessario adversa nocte in altum provectae continentem petierunt.

1 XXVIIII. Eadem nocte accidit, ut esset luna plena, qui dies maritimos aestus maximos in Oceano efficere
2 consuevit, nostrisque id erat incognitum. Ita uno tempore et longas naves, quibus Caesar exercitum transportandum curaverat quasque in aridum subduxerat, aestus complebat, et onerarias, quae ad ancoras erant deligatae, tempestas adflictabat, neque ulla nostris facultas aut administrandi aut auxiliandi dabatur.
3 Compluribus navibus fractis reliquae cum essent funibus, ancoris reliquisque armamentis amissis ad navigandum inutiles, magna, id quod necesse erat accidere,
4 totius exercitus perturbatio facta est. Neque enim naves erant aliae, quibus reportari possent, et omnia deerant, quae ad reficiendas eas usui sunt, et, quod omnibus constabat hiemari in Gallia oportere, frumentum his in locis in hiemem provisum non erat.

1 XXX. Quibus rebus cognitis principes Britanniae, qui post proelium factum ad ea, quae iusserat Caesar, facienda convenerant, inter se conlocuti, cum et equites et naves et frumentum Romanis deesse intellegerent et paucitatem militum ex castrorum exiguitate cognoscerent, quae hoc erant etiam angustiora, quod sine

impedimentis Caesar legiones transportaverat, optimum 2
factu esse duxerunt rebellione facta frumento commeatuque nostros prohibere et rem in hiemem producere, quod his superatis aut reditu interclusis neminem postea belli inferendi causa in Britanniam transiturum confidebant. Itaque rursus coniuratione facta pau- 3
latim ex castris discedere et suos clam ex agris deducere coeperunt.

XXXI. At Caesar etsi nondum eorum consilia 1
cognoverat, tamen et ex eventu navium suarum et ex eo, quod obsides dare intermiserant, fore id, quod accidit, suspicabatur. Itaque ad omnes casus subsidia 2
comparabat. Nam et frumentum ex agris cotidie in castra conferebat et, quae gravissime adflictae erant naves, earum materia atque aere ad reliquas reficiendas utebatur et, quae ad eas res erant usui, ex continenti comparari iubebat. Itaque cum summo studio a 3
militibus administraretur, XII navibus amissis, reliquis ut navigari *satis* commode posset, effecit.

XXXII. Dum ea geruntur, legione ex consuetudine 1
una frumentatum missa, quae appellabatur septima, neque ulla ad id tempus belli suspicione interposita, cum pars hominum in agris remaneret, pars etiam in castra ventitaret, ii, qui pro portis castrorum in statione erant, Caesari nuntiaverunt pulverem maiorem, quam consuetudo ferret, in ea parte videri, quam in partem legio iter fecisset. Caesar id, quod erat, suspi- 2
catus, aliquid novi a barbaris initum consilii, cohortes, quae in stationibus erant, secum in eam partem proficisci, ex reliquis duas in stationem cohortes succedere, reliquas armari et confestim sese subsequi iussit. Cum paulo longius a castris processisset, suos ab 3
hostibus premi atque aegre sustinere et conferta legione ex omnibus partibus tela coici animadvertit. Nam 4

quod omni ex reliquis partibus demesso frumento pars una erat reliqua, suspicati hostes huc nostros esse
5 venturos noctu in silvis delituerant; tum dispersos depositis armis in metendo occupatos subito adorti paucis interfectis reliquos incertis ordinibus perturbaverant, simul equitatu atque essedis circumdederant.

1 XXXIII. Genus hoc est ex essedis pugnae. Primo per omnes partes perequitant et tela coiciunt atque ipso terrore equorum et strepitu rotarum ordines plerumque perturbant, et cum se inter equitum turmas insinuaverunt, ex essedis desiliunt et pedibus proeli-
2 antur. Aurigae interim paulatim ex proelio excedunt atque ita currus conlocant, ut, si illi a multitudine hostium premantur, expeditum ad suos receptum
3 habeant. Ita mobilitatem equitum, stabilitatem peditum in proeliis praestant ac tantum usu cotidiano et exercitatione efficiunt, uti in declivi ac praecipiti loco incitatos equos sustinere et brevi moderari ac flectere et per temonem percurrere et in iugo insistere et se inde in currus citissime recipere consuerint.

1 XXXIIII. Quibus rebus perturbatis nostris [novitate pugnae] tempore oportunissimo Caesar auxilium tulit; namque eius adventu hostes constiterunt, nostri
2 se ex timore receperunt. Quo facto ad lacessendum hostem et ad committendum proelium alienum esse tempus arbitratus suo se loco continuit et brevi tem-
3 pore intermisso in castra legiones reduxit. Dum haec geruntur, nostris omnibus occupatis *hostes*, qui erant in
4 agris reliqui, discesserunt. Secutae sunt continuos complures dies tempestates, quae et nostros in castris con-
5 tinerent et hostem a pugna prohiberent. Interim barbari nuntios in omnes partes dimiserunt paucitatemque nostrorum militum suis praedicaverunt et, quanta praedae faciendae atque in perpetuum sui liberandi

facultas daretur, si Romanos castris expulissent, demonstraverunt. His rebus celeriter magna multitudine 6
peditatus equitatusque coacta ad castra venerunt.

XXXV. Caesar etsi idem, quod superioribus diebus 1
acciderat, fore videbat, ut, si essent hostes pulsi, celeritate periculum effugerent, tamen nactus equites circiter xxx, quos Commius Atrebas, de quo ante dictum est, secum transportaverat, legiones in acie pro castris constituit. Commisso proelio diutius nostrorum mili- 2
tum impetum hostes ferre non potuerunt ac terga verterunt. Quos tanto spatio secuti, quantum cursu 3
et viribus efficere potuerunt, complures ex iis occiderunt, deinde omnibus longe lateque aedificiis incensis se in castra receperunt.

XXXVI. Eodem die legati ab hostibus missi ad 1
Caesarem de pace venerunt. His Caesar numerum 2
obsidum, quem ante imperaverat, duplicavit eosque in continentem adduci iussit, quod propinqua die aequinoctii infirmis navibus hiemi navigationem subiciendam non existimabat. Ipse idoneam tempestatem nactus 3
paulo post mediam noctem naves solvit; quae omnes incolumes ad continentem pervenerunt; sed ex iis one- 4
rariae duae eosdem, quos reliqui, portus capere non potuerunt et paulo infra delatae sunt.

XXXVII. Quibus ex navibus cum essent expositi 1
milites circiter CCC atque in castra contenderent, Morini, quos Caesar in Britanniam proficiscens pacatos reliquerat, spe praedae adducti primo non ita magno suorum numero circumsteterunt ac, si sese interfici nollent, arma ponere iusserunt. Cum illi orbe facto 2
sese defenderent, celeriter ad clamorem hominum circiter milia VI convenerunt. Qua re nuntiata Caesar omnem ex castris equitatum suis auxilio misit. Interim 3
nostri milites impetum hostium sustinuerunt atque

amplius horis quattuor fortissime pugnaverunt et paucis
4 vulneribus acceptis complures ex his occiderunt. Postea
vero quam equitatus noster in conspectum venit, hostes
abiectis armis terga verterunt magnusque eorum
numerus est occisus.

1 XXXVIII. Caesar postero die T. Labienum legatum
cum iis legionibus, quas ex Britannia reduxerat, in
2 Morinos, qui rebellionem fecerant, misit. Qui cum
propter siccitates paludum, quo se reciperent, non
haberent, quo perfugio superiore anno erant usi,
3 omnes fere in potestatem Labieni venerunt. At
Q. Titurius et L. Cotta legati, qui in Menapiorum fines
legiones duxerant, omnibus eorum agris vastatis, frumentis succisis, aedificiis incensis, quod Menapii se
omnes in densissimas silvas abdiderant, se ad Caesarem
4 receperunt. Caesar in Belgis omnium legionum hiberna
constituit. Eo duae omnino civitates ex Britannia
5 obsides miserunt, reliquae neglexerunt. His rebus
gestis ex litteris Caesaris dierum XX supplicatio ab
senatu decreta est.

LIBER QUINTUS.

I. L. Domitio Ap. Claudio consulibus discedens 1
ab hibernis Caesar in Italiam, ut quotannis facere consuerat, legatis imperat, quos legionibus praefecerat,
uti, quam plurimas possent, hieme naves aedificandas
veteresque reficiendas curarent. Earum modum formamque demonstrat. Ad celeritatem onerandi sub- 2
ductionisque paulo facit humiliores, quam quibus in
nostro mari uti consuevimus, atque id eo magis, quod
propter crebras commutationes aestuum minus magnos
ibi fluctus fieri cognoverat; ad onera ac multitudinem
iumentorum transportandam paulo latiores, quam quibus
in reliquis utimur maribus. Has omnes actuarias 3
imperat fieri, quam ad rem humilitas multum adiuvat.
Ea, quae sunt usui ad armandas naves, ex Hispania 4
apportari iubet. Ipse conventibus Galliae citerioris 5
peractis in Illyricum proficiscitur, quod a Pirustis
finitimam partem provinciae incursionibus vastari audiebat. Eo cum venisset, civitatibus milites imperat cer- 6
tumque in locum convenire iubet. Qua re nuntiata 7
Pirustae legatos ad eum mittunt, qui doceant nihil
earum rerum publico factum consilio, seseque paratos
esse demonstrant omnibus rationibus de iniuriis satisfacere. Percepta oratione eorum Caesar obsides imperat 8
eosque ad certam diem adduci iubet; nisi ita fecerint,
sese bello civitatem persecuturum demonstrat. Iis ad 9

diem adductis, ut imperaverat, arbitros inter civitates
dat, qui litem aestiment poenamque constituant.

1 II. His confectis rebus conventibusque peractis in
citeriorem Galliam revertitur atque inde ad exercitum
2 proficiscitur. Eo cum venisset, circumitis omnibus
hibernis singulari militum studio in summa omnium
rerum inopia circiter DC eius generis, cuius supra
demonstravimus, naves et longas XXVIII invenit instruc-
tas neque multum abesse ab eo, quin paucis diebus
3 deduci possint. Conlaudatis militibus atque iis, qui
negotio praefuerant, quid fieri velit, ostendit atque
omnes ad portum Itium convenire iubet, quo ex portu
commodissimum in Britanniam traiectum esse cogno-
verat, circiter milium passuum XXX transmissum a con-
tinenti; huic rei quod satis esse visum est militum, reli-
4 quit. Ipse cum legionibus expeditis quattuor et equi-
tibus DCCC in fines Treverorum proficiscitur, quod hi
neque ad concilia veniebant neque imperio parebant
Germanosque transrhenanos sollicitare dicebantur.

1 III. Haec civitas longe plurimum totius Galliae
equitatu valet magnasque habet copias peditum Rhe-
2 numque, ut supra demonstravimus, tangit. In ea civi-
tate duo de principatu inter se contendebant, Indutio-
3 marus et Cingetorix; ex quibus alter, simulatque de
Caesaris legionumque adventu cognitum est, ad eum
venit, se suosque omnes in officio futuros neque ab
amicitia populi Romani defecturos confirmavit, quaeque
4 in Treveris gererentur, ostendit. At Indutiomarus
equitatum peditatumque cogere iisque, qui per aetatem
in armis esse non poterant, in silvam Arduennam
abditis, quae ingenti magnitudine per medios fines
Treverorum a flumine Rheno ad initium Remorum
5 pertinet, bellum parare instituit. Sed posteaquam non-
nulli principes ex ea civitate et auctoritate Cingetorigis

adducti et adventu nostri exercitus perterriti ad
Caesarem venerunt et de suis privatim rebus ab eo
petere coeperunt, quoniam civitati consulere non pos-
sent, Indutiomarus veritus, ne ab omnibus desereretur,
legatos ad Caesarem mittit: Sese idcirco ab suis dis- 6
cedere atque ad eum venire noluisse, quo facilius
civitatem in officio contineret, ne omnis nobilitatis
discessu plebs propter imprudentiam laberetur; itaque 7
esse civitatem in sua potestate seseque, si Caesar per-
mitteret, ad eum in castra venturum, suas civitatisque
fortunas eius fidei permissurum.

IIII. Caesar etsi intellegebat, qua de causa ea 1
dicerentur quaeque eum res ab instituto consilio deter-
reret, tamen, ne aestatem in Treveris consumere coge-
retur omnibus ad Britannicum bellum rebus compa-
ratis, Indutiomarum ad se cum CC obsidibus venire
iussit. His adductis, in iis filio propinquisque eius 2
omnibus, quos nominatim evocaverat, consolatus Indu-
tiomarum hortatusque est, uti in officio maneret;
nihilo tamen setius principibus Treverorum ad se con- 3
vocatis hos singillatim Cingetorigi conciliavit, quod
cum merito eius ab se fieri intellegebat, tum magni
interesse arbitrabatur eius auctoritatem inter suos
quam plurimum valere, cuius tam egregiam in se volun-
tatem perspexisset. Id tulit factum graviter Indutio- 4
marus, suam gratiam inter suos minui, et qui iam
ante inimico in nos animo fuisset, multo gravius hoc
dolore exarsit.

V. His rebus constitutis Caesar ad portum Itium 1
cum legionibus pervenit. Ibi cognoscit LX naves, 2
quae in Meldis factae erant, tempestate reiectas cur-
sum tenere non potuisse atque eodem, unde erant pro-
fectae, revertisse; reliquas paratas ad navigandum
atque omnibus rebus instructas invenit. Eodem equi- 3

tatus totius Galliae convenit numero milium IV prin-
4 cipesque ex omnibus civitatibus; ex quibus perpaucos,
quorum in se fidem perspexerat, relinquere in Gallia,
reliquos obsidum loco secum ducere decreverat, quod
cum ipse abesset, motum Galliae verebatur.
1 VI. Erat una cum ceteris Dumnorix Haeduus, de
quo ante ab nobis dictum est. Hunc secum habere
in primis constituerat, quod eum cupidum rerum nova-
rum, cupidum imperii, magni animi, magnae inter
2 Gallos auctoritatis cognoverat. Accedebat huc, quod
in concilio Haeduorum Dumnorix dixerat sibi a Caesare
regnum civitatis deferri; quod dictum Haedui graviter
ferebant neque recusandi aut deprecandi causa legatos
3 ad Caesarem mittere audebant. Id factum ex suis
hospitibus Caesar cognoverat. Ille omnibus primo
precibus petere contendit, ut in Gallia relinqueretur,
partim quod insuetus navigandi mare timeret, partim
4 quod religionibus impediri sese diceret. Posteaquam
id obstinate sibi negari vidit, omni spe impetrandi
adempta principes Galliae sollicitare, sevocare sin-
gulos hortarique coepit, uti in continenti remanerent;
5 metu territare: non sine causa fieri, ut Gallia omni
nobilitate spoliaretur; id esse consilium Caesaris, ut
quos in conspectu Galliae interficere vereretur, hos
6 omnes in Britanniam traductos necaret; fidem reliquis
interponere, ius iurandum poscere, ut, quod esse ex
usu Galliae intellexissent, communi consilio adminis-
7 trarent. Haec a compluribus ad Caesarem deferebantur.
1 VII. Qua re cognita Caesar quod tantum civitati
Haeduae dignitatis tribuebat, coërcendum atque deter-
rendum, quibuscumque rebus posset, Dumnorigem sta-
2 tuebat; quod longius eius amentiam progredi videbat,
prospiciendum, ne quid sibi ac rei publicae nocere
3 posset. Itaque dies circiter XXV in eo loco commo-

ratus, quod Corus ventus navigationem impediebat,
qui magnam partem omnis temporis in his locis flare
consuevit, dabat operam, ut in officio Dumnorigem
contineret, nihilo tamen setius omnia eius consilia
cognosceret; tandem idoneam nactus tempestatem mili- 4
tes equitesque conscendere naves iubet. At omnium 5
impeditis animis Dumnorix cum equitibus Haeduorum
a castris insciente Caesare domum discedere coepit.
Qua re nuntiata Caesar intermissa profectione atque 6
omnibus rebus postpositis magnam partem equitatus
ad eum insequendum mittit retrahique imperat; si 7
vim faciat neque pareat, interfici iubet nihil hunc se
absente pro sano facturum arbitratus, qui praesentis
imperium neglexisset. Ille vero revocatus resistere ac 8
se manu defendere suorumque fidem implorare coepit
saepe clamitans liberum se liberaeque esse civitatis.
Illi, ut erat imperatum, circumsistunt hominem atque 9
interficiunt; at equites Haedui ad Caesarem omnes
revertuntur.
VIII. His rebus gestis, Labieno in continenti cum 1
tribus legionibus et equitum milibus duobus relicto,
ut portus tueretur et rem frumentariam provideret,
quaeque in Gallia gererentur, cognosceret consiliumque
pro tempore et pro re caperet, ipse cum quinque 2
legionibus et pari numero equitum, quem in continenti
relinquebat, solis occasu naves solvit et leni Africo
provectus media circiter nocte vento intermisso cursum
non tenuit et longius delatus aestu orta luce sub
sinistra Britanniam relictam conspexit. Tum rursus 3
aestus commutationem secutus remis contendit, ut eam
partem insulae caperet, qua optimum esse egressum
superiore aestate cognoverat. Qua in re admodum 4
fuit militum virtus laudanda, qui vectoriis gravibusque
navigiis non intermisso remigandi labore longarum

5 navium cursum adaequarunt. Accessum est ad Bri-
tanniam omnibus navibus meridiano fere tempore,
6 neque in eo loco hostis est visus; sed, ut postea
Caesar ex captivis cognovit, cum magnae manus eo con-
venissent, multitudine navium perterritae, quae cum
annotinis privatisque, quas sui quisque commodi causa
fecerat, amplius DCCC uno erant visae tempore, ab
litore discesserant ac se in superiora loca abdiderant.

1 VIIII. Caesar exposito exercitu et loco castris
idoneo capto ubi ex captivis cognovit, quo in loco
hostium copiae consedissent, cohortibus X ad mare
relictis et equitibus CCC, qui praesidio navibus essent,
de tertia vigilia ad hostes contendit eo minus veritus
navibus, quod in litore molli atque aperto deligatas
ad ancoras relinquebat, et praesidio navibus*que* Q.
2 Atrium praefecit. Ipse noctu progressus milia pas-
3 suum circiter XII hostium copias conspicatus est. Illi
equitatu atque essedis ad flumen progressi ex loco
superiore nostros prohibere et proelium committere
4 coeperunt. Repulsi ab equitatu se in silvas abdiderunt
locum nacti egregie et natura et opere munitum, quem
domestici belli causa, ut videbatur, iam ante praepa-
raverant; nam crebris arboribus succisis omnes introitus
5 erant praeclusi. Ipsi ex silvis rari propugnabant
6 nostrosque intra munitiones ingredi prohibebant. At
milites legionis septimae testudine facta et aggere ad
munitiones adacto locum ceperunt eosque ex silvis
7 expulerunt paucis vulneribus acceptis. Sed eos fugientes
longius Caesar prosequi vetuit, et quod loci naturam
ignorabat, et quod magna parte diei consumpta muni-
tioni castrorum tempus relinqui volebat.

1 X. Postridie eius diei mane tripertito milites equi-
tesque in expeditionem misit, ut eos, qui fugerant,
2 persequerentur. His aliquantum itineris progressis,

cum iam extremi essent in prospectu, equites a Q. Atrio
ad Caesarem venerunt, qui nuntiarent superiore nocte
maxima coorta tempestate prope omnes naves adflictas
atque in litus eiectas esse, quod neque ancorae funesque
subsisterent neque nautae gubernatoresque vim tem-
pestatis pati possent; itaque ex eo concursu navium 3
magnum esse incommodum acceptum.

XI. His rebus cognitis Caesar legiones equita- 1
tumque revocari atque itinere desistere iubet, ipse ad
naves revertitur; eadem fere, quae ex nuntiis litterisque 2
cognoverat, coram perspicit, sic ut amissis circiter XL
navibus reliquae tamen refici posse magno negotio
viderentur. Itaque ex legionibus fabros deligit et ex 3
continenti alios arcessi iubet; Labieno scribit, ut quam 4
plurimas possit, iis legionibus, quae sint apud eum,
naves instituat. Ipse, etsi res erat multae operae ac 5
laboris, tamen commodissimum esse statuit omnes
naves subduci et cum castris una munitione coniungi.
In his rebus circiter dies X consumit, ne nocturnis 6
quidem temporibus ad laborem militum intermissis.
Subductis navibus castrisque egregie munitis easdem 7
copias, quas ante, praesidio navibus reliquit, ipse eodem,
unde redierat, proficiscitur. Eo cum venisset, maiores 8
iam undique in eum locum copiae Britannorum con-
venerant summa imperii bellique administrandi com-
muni consilio permissa Cassivellauno, cuius fines a
maritimis civitatibus flumen dividit, quod appellatur
Tamesis, a mari circiter milia passuum LXXX. Huic 9
superiore tempore cum reliquis civitatibus continentia
bella intercesserant; sed nostro adventu permoti Bri-
tanni hunc toti bello imperioque praefecerant.

XII. Britanniae pars interior ab iis incolitur, quos 1
natos in insula ipsa memoria proditum dicunt, maritima 2
pars ab iis, qui praedae ac belli inferendi causa ex

Belgio transierunt (qui omnes fere iis nominibus civi-
tatum appellantur, quibus orti ex civitatibus eo per-
venerunt) et bello inlato ibi remanserunt atque agros
3 colere coeperunt. Hominum est infinita multitudo cre-
berrimaque aedificia fere Gallicis consimilia, pecorum
4 magnus numerus. Utuntur [aut aere] aut nummo
aureo aut taleis ferreis ad certum pondus examinatis.
Nascitur ibi plumbum album in mediterraneis regio-
nibus, in maritimis ferrum, sed eius exigua est
5 copia; aere utuntur importato. Materia cuiusque
generis, ut in Gallia, est praeter fagum atque abietem.
6 Leporem et gallinam et anserem gustare fas non
putant; haec tamen alunt animi voluptatisque causa.
7 Loca sunt temperatiora quam in Gallia remissioribus
frigoribus.

1 XIII. Insula natura triquetra, cuius unum latus
est contra Galliam. Huius lateris alter angulus, qui
est ad Cantium, quo fere omnes ex Gallia naves
adpelluntur, ad orientem solem, inferior ad meridiem
spectat. Hoc pertinet circiter milia passuum D. Alte-
2 rum vergit ad Hispaniam atque occidentem solem;
qua ex parte est Hibernia insula, dimidio minor,
ut existimatur, quam Britannia, sed pari spatio trans-
3 missus, atque ex Gallia est in Britanniam. In hoc
medio cursu est insula, quae appellatur Mona; com-
plures praeterea minores obiectae insulae existimantur;
de quibus insulis nonnulli scripserunt dies continuos
4 XXX sub bruma esse noctem. Nos nihil de eo per-
contationibus reperiebamus, nisi certis ex aqua men-
suris breviores esse quam in continenti noctes vide-
5 bamus. Huius est longitudo lateris, ut fert illo-
6 rum opinio, DCC milium. Tertium est contra sep-
tentriones; cui parti nulla est obiecta terra, sed
eius angulus lateris maxime ad Germaniam spectat.

Hoc milia passuum DCCC in longitudinem esse existi-
matur. Ita omnis insula est in circuitu viciens cen- 7
tenum milium passuum.

XIIII. Ex his omnibus longe sunt humanissimi, 1
qui Cantium incolunt, quae regio est maritima omnis,
neque multum a Gallica differunt consuetudine. In- 2
teriores plerique frumenta non serunt, sed lacte et
carne vivunt pellibusque sunt vestiti. Omnes vero se
Britanni vitro inficiunt, quod caeruleum efficit colorem,
atque hoc horribiliores sunt in pugna adspectu; capil- 3
loque sunt promisso atque omni parte corporis rasa
praeter caput et labrum superius. Uxores habent deni 4
duodenique inter se communes et maxime fratres cum
fratribus parentesque cum liberis; sed qui sunt ex iis 5
nati, eorum habentur liberi, quo primum virgo quaeque
deducta est.

XV. Equites hostium essedariique acriter proelio 1
cum equitatu nostro in itinere conflixerunt, ita tamen
ut nostri omnibus partibus superiores fuerint atque
eos in silvas collesque compulerint; sed compluribus 2
interfectis cupidius insecuti nonnullos ex suis amise-
runt. At illi intermisso spatio, imprudentibus nostris 3
atque occupatis in munitione castrorum, subito se ex
silvis eiecerunt impetuque in eos facto, qui erant in
statione pro castris conlocati, acriter pugnaverunt dua- 4
busque missis subsidio cohortibus a Caesare atque his
primis legionum duarum, cum hae perexiguo inter-
misso loci spatio inter se constitissent, novo genere
pugnae perterritis nostris per medios audacissime per-
ruperunt seque inde incolumes receperunt. Eo die Q. 5
Laberius Durus tribunus militum interficitur. Illi
pluribus submissis cohortibus repelluntur.

XVI. Toto hoc in genere pugnae cum sub oculis 1
omnium ac pro castris dimicaretur, intellectum est

nostros propter gravitatem armorum, quod neque inse-
qui cedentes possent neque ab signis discedere aude-
2 rent, minus aptos esse ad huius generis hostem, equites
autem magno cum periculo dimicare, propterea quod
illi etiam consulto plerumque cederent et, cum paulum
ab legionibus nostros removissent, ex essedis desilirent
3 et pedibus dispari proelio contenderent. [Equestris
autem proelii ratio et cedentibus et insequentibus par
4 atque idem periculum inferebat.] Accedebat huc, ut
numquam conferti, sed rari magnisque intervallis proe-
liarentur stationesque dispositas haberent atque alios
alii deinceps exciperent integrique et recentes defati-
gatis succederent.

1 XVII. Postero die procul a castris hostes in collibus
constiterunt rarique se ostendere et lenius quam pridie
2 nostros equites proelio lacessere coeperunt. Sed meridie
cum Caesar pabulandi causa tres legiones atque omnem
equitatum cum C. Trebonio legato misisset, repente
ex omnibus partibus ad pabulatores advolaverunt, sic
3 uti ab signis legionibusque non absisterent. Nostri
acriter in eos impetu facto reppulerunt neque finem
sequendi fecerunt, quoad subsidio confisi equites, cum
post se legiones viderent, praecipites hostes egerunt
4 magnoque eorum numero interfecto neque sui conli-
gendi neque consistendi aut ex essedis desiliendi facul-
5 tatem dederunt. Ex hac fuga protinus, quae undique
convenerant, auxilia discesserunt, neque post id tem-
pus umquam summis nobiscum copiis hostes conten-
derunt.

1 XVIII. Caesar cognito consilio eorum ad flumen
Tamesim in fines Cassivellauni exercitum duxit; quod
flumen uno omnino loco pedibus atque hoc aegre
2 transiri potest. Eo cum venisset, animadvertit ad
alteram fluminis ripam magnas esse copias hostium

instructas. Ripa autem erat acutis sudibus praefixis 3
munita eiusdemque generis sub aqua defixae sudes
flumine tegebantur. His rebus cognitis a captivis per- 4
fugisque Caesar praemisso equitatu confestim legiones
subsequi iussit. Sed ea celeritate atque eo impetu 5
milites ierunt, cum capite solo ex aqua exstarent, ut
hostes impetum legionum atque equitum sustinere non
possent ripasque dimitterent ac se fugae mandarent.

XVIIII. Cassivellaunus, ut supra demonstravimus, 1
omni deposita spe contentionis, dimissis amplioribus
copiis, milibus circiter IV essedariorum relictis itinera
nostra servabat paulumque ex via excedebat locis-
que impeditis ac silvestribus sese occultabat atque
iis regionibus, quibus nos iter facturos cognoverat,
pecora atque homines ex agris in silvas compellebat
et, cum equitatus noster liberius praedandi vastandique 2
causa se in agros eiecerat, omnibus viis semitisque
essedarios ex silvis emittebat et magno cum periculo
nostrorum equitum cum iis confligebat atque hoc metu
latius vagari prohibebat. Relinquebatur, ut neque 3
longius ab agmine legionum discedi Caesar pateretur,
et tantum in agris vastandis incendiisque faciendis
hostibus noceretur, quantum labore atque itinere legio-
narii milites efficere poterant.

XX. Interim Trinobantes, prope firmissima earum 1
regionum civitas, ex qua Mandubracius adulescens
Caesaris fidem secutus ad eum in continentem Galliam
venerat, cuius pater in ea civitate regnum obtinuerat
interfectusque erat a Cassivellauno, ipse fuga mortem
vitaverat, legatos ad Caesarem mittunt pollicenturque
sese ei dedituros atque imperata facturos; petunt, ut 2
Mandubracium ab iniuria Cassivellauni defendat atque
in civitatem mittat, qui praesit imperiumque obtineat.
His Caesar imperat obsides XL frumentumque exer- 3

4 citui Mandubraciumque ad eos mittit. Illi imperata
celeriter fecerunt, obsides ad numerum frumentumque
miserunt.

1 XXI. Trinobantibus defensis atque ab omni mili-
tum iniuria prohibitis Cenimagni, Segontiaci, Anca-
lites, Bibroci, Cassi legationibus missis sese Caesari
2 dedunt. Ab iis cognoscit non longe ex eo loco oppi-
dum Cassivellauni abesse silvis paludibusque munitum,
quo satis magnus hominum pecorisque numerus con-
3 venerit. Oppidum autem Britanni vocant, cum silvas
impeditas vallo atque fossa munierunt, quo incursionis
4 hostium vitandae causa convenire consuerunt. Eo
proficiscitur cum legionibus; locum reperit egregie
natura atque opere munitum; tamen hunc duabus ex
5 partibus oppugnare contendit. Hostes paulisper morati
militum nostrorum impetum non tulerunt seseque alia
6 ex parte oppidi eiecerunt. Magnus ibi numerus pecoris
repertus multique in fuga sunt comprehensi atque
interfecti.

1 XXII. Dum haec in his locis geruntur, Cassivel-
launus ad Cantium, quod esse ad mare supra demon-
stravimus, quibus regionibus quattuor reges praeerant,
Cingetorix, Carvilius, Taximagulus, Segovax, nuntios
mittit atque iis imperat, uti coactis omnibus copiis
castra navalia de improviso adoriantur atque oppugnent.
2 Ii cum ad castra venissent, nostri eruptione facta multis
eorum interfectis, capto etiam nobili duce Lugotorige
3 suos incolumes reduxerunt. Cassivellaunus hoc proelio
nuntiato, tot detrimentis acceptis, vastatis finibus,
maxime etiam permotus defectione civitatum, legatos
per Atrebatem Commium de deditione ad Caesarem
4 mittit. Caesar cum constituisset hiemare in continenti
propter repentinos Galliae motus neque multum
aestatis superesset atque id facile extrahi posse intel-

legeret, obsides imperat et, quid in annos singulos
vectigalis populo Romano Britannia penderet, consti-
tuit; interdicit atque imperat Cassivellauno, ne Mandu- 5
bracio neu Trinobantibus noceat.

XXIII. Obsidibus acceptis exercitum reducit ad 1
mare, naves invenit refectas. His deductis, quod et 2
captivorum magnum numerum habebat et nonnullae
tempestate deperierant naves, duobus commeatibus
exercitum reportare instituit. Ac sic accidit, uti ex 3
tanto navium numero tot navigationibus neque hoc
neque superiore anno ulla omnino navis, quae milites
portaret, desideraretur, at ex iis, quae inanes ex 4
continenti ad eum remitterentur prioris commeatus
expositis militibus et quas postea Labienus faciendas
curaverat numero LX, perpaucae locum caperent, reli-
quae fere omnes reicerentur. Quas cum aliquamdiu 5
Caesar frustra exspectasset, ne anni tempore navi-
gatione excluderetur, quod aequinoctium suberat, neces-
sario angustius milites conlocavit ac summa tran- 6
quillitate consecuta, secunda inita cum solvisset vigilia,
prima luce terram attigit omnesque incolumes naves
perduxit.

XXIIII. Subductis navibus concilioque Gallorum 1
Samarobrivae peracto, quod eo anno frumentum in
Gallia propter siccitates angustius provenerat, coactus
est aliter ac superioribus annis exercitum in hibernis
conlocare legionesque in plures civitates distribuere.
Ex quibus unam in Morinos ducendam C. Fabio legato 2
dedit, alteram in Nervios Q. Ciceroni, tertiam in Esu-
bios L. Roscio; quartam in Remis cum T. Labieno in
confinio Treverorum hiemare iussit; tres in Bellovacis
conlocavit; his M. Crassum quaestorem et L. Munatium 3
Plancum et C. Trebonium legatos praefecit. Unam 4
legionem, quam proxime trans Padum conscripserat,

et cohortes v in Eburones, quorum pars maxima est
inter Mosam ac Rhenum, qui sub imperio Ambiorigis
5 et Catuvolci erant, misit. His militibus Q. Titurium
Sabinum et L. Aurunculeium Cottam legatos praeesse
6 iussit. Ad hunc modum distributis legionibus facillime
inopiae *rei* frumentariae sese mederi posse existimavit.
7 Atque harum tamen omnium legionum hiberna praeter
eam, quam L. Roscio in pacatissimam et quietissi-
mam partem ducendam dederat, milibus passuum C
8 continebantur. Ipse interea, quoad legiones conlocatas
munitaque hiberna cognovisset, in Gallia morari con-
stituit.

1 XXV. Erat in Carnutibus summo loco natus Tas-
getius, cuius maiores in sua civitate regnum obtinue-
2 rant. Huic Caesar pro eius virtute atque in se bene-
volentia, quod in omnibus bellis singulari eius opera
3 fuerat usus, maiorum locum restituerat. Tertium iam
hunc annum regnantem inimici palam multis ex civi-
tate auctoribus interfecerunt. Defertur ea res ad
4 Caesarem. Ille veritus, quod ad plures *res* pertinebat,
ne civitas eorum impulsu deficeret, L. Plancum cum
legione ex Belgio celeriter in Carnutes proficisci iubet
ibique hiemare, quorumque opera cognoverat Tasgetium
5 interfectum, hos comprehensos ad se mittere. Interim
ab omnibus [legatis quaestoribusque], quibus legiones
tradiderat, certior factus est in hiberna perventum
locumque esse munitum.

1 XXVI. Diebus circiter xv, quibus in hiberna
ventum est, initium repentini tumultus ac defectionis
2 ortum est ab Ambiorige et Catuvolco; qui cum ad
fines regni sui Sabino Cottaeque praesto fuissent fru-
mentumque in hiberna comportavissent, Indutiomari
Treveri nuntiis impulsi suos concitaverunt subitoque
oppressis lignatoribus magna manu ad castra oppu-

gnanda venerunt. Cum celeriter nostri arma cepissent 3
vallumque ascendissent atque una ex parte Hispanis
equitibus emissis equestri proelio superiores fuissent,
desperata re hostes suos ab oppugnatione reduxerunt.
Tum suo more conclamaverunt, uti aliqui ex nostris 4
ad conloquium prodiret: habere sese, quae de re com-
muni dicere vellent, quibus rebus controversias minui
posse sperarent.

XXVII. Mittitur ad eos C. Arpineius eques Ro- 1
manus, familiaris Q. Titurii, et Q. Iunius ex Hispania
quidam, qui iam ante missu Caesaris ad Ambiorigem
ventitare consueverant; apud quos Ambiorix ad hunc
modum locutus est: Sese pro Caesaris in se beneficiis 2
plurimum ei confiteri debere, quod eius opera stipendio
liberatus esset, quod Aduatucis, finitimis suis, pendere
consuesset, quodque ei et filius et fratris filius a
Caesare remissi essent, quos Aduatuci obsidum numero
missos apud se in servitute et catenis tenuissent; neque 3
id, quod fecerit de oppugnatione castrorum, aut iudicio
aut voluntate sua fecisse, sed coactu civitatis, suaque
esse eius modi imperia, ut non minus haberet iuris
in se multitudo, quam ipse in multitudinem. Civitati 4
porro hanc fuisse belli causam, quod repentinae Gal-
lorum coniurationi resistere non potuerit. Id se facile
ex humilitate sua probare posse, quod non adeo sit
imperitus rerum, ut suis copiis populum Romanum
superari posse confidat. Sed esse Galliae commune 5
consilium: omnibus hibernis Caesaris oppugnandis hunc
esse dictum diem, ne qua legio alteri legioni subsidio
venire posset. Non facile Gallos Gallis negare potuisse, 6
praesertim cum de recuperanda communi libertate con-
silium initum videretur. Quibus quoniam pro pietate 7
satisfecerit, habere nunc se rationem officii pro bene-
ficiis Caesaris; monere, orare Titurium pro hospitio,

8 ut suae ac militum saluti consulat. Magnam manum
Germanorum conductam Rhenum transisse; hanc adfore
9 biduo. Ipsorum esse consilium, velintne prius, quam
finitimi sentiant, eductos ex hibernis milites aut ad
Ciceronem aut ad Labienum deducere, quorum alter
milia passuum circiter L, alter paulo amplius ab iis
10 absit. Illud se polliceri et iure iurando confirmare,
11 tutum se iter per suos fines daturum. Quod cum
faciat, et civitati sese consulere, quod hibernis levetur,
et Caesari pro eius meritis gratiam referre. Hac
oratione habita discedit Ambiorix.

1 XXVIII. Arpineius et Iunius, quae audierant, ad
legatos deferunt. Illi repentina re perturbati, etsi ab
hoste ea dicebantur, tamen non neglegenda existima-
bant maximeque hac re permovebantur, quod civitatem
ignobilem atque humilem Eburonum sua sponte populo
Romano bellum facere ausam vix erat credendum.
2 Itaque ad consilium rem deferunt, magnaque inter eos
3 exsistit controversia. L. Aurunculeius compluresque
tribuni militum et primorum ordinum centuriones
nihil temere agendum neque ex hibernis iniussu Cae-
4 saris discedendum existimabant; quantasvis copias
etiam Germanorum sustineri posse munitis hibernis
docebant; rem esse testimonio, quod primum hostium
impetum multis ultro vulneribus inlatis fortissime
5 sustinuerint; re frumentaria non premi; interea et ex
proximis hibernis et a Caesare conventura subsidia;
6 postremo quid esse levius aut turpius, quam auctore
hoste de summis rebus capere consilium?

1 XXVIIII. Contra ea Titurius sero facturos clami-
tabat, cum maiores manus hostium adiunctis Germanis
convenissent aut cum aliquid calamitatis in proximis
hibernis esset acceptum. Brevem consulendi esse
2 occasionem. Caesarem arbitrari profectum in Italiam;

neque aliter Carnutes interficiendi Tasgetii consilium
fuisse capturos, neque Eburones, si ille adesset, tanta
cum contemptione nostri ad castra venturos esse. Non 3
hostem auctorem, sed rem spectare; subesse Rhenum;
magno esse Germanis dolori Ariovisti mortem et supe-
riores nostras victorias; ardere Galliam tot contu- 4
meliis acceptis sub populi Romani imperium redactam
superiore gloria rei militaris exstincta. Postremo quis 5
hoc sibi persuaderet, sine certa spe Ambiorigem ad
eius modi consilium descendisse? Suam sententiam 6
in utramque partem esse tutam: si nihil sit durius,
nullo cum periculo ad proximam legionem perventuros;
si Gallia omnis cum Germanis consentiat, unam esse
in celeritate positam salutem. Cottae quidem atque 7
eorum, qui dissentirent, consilium quem habere exitum?
in quo si non praesens periculum, at certe longinqua
obsidione fames esset timenda.

XXX. Hac in utramque partem disputatione habita 1
cum a Cotta primisque ordinibus acriter resisteretur,
'Vincite', inquit, 'si ita vultis', Sabinus, et id clariore
voce, ut magna pars militum exaudiret; 'neque is sum', 2
inquit, 'qui gravissime ex vobis mortis periculo terrear:
hi sapient; si gravius quid acciderit, abs te rationem
reposcent; qui, si per te liceat, perendino die cum 3
proximis hibernis coniuncti communem cum reliquis
belli casum sustineant, non reiecti et relegati longe
a ceteris aut ferro aut fame intereant.'

XXXI. Consurgitur ex consilio; comprehendunt 1
utrumque et orant, ne sua dissensione et pertinacia
rem in summum periculum deducant; facilem esse rem, 2
seu maneant, seu proficiscantur, si modo unum omnes
sentiant ac probent; contra in dissensione nullam se
salutem perspicere. Res disputatione ad mediam noctem 3
perducitur. Tandem dat Cotta permotus manus, superat

4 sententia Sabini. Pronuntiatur prima luce ituros.
Consumitur vigiliis reliqua pars noctis, cum sua quisque
miles circumspiceret, quid secum portare posset, quid
5 ex instrumento hibernorum relinquere cogeretur. Omnia
excogitantur, quare nec sine periculo maneatur et
6 languore militum et vigiliis periculum augeatur. Prima
luce sic ex castris proficiscuntur, ut quibus esset per-
suasum non ab hoste, sed ab homine amicissimo
consilium datum, longissimo agmine maximisque impe-
dimentis.

1 XXXII. At hostes posteaquam ex nocturno fremitu
vigiliisque de profectione eorum senserunt, conlocatis
insidiis bipertito in silvis oportuno atque occulto loco
a milibus passuum circiter duobus Romanorum adventum
2 expectabant, et cum se maior pars agminis in magnam
convallem demisisset, ex utraque parte eius vallis
subito se ostenderunt novissimosque premere et primos
prohibere ascensu atque iniquissimo nostris loco proe-
lium committere coeperunt.

1 XXXIII. Tum demum Titurius, ut qui nihil ante
providisset, trepidare et concursare cohortesque dispo-
nere, haec tamen ipsa timide atque ut eum omnia
deficere viderentur; quod plerumque iis accidere con-
suevit, qui in ipso negotio consilium capere coguntur.
2 At Cotta, qui cogitasset haec posse in itinere accidere
atque ob eam causam profectionis auctor non fuisset,
nulla in re communi saluti deerat: et in appellandis
cohortandisque militibus imperatoris et in pugna militis
3 officia praestabat. Cum propter longitudinem agminis
non facile per se omnia obire et, quid quoque loco
faciendum esset, providere possent, iusserunt pronun-
tiari, ut impedimenta relinquerent atque in orbem
4 consisterent. Quod consilium etsi in eius modi casu
reprehendendum non est, tamen incommode accidit;

nam et nostris militibus spem minuit et hostes ad 5
pugnam alacriores effecit, quod non sine summo timore
et desperatione id factum videbatur. Praeterea accidit, 6
quod fieri necesse erat, ut vulgo milites ab signis dis-
cederent, quaeque quisque eorum carissima haberet,
ab impedimentis petere atque arripere properaret, cla-
more et fletu omnia complerentur.

XXXIIII. At barbaris consilium non defuit. Nam 1
duces eorum tota acie pronuntiari iusserunt, ne quis
ab loco discederet; illorum esse praedam atque illis
reservari, quaecumque Romani reliquissent: proinde
omnia in victoria posita esse existimarent. Erant et 2
virtute et genere pugnandi pares. Nostri tamen etsi
ab duce et a Fortuna deserebantur, tamen omnem spem
salutis in virtute ponebant, et quotiens quaeque cohors
procurrerat, ab ea parte magnus numerus hostium
cadebat. Qua re animadversa Ambiorix pronuntiari 3
iubet, ut procul tela coiciant neu propius accedant, et
quam in partem Romani impetum fecerint, cedant;
levitate armorum et cotidiana exercitatione *confidant;* 4
nihil ex his noceri posse; rursus se ad signa reci-
pientes insequantur.

XXXV. Quo praecepto ab iis diligentissime obser- 1
vato, cum quaepiam cohors ex orbe excesserat atque
impetum fecerat, hostes velocissime refugiebant. Interim 2
eam partem nudari necesse erat et ab latere aperto
tela recipere. Rursus cum in eum locum, unde erant 3
progressi, reverti coeperant, et ab iis, qui cesserant, et
ab iis, qui proximi steterant, circumveniebantur; sin 4
autem locum tenere vellent, nec virtuti locus relinque-
batur neque a tanta multitudine coniecta tela conferti
vitare poterant. Tamen tot incommodis conflictati 5
multis vulneribus acceptis resistebant et magna parte
diei consumpta, cum a prima luce ad horam octavam

pugnaretur, nihil, quod ipsis esset indignum, com-
6 mittebant. Tum T. Balventio, qui superiore anno
primum pilum duxerat, viro forti et magnae auctori-
7 tatis, utrumque femur tragula traicitur; Q. Lucanius,
eiusdem ordinis, fortissime pugnans, dum circumvento
8 filio subvenit, interficitur; L. Cotta legatus omnes
cohortes ordinesque adhortans in adversum os funda
vulneratur.

1 XXXVI. His rebus permotus Q. Titurius cum
procul Ambiorigem suos cohortantem conspexisset,
interpretem suum Cn. Pompeium ad eum mittit rogatum,
2 ut sibi militibusque parcat. Ille appellatus respondit:
Si velit secum conloqui, licere; sperare a multitudine
impetrari posse, quod ad militum salutem pertineat;
ipsi vero nihil nocitum iri, inque eam rem se suam
3 fidem interponere. Ille cum Cotta saucio communicat,
si videatur, pugna ut excedant et cum Ambiorige una
conloquantur: sperare se ab eo de sua ac militum
salute impetrari posse. Cotta se ad armatum hostem
iturum negat atque in eo perseverat.

1 XXXVII. Sabinus, quos in praesentia tribunos
militum circum se habebat, et primorum ordinum cen-
turiones se sequi iubet et, cum propius Ambiorigem
accessisset, iussus arma abicere imperatum facit suis-
2 que, ut idem faciant, imperat. Interim dum de con-
dicionibus inter se agunt longiorque consulto ab
Ambiorige instituitur sermo, paulatim circumventus
3 interficitur. Tum vero suo more victoriam conclamant
atque ululatum tollunt impetuque in nostros facto
4 ordines perturbant. Ibi L. Cotta pugnans interficitur
cum maxima parte militum. Reliqui se in castra
5 recipiunt, unde erant egressi. Ex quibus L. Petro-
sidius aquilifer cum magna multitudine hostium pre-
meretur, aquilam intra vallum proiecit, ipse pro castris

fortissime pugnans occiditur. Illi aegre ad noctem 6
oppugnationem sustinent; noctu ad unum omnes despe-
rata salute se ipsi interficiunt. Pauci ex proelio 7
elapsi incertis itineribus per silvas ad T. Labienum
legatum in hiberna perveniunt atque eum de rebus
gestis certiorem faciunt.

XXXVIII. Hac victoria sublatus Ambiorix statim 1
cum equitatu in Aduatucos, qui erant eius regno fini-
timi, proficiscitur; neque noctem neque diem intermittit
peditatumque sese subsequi iubet. Re demonstrata 2
Aduatucisque concitatis postero die in Nervios per-
venit hortaturque, ne sui in perpetuum liberandi atque
ulciscendi Romanos pro iis, quas acceperint, iniuriis
occasionem dimittant; interfectos esse legatos duos 3
magnamque partem exercitus interisse demonstrat; nihil 4
esse negotii, subito oppressam legionem, quae cum
Cicerone hiemet, interfici. Se ad eam rem profitetur
adiutorem. Facile hac oratione Nerviis persuadet.

XXXVIIII. Itaque confestim dimissis nuntiis ad 1
Ceutrones, Grudios, Levacos, Pleumoxios, Geidumnos,
qui omnes sub eorum imperio sunt, quam maximas
manus possunt, cogunt et de improviso ad Ciceronis
hiberna advolant nondum ad eum fama de Titurii
morte perlata. Huic quoque accidit, quod fuit necesse, 2
ut nonnulli milites, qui lignationis munitionisque causa
in silvas discessissent, repentino equitum adventu inter-
ciperentur. His circumventis magna manu Eburones, 3
Nervii, Aduatuci atque horum omnium socii et clientes
legionem oppugnare incipiunt. Nostri celeriter ad arma
concurrunt, vallum conscendunt. Aegre is dies susten- 4
tatur, quod omnem spem hostes in celeritate ponebant
atque hanc adepti victoriam in perpetuum se fore
victores confidebant.

XXXX. Mittuntur ad Caesarem confestim a Cicerone 1

litterae magnis propositis praemiis, si pertulissent;
2 obsessis omnibus viis missi intercipiuntur. Noctu ex
materia, quam munitionis causa comportaverant, turres
admodum CXX excitantur incredibili celeritate; quae
3 deesse operi videbantur, perficiuntur. Hostes postero
die multo maioribus coactis copiis castra oppugnant,
fossam complent. Eadem ratione, qua pridie, ab
4 nostris resistitur. Hoc idem reliquis deinceps fit
5 diebus. Nulla pars nocturni temporis ad laborem inter-
mittitur; non aegris, non vulneratis facultas quietis
6 datur. Quaecumque ad proximi diei oppugnationem
opus sunt, noctu comparantur; multae praeustae sudes,
magnus muralium pilorum numerus instituitur; turres
contabulantur, pinnae loricaeque ex cratibus attexuntur.
7 Ipse Cicero cum tenuissima valetudine esset, ne noc-
turnum quidem sibi tempus ad quietem relinquebat,
ut ultro militum concursu ac vocibus sibi parcere
cogeretur.

1 XXXXI. Tunc duces principesque Nerviorum, qui
aliquem sermonis aditum causamque amicitiae cum
2 Cicerone habebant, conloqui sese velle dicunt. Facta
potestate eadem, quae Ambiorix cum Titurio egerat,
3 commemorant: omnem esse in armis Galliam; Germanos
Rhenum transisse; Caesaris reliquorumque hiberna
4 oppugnari. Addunt etiam de Sabini morte; Ambiorigem
5 ostentant fidei faciendae causa. Errare eos dicunt, si
quicquam ab his praesidii sperent, qui suis rebus diffi-
dant; sese tamen hoc esse in Ciceronem populumque
Romanum animo, ut nihil nisi hiberna recusent atque
6 hanc inveterascere consuetudinem nolint; licere illis
incolumibus per se ex hibernis discedere et, quascum-
7 que in partes velint, sine metu proficisci. Cicero ad
haec unum modo respondit: non esse consuetudinem
populi Romani ullam accipere ab hoste armato con-

dicionem; si ab armis discedere velint, se adiutore 8
utantur legatosque ad Caesarem mittant; sperare se
pro eius iustitia, quae petierint, impetraturos.

XXXXII. Ab hac spe repulsi Nervii vallo pedum 1
X et fossa pedum XV hiberna cingunt. Haec et supe- 2
riorum annorum consuetudine ab nobis cognoverant
et quosdam de exercitu nacti captivos ab his doce-
bantur, sed nulla ferramentorum copia, quae sunt ad 3
hunc usum idonea, gladiis caespites circumcidere, mani-
bus sagulisque terram exhaurire cogebantur. Qua 4
quidem ex re hominum multitudo cognosci potuit;
nam minus horis tribus X milium *passuum* in circuitu
munitionem pedum XV perfecerunt; reliquisque diebus 5
turres ad altitudinem valli, falces testudinesque, quas
idem captivi docuerant, parare ac facere coeperunt.

XXXXIII. Septimo oppugnationis die maximo coorto 1
vento ferventes fusili ex argilla glandes fundis et ferve-
facta iacula in casas, quae more Gallico stramentis
erant tectae, iacere coeperunt. Hae celeriter ignem 2
comprehenderunt et venti magnitudine in omnem locum
castrorum distulerunt. Hostes maximo clamore, sicuti 3
parta iam atque explorata victoria, turres testudinesque
agere et scalis vallum ascendere coeperunt. At tanta 4
militum virtus atque ea praesentia animi fuit, ut, cum
undique flamma torrerentur maximaque telorum multi-
tudine premerentur suaque omnia impedimenta atque
omnes fortunas conflagrare intellegerent, non modo demi-
grandi causa de vallo decederet nemo, sed paene ne respi-
ceret quidem quisquam, ac tum omnes acerrime fortissi-
meque pugnarent. Hic dies nostris longe gravissimus 5
fuit; sed tamen hunc habuit eventum, ut eo die maximus
numerus hostium vulneraretur atque interficeretur, ut
se sub ipso vallo constipaverant recessumque primis
ultimi non dabant. Paulum quidem intermissa flamma 6

et quodam loco turri adacta et contingente vallum
tertiae cohortis centuriones ex eo, quo stabant, loco
recesserunt suosque omnes removerunt, nutu vocibusque
hostes, si introire vellent, vocare coeperunt; quorum
7 progredi ausus est nemo. Tum ex omni parte lapi-
dibus coniectis deturbati, turrisque succensa est.
1 XXXXIIII. Erant in ea legione fortissimi viri, cen-
turiones, qui iam primis ordinibus adpropinquarent,
2 T. Pullo et L. Vorenus. Hi perpetuas inter se con-
troversias habebant, uter alteri anteferretur, omnibusque
3 annis de loco summis simultatibus contendebant. Ex
his Pullo, cum acerrime ad munitiones pugnaretur,
'Quid dubitas', inquit, 'Vorene? aut quem locum pro-
bandae virtutis tuae exspectas? hic dies de nostris
4 controversiis iudicabit.' Haec cum dixisset, procedit
extra munitiones, quaeque hostium pars confertissima
5 est visa, ea inrumpit. Ne Vorenus quidem sese tum
vallo continet, sed omnium veritus existimationem
6 subsequitur. Mediocri spatio relicto Pullo pilum in
hostes immittit atque unum ex multitudine procurren-
tem traicit; quo percusso exanimatoque hunc scutis
protegunt hostes, in illum universi tela coiciunt neque
7 dant progrediendi facultatem. Transfigitur scutum
8 Pulloni et verutum in balteo defigitur. Avertit hic
casus vaginam et gladium educere conanti dextram
moratur manum, impeditumque hostes circumsistunt.
9 Succurrit inimicus illi Vorenus et laboranti subvenit.
10 Ad hunc se confestim a Pullone omnis multitudo
11 convertit; illum veruto transfixum arbitrantur. Vorenus
gladio comminus rem gerit atque uno interfecto reli-
quos paulum propellit; dum cupidius instat, in locum
12 deiectus inferiorem concidit. Huic rursus circumvento
subsidium fert Pullo, atque ambo incolumes complu-
ribus interfectis summa cum laude intra munitiones

se recipiunt. Sic Fortuna in contentione et certamine 13
utrumque versavit, ut alter alteri inimicus auxilio salu-
tique esset, neque diiudicari posset, uter utri virtute
anteferendus videretur.
XXXXV. Quanto erat in dies gravior atque aspe- 1
rior oppugnatio, et maxime, quod magna parte militum
confecta vulneribus res ad paucitatem defensorum per-
venerat, tanto crebriores litterae nuntiique ad Caesarem
mittebantur; quorum pars deprehensa in conspectu
nostrorum militum cum cruciatu necabatur. Erat unus 2
intus Nervius nomine Vertico, loco natus honesto, qui
a prima obsidione ad Ciceronem perfugerat summam-
que ei fidem praestiterat. Hic servo spe libertatis 3
magnisque persuadet praemiis, ut litteras ad Caesarem
deferat. Has ille iaculo inligatas effert et Gallus inter 4
Gallos sine ulla suspicione versatus ad Caesarem
pervenit. Ab eo de periculis Ciceronis legionisque
cognoscitur.
XXXXVI. Caesar acceptis litteris hora circiter XI 1
diei statim nuntium in Bellovacos ad M. Crassum
quaestorem mittit, cuius hiberna aberant ab eo milia
passuum XXV; iubet media nocte legionem proficisci 2
celeriterque ad se venire. Exit cum nuntio Crassus. 3
Alterum ad C. Fabium legatum mittit, ut in Atre-
batum fines legionem adducat, qua sibi iter faciendum
sciebat. Scribit Labieno, si rei publicae commodo 4
possit facere, cum legione ad fines Nerviorum veniat.
Reliquam partem exercitus, quod paulo aberat longius, 5
non putat exspectandam; equites circiter CCCC ex
proximis hibernis cogit.
XXXXVII. Hora circiter tertia ab antecursoribus 1
de Crassi adventu certior est factus. Eo die milia
passuum XX procedit. Crassum Samarobrivae praeficit 2
legionemque ei attribuit, quod ibi impedimenta exer-

citus, obsides civitatum, litteras publicas frumentumque
omne, quod eo tolerandae hiemis causa devexerat,
3 relinquebat. Fabius, ut imperatum erat, non ita multum
4 moratus in itinere cum legione occurrit. Labienus
interitu Sabini et caede cohortium cognita, cum omnes
ad eum Treverorum copiae venissent, veritus, ne si
ex hibernis fugae similem profectionem fecisset, hostium
impetum sustinere non posset, praesertim quos recenti
5 victoria efferri sciret, litteras Caesari remittit, quanto
cum periculo legionem ex hibernis educturus esset,
rem gestam in Eburonibus perscribit, docet omnes
peditatus equitatusque copias Treverorum III milia
passuum longe ab suis castris consedisse.

1 XXXXVIII. Caesar consilio eius probato, etsi opi-
nione trium legionum deiectus ad duas redierat, tamen
unum communis salutis auxilium in celeritate ponebat.
2 Venit magnis itineribus in Nerviorum fines. Ibi ex
captivis cognoscit, quae apud Ciceronem gerantur
3 quantoque in periculo res sit. Tum cuidam ex equi-
tibus Gallis magnis praemiis persuadet, uti ad Cicero-
4 nem epistulam deferat. Hanc Graecis conscriptam
litteris mittit, ne intercepta epistula nostra ab hostibus
5 consilia cognoscantur. Si adire non possit, monet, ut
tragulam cum epistula ad amentum deligata intra
6 munitiones castrorum abiciat. In litteris scribit se
cum legionibus profectum celeriter adfore; hortatur, ut
7 pristinam virtutem retineat. Gallus periculum veritus,
8 ut erat praeceptum, tragulam mittit. Haec casu ad
turrim adhaesit neque ab nostris biduo animadversa
tertio die a quodam milite conspicitur, dempta ad
9 Ciceronem defertur. Ille perlectam in conventu militum
10 recitat maximaque omnes laetitia adficit. Tum fumi
incendiorum procul videbantur, quae res omnem dubi-
tationem adventus legionum expulit.

XXXXVIIII. Galli re cognita per exploratores obsi- 1
dionem relinquunt, ad Caesarem omnibus copiis conten-
dunt. Hae erant armatae circiter milia LX. Cicero data 2
facultate Gallum ab eodem Verticone, quem supra
demonstravimus, repetit, qui litteras ad Caesarem defe-
rat; hunc admonet, iter caute diligenterque faciat; per- 3
scribit in litteris hostes ab se discessisse omnemque
ad eum multitudinem convertisse. Quibus litteris cir- 4
citer media nocte Caesar adlatis suos facit certiores
eosque ad dimicandum animo confirmat. Postero die 5
luce prima movet castra et circiter milia passuum
IV progressus trans vallem magnam et rivum mul-
titudinem hostium conspicatur. Erat magni periculi 6
res cum tantis copiis iniquo loco dimicare; tum, quo-
niam obsidione liberatum Ciceronem sciebat, aequo
animo remittendum de celeritate existimabat; consedit 7
et, quam aequissimo loco potest, castra communit
atque haec, etsi erant exigua per se, vix hominum
milium VII, praesertim nullis cum impedimentis, tamen
angustiis viarum, quam maxime potest, contrahit,
eo consilio, ut in summam contemptionem hostibus
veniat. Interim speculatoribus in omnes partes di- 8
missis explorat, quo commodissime itinere vallem trans-
ire possit.

L. Eo die parvulis equestribus proeliis ad aquam 1
factis utrique sese suo loco continent: Galli, quod 2
ampliores copias, quae nondum convenerant, exspecta-
bant, Caesar, si forte timoris simulatione hostes in 3
suum locum elicere posset, ut citra vallem pro castris
proelio contenderet; si id efficere non posset, ut explo-
ratis itineribus minore cum periculo vallem rivumque
transiret. Prima luce hostium equitatus ad castra 4
accedit proeliumque cum nostris equitibus committit.
Caesar consulto equites cedere seque in castra recipere 5

iubet; simul ex omnibus partibus castra altiore vallo
muniri portasque obstrui atque in his administrandis
rebus quam maxime concursari et cum simulatione
agi timoris iubet.
1 LI. Quibus omnibus rebus hostes invitati copias
traducunt aciemque iniquo loco constituunt, nostris
vero etiam de vallo deductis propius accedunt et tela
2 intra munitionem ex omnibus partibus coiciunt prae-
conibusque circummissis pronuntiari iubent, seu quis
Gallus seu quis Romanus velit ante horam tertiam ad
se transire, sine periculo licere; post id tempus non
3 fore potestatem; ac sic nostros contempserunt, ut
obstructis in speciem portis singulis ordinibus cae-
spitum, quod ea non posse introrumpere videbantur,
alii vallum manu scindere, alii fossas complere inci-
4 perent. Tum Caesar omnibus portis eruptione facta
equitatuque emisso celeriter hostes in fugam dat, sic
uti omnino pugnandi causa resisteret nemo, magnumque
ex eis numerum occidit atque omnes armis exuit.
1 LII. Longius prosequi veritus, quod silvae palu-
desque intercedebant neque etiam parvulo detrimento
illorum locum relinqui videbat, omnibus suis incolu-
2 mibus eodem die ad Ciceronem pervenit. Institutas
turres, testudines munitionesque hostium admiratur;
legione producta cognoscit non decimum quemque
3 esse reliquum militem sine vulnere; ex his omnibus
iudicat rebus, quanto cum periculo et quanta cum vir-
4 tute res sint administratae. Ciceronem pro eius merito
legionemque conlaudat; centuriones singillatim tribu-
nosque militum appellat, quorum egregiam fuisse vir-
tutem testimonio Ciceronis cognoverat. De casu Sabini
5 et Cottae certius ex captivis cognoscit. Postero die
contione habita rem gestam proponit, milites conso-
6 latur et confirmat: quod detrimentum culpa et teme-

ritate legati sit acceptum, hoc aequiore animo ferendum
docet, quod beneficio deorum immortalium et virtute
eorum expiato incommodo neque hostibus diutina lae-
titia neque ipsis longior dolor relinquatur.
LIII. Interim ad Labienum per Remos incredibili 1
celeritate de victoria Caesaris fama perfertur, ut cum
ab hibernis Ciceronis milia passuum abesset circiter
LX eoque post horam nonam diei Caesar pervenisset,
ante mediam noctem ad portas castrorum clamor ori-
retur, quo clamore significatio victoriae gratulatioque
ab Remis Labieno fieret. Hac fama ad Treveros per- 2
lata Indutiomarus, qui postero die castra Labieni
oppugnare decreverat, noctu profugit copiasque omnes
in Treveros reducit. Caesar Fabium cum sua legione 3
remittit in hiberna, ipse cum tribus legionibus circum
Samarobrivam trinis hibernis hiemare constituit et,
quod tanti motus Galliae exstiterant, totam hiemem
ipse ad exercitum manere decrevit. Nam illo incom- 4
modo de Sabini morte perlato omnes fere Galliae civi-
tates de bello consultabant, nuntios legationesque in
omnes partes dimittebant et, quid reliqui consilii
caperent atque unde initium belli fieret, explorabant
nocturnaque in locis desertis concilia habebant. Neque 5
ullum fere totius hiemis tempus sine sollicitudine
Caesaris intercessit, quin aliquem de conciliis ac motu
Gallorum nuntium acciperet. In his ab L. Roscio 6
legato, quem legioni tertiae decimae praefecerat, certior
factus est magnas Gallorum copias earum civitatum,
quae Aremoricae appellantur, oppugnandi sui causa
convenisse neque longius milia passuum VIII ab hibernis 7
suis afuisse, sed nuntio adlato de victoria Caesaris
discessisse, adeo ut fugae similis discessus videretur.
LIIII. At Caesar principibus cuiusque civitatis ad 1
se evocatis alias territando, cum se scire, quae fierent,

denuntiaret, alias cohortando magnam partem Galliae
2 in officio tenuit. Tamen Senones, quae est civitas in primis firma et magnae inter Gallos auctoritatis, Cavarinum, quem Caesar apud eos regem constituerat, cuius frater Moritasgus adventu in Galliam Caesaris cuiusque maiores regnum obtinuerant, interficere publico consilio conati, cum ille praesensisset ac profugisset, usque ad fines insecuti regno domoque expulerunt
3 et missis ad Caesarem satisfaciendi causa legatis, cum is omnem ad se senatum venire iussisset, dicto audientes
4 non fuerunt. Tantumque apud homines barbaros valuit esse aliquos repertos principes inferendi belli tantamque omnibus voluntatum commutationem attulit, ut praeter Haeduos et Remos, quos praecipuo semper honore Caesar habuit, alteros pro vetere ac perpetua erga populum Romanum fide, alteros pro recentibus Gallici belli officiis, nulla fere civitas fuerit non suspecta
5 nobis. Idque adeo haud scio mirandumne sit cum compluribus aliis de causis, tum maxime quod ei, qui virtute belli omnibus gentibus praeferebantur, tantum se eius opinionis deperdidisse, ut a populo Romano imperia perferrent, gravissime dolebant.

1 LV. Treveri vero atque Indutiomarus totius hiemis nullum tempus intermiserunt, quin trans Rhenum legatos mitterent, civitates sollicitarent, pecunias pollicerentur, magna parte exercitus nostri interfecta multo
2 minorem superesse dicerent partem. Neque tamen ulli civitati Germanorum persuaderi potuit, ut Rhenum transiret, cum se bis expertos dicerent, Ariovisti bello et Tencterorum transitu, non esse amplius fortunam
3 temptaturos. Hac spe lapsus Indutiomarus nihilo minus copias cogere, exercere, a finitimis equos parare, exsules damnatosque tota Gallia magnis praemiis ad
4 se adlicere coepit. Ac tantam sibi iam his rebus in

Gallia auctoritatem comparaverat, ut undique ad eum legationes concurrerent, gratiam atque amicitiam publice privatimque peterent.

LVI. Ubi intellexit ultro ad se veniri, altera ex 1
parte Senones Carnutesque conscientia facinoris instigari, altera Nervios Aduatucosque bellum Romanis parare, neque sibi voluntariorum copias defore, si ex finibus suis progredi coepisset, armatum concilium indicit. Hoc more Gallorum est initium belli; quo 2
lege communi omnes puberes armati convenire coguntur; qui ex iis novissimus venit, in conspectu multitudinis omnibus cruciatibus adfectus necatur. In eo concilio 3
Cingetorigem, alterius principem factionis, generum suum, quem supra demonstravimus Caesaris secutum fidem ab eo non discessisse, hostem iudicandum curat, bona eius publicat. His rebus confectis in concilio 4
pronuntiat arcessitum se ab Senonibus et Carnutibus aliisque compluribus Galliae civitatibus; huc iturum 5
per fines Remorum eorumque agros populaturum ac, priusquam id faciat, castra Labieni oppugnaturum. Quae fieri velit, praecipit.

LVII. Labienus cum et loci natura et manu muni- 1
tissimis castris sese teneret, de suo ac legionis periculo nihil timebat, ne quam occasionem rei bene gerendae dimitteret, cogitabat. Itaque a Cingetorige 2
atque eius propinquis oratione Indutiomari cognita, quam in concilio habuerat, circummittit ad finitimas civitates equitesque undique evocat: his certam diem conveniendi dicit. Interim prope cotidie cum omni equitatu 3
Indutiomarus sub castris eius vagabatur, alias ut situm castrorum cognosceret, alias conloquendi aut territandi causa; equites plerumque eminus tela intra vallum coiciebant. Labienus suos intra munitionem continebat timo- 4
risque opinionem, quibuscumque poterat rebus, augebat.

1 LVIII. Cum maiore in dies contemptione Indutio-
marus ad castra accederet, nocte una intromissis equi-
tibus omnium finitimarum civitatum, quos arcessendos
curaverat, tanta diligentia omnes suos custodiis intra
castra continuit, ut nulla ratione ea res enuntiari aut
2 ad Treveros perferri posset. Interim ex consuetudine
cotidiana Indutiomarus ad castra accedit atque ibi
magnam partem diei consumit; equites tela coiciunt
et magna cum contumelia verborum nostros ad pugnam
3 evocant. Nullo ab nostris dato responso, ubi visum
est, sub vesperum dispersi ac dissipati discedunt.
4 Subito Labienus duabus portis omnem equitatum emittit;
praecipit atque interdicit, perterritis hostibus atque in
fugam coniectis (quod fore, sicut accidit, videbat)
unum omnes petant Indutiomarum, neu quisquam alium
prius vulneret, quam illum interfectum viderit, quod
mora reliquorum spatium nactum illum effugere nolebat;
5 magna proponit iis, qui occiderint, praemia; submittit
6 cohortes equitibus subsidio. Comprobat hominis con-
silium Fortuna, et cum unum omnes peterent, in ipso
fluminis vado deprehensus Indutiomarus interficitur
caputque eius refertur in castra; redeuntes equites,
7 quos possunt, consectantur atque occidunt. Hac re
cognita omnes Eburonum et Nerviorum, quae con-
venerant, copiae discedunt pauloque habuit post id
factum Caesar Galliam quietiorem.

LIBER SEXTUS.

I. Multis de causis Caesar maiorem Galliae motum 1
exspectans per M. Silanum, C. Antistium Reginum,
T. Sextium legatos dilectum habere instituit; simul a 2
Cn. Pompeio proconsule petit, quoniam ipse ad urbem
cum imperio rei publicae causa remaneret, quos ex
Cisalpina Gallia consulis sacramento rogavisset, ad
signa convenire et ad se proficisci iuberet, magni 3
interesse etiam in reliquum tempus ad opinionem Galliae
existimans tantas videri Italiae facultates, ut, si quid
esset in bello detrimenti acceptum, non modo id brevi
tempore sarciri, sed etiam maioribus augeri copiis
posset. Quod cum Pompeius et rei publicae et ami- 4
citiae tribuisset, celeriter confecto per suos dilectu
tribus ante exactam hiemem et constitutis et adductis
legionibus duplicatoque earum cohortium numero, quas
cum Q. Titurio amiserat, et celeritate et copiis docuit,
quid populi Romani disciplina atque opes possent.

II. Interfecto Indutiomaro, ut docuimus, ad eius 1
propinquos a Treveris imperium defertur. Illi fini-
timos Germanos sollicitare et pecuniam polliceri non
desistunt. Cum a proximis impetrare non possent, 2
ulteriores temptant. Inventis nonnullis civitatibus
iureiurando inter se confirmant obsidibusque de pecu-
nia cavent; Ambiorigem sibi societate et foedere
adiungunt. Quibus rebus cognitis Caesar, cum undique 3

bellum parari videret, Nervios, Aduatucos, Menapios
adiunctis Cisrhenanis omnibus Germanis esse in armis,
Senones ad imperatum non venire et cum Carnutibus
finitimisque civitatibus consilia communicare, a Treveris
Germanos crebris legationibus sollicitari, maturius sibi
de bello cogitandum putavit.

1 III. Itaque nondum hieme confecta proximis quat-
tuor coactis legionibus de improviso in fines Nerviorum
2 contendit et, priusquam illi aut convenire aut profugere
possent, magno pecoris atque hominum numero capto
atque ea praeda militibus concessa vastatisque agris
in deditionem venire atque obsides sibi dare coëgit.
3 Eo celeriter confecto negotio rursus in hiberna legiones
4 reduxit. Concilio Galliae primo vere, ut instituerat,
indicto cum reliqui praeter Senones, Carnutes Tre-
verosque venissent, initium belli ac defectionis hoc
esse arbitratus, ut omnia postponere videretur, con-
5 cilium Lutetiam Parisiorum transfert. Confines erant
hi Senonibus civitatemque patrum memoria coniunxe-
6 rant, sed ab hoc consilio afuisse existimabantur. Hac
re pro suggestu pronuntiata eodem die cum legioni-
bus in Senones proficiscitur magnisque itineribus eo
pervenit.

1 IIII. Cognito eius adventu Acco, qui princeps eius
consilii fuerat, iubet in oppida multitudinem convenire.
Conantibus, priusquam id effici posset, adesse Romanos
2 nuntiatur. Necessario sententia desistunt legatosque
deprecandi causa ad Caesarem mittunt; adeunt per
Haeduos, quorum antiquitus erat in fide civitas.
3 Libenter Caesar petentibus Haeduis dat veniam excu-
sationemque accipit, quod aestivum tempus instantis
4 belli, non quaestionis esse arbitratur. Obsidibus impe-
5 ratis C hos Haeduis custodiendos tradit. Eodem
Carnutes legatos obsidesque mittunt usi depreca-

toribus Remis, quorum erant in clientela; eadem ferunt
responsa. Peragit concilium Caesar equitesque imperat 6
civitatibus.

V. Hac parte Galliae pacata totus et mente et 1
animo in bellum Treverorum et Ambiorigis insistit.
Cavarinum cum equitatu Senonum secum proficisci 2
iubet, ne quis aut ex huius iracundia aut ex eo, quod
meruerat, odio civitatis motus exsistat. His rebus 3
constitutis, quod pro explorato habebat Ambiorigem
proelio non esse contenturum, reliqua eius consilia
animo circumspiciebat. Erant Menapii propinqui Ebu- 4
ronum finibus, perpetuis paludibus silvisque muniti,
qui uni ex Gallia de pace ad Caesarem legatos num-
quam miserant. Cum his esse hospitium Ambiorigi
sciebat; item per Treveros venisse Germanis in ami-
citiam cognoverat. Haec prius illi detrahenda auxilia 5
existimabat, quam ipsum bello lacesseret, ne desperata
salute aut se in Menapios abderet aut cum Trans-
rhenanis congredi cogeretur. Hoc inito consilio totius 6
exercitus impedimenta ad Labienum in Treveros mittit
duasque ad eum legiones proficisci iubet; ipse cum
legionibus expeditis quinque in Menapios proficiscitur.
Illi nulla coacta manu loci praesidio freti in silvas 7
paludesque confugiunt suaque eodem conferunt.

VI. Caesar partitis copiis cum C. Fabio legato et 1
M. Crasso quaestore celeriter effectis pontibus adit
tripertito, aedificia vicosque incendit, magno pecoris
atque hominum numero potitur. Quibus rebus coacti 2
Menapii legatos ad eum pacis petendae causa mittunt.
Ille obsidibus acceptis hostium se habiturum numero 3
confirmat, si aut Ambiorigem aut eius legatos finibus
suis recepissent. His confirmatis rebus Commium 4
Atrebatem cum equitatu custodis loco in Menapiis
relinquit, ipse in Treveros proficiscitur.

1 VII. Dum haec a Caesare geruntur, Treveri magnis
coactis peditatus equitatusque copiis Labienum cum
una legione, quae in eorum finibus hiemabat, adoriri
2 parabant; iamque ab eo non longius bidui via aberant,
cum duas venisse legiones missu Caesaris cognoscunt.
3 Positis castris a milibus passuum XV auxilia Germa-
4 norum exspectare constituunt. Labienus hostium
cognito consilio sperans temeritate eorum fore aliquam
dimicandi facultatem, praesidio quinque cohortium impe-
dimentis relicto cum XXV cohortibus magnoque equi-
tatu contra hostem proficiscitur et mille passuum
5 intermisso spatio castra communit. Erat inter Labienum
atque hostem difficili transitu flumen ripisque prae-
ruptis. Hoc neque ipse transire habebat in animo
neque hostes transituros existimabat. Augebatur
6 auxiliorum cotidie spes. Loquitur in consilio palam,
quoniam Germani adpropinquare dicantur, sese suas
exercitusque fortunas in dubium non devocaturum et
7 postero die prima luce castra moturum. Celeriter
haec ad hostes deferuntur, ut ex magno Gallorum
equitatus numero nonnullos Gallicis rebus favere natura
8 cogebat. Labienus noctu tribunis militum primisque
ordinibus convocatis, quid sui sit consilii, proponit et,
quo facilius hostibus timoris det suspicionem, maiore
strepitu et tumultu, quam populi Romani fert consue-
tudo, castra moveri iubet. His rebus fugae similem profec-
9 tionem efficit. Haec quoque per exploratores ante lucem
in tanta propinquitate castrorum ad hostes deferuntur.
1 VIII. Vix agmen novissimum extra munitiones
processerat, cum Galli cohortati inter se, ne speratam
praedam ex manibus dimitterent — longum esse perter-
ritis Romanis Germanorum auxilium exspectare neque
suam pati dignitatem, ut tantis copiis tam exiguam
manum, praesertim fugientem atque impeditam, adoriri

non audeant — flumen transire et iniquo loco committere
proelium non dubitant. Quae fore suspicatus Labienus, 2
ut omnes citra flumen eliceret, eadem usus simulatione
itineris placide progrediebatur. Tum praemissis pau- 3
lum impedimentis atque in tumulo quodam conlocatis,
'Habetis', inquit, 'milites, quam petistis, facultatem;
hostem impedito atque iniquo loco tenetis: praestate 4
eandem nobis ducibus virtutem, quam saepenumero
imperatori praestitistis, atque illum adesse et haec 5
coram cernere existimate.' Simul signa ad hostem
converti aciemque derigi iubet; paucis turmis praesidio
ad impedimenta dimissis reliquos equites ad latera
disponit. Celeriter nostri clamore sublato pila in 6
hostes immittunt. Illi ubi praeter spem, quos modo
fugere credebant, infestis signis ad se ire viderunt,
impetum ferre non potuerunt ac primo concursu in
fugam coniecti proximas silvas petiverunt. Quos 7
Labienus equitatu consectatus magno numero inter-
fecto, compluribus captis paucis post diebus civitatem
recepit. Nam Germani, qui auxilio veniebant, percepta
Treverorum fuga sese domum receperunt. Cum his 8
propinqui Indutiomari, qui defectionis auctores fuerant,
comitati eos ex civitate excesserunt. Cingetorigi, quem 9
ab initio permansisse in officio demonstravimus, prin-
cipatus atque imperium est traditum.
VIIII. Caesar postquam ex Menapiis in Treveros 1
venit, duabus de causis Rhenum transire constituit;
quarum una erat, quod auxilia contra se Treveris 2
miserant, altera, ne ad eos Ambiorix receptum haberet.
His constitutis rebus paulum supra eum locum, quo 3
ante exercitum traduxerat, facere pontem instituit.
Nota atque instituta ratione magno militum studio 4
paucis diebus opus efficitur. Firmo in Treveris ad 5
pontem praesidio relicto, ne quis ab his subito motus

6 oriretur, reliquas copias equitatumque traducit. Ubii,
qui ante obsides dederant atque in deditionem vene-
rant, purgandi sui causa ad eum legatos mittunt, qui
doceant neque auxilia ex sua civitate in Treveros
7 missa neque ab se fidem laesam; petunt atque orant,
ut sibi parcat, ne communi odio Germanorum inno-
centes pro nocentibus poenas pendant; si amplius
8 obsidum velit dari, pollicentur. Cognita Caesar causa
reperit ab Suebis auxilia missa esse; Ubiorum satis-
factionem accipit, aditus viasque in Suebos perquirit.
1 X. Interim paucis post diebus fit ab Ubiis certior
Suebos omnes in unum locum copias cogere atque iis
nationibus, quae sub eorum sunt imperio, denuntiare,
2 ut auxilia peditatus equitatusque mittant. His cognitis
rebus rem frumentariam providet, castris idoneum
locum deligit; Ubiis imperat, ut pecora deducant sua-
que omnia ex agris in oppida conferant, sperans bar-
baros atque imperitos homines inopia cibariorum
adductos ad iniquam pugnandi condicionem posse deduci;
3 mandat, ut crebros exploratores in Suebos mittant,
4 quaeque apud eos gerantur, cognoscant. Illi imperata
faciunt et paucis diebus intermissis referunt: Suebos
omnes, posteaquam certiores nuntii de exercitu Roma-
norum venerint, cum omnibus suis sociorumque copiis,
quas coëgissent, penitus ad extremos fines se recepisse;
5 silvam esse ibi infinita magnitudine, quae appellatur
Bacenis; hanc longe introrsus pertinere et pro nativo
muro obiectam Cheruscos ab Suebis Suebosque a
Cheruscis iniuriis incursionibusque prohibere; ad eius
initium silvae Suebos adventum Romanorum exspectare
constituisse.
1 XI. Quoniam ad hunc locum perventum est, non
alienum esse videtur de Galliae Germaniaeque moribus
2 et, quo differant hae nationes inter sese, proponere. In

Gallia non solum in omnibus civitatibus atque in
omnibus pagis partibusque, sed paene etiam in singulis
domibus factiones sunt, earumque factionum principes 3
sunt, qui summam auctoritatem eorum iudicio habere
existimantur, quorum ad arbitrium iudiciumque summa
omnium rerum consiliorumque redeat. Idque eius rei 4
causa antiquitus institutum videtur, ne quis ex plebe
contra potentiorem auxilii egeret; suos enim quisque
opprimi et circumveniri non patitur neque, aliter si
faciat, ullam inter suos habet auctoritatem. Haec 5
eadem ratio est in summa totius Galliae; namque
omnes civitates in partes divisae sunt duas.
XII. Cum Caesar in Galliam venit, alterius fac- 1
tionis principes erant Haedui, alterius Sequani. Hi 2
cum per se minus valerent, quod summa auctoritas
antiquitus erat in Haeduis magnaeque eorum erant
clientelae, Germanos atque Ariovistum sibi adiunxerant
eosque ad se magnis iacturis pollicitationibusque per-
duxerant. Proeliis vero compluribus factis secundis 3
atque omni nobilitate Haeduorum interfecta tantum
potentia antecesserant, ut magnam partem clientium 4
ab Haeduis ad se traducerent obsidesque ab iis prin-
cipum filios acciperent et publice iurare cogerent
nihil se contra Sequanos consilii inituros et partem
finitimi agri per vim occupatam possiderent Galliaeque
totius principatum obtinerent. Qua necessitate adductus 5
Divitiacus auxilii petendi causa Romam ad senatum
profectus infecta re redierat. Adventu Caesaris facta 6
commutatione rerum, obsidibus Haeduis redditis, vete-
ribus clientelis restitutis, novis per Caesarem com-
paratis, quod hi, qui se ad eorum amicitiam adgrega-
verant, meliore condicione atque aequiore imperio se
uti videbant, reliquis rebus eorum gratia dignitateque
amplificata, Sequani principatum dimiserant. In eorum 7

locum Remi successerant; quos quod adaequare apud
Caesarem gratia intellegebatur, ii, qui propter veteres
inimicitias nullo modo cum Haeduis coniungi poterant,
8 se Remis in clientelam dicabant. Hos illi diligenter
tuebantur; ita et novam et repente collectam auctori-
9 tatem tenebant. Eo tum statu res erat, ut longe
principes haberentur Haedui, secundum locum dignitatis
Remi obtinerent.

1 XIII. In omni Gallia eorum hominum, qui aliquo
sunt numero atque honore, genera sunt duo. Nam
plebes paene servorum habetur loco, quae nihil audet
2 per se, nulli adhibetur concilio. Plerique, cum aere
alieno aut magnitudine tributorum aut iniuria poten-
tiorum premuntur, sese in servitutem dicant nobilibus,
quibus in hos eadem omnia sunt iura, quae dominis
3 in servos. Sed de his duobus generibus alterum est
4 druidum, alterum equitum. Illi rebus divinis inter-
sunt, sacrificia publica ac privata procurant, religiones
interpretantur; ad eos magnus adulescentium numerus
disciplinae causa concurrit, magnoque hi sunt apud
5 eos honore. Nam fere de omnibus controversiis publicis
privatisque constituunt, et si quod est admissum faci-
nus, si caedes facta, si de hereditate, de finibus contro-
versia est, idem decernunt, praemia poenasque con-
6 stituunt; si qui aut privatus aut populus eorum
decreto non stetit, sacrificiis interdicunt. Haec poena
7 apud eos est gravissima. Quibus est interdictum, hi
numero impiorum ac sceleratorum habentur, his omnes
decedunt, aditum eorum sermonemque defugiunt, ne quid
ex contagione incommodi accipiant, neque his petentibus
8 ius redditur neque honos ullus communicatur. His
autem omnibus druidibus praeest unus, qui summam
9 inter eos habet auctoritatem. Hoc mortuo aut, si qui
ex reliquis excellit dignitate, succedit aut, si sunt

plures pares, suffragio druidum deligitur, nonnumquam
etiam armis de principatu contendunt. Hi certo anni 10
tempore in finibus Carnutum, quae regio totius Galliae
media habetur, considunt in loco consecrato. Huc
omnes undique, qui controversias habent, conveniunt
eorumque decretis iudiciisque parent. Disciplina in 11
Britannia reperta atque inde in Galliam translata esse
existimatur, et nunc, qui diligentius eam rem cognos-
cere volunt, plerumque illo discendi causa proficiscuntur.

XIIII. Druides a bello abesse consuerunt neque 1
tributa una cum reliquis pendunt [militiae vacationem
omniumque rerum habent immunitatem]. Tantis exci- 2
tati praemiis et sua sponte multi in disciplinam con-
veniunt et a parentibus propinquisque mittuntur.
Magnum ibi numerum versuum ediscere dicuntur. 3
Itaque annos nonnulli vicenos in disciplina permanent.
Neque fas esse existimant ea litteris mandare, cum
in reliquis fere rebus, publicis privatisque rationibus,
Graecis litteris utantur. Id mihi duabus de causis 4
instituisse videntur, quod neque in vulgum disciplinam
efferri velint neque eos, qui discunt, litteris confisos
minus memoriae studere, quod fere plerisque accidit,
ut praesidio litterarum diligentiam in perdiscendo ac
memoriam remittant. In primis hoc volunt persuadere, 5
non interire animas, sed ab aliis post mortem transire
ad alios, atque hoc maxime ad virtutem excitari
putant metu mortis neglecto. Multa praeterea de 6
sideribus atque eorum motu, de mundi ac terrarum
magnitudine, de rerum natura, de deorum immortalium
vi ac potestate disputant et iuventuti tradunt.

XV. Alterum genus est equitum. Hi, cum est 1
usus atque aliquod bellum incidit, quod ante Caesaris
adventum fere quotannis accidere solebat, uti aut ipsi
iniurias inferrent aut inlatas propulsarent, omnes in

2 bello versantur, atque eorum ut quisque est genere
copiisque amplissimus, ita plurimos circum se ambactos
clientesque habet. Hanc unam gratiam potentiamque
noverunt.

1 XVI. Natio est omnis Gallorum admodum dedita
2 religionibus, atque ob eam causam, qui sunt adfecti
gravioribus morbis quique in proeliis periculisque ver-
santur, aut pro victimis homines immolant aut se
immolaturos vovent administrisque ad ea sacrificia
3 druidibus utuntur, quod, pro vita hominis nisi hominis
vita reddatur, non posse deorum immortalium numen
placari arbitrantur, publiceque eiusdem generis habent
4 instituta sacrificia. Alii immani magnitudine simu-
lacra habent, quorum contexta viminibus membra vivis
hominibus complent; quibus succensis circumventi
5 flamma exanimantur homines. Supplicia eorum, qui
in furto aut latrocinio aut alia qua noxia sint com-
prehensi, gratiora dis immortalibus esse arbitrantur;
sed cum eius generis copia deficit, etiam ad innocentium
supplicia descendunt.

1 XVII. Deum maxime Mercurium colunt; huius sunt
plurima simulacra, hunc omnium inventorem artium
ferunt, hunc viarum atque itinerum ducem, hunc ad
quaestus pecuniae mercaturasque habere vim maximam
arbitrantur; post hunc Apollinem et Martem et Iovem
2 et Minervam. De his eandem fere, quam reliquae
gentes, habent opinionem: Apollinem morbos depellere,
Minervam operum atque artificiorum initia tradere,
Iovem imperium caelestium tenere, Martem bella regere.
3 Huic, cum proelio dimicare constituerunt, ea, quae
bello ceperint, plerumque devovent; cum superaverunt,
animalia capta immolant, reliquas res in unum
4 locum conferunt. Multis in civitatibus harum rerum
exstructos tumulos locis consecratis conspicari licet;

neque saepe accidit, ut neglecta quispiam religione 5
aut capta apud se occultare aut posita tollere auderet,
gravissimumque ei rei supplicium cum cruciatu con-
stitutum est.

XVIII. Galli se omnes ab Dite patre prognatos 1
praedicant idque ab druidibus proditum dicunt. Ob 2
eam causam spatia omnis temporis non numero dierum,
sed noctium finiunt; dies natales et mensium et anno-
rum initia sic observant, ut noctem dies subsequatur.
In reliquis vitae institutis hoc fere ab reliquis differunt, 3
quod suos liberos, nisi cum adoleverunt, ut munus
militiae sustinere possint, palam ad se adire non
patiuntur filiumque puerili aetate in publico in con-
spectu patris adsistere turpe ducunt.

XVIIII. Viri quantas pecunias ab uxoribus dotis 1
nomine acceperunt, tantas ex suis bonis aestimatione
facta cum dotibus communicant. Huius omnis pecu- 2
niae coniunctim ratio habetur fructusque servantur;
uter eorum vita superavit, ad eum pars utriusque cum
fructibus superiorum temporum pervenit. Viri in 3
uxores, sicuti in liberos, vitae necisque habent pote-
statem; et cum pater familiae inlustriore loco natus
decessit, eius propinqui conveniunt et, de morte si res
in suspicionem venit, de uxoribus in servilem modum
quaestionem habent et, si compertum est, igni atque
omnibus tormentis excruciatas interficiunt. Funera 4
sunt pro cultu Gallorum magnifica et sumptuosa;
omniaque, quae vivis cordi fuisse arbitrantur, in ignem
inferunt, etiam animalia, ac paulo supra hanc memo- 5
riam servi et clientes, quos ab iis dilectos esse con-
stabat, iustis funeribus confectis una cremabantur.

XX. Quae civitates commodius suam rem publicam 1
administrare existimantur, habent legibus sanctum, si
quis quid de re publica a finitimis rumore aut fama

acceperit, uti ad magistratum deferat neve cum quo
2 alio communicet, quod saepe homines temerarios atque
imperitos falsis rumoribus terreri et ad facinus impelli
et de summis rebus consilium capere cognitum est.
3 Magistratus, quae visa sunt, occultant, quaeque esse
ex usu iudicaverunt, multitudini produnt. De re publica
nisi per concilium loqui non conceditur.

1 XXI. Germani multum ab hac consuetudine diffe-
runt. Nam neque druides habent, qui rebus divinis
2 praesint, neque sacrificiis student. Deorum numero
eos solos ducunt, quos cernunt et quorum aperte opibus
iuvantur, Solem et Vulcanum et Lunam, reliquos ne
3 fama quidem acceperunt. Vita omnis in venationibus
atque in studiis rei militaris consistit; a parvis labori
4 ac duritiae student. Qui diutissime impuberes per-
manserunt, maximam inter suos ferunt laudem; hoc
staturam ali, hoc vires nervosque confirmari putant.
5 Intra annum vero vicesimum feminae notitiam ha-
buisse in turpissimis habent rebus. Cuius rei nulla
est occultatio, quod et promiscue in fluminibus perlu-
untur et pellibus aut parvis renonum tegimentis utuntur
magna corporis parte nuda.

1 XXII. Agri culturae non student, maiorque pars
2 eorum victus in lacte, caseo, carne consistit. Neque
quisquam agri modum certum aut fines habet proprios,
sed magistratus ac principes in annos singulos gen-
tibus, cognationibus hominum quique una coierunt,
quantum et quo loco visum est agri, attribuunt atque
3 anno post alio transire cogunt. Eius rei multas
adferunt causas: ne adsidua consuetudine capti studium
belli gerendi agri cultura commutent; ne latos fines
parare studeant potentioresque humiliores possessio-
nibus expellant; ne accuratius ad frigora atque aestus
vitandos aedificent; ne qua oriatur pecuniae cupiditas,

qua ex re factiones dissensionesque nascuntur; ut animi 4
aequitate plebem contineant, cum suas quisque opes
cum potentissimis aequari videat.

XXIII. Civitatibus maxima laus est quam latissime 1
circum se vastatis finibus solitudines habere. Hoc 2
proprium virtutis existimant, expulsos agris finitimos
cedere neque quemquam prope se audere consistere;
simul hoc se fore tutiores arbitrantur repentinae incur- 3
sionis timore sublato. Cum bellum civitas aut inlatum 4
defendit aut infert, magistratus, qui ei bello praesint,
ut vitae necisque habeant potestatem, deliguntur. In 5
pace nullus est communis magistratus, sed principes
regionum atque pagorum inter suos ius dicunt contro-
versiasque minuunt. Latrocinia nullam habent infa- 6
miam, quae extra fines cuiusque civitatis fiunt, atque
ea iuventutis exercendae ac desidiae minuendae causa
fieri praedicant. Atque ubi quis ex principibus in 7
concilio dixit se ducem fore, qui sequi velint, pro-
fiteantur, consurgunt ii, qui et causam et hominem
probant, suumque auxilium pollicentur atque a multi-
tudine conlaudantur; qui ex his secuti non sunt, in 8
desertorum ac proditorum numero ducuntur, omnium-
que his rerum postea fides derogatur. Hospitem 9
violare fas non putant; qui quacunque de causa ad
eos venerunt, ab iniuria prohibent, sanctos habent,
hisque omnium domus patent victusque communicatur.

XXIIII. Ac fuit antea tempus, cum Germanos Galli 1
virtute superarent, ultro bella inferrent, propter homi-
num multitudinem agrique inopiam trans Rhenum
colonias mitterent. Itaque ea, quae fertilissima Ger- 2
maniae sunt, loca circum Hercyniam silvam, quam
Eratostheni et quibusdam Graecis fama notam esse
video, quam illi Orcyniam appellant, Volcae Tecto-
sages occupaverunt atque ibi consederunt; quae gens 3

ad hoc tempus his sedibus sese continet summamque
4 habet iustitiae et bellicae laudis opinionem. Nunc,
quoniam in eadem inopia, egestate, patientia, qua
5 *ante*, Germani permanent, eodem victu et cultu cor-
poris utuntur, Gallis autem provinciarum propinquitas
et transmarinarum rerum notitia multa ad copiam
6 atque usum largitur, paulatim adsuefacti superari mul-
tisque victi proeliis ne se quidem ipsi cum illis vir-
tute comparant.

1 XXV. Huius Hercyniae silvae, quae supra demon-
strata est, latitudo novem dierum iter expedito patet:
non enim aliter finiri potest, neque mensuras itinerum
2 noverunt. Oritur ab Helvetiorum et Nemetum et
Rauracorum finibus rectaque fluminis Danuvii regione
3 pertinet ad fines Dacorum et Anartium; hinc se
flectit sinistrorsus diversis a flumine regionibus multa-
4 rumque gentium fines propter magnitudinem attingit;
neque quisquam est huius Germaniae, qui se aut
adisse ad initium eius silvae dicat, cum dierum iter
LX processerit, aut, quo ex loco oriatur, acceperit;
5 multaque in ea genera ferarum nasci constat, quae reli-
quis in locis visa non sint, ex quibus quae maxime
differant a ceteris et memoriae prodenda videantur,
haec sunt.

1 XXVI. Est bos cervi figura, cuius a media fronte
inter aures unum cornu existit excelsius magisque
derectum his, quae nobis nota sunt, cornibus; ab eius
2 summo sicut palmae ramique late diffunduntur. Eadem
est feminae marisque natura, eadem forma magnitu-
doque cornuum.

1 XXVII. Sunt item, quae appellantur alces. Harum
est consimilis capris figura et varietas pellium, sed
magnitudine paulo antecedunt mutilaeque sunt cornibus
2 et crura sine nodis articulisque habent; neque quietis

causa procumbunt neque, si quo adflictae casu conci-
derunt, erigere sese aut sublevare possunt. His sunt 3
arbores pro cubilibus; ad eas se adplicant atque ita
paulum modo reclinatae quietem capiunt. Quarum 4
ex vestigiis cum est animadversum a venatoribus, quo
se recipere consuerint, omnes eo loco aut ab radicibus
subruunt aut accidunt arbores, tantum ut summa
species earum stantium relinquatur. Huc cum se con- 5
suetudine reclinaverunt, infirmas arbores pondere adfli-
gunt atque una ipsae concidunt.

XXVIII. Tertium est genus eorum, qui uri appel- 1
lantur. Hi sunt magnitudine paulo infra elephantos,
specie et colore et figura tauri. Magna vis eorum 2
est et magna velocitas; neque homini neque ferae,
quam conspexerunt, parcunt. Hos studiose foveis 3
captos interficiunt; hoc se labore durant adulescentes
atque hoc genere venationis exercent, et qui plurimos
ex his interfecerunt, relatis in publicum cornibus, quae
sint testimonio, magnam ferunt laudem. Sed adsuescere 4
ad homines et mansuefieri ne parvuli quidem excepti
possunt. Amplitudo cornuum et figura et species 5
multum ab nostrorum boum cornibus differt. Haec stu- 6
diose conquisita ab labris argento circumcludunt atque
in amplissimis epulis pro poculis utuntur.

XXVIIII. Caesar postquam per Ubios exploratores 1
comperit Suebos sese in silvas recepisse, inopiam fru-
menti veritus, quod, ut supra demonstravimus, minime
homines Germani agri culturae student, constituit non
progredi longius; sed ne omnino metum reditus sui 2
barbaris tolleret atque ut eorum auxilia tardaret,
reducto exercitu partem ultimam pontis, quae ripas
Ubiorum contingebat, in longitudinem pedum CC res- 3
cindit atque in extremo ponte turrim tabulatorum
quattuor constituit praesidiumque cohortium XII pontis

tuendi causa ponit magnisque eum locum muni-
tionibus firmat. Ei loco praesidioque C. Volcacium
4 Tullum adulescentem praefecit. Ipse, cum maturescere
frumenta inciperent, ad bellum Ambiorigis profectus
per Arduennam silvam, quae est totius Galliae maxima
atque ab ripis Rheni finibusque Treverorum ad Ner-
vios pertinet milibusque amplius D in longitudinem
patet, L. Minucium Basilum cum omni equitatu prae-
mittit, si quid celeritate itineris atque oportunitate
5 temporis proficere posset; monet, ut ignes in castris
fieri prohibeat, ne qua eius adventus procul signi-
ficatio fiat; sese confestim subsequi dicit.

1 XXX. Basilus, ut imperatum est, facit. Celeriter
contraque omnium opinionem confecto itinere multos
in agris inopinantes deprehendit; eorum indicio ad
ipsum Ambiorigem contendit, quo in loco cum paucis
2 equitibus esse dicebatur. Multum cum in omnibus
rebus tum in re militari potest Fortuna. Nam *sicut*
magno accidit casu, ut in ipsum incautum etiam atque
imparatum incideret priusque eius adventus ab homi-
nibus videretur, quam fama ac nuntius adventus adfer-
retur, sic magnae fuit fortunae omni militari instru-
mento, quod circum se habebat, erepto, raedis equisque
3 comprehensis ipsum effugere mortem. Sed hoc factum
est, quod aedificio circumdato silva, ut sunt fere domi-
cilia Gallorum, qui vitandi aestus causa plerumque
silvarum ac fluminum petunt propinquitates, comites
familiaresque eius angusto in loco paulisper equitum
4 nostrorum vim sustinuerunt. His pugnantibus illum
in equum quidam ex suis intulit; fugientem silvae
texerunt. Sic et ad subeundum periculum et ad
vitandum multum Fortuna valuit.

1 XXXI. Ambiorix copias suas iudicione non con-
duxerit, quod proelio dimicandum non existimarit, an

tempore exclusus et repentino equitum adventu prohi-
bitus, cum reliquum exercitum subsequi crederet,
dubium est. Sed certe dimissis per agros nuntiis sibi 2
quemque consulere iussit. Quorum pars in Arduennam
silvam, pars in continentes paludes profugit; qui 3
proximi Oceano fuerunt, hi insulis sese occultaverunt,
quas aestus efficere consuerunt; multi ex suis finibus 4
egressi se suaque omnia alienissimis crediderunt. Catu- 5
volcus, rex dimidiae partis Eburonum, qui una cum
Ambiorige consilium inierat, aetate iam confectus,
cum laborem belli aut fugae ferre non posset, omnibus
precibus detestatus Ambiorigem, qui eius consilii
auctor fuisset, taxo, cuius magna in Gallia Germaniaque
copia est, se exanimavit.

XXXII. Segni Condrusique, ex gente et numero 1
Germanorum, qui sunt inter Eburones Treverosque,
legatos ad Caesarem miserunt oratum, ne se in hostium
numero duceret neve omnium Germanorum, qui essent
citra Rhenum, unam esse causam iudicaret; nihil se
de bello cogitasse, nulla Ambiorigi auxilia misisse.
Caesar explorata re quaestione captivorum, si qui ad 2
eos Eburones ex fuga convenissent, ad se ut redu-
cerentur, imperavit; si ita fecissent, fines eorum se
violaturum negavit. Tum copiis in tres partes distri- 3
butis impedimenta omnium legionum Aduatucam con-
tulit. Id castelli nomen est. Hoc fere est in mediis 4
Eburonum finibus, ubi Titurius atque Aurunculeius hie-
mandi causa consederant. Hunc cum reliquis rebus 5
locum probabat, tum quod superioris anni munitiones
integrae manebant, ut militum laborem sublevaret.
Praesidio impedimentis legionem quartam decimam 6
reliquit, unam ex his tribus, quas proxime conscriptas
ex Italia traduxerat. Ei legioni castrisque Q. Tullium 7
Ciceronem praefecit CCque equites ei attribuit.

1 XXXIII. Partito exercitu T. Labienum cum legi-
onibus tribus ad Oceanum versus in eas partes, quae
2 Menapios attingunt, proficisci iubet, C. Trebonium cum
pari legionum numero ad eam regionem, quae ad
3 Aduatucos adiacet, depopulandam mittit, ipse cum
reliquis tribus ad flumen Scaldim, quod influit in
Mosam, extremasque Arduennae partes ire constituit,
quo cum paucis equitibus profectum Ambiorigem
4 audiebat. Discedens post diem septimum sese rever-
surum confirmat, quam ad diem ei legioni, quae in
praesidio relinquebatur, deberi frumentum sciebat.
5 Labienum Treboniumque hortatur, si rei publicae com-
modo facere possint, ad eam diem revertantur, ut
rursus communicato consilio exploratisque hostium
rationibus aliud initium belli capere possint.

1 XXXIIII. Erat, ut supra demonstravimus, manus
certa nulla, non oppidum, non praesidium, quod se
armis defenderet, sed in omnes partes dispersa multi-
2 tudo. Ubi cuique aut vallis abdita aut locus silves-
tris aut palus impedita spem praesidii aut salutis
3 aliquam offerebat, consederat. Haec loca vicinitatibus
erant nota, magnamque res diligentiam requirebat
non in summa exercitus tuenda — nullum enim poterat
universis a perterritis ac dispersis periculum accidere —
sed in singulis militibus conservandis; quae tamen ex
4 parte res ad salutem exercitus pertinebat. Nam et
praedae cupiditas multos longius evocabat et silvae
incertis occultisque itineribus confertos adire prohi-
5 bebant. Si negotium confici stirpemque hominum
sceleratorum interfici vellet, dimittendae plures manus
6 diducendique erant milites; si contineri ad signa mani-
pulos vellet, ut instituta ratio et consuetudo exercitus
Romani postulabat, locus ipse erat praesidio barbaris,
neque ex occulto insidiandi et dispersos circumveniendi

singulis deerat audacia. Ut in eius modi difficultatibus, 7
quantum diligentia provideri poterat, providebatur, ut
potius in nocendo aliquid omitteretur, etsi omnium
animi ad ulciscendum ardebant, quam cum aliquo
militum detrimento noceretur. Dimittit ad finitimas 8
civitates nuntios Caesar; omnes evocat spe praedae
ad diripiendos Eburones, ut potius in silvis Gallorum
vita quam legionarius miles periclitetur, simul ut
magna multitudine circumfusa pro tali facinore stirps
ac nomen civitatis tollatur. Magnus undique numerus 9
celeriter convenit.

XXXV. Haec in omnibus Eburonum partibus gere- 1
bantur, diesque adpetebat septimus, quem ad diem
Caesar ad impedimenta legionemque reverti constituerat.
Hic, quantum in bello Fortuna possit et quantos 2
adferat casus, cognosci potuit. Dissipatis ac perter- 3
ritis hostibus, ut demonstravimus, manus erat nulla,
quae parvam modo causam timoris adferret. Trans 4
Rhenum ad Germanos pervenit fama diripi Eburones
atque ultro omnes ad praedam evocari. Cogunt equi- 5
tum duo milia Sugambri, qui sunt proximi Rheno, a
quibus receptos ex fuga Tencteros atque Usipetes
supra docuimus. Transeunt Rhenum navibus ratibus- 6
que XXX milibus passuum infra eum locum, ubi pons
erat perfectus praesidiumque a Caesare relictum; pri-
mos Eburonum fines adeunt; multos ex fuga dispersos
excipiunt, magno pecoris numero, cuius sunt cupidis-
simi barbari, potiuntur. Invitati praeda longius pro- 7
cedunt. Non hos paludes in bello latrociniisque natos,
non silvae morantur. Quibus in locis sit Caesar, ex
captivis quaerunt; profectum longius reperiunt omnem-
que exercitum discessisse cognoscunt. Atque unus 8
ex captivis, 'Quid vos', inquit, 'hanc miseram ac
tenuem sectamini praedam, quibus licet iam esse for-

9 tunatissimos? Tribus horis Aduatucam venire potestis;
huc omnes suas fortunas exercitus Romanorum con-
tulit; praesidii tantum est, ut ne murus quidem cingi
possit neque quisquam egredi extra munitiones audeat.'
10 Oblata spe Germani, quam nacti erant praedam, in
occulto relinquunt; ipsi Aduatucam contendunt usi
eodem duce, cuius haec indicio cognoverant.

1 XXXVI. Cicero, qui omnes superiores dies prae-
ceptis Caesaris summa diligentia milites in castris
continuisset ac ne calonem quidem quemquam extra
munitionem egredi passus esset, septimo die diffidens
de numero dierum Caesarem fidem servaturum, quod
longius eum progressum audiebat neque ulla de reditu
2 eius fama adferebatur, simul eorum permotus vocibus,
qui illius patientiam paene obsessionem appellabant,
[si quidem ex castris egredi non liceret,] nullum eius
modi casum exspectans, quo novem oppositis legio-
nibus maximoque equitatu, dispersis ac paene deletis
hostibus in milibus passuum tribus offendi posset,
quinque cohortes frumentatum in proximas segetes
mittit, quas inter et castra unus omnino collis inter-
3 erat. Complures erant in castris ex legionibus aegri
relicti; ex quibus qui hoc spatio dierum convaluerant,
4 circiter ccc, sub vexillo una mittuntur; magna prae-
terea multitudo calonum, magna vis iumentorum, quae
in castris subsederat, facta potestate sequitur.

1 XXXVII. Hoc ipso tempore et casu Germani
equites interveniunt protinusque eodem illo, quo vene-
rant, cursu ab decumana porta in castra inrumpere
2 conantur; nec prius sunt visi obiectis ab ea parte
silvis, quam castris adpropinquarent, usque eo ut qui
sub vallo tenderent mercatores, recipiendi sui facul-
3 tatem non haberent. Inopinantes nostri re nova per-
turbantur, ac vix primum impetum cohors in statione

sustinet. Circumfunduntur ex reliquis hostes partibus, 4
si quem aditum reperire possint. Aegre portas nostri 5
tuentur; reliquos aditus locus ipse per se munitioque
defendit. Totis trepidatur castris, atque alius ex alio 6
causam tumultus quaerit; neque quo signa ferantur,
neque quam in partem quisque conveniat, provident.
Alius castra iam capta pronuntiat, alius deleto exer- 7
citu atque imperatore victores barbaros venisse con-
tendit; plerique novas sibi ex loco religiones fingunt 8
Cottaeque et Titurii calamitatem, qui in eodem occi-
derint castello, ante oculos ponunt. Tali timore omnibus 9
perterritis confirmatur opinio barbaris, ut ex captivo
audierant, nullum esse intus praesidium. Perrumpere 10
nituntur seque ipsi adhortantur, ne tantam fortunam
ex manibus dimittant.

XXXVIII. Erat aeger in praesidio relictus P. Sextius 1
Baculus, qui primum pilum apud Caesarem duxerat,
cuius mentionem superioribus proeliis fecimus, ac diem
iam quintum cibo caruerat. Hic diffisus suae atque 2
omnium saluti inermis ex tabernaculo prodit; videt
imminere hostes atque in summo esse rem discrimine;
capit arma a proximis atque in porta consistit. Sequun- 3
tur hunc centuriones eius cohortis, quae in statione
erat; paulisper una proelium sustinent. Relinquit 4
animus Sextium gravibus acceptis vulneribus deficiens;
aegre per manus tractus servatur. Hoc spatio inter- 5
posito reliqui sese confirmant tantum, ut in muni-
tionibus consistere audeant speciemque defensorum
praebeant.

XXXVIIII. Interim confecta frumentatione milites 1
nostri clamorem exaudiunt; praecurrunt equites; quanto
res sit in periculo, cognoscunt. Hic vero nulla munitio 2
est, quae perterritos recipiat; modo conscripti atque
usus militaris imperiti ad tribunum militum centurio-

nesque ora convertunt; quid ab his praecipiatur, exspec-
3 tant. Nemo est tam fortis, quin rei novitate pertur-
4 betur. Barbari signa procul conspicati oppugnatione
desistunt; redisse primo legiones credunt, quas longius
discessisse ex captivis cognoverant; postea despecta
paucitate ex omnibus partibus impetum faciunt.

1 XXXX. Calones in proximum tumulum procurrunt.
Hinc celeriter deiecti se in signa manipulosque coi-
2 ciunt; eo magis timidos perterrent milites. Alii, cuneo
facto ut celeriter perrumpant, censent, quoniam tam
propinqua sint castra, et si pars aliqua circumventa
3 ceciderit, at reliquos servari posse confidunt; alii, ut
in iugo consistant atque eundem omnes ferant casum.
4 Hoc veteres non probant milites, quos sub vexillo
una profectos docuimus. Itaque inter se cohortati
duce C. Trebonio, equite Romano, qui eis erat prae-
positus, per medios hostes perrumpunt incolumesque
5 ad unum omnes in castra perveniunt. Hos subsecuti
calones equitesque eodem impetu militum virtute ser-
6 vantur. At ii, qui in iugo constiterant, nullo etiam-
nunc usu rei militaris percepto neque in eo, quod
probaverant, consilio permanere, ut se loco superiore
defenderent, neque eam, quam prodesse aliis vim cele-
ritatemque viderant, imitari potuerunt, sed se in castra
7 recipere conati iniquum in locum demiserunt. Cen-
turiones, quorum nonnulli ex inferioribus ordinibus
reliquarum legionum virtutis causa in superiores erant
ordines huius legionis traducti, ne ante partam rei
militaris laudem amitterent, fortissime pugnantes con-
8 ciderunt. Militum pars horum virtute submotis hos-
tibus praeter spem incolumis in castra pervenit, pars
a barbaris circumventa periit.

1 XXXXI. Germani desperata expugnatione castrorum,
quod nostros iam constitisse in munitionibus videbant,

cum ea praeda, quam in silvis deposuerant, trans
Rhenum sese receperunt. Ac tantus fuit etiam post 2
discessum hostium terror, ut ea nocte, cum C. Volu-
senus missus cum equitatu in castra venisset, fidem
non faceret adesse cum incolumi Caesarem exercitu.
Sic omnium animos timor occupaverat, ut paene alie- 3
nata mente deletis omnibus copiis equitatum tantum
se ex fuga recepisse dicerent neque incolumi exercitu
Germanos castra oppugnaturos fuisse contenderent.
Quem timorem Caesaris adventus sustulit. 4

XXXXII. Reversus ille, eventus belli non ignorans, 1
unum, quod cohortes ex statione et praesidio essent
emissae, questus — ne minimo quidem casui locum
relinqui debuisse — multum Fortunam in repentino
hostium adventu potuisse iudicavit, multo etiam am- 2
plius, quod paene ab ipso vallo portisque castrorum
barbaros avertisset. Quarum omnium rerum maxime 3
admirandum videbatur, quod Germani, qui eo consilio
Rhenum transierant, ut Ambiorigis fines depopularentur,
ad castra Romanorum delati optatissimum Ambiorigi
beneficium obtulerunt.

XXXXIII. Caesar rursus ad vexandos hostes pro- 1
fectus magno coacto *equitum* numero ex finitimis civi-
tatibus in omnes partes dimittit. Omnes vici atque 2
omnia aedificia, quae quisque conspexerat, incende-
bantur, pecora interficiebantur, praeda ex omnibus locis
agebatur; frumenta non solum a tanta multitudine 3
iumentorum atque hominum consumebantur, sed etiam
anni tempore atque imbribus procubuerant, ut, si qui
etiam in praesentia se occultassent, tamen his deducto
exercitu rerum omnium inopia pereundum videretur.
Ac saepe in eum locum ventum est tanto in omnes 4
partes diviso equitatu, ut modo visum ab se Ambio-
rigem in fuga circumspicerent captivi nec plane etiam

abisse ex conspectu contenderent, ut spe consequendi
inlata atque infinito labore suscepto, qui se summam
a Caesare gratiam inituros putarent, paene naturam
studio vincerent semperque paulum ad summam feli-
6 citatem defuisse videretur, atque ille latebris, aut silvis
aut saltibus, se eriperet et noctu occultatus alias
regiones partesque peteret non maiore equitum prae-
sidio quam quattuor, quibus solis vitam suam com-
mittere audebat.

1 XXXXIIII. Tali modo vastatis regionibus exer-
citum Caesar duarum cohortium damno Durocortorum
Remorum reducit concilioque in eum locum Galliae
indicto de coniuratione Senonum et Carnutum quae-
2 stionem habere instituit et de Accone, qui princeps eius
consilii fuerat, graviore sententia pronuntiata more
maiorum supplicium sumpsit. Nonnulli iudicium veriti
3 profugerunt. Quibus cum aqua atque igni inter-
dixisset, duas legiones ad fines Treverorum, duas in
Lingonibus, sex reliquas in Senonum finibus Agedinci
in hibernis conlocavit frumentoque exercitui proviso,
ut instituerat, in Italiam ad conventus agendos pro-
fectus est.

LIBER SEPTIMUS.

I. Quieta Gallia Caesar, ut constituerat, in Italiam 1
ad conventus agendos proficiscitur. Ibi cognoscit de
Clodii caede; *de* senatusque consulto certior factus, ut
omnes iuniores Italiae coniurarent, dilectum tota pro-
vincia habere instituit. Eae res in Galliam Trans- 2
alpinam celeriter perferuntur. Addunt ipsi et adfingunt
rumoribus Galli, quod res poscere videbatur, retineri
urbano motu Caesarem neque in tantis dissensionibus
ad exercitum venire posse. Hac impulsi occasione, 3
qui iam ante se populi Romani imperio subiectos
dolerent, liberius atque audacius de bello consilia inire
incipiunt. Indictis inter se principes Galliae conciliis 4
silvestribus ac remotis locis queruntur de Acconis
morte; posse hunc casum ad ipsos recidere demonstrant; 5
miserantur communem Galliae fortunam; omnibus polli-
citationibus ac praemiis deposcunt, qui belli initium
faciat et sui capitis periculo Galliam in libertatem
vindicet. Eius in primis rationem esse habendam dicunt, 6
priusquam eorum clandestina consilia efferantur, ut
Caesar ab exercitu intercludatur. Id esse facile, quod 7
neque legiones audeant absente imperatore ex hibernis
egredi neque imperator sine praesidio ad legiones per-
venire possit. Postremo in acie praestare interfici 8
quam non veterem belli gloriam libertatemque, quam
a maioribus acceperint, recuperare.

1 II. His rebus agitatis profitentur Carnutes se
nullum periculum communis salutis causa recusare
principesque ex omnibus bellum facturos pollicentur
2 et, quoniam in praesentia obsidibus cavere inter se non
possint, ne res efferatur, at iure iurando ac fide san-
ciatur, petunt conlatis militaribus signis, quo more
eorum gravissimae caerimoniae continentur, ne facto
3 initio belli ab reliquis deserantur. Tum conlaudatis
Carnutibus, dato iure iurando ab omnibus, qui aderant,
tempore eius rei constituto a concilio disceditur.

1 III. Ubi ea dies venit, Carnutes Cotuato et Con-
connetodumno ducibus, desperatis hominibus, Cenabum
signo dato concurrunt civesque Romanos, qui negoti-
andi causa ibi constiterant, in his C. Fufium Citam,
honestum equitem Romanum, qui rei frumentariae
iussu Caesaris praeerat, interficiunt bonaque eorum
2 diripiunt. Celeriter ad omnes Galliae civitates fama
perfertur. Nam ubi quae maior atque inlustrior incidit
res, clamore per agros regionesque significant; hunc
alii deinceps excipiunt et proximis tradunt; ut tum
3 accidit. Nam quae Cenabi oriente sole gesta essent,
ante primam confectam vigiliam in finibus Arvernorum
audita sunt, quod spatium est milium passuum cir-
citer CLX.

1 IIII. Simili ratione ibi Vercingetorix, Celtilli filius,
Arvernus, summae potentiae adulescens, cuius pater
principatum Galliae totius obtinuerat et ob eam cau-
sam, quod regnum adpetebat, a civitate erat interfectus,
2 convocatis suis clientibus facile incendit. Cognito eius
consilio ad arma concurritur. Prohibetur a Goban-
nitione, patruo suo, reliquisque principibus, qui hanc
temptandam fortunam non existimabant, expellitur ex
3 oppido Gergovia; non desistit tamen atque in agris
habet dilectum egentium ac perditorum. Hac coacta

manu, quoscumque adit ex civitate, ad suam senten-
tiam perducit; hortatur, ut communis libertatis causa 4
arma capiant, magnisque coactis copiis adversarios
suos, a quibus paulo ante erat eiectus, expellit ex
civitate. Rex ab suis appellatur. Dimittit quoque- 5
versus legationes; obtestatur, ut in fide maneant Cele- 6
riter sibi Senones, Parisios, Pictones, Cadurcos, Turonos,
Aulercos, Lemovices, Andos reliquosque omnes, qui
Oceanum attingunt, adiungit; omnium consensu ad
eum defertur imperium. Qua oblata potestate omni- 7
bus his civitatibus obsides imperat, certum nume-
rum militum ad se celeriter adduci iubet, armorum 8
quantum quaeque civitas domi quodque ante tempus
efficiat, constituit; in primis equitatui studet. Summae 9
diligentiae summam imperii severitatem addit; magni-
tudine supplicii dubitantes cogit. Nam maiore com- 10
misso delicto igni atque omnibus tormentis necat,
leviore de causa auribus desectis aut singulis effossis
oculis domum remittit, ut sint reliquis documento et
magnitudine poenae perterreant alios.

V. His suppliciis celeriter coacto exercitu Lucte- 1
rium Cadurcum, summae hominem audaciae, cum parte
copiarum in Rutenos mittit; ipse in Bituriges proficis-
citur. Eius adventu Bituriges ad Haeduos, quorum 2
erant in fide, legatos mittunt subsidium rogatum, quo
facilius hostium copias sustinere possint. Haedui de 3
consilio legatorum, quos Caesar ad exercitum reli-
querat, copias equitatus peditatusque subsidio Bitu-
rigibus mittunt. Qui cum ad flumen Ligerim venissent, 4
quod Bituriges ab Haeduis dividit, paucos dies ibi
morati neque flumen transire ausi domum revertuntur 5
legatisque nostris renuntiant se Biturigum perfidiam
veritos revertisse, quibus id consilii fuisse cognoverint,
ut, si flumen transissent, una ex parte ipsi, altera

6 Arverni se circumsisterent. Id eane de causa, quam
legatis pronuntiaverint, an perfidia adducti fecerint,
quod nihil nobis constat, non videtur pro certo esse
7 ponendum. Bituriges eorum discessu statim se cum
Arvernis coniungunt.

1 VI. His rebus in Italiam Caesari nuntiatis cum
iam ille urbanas res virtute Cn. Pompei commodiorem
in statum pervenisse intellegeret, in Transalpinam
2 Galliam profectus est. Eo cum venisset, magna diffi-
cultate adficiebatur, qua ratione ad exercitum pervenire
3 posset. Nam si legiones in provinciam arcesseret, se
absente in itinere proelio dimicaturas intellegebat; si
ipse ad exercitum contenderet, ne his quidem, qui eo
tempore pacati viderentur, suam salutem recte com-
mitti videbat.

1 VII. Interim Lucterius Cadurcus in Rutenos missus
2 eam civitatem Arvernis conciliat. Progressus in Nitio-
broges et Gabalos ab utrisque obsides accipit et magna
coacta manu in provinciam Narbonem versus eruptionem
3 facere contendit. Qua re nuntiata Caesar omnibus
consiliis antevertendum existimavit, ut Narbonem pro-
4 ficisceretur. Eo cum venisset, timentes confirmat,
praesidia in Rutenis provincialibus, Volcis Arecomicis,
Tolosatibus circumque Narbonem, quae loca hostibus
5 erant finitima, constituit, partem copiarum ex pro-
vincia supplementumque, quod ex Italia adduxerat,
in Helvios, qui fines Arvernorum contingunt, conve-
nire iubet.

1 VIII. His rebus comparatis represso iam Lucterio
et remoto, quod intrare praesidia periculosum putabat,
2 in Helvios proficiscitur. Etsi mons Cevenna, qui
Arvernos ab Helviis discludit, durissimo tempore anni
altissima nive iter impediebat, tamen discussa nive
sex in altitudinem pedum atque ita viis patefactis

summo militum sudore ad fines Arvernorum pervenit. 3
Quibus oppressis inopinantibus, quod se Cevenna ut
muro munitos existimabant ac ne singulari quidem
umquam homini eo tempore anni semitae patuerant,
equitibus imperat, ut quam latissime possint vagentur,
ut quam maximum hostibus terrorem inferant. Cele- 4
riter haec fama ac nuntiis ad Vercingetorigem per-
feruntur; quem perterriti omnes Arverni circumsistunt
atque obsecrant, ut suis fortunis consulat neu se ab
hostibus diripi patiatur, praesertim cum videat omne
ad se bellum translatum. Quorum ille precibus per- 5
motus castra ex Biturigibus movet in Arvernos versus.

VIIII. At Caesar biduum in his locis moratus, 1
quod haec de Vercingetorige usu ventura opinione prae-
ceperat, per causam supplementi equitatusque cogendi
ab exercitu discedit, Brutum adulescentem his copiis
praeficit; hunc monet, ut in omnes partes equites quam 2
latissime pervagentur; daturum se operam, ne longius
triduo a castris absit. His constitutis rebus omnibus 3
suis inopinantibus, quam maximis potest itineribus,
Viennam pervenit. Ibi nactus recentem equitatum, 4
quem multis ante diebus eo praemiserat, neque diurno
neque nocturno itinere intermisso per fines Haeduorum
in Lingones contendit, ubi duae legiones hiemabant,
ut, si quid etiam de sua salute ab Haeduis iniretur con-
silii, celeritate praecurreret. Eo cum pervenisset, ad 5
reliquas legiones mittit priusque omnes in unum locum
cogit, quam de eius adventu Arvernis nuntiari posset.
Hac re cognita Vercingetorix rursus in Bituriges exer- 6
citum reduxit atque inde profectus Gorgobinam, Boio-
rum oppidum, quos ibi Helvetico proelio victos Caesar
conlocaverat Haeduisque attribuerat, oppugnare instituit.

X. Magnam haec res Caesari difficultatem ad con- 1
silium capiendum adferebat, si reliquam partem hiemis

uno in loco legiones contineret, ne stipendiariis Hae-
duorum expugnatis cuncta Gallia deficeret, quod nullum
amicis in eo praesidium videret positum esse; si
maturius ex hibernis educeret, ne ab re frumentaria
2 duris subvectionibus laboraret. Praestare visum est
tamen omnes difficultates perpeti quam tanta contu-
melia accepta omnium suorum voluntates alienare.
3 Itaque cohortatus Haeduos de supportando commeatu
praemittit ad Boios, qui de suo adventu doceant hor-
tenturque, ut in fide maneant atque hostium impetum
4 magno animo sustineant. Duabus Agedinci legionibus
atque impedimentis totius exercitus relictis ad Boios
proficiscitur.

1 XI. Altero die cum ad oppidum Senonum Vellau-
nodunum venisset, ne quem post se hostem relinqueret,
quo expeditiore re frumentaria uteretur, oppugnare
2 instituit eoque biduo circumvallavit; tertio die missis
ex oppido legatis de deditione arma proferri, iumenta
3 produci, DC obsides dari iubet. Ea qui conficeret,
C. Trebonium legatum relinquit; ipse, ut quam pri-
mum iter conficeret, Cenabum Carnutum proficisci-
4 tur; qui tum primum adlato nuntio de oppugnatione
Vellaunoduni, cum longius eam rem ductum iri existi-
marent, praesidium Cenabi tuendi causa, quod eo mit-
5 terent, comparabant. Huc biduo pervenit. Castris
ante oppidum positis diei tempore exclusus in posterum
diem oppugnationem differt, quaeque ad eam rem usui
6 sint, militibus imperat et, quod oppidum Cenabum
pons fluminis Ligeris contingebat, veritus, ne noctu
ex oppido profugerent, duas legiones in armis excu-
7 bare iubet. Cenabenses paulo ante mediam noctem
silentio ex oppido egressi flumen transire coeperunt.
8 Qua re per exploratores nuntiata Caesar legiones,
quas expeditas esse iusserat, portis incensis intromittit

atque oppido potitur perpaucis ex hostium numero
desideratis, quin cuncti caperentur, quod pontis atque
itinerum angustiae multitudini fugam intercluserant.
Oppidum diripit atque incendit, praedam militibus 9
donat, exercitum Ligerim traducit atque in Biturigum
fines pervenit.

XII. Vercingetorix ubi de Caesaris adventu cogno- 1
vit, oppugnatione desistit atque obviam Caesari pro-
ficiscitur. Ille oppidum Biturigum positum in via 2
Noviodunum oppugnare instituerat. Quo ex oppido 3
cum legati ad eum venissent oratum, ut sibi ignosceret
suaeque vitae consuleret, ut celeritate reliquas res
conficeret, qua pleraque erat consecutus, arma pro-
ferri, equos produci, obsides dari iubet. Parte iam 4
obsidum tradita, cum reliqua administrarentur, centu-
rionibus et paucis militibus intromissis, qui arma
iumentaque conquirerent, equitatus hostium procul
visus est, qui agmen Vercingetorigis antecesserat. Quem 5
simulatque oppidani conspexerunt atque in spem auxilii
venerunt, clamore sublato arma capere, portas clau-
dere, murum complere coeperunt. Centuriones in 6
oppido cum ex significatione Gallorum novi aliquid
ab iis iniri consilii intellexissent, gladiis destrictis
portas occupaverunt suosque omnes incolumes rece-
perunt.

XIII. Caesar ex castris equitatum educi iubet proe- 1
liumque equestre committit; laborantibus iam suis Ger-
manos equites circiter CCCC submittit, quos ab initio
secum habere instituerat. Eorum impetum Galli susti- 2
nere non potuerunt atque in fugam coniecti multis
amissis se ad agmen receperunt. Quibus profligatis
rursus oppidani perterriti comprehensos eos, quorum
opera plebem concitatam existimabant, ad Caesarem
produxerunt seseque ei dediderunt. Quibus rebus con- 3

fectis Caesar ad oppidum Avaricum, quod erat maximum
munitissimumque in finibus Biturigum atque agri fer-
tilissima regione, profectus est, quod eo oppido recepto
civitatem Biturigum se in potestatem redacturum con-
fidebat.
1 XIIII. Vercingetorix tot continuis incommodis Vel-
launoduni, Cenabi, Novioduni acceptis suos ad con-
2 cilium convocat. Docet longe alia ratione esse bellum
gerendum atque antea gestum sit; omnibus modis
huic rei studendum, ut pabulatione et commeatu Ro-
3 mani prohibeantur. Id esse facile, quod equitatu ipsi
4 abundent et quod anni tempore subleventur. Pabulum
secari non posse; necessario dispersos hostes ex aedi-
ficiis petere; hos omnes cotidie ab equitatu deleri
5 posse. Praeterea *communis* salutis causa rei familiaris
commoda neglegenda; vicos atque aedificia incendi
oportere hoc spatio a † Boia quoqueversus, quo pabu-
6 landi causa adire posse videantur. Harum ipsis rerum
copiam suppetere, quod quorum in finibus bellum
7 geratur, eorum opibus subleventur; Romanos aut ino-
piam non laturos aut magno cum periculo longius a
8 castris processuros; neque interesse, ipsosne interficiant
impedimentisne exuant, quibus amissis bellum geri
9 non possit. Praeterea oppida incendi oportere, quae
non munitione et loci natura ab omni sint periculo
tuta, ne suis sint ad detrectandam militiam recepta-
cula neu Romanis proposita ad copiam commeatus
10 praedamque tollendam. Haec si gravia aut acerba
videantur, multo illa gravius aestimari debere, liberos,
coniuges in servitutem abstrahi, ipsos interfici; quae
sit necesse accidere victis.
1 XV. Omnium consensu hac sententia probata uno
2 die amplius XX urbes Biturigum incenduntur. Hoc
idem fit in reliquis civitatibus. In omnibus partibus

incendia conspiciuntur; quae etsi magno cum dolore
omnes ferebant, tamen hoc sibi solacii proponebant,
quod se prope explorata victoria celeriter amissa recu-
peraturos sperabant. Deliberatur de Avarico in com- 3
muni concilio, incendi placeat an defendi. Procumbunt 4
omnibus Gallis ad pedes Bituriges, ne pulcherrimam
prope totius Galliae urbem, quae et praesidio et orna-
mento sit civitati, suis manibus succendere cogerentur;
facile se loci natura defensuros dicunt, quod prope ex 5
omnibus partibus flumine et palude circumdata unum
habeat et perangustum aditum. Datur petentibus 6
venia dissuadente primo Vercingetorige, post conce-
dente et precibus ipsorum et misericordia vulgi. Defen-
sores oppido idonei deliguntur.
XVI. Vercingetorix minoribus Caesarem itineribus 1
subsequitur et locum castris deligit paludibus silvisque
munitum ab Avarico longe milia passuum XVI. Ibi 2
per certos exploratores in singula diei tempora, quae
ad Avaricum gererentur, cognoscebat et, quid fieri
vellet, imperabat. Omnes nostras pabulationes fru- 3
mentationesque observabat dispersosque, cum longius
necessario procederent, adoriebatur magnoque incom-
modo adficiebat, etsi quantum ratione provideri poterat,
ab nostris occurrebatur, ut incertis temporibus diver-
sisque itineribus iretur.
XVII. Castris ad eam partem oppidi positis Caesar, 1
quae intermissa a flumine et palude aditum, ut supra
diximus, angustum habebat, aggerem apparare, vineas
agere, turres duas constituere coepit; nam circum-
vallare loci natura prohibebat. De re frumentaria 2
Boios atque Haeduos adhortari non desistit; quorum
alteri, quod nullo studio agebant, non multum adiu-
vabant, alteri non magnis facultatibus, quod civitas
erat exigua et infirma, celeriter, quod habuerunt, con-

3 sumpserunt. Summa difficultate rei frumentariae adfecto
exercitu tenuitate Boiorum, indiligentia Haeduorum,
incendiis aedificiorum, usque eo ut complures dies
frumento milites caruerint et pecore ex longinquioribus
vicis adacto extremam famem sustentarent, nulla tamen
vox est ab iis audita populi Romani maiestate et
4 superioribus victoriis indigna. Quin etiam Caesar cum
in opere singulas legiones appellaret et, si acerbius
inopiam ferrent, se dimissurum oppugnationem diceret,
5 universi ab eo, ne id faceret, petebant: sic se com-
plures annos illo imperante meruisse, ut nullam igno-
6 miniam acciperent, nusquam infecta re discederent; hoc
se ignominiae laturos loco, si inceptam oppugnationem
7 reliquissent; praestare omnes perferre acerbitates quam
non civibus Romanis, qui Cenabi perfidia Gallorum
8 interissent, parentare. Haec eadem centurionibus tri-
bunisque militum mandabant, ut per eos ad Caesarem
deferrentur.

1 XVIII. Cum iam muro turres adpropinquassent,
ex captivis Caesar cognovit Vercingetorigem consumpto
pabulo castra movisse propius Avaricum atque ipsum
cum equitatu expeditisque, qui inter equites proeliari
consuessent, insidiandi causa eo profectum, quo nostros
2 postero die pabulatum venturos arbitraretur. Quibus
rebus cognitis media nocte silentio profectus ad
3 hostium castra mane pervenit. Illi celeriter per explo-
ratores adventu Caesaris cognito carros impedimen-
taque sua in artiores silvas abdiderunt, copias omnes
4 in loco edito atque aperto instruxerunt. Qua re
nuntiata Caesar celeriter sarcinas conferri, arma expe-
diri iussit.

1 XVIIII. Collis erat leniter ab infimo acclivis.
Hunc ex omnibus fere partibus palus difficilis atque
impedita cingebat non latior pedibus L. Hoc se

colle interruptis pontibus Galli fiducia loci contine- 2
bant generatimque distributi [in civitates] omnia vada
atque aditus eius paludis certis custodiis obtine-
bant, sic animo parati, ut, si eam paludem Romani 3
perrumpere conarentur, haesitantes premerent ex loco
superiore, ut qui propinquitatem loci videret, paratos
prope aequo Marte ad dimicandum existimaret, qui
iniquitatem condicionis perspiceret, inani simulatione
sese ostentare cognosceret. Indignantes milites Caesar, 4
quod conspectum suum hostes ferre possent tantulo
spatio interiecto, et signum proelii exposcentes edocet,
quanto detrimento et quot virorum fortium morte
necesse sit constare victoriam; quos cum sic animo 5
paratos videat, ut nullum pro sua laude periculum
recusent, summae se iniquitatis condemnari debere,
nisi eorum vitam sua salute habeat cariorem. Sic 6
milites consolatus eodem die reducit in castra reli-
quaque, quae ad oppugnationem pertinebant oppidi,
administrare instituit.

XX. Vercingetorix cum ad suos redisset, prodi- 1
tionis insimulatus, quod castra propius Romanos mo-
visset, quod cum omni equitatu discessisset, quod sine
imperio tantas copias reliquisset, quod eius discessu
Romani tanta oportunitate et celeritate venissent; non 2
haec omnia fortuito aut sine consilio accidere potuisse;
regnum illum Galliae malle Caesaris concessu quam
ipsorum habere beneficio — tali modo accusatus ad haec 3
respondit: Quod castra movisset, factum inopia pabuli
etiam ipsis hortantibus; quod propius Romanos acces-
sisset, persuasum loci oportunitate, qui se ipse sine
munitione defenderet; equitum vero operam neque in 4
loco palustri desiderari debuisse et illic fuisse utilem,
quo sint profecti. Summam imperii se consulto nulli 5
discedentem tradidisse, ne is multitudinis studio ad

dimicandum impelleretur; cui rei propter animi molli-
tiem studere omnes videret, quod diutius laborem ferre
6 non possent. Romani si casu intervenerint, Fortunae,
si alicuius indicio vocati, huic habendam gratiam,
quod et paucitatem eorum ex loco superiore cognoscere
et virtutem despicere potuerint, qui dimicare non ausi
7 turpiter se in castra receperint. Imperium se a Caesare
per proditionem nullum desiderare, quod habere vic-
toria posset, quae iam esset sibi atque omnibus Gallis
explorata; quin etiam ipsis remittere, si sibi magis
honorem tribuere quam ab se salutem accipere vide-
8 antur. 'Haec ut intellegatis', inquit, 'a me sincere pro-
9 nuntiari, audite Romanos milites.' Producit servos,
quos in pabulatione paucis ante diebus exceperat et
10 fame vinculisque excruciaverat. Hi iam ante edocti,
quae interrogati pronuntiarent, milites se esse legio-
narios dicunt; fame et inopia adductos clam ex castris
exisse, si quid frumenti aut pecoris in agris reperire
11 possent; simili omnem exercitum inopia premi nec
iam vires sufficere cuiusquam nec ferre operis laborem
posse; itaque statuisse imperatorem, si nihil in oppug-
natione oppidi profecisset, triduo exercitum deducere.
12 'Haec', inquit, 'a me,' Vercingetorix, 'beneficia habetis,
quem proditionis insimulatis; cuius opera sine vestro
sanguine tantum exercitum victorem fame paene con-
sumptum videtis; quem turpiter se ex hac fuga reci-
pientem ne qua civitas suis finibus recipiat, a me pro-
visum est.'

1 XXI. Conclamat omnis multitudo et suo more
armis concrepat, quod facere in eo consueverunt, cuius
orationem approbant; summum esse Vercingetorigem
ducem nec de eius fide dubitandum nec maiore ratione
2 bellum administrari posse. Statuunt, ut X milia homi-
num delecta ex omnibus copiis in oppidum submit-

tantur, nec solis Biturigibus communem salutem com- 3
mittendam censent, quod penes eos, si id oppidum
retinuissent, summam victoriae constare intellegebant.

XXII. Singulari militum nostrorum virtuti consilia 1
cuiusque modi Gallorum occurrebant, ut est summae
genus sollertiae atque ad omnia imitanda et efficienda,
quae a quoque traduntur, aptissimum. Nam et laqueis 2
falces avertebant, quas cum destinaverant, tormentis
introrsus reducebant, et aggerem cuniculis subtrahe-
bant, eo scientius, quod apud eos magnae sunt ferra-
riae atque omne genus cuniculorum notum atque usi-
tatum est. Totum autem murum ex omni parte turribus 3
contabulaverant atque has coriis intexerant. Tum 4
crebris diurnis nocturnisque eruptionibus aut aggeri
ignem inferebant aut milites occupatos in opere adorie-
bantur et nostrarum turrium altitudinem, quantum
has cotidianus agger expresserat, commissis suarum 5
turrium malis adaequabant et apertos cuniculos prae-
usta et praeacuta materia et pice fervefacta et maximi
ponderis saxis morabantur moenibusque adpropinquare
prohibebant.

XXIII. Muri autem omnes Gallici hac fere forma 1
sunt. Trabes derectae perpetuae in longitudinem pari-
bus intervallis distantes inter se binos pedes in solo
conlocantur. Hae revinciuntur introrsus et multo 2
aggere vestiuntur, ea autem, quae diximus, intervalla
grandibus in fronte saxis efferciuntur. His conlocatis 3
et coagmentatis alius insuper ordo additur, ut idem
illud intervallum servetur neque inter se contingant
trabes, sed paribus intermissae spatiis singulae sin-
gulis saxis interiectis arte contineantur. Sic deinceps 4
omne opus contexitur, dum iusta muri altitudo exple-
atur. Hoc cum in speciem varietatemque opus deforme 5
non est alternis trabibus ac saxis, quae rectis lineis

suos ordines servant, tum ad utilitatem et defensionem
urbium summam habet oportunitatem, quod et ab
incendio lapis et ab ariete materia defendit, quae per-
petuis trabibus pedes quadragenos plerumque introrsus
revincta neque perrumpi neque distrahi potest.
1 XXIIII. His tot rebus impedita oppugnatione mili-
tes, cum toto tempore frigore et adsiduis imbribus
tardarentur, tamen continenti labore omnia haec supe-
raverunt et diebus XXV aggerem † latum pedes CCCXXX,
2 altum pedes † LXXX exstruxerunt. Cum is murum
hostium paene contingeret et Caesar ad opus consue-
tudine excubaret militesque hortaretur, ne quod omnino
tempus ab opere intermitteretur, paulo ante tertiam
vigiliam est animadversum fumare aggerem, quem
3 cuniculo hostes succenderant, eodemque tempore toto
muro clamore sublato duabus portis ab utroquo latere
4 turrium eruptio fiebat; alii faces atque aridam materiam
de muro in aggerem eminus iaciebant, picem reli-
quasque res, quibus ignis excitari potest, fundebant,
ut, quo primum occurreretur aut cui rei ferretur
5 auxilium, vix ratio iniri posset. Tamen quod instituto
Caesaris semper duae legiones pro castris excubabant
pluresque partitis temporibus erant in opere, celeriter
factum est, ut alii eruptionibus resisterent, alii turres
reducerent aggeremque interscinderent, omnis vero ex
castris multitudo ad restinguendum concurreret.
1 XXV. Cum in omnibus locis consumpta iam reli-
qua parte noctis pugnaretur semperque hostibus spes
victoriae redintegraretur, eo magis, quod deustos plu-
teos turrium videbant nec facile adire apertos ad auxili-
andum animadvertebant, semperque ipsi recentes de-
fessis succederent omnemque Galliae salutem in illo
vestigio temporis positam arbitrarentur, accidit inspec-
tantibus nobis, quod dignum memoria visum prae-

tereundum non existimavimus. Quidam ante portam 2
oppidi Gallus, qui per manus sebi ac picis traditas
glaebas in ignem e regione turris proiciebat, scorpione
ab latere dextro traiectus exanimatusque concidit. Hunc 3
ex proximis unus iacentem transgressus eodem illo
munere fungebatur; eadem ratione ictu scorpionis
exanimato alteri successit tertius et tertio quartus,
nec prius ille est a propugnatoribus vacuus relictus 4
locus, quam restincto aggere atque omni ex parte sub-
motis hostibus finis est pugnandi factus.
XXVI. Omnia experti Galli, quod res nulla suc- 1
cesserat, postero die consilium ceperunt ex oppido pro-
fugere hortante et iubente Vercingetorige. Id silentio 2
noctis conati non magna iactura suorum sese effec-
turos sperabant, propterea quod neque longe ab oppido
castra Vercingetorix habebat et palus, quae perpetua
intercedebat, Romanos ad insequendum tardabat. Iam- 3
que hoc facere noctu apparabant, cum matres familiae
repente in publicum procurrerunt flentesque proiectae
ad pedes suorum omnibus precibus petiverunt, ne se et
communes liberos hostibus ad supplicium dederent,
quos ad capiendam fugam naturae et virium infirmitas
impediret. Ubi eos in sententia perstare viderunt, 4
quod plerumque in summo periculo timor misericor-
diam non recipit, conclamare et significare de fuga
Romanis coeperunt. Quo timore perterriti Galli, ne 5
ab equitatu Romanorum viae praeoccuparentur, con-
silio destiterunt.
XXVII. Postero die Caesar promota turri derec- 1
tisque operibus, quae facere instituerat, magno coorto
imbri non inutilem hanc ad capiendum consilium
tempestatem arbitratus, quod paulo incautius custo-
dias in muro dispositas videbat, suos quoque langui-
dius in opere versari iussit et, quid fieri vellet, ostendit.

2 Legiones intra vineas in occulto expeditas cohortatur, ut aliquando pro tantis laboribus fructum victoriae perciperent, iis, qui primi murum ascendissent,
3 praemia proposuit militibusque signum dedit. Illi subito ex omnibus partibus evolaverunt murumque celeriter compleverunt.

1 XXVIII. Hostes re nova perterriti, muro turribusque deiecti in foro ac locis patentioribus cuneatim constiterunt hoc animo, ut si qua ex parte obviam
2 veniretur, acie instructa depugnarent. Ubi neminem in aequum locum sese demittere, sed toto undique muro circumfundi viderunt, veriti, ne omnino spes fugae tolleretur, abiectis armis ultimas oppidi
3 partes continenti impetu petiverunt, parsque ibi, cum angusto exitu portarum se ipsi premerent, a militibus, pars iam egressa portis ab equitibus est interfecta.
4 Nec fuit quisquam, qui praedae studeret. Sic et Cenabensi caede et labore operis incitati non aetate confectis, non mulieribus, non infantibus pepercerunt.
5 Denique ex omni eo numero, qui fuit circiter milium XL, vix DCCC, qui primo clamore audito se ex oppido eiecerant, incolumes ad Vercingetorigem pervenerunt.
6 Quos ille multa iam nocte silentio ex fuga excepit veritus, ne qua in castris ex eorum concursu et misericordia vulgi seditio oriretur, ut procul in via dispositis familiaribus suis principibusque civitatum disparandos deducendosque ad suos curaret, quae cuique civitati pars castrorum ab initio obvenerat.

1 XXVIIII. Postero die concilio convocato consolatus cohortatusque est, ne se admodum animo demit-
2 terent neu perturbarentur incommodo. Non virtute neque in acie vicisse Romanos, sed artificio quodam et scientia oppugnationis, cuius rei fuerint ipsi imperiti.
3 Errare, si qui in bello omnes secundos rerum proven-

tus exspectent. Sibi numquam placuisse Avaricum 4
defendi, cuius rei testes ipsos haberet, sed factum imprudentia Biturigum et nimia obsequentia reliquorum, uti hoc incommodum acciperetur. Id tamen 5
se celeriter maioribus commodis sanaturum. Nam 6
quae ab reliquis Gallis civitates dissentirent, has sua diligentia adiuncturum atque unum consilium totius Galliae effecturum, cuius consensui ne orbis quidem terrarum possit obsistere; idque se prope iam effectum habere. Interea aequum esse ab iis communis salutis 7
causa impetrari, ut castra munire instituerent, quo facilius repentinos hostium impetus sustinere possent.

XXX. Fuit haec oratio non ingrata Gallis, et 1
maxime, quod ipse animo non defecerat tanto accepto incommodo neque se in occultum abdiderat et conspectum multitudinis fugerat; plusque animo providere 2
et praesentire existimabatur, quod re integra primo incendendum Avaricum, post deserendum censuerat. Itaque ut reliquorum imperatorum res adversae auc- 3
toritatem minuunt, sic huius ex contrario dignitas incommodo accepto in dies augebatur. Simul in spem 4
veniebant eius adfirmatione de reliquis adiungendis civitatibus; primumque eo tempore Galli castra munire instituerunt et sic sunt animo consternati homines insueti laboris, ut omnia, quae imperarentur, sibi patienda et perferenda exstimarent.

XXXI. Nec minus, quam est pollicitus, Vercinge- 1
torix animo laborabat, ut reliquas civitates adiungeret, atque earum principes donis pollicitationibusque adliciebat. Huic rei idoneos homines deligebat, quorum 2
quisque aut oratione subdola aut amicitia facillime capi posset. Qui Avarico expugnato refugerant, 3
armandos vestiendosque curat; simul ut deminutae 4
copiae redintegrarentur, imperat certum numerum mili-

tum civitatibus, quem et quam ante diem in castra
adduci velit, sagittariosque omnes, quorum erat per-
magnus numerus in Gallia, conquiri et ad se mitti
iubet. His rebus celeriter id, quod Avarici deperierat,
5 expletur. Interim Teutomatus, Olloviconis filius, rex
Nitiobrogum, cuius pater ab senatu nostro amicus
erat appellatus, cum magno equitum suorum numero
et quos ex Aquitania conduxerat ad eum pervenit.

1 XXXII. Caesar Avarici complures dies commoratus
summamque ibi copiam frumenti et reliqui commeatus
2 nactus exercitum ex labore atque inopia reficit. Iam
prope hieme confecta, cum ipso anni tempore ad
gerendum bellum vocaretur et ad hostem proficisci
constituisset, sive eum ex paludibus silvisque elicere
sive obsidione premere posset, legati ad eum prin-
cipes Haeduorum veniunt oratum, ut maxime neces-
3 sario tempore civitati subveniat; summo esse in peri-
culo rem, quod cum singuli magistratus antiquitus
creari atque regiam potestatem annuam obtinere con-
suessent, duo magistratum gerant et se uterque eorum
4 legibus creatum esse dicat. Horum esse alterum Con-
victolitavem, florentem et inlustrem adulescentem, alte-
rum Cotum, antiquissima familia natum atque ipsum
hominem summae potentiae et magnae cognationis,
cuius frater Valetiacus proximo anno eundem magi-
5 stratum gesserit. Civitatem esse omnem in armis;
divisum senatum, divisum populum, suas cuiusque
6 eorum clientelas. Quod si diutius alatur controversia,
fore uti pars cum parte civitatis confligat; id ne acci-
dat, positum in eius diligentia atque auctoritate.

1 XXXIII. Caesar etsi a bello atque hoste discedere
detrimentosum esse existimabat, tamen non ignorans,
quanta ex dissensionibus incommoda oriri consuessent,
ne tanta et tam coniuncta populo Romano civitas,

quam ipse semper aluisset omnibusque rebus ornasset,
ad vim atque arma descenderet atque ea pars, quae
minus sibi confideret, auxilia a Vercingetorige arces-
seret, huic rei praevertendum existimavit et, quod 2
legibus Haeduorum iis, qui summum magistratum
obtinerent, excedere ex finibus non liceret, ne quid de
legibus aut iure eorum deminuisse videretur, ipse in
Haeduos proficisci statuit senatumque omnem et quos
inter controversia esset ad se Decetiam evocavit. Cum 3
prope omnis civitas eo convenisset docereturque paucis
clam convocatis alio loco, alio tempore, atque opor-
tuerit, fratrem a fratre renuntiatum, cum leges duos
ex una familia vivo utroque non solum magistratus
creari vetarent, sed etiam in senatu esse prohiberent,
Cotum imperium deponere coëgit, Convictolitavem,
qui per sacerdotes more civitatis intermissis magistra-
tibus esset creatus, potestatem obtinere iussit.

XXXIIII. Hoc decreto interposito cohortatus Hae- 1
duos, ut controversiarum ac dissensionum obliviscerentur
atque omnibus omissis iis rebus huic bello servirent
eaque, quae meruissent, praemia ab se devicta Gallia
exspectarent equitatumque omnem et peditum milia x
sibi celeriter mitterent, quae in praesidiis rei frumen-
tariae causa disponeret, exercitum in duas partes
divisit: quattuor legiones in Senones Parisiosque 2
Labieno ducendas dedit, sex ipse in Arvernos ad oppi-
dum Gergoviam secundum flumen Elaver duxit; equi-
tatus partem illi attribuit, partem sibi reliquit. Qua 3
re cognita Vercingetorix omnibus interruptis eius flu-
minis pontibus ab altera fluminis parte iter facere coepit.

XXXV. Cum uterque utrique esset exercitus in 1
conspectu fereque e regione castris castra poneret,
dispositis exploratoribus, necubi effecto ponte Romani
copias traducerent, erat in magnis Caesari difficulta- 2

tibus res, ne maiorem aestatis partem flumine impe-
diretur, quod non fere ante autumnum Elaver vado
3 transiri solet. Itaque ne id accideret, silvestri loco
castris positis e regione unius eorum pontium, quos
Vercingetorix rescindendos curaverat, postero die cum
4 duabus legionibus in occulto restitit; reliquas copias
cum omnibus impedimentis, ut consueverat, misit cor-
reptis quibusdam cohortibus, uti numerus legionum
5 constare videretur. His, quam longissime possent,
progredi iussis, cum iam ex diei tempore coniecturam
caperet in castra perventum, isdem sublicis, quarum
pars inferior integra remanebat, pontem reficere coepit.
6 Celeriter effecto opere legionibusque traductis et loco
7 castris idoneo delecto reliquas copias. revocavit. Ver-
cingetorix re cognita, ne contra suam voluntatem dimi-
care cogeretur, magnis itineribus antecessit.

1 XXXVI. Caesar ex eo loco quintis castris Gergo-
viam pervenit equestrique eo die proelio levi facto,
perspecto urbis situ, quae posita in altissimo monte
omnes aditus difficiles habebat, de expugnatione despe-
ravit, de obsessione non prius agendum constituit,
2 quam rem frumentariam expedisset. At Vercingetorix
castris prope oppidum in monte positis mediocribus
circum se intervallis separatim singularum civitatum
copias conlocaverat atque omnibus eius iugi collibus
occupatis, qua dispici poterat, horribilem speciem
3 praebebat principesque earum civitatum, quos sibi ad
consilium capiendum delegerat, prima luce cotidie ad
se convenire iubebat, seu quid communicandum, seu
4 quid administrandum videretur, neque ullum fere diem
intermittebat, quin equestri proelio interiectis sagit-
tariis, quid in quoque esset animi ac virtutis suorum,
5 periclitaretur. Erat e regione oppidi collis sub ipsis
radicibus montis egregie munitus atque ex omni parte

circumcisus; quem si tenerent nostri, et aquae magna
parte et pabulatione libera prohibituri hostes vide-
bantur. Sed is locus praesidio ab his, non nimis firmo 6
tamen, tenebatur. Silentio noctis Caesar ex castris 7
egressus, priusquam subsidio ex oppido veniri posset,
deiecto praesidio potitus loco duas ibi legiones con-
locavit fossamque duplicem duodenum pedum a maio-
ribus castris ad minora perduxit, ut tuto ab repentino
hostium incursu singuli commeare possent.

XXXVII. Dum haec ad Gergoviam geruntur, Con- 1
victolitavis Haeduus, cui magistratum adiudicatum a
Caesare demonstravimus, sollicitatus ab Arvernis pecu-
nia cum quibusdam adulescentibus conloquitur, quorum
erat princeps Litaviccus atque eius fratres, amplissima
familia nati adulescentes. Cum his praemium com- 2
municat hortaturque eos, ut se liberos et imperio
natos meminerint. Unam esse Haeduorum civitatem, 3
quae certissimam Galliae victoriam distineat; eius
auctoritate reliquas contineri; qua traducta locum con-
sistendi Romanis in Gallia non fore. Esse nonnullo 4
se Caesaris beneficio adfectum, sic tamen, ut iustissi-
mam apud eum causam obtinuerit; sed plus communi
libertati tribuere. Cur enim potius Haedui de suo 5
iure et de legibus ad Caesarem disceptatorem, quam
Romani ad Haeduos veniant? Celeriter adulescen- 6
tibus et oratione magistratus et praemio deductis,
cum se vel principes eius consilii fore profiteren-
tur, ratio perficiendi quaerebatur, quod civitatem
temere ad suscipiendum bellum adduci posse non
confidebant. Placuit, ut Litaviccus x illis milibus, 7
quae Caesari ad bellum mitterentur, praeficeretur
atque ea ducenda curaret fratresque eius ad Caesarem
praecurrerent. Reliqua qua ratione agi placeat, con-
stituunt.

1 XXXVIII. Litaviccus accepto exercitu cum milia
passuum circiter XXX a Gergovia abesset, convocatis
2 subito militibus lacrimans, 'Quo proficiscimur', inquit,
'milites? Omnis noster equitatus, omnis nobilitas
interiit; principes civitatis, Eporedorix et Viridomarus,
insimulati proditionis ab Romanis indicta causa inter-
3 fecti sunt. Haec ab his cognoscite, qui ex ipsa caede
fugerunt; nam ego fratribus atque omnibus meis
propinquis interfectis dolore prohibeor, quae gesta
4 sunt, pronuntiare.' Producuntur hi, quos ille edocuerat,
quae dici vellet, atque eadem, quae Litaviccus pronun-
5 tiaverat, multitudini exponunt: omnes equites Haeduo-
rum interfectos, quod conlocuti cum Arvernis dice-
rentur; ipsos se inter multitudinem militum occultasse
6 atque ex media caede fugisse. Conclamant Haedui et
7 Litaviccum obsecrant, ut sibi consulat. 'Quasi vero',
inquit ille, 'consilii sit res ac non necesse sit nobis
Gergoviam contendere et cum Arvernis nosmet con-
8 iungere. An dubitamus, quin nefario facinore admisso
Romani iam ad nos interficiendos concurrant? Proinde
si quid in nobis animi est, persequamur eorum mortem,
qui indignissime interierunt, atque hos latrones inter-
9 ficiamus.' Ostendit cives Romanos, qui eius praesidii
fiducia una erant. Continuo magnum numerum fru-
menti commeatusque diripit, ipsos crudeliter excru-
10 ciatos interficit. Nuntios tota civitate Haeduorum
dimittit, in eodem mendacio de caede equitum et prin-
cipum permanet; hortatur, ut simili ratione, atque
ipse fecerit, suas iniurias persequantur.

1 XXXVIIII. Eporedorix Haeduus, summo loco natus
adulescens et summae domi potentiae, et una Virido-
marus, pari aetate et gratia, sed genere dispari, quem
Caesar ab Divitiaco sibi traditum ex humili loco ad
summam dignitatem perduxerat, in equitum numero

convenerant nominatim ab eo evocati. His erat inter 2
se de principatu contentio et in illa magistratuum
controversia alter pro Convictolitavi, alter pro Coto
summis opibus pugnaverat. Ex his Eporedorix cognito 3
Litavicci consilio media fere nocte rem ad Caesarem
defert; orat, ne patiatur civitatem pravis adulescentium
consiliis ab amicitia populi Romani deficere; quod 4
futurum provideat, si se tot hominum milia cum hosti-
bus coniunxerint, quorum salutem neque propinqui
neglegere neque civitas levi momento aestimare posset.

XXXX. Magna adfectus sollicitudine hoc nuntio 1
Caesar, quod semper Haeduorum civitati praecipue
indulserat, nulla interposita dubitatione legiones expe-
ditas quattuor equitatumque omnem ex castris educit;
nec fuit spatium tali tempore ad contrahenda castra, 2
quod res posita in celeritate videbatur; C. Fabium
legatum cum legionibus duabus castris praesidio relin-
quit. Fratres Litavicci cum comprehendi iussisset, 3
paulo ante repperit ad hostes profugisse. Adhortatus 4
milites, ne necessario tempore itineris labore permo-
veantur, cupidissimis omnibus progressus milia passuum
XXV, agmen Haeduorum conspicatus immisso equitatu
iter eorum moratur atque impedit interdicitque om-
nibus, ne quemquam interficiant. Eporedorigem et 5
Viridomarum, quos illi interfectos existimabant, inter
equites versari suosque appellare iubet. His cognitis 6
et Litavicci fraude perspecta Haedui manus tendere
et deditionem significare et proiectis armis mortem
deprecari incipiunt. Litaviccus cum suis clientibus, 7
quibus more Gallorum nefas est etiam in extrema
fortuna deserere patronos, Gergoviam perfugit.

XXXXI. Caesar nuntiis ad civitatem Haeduorum 1
missis, qui suo beneficio conservatos docerent, quos
iure belli interficere potuisset, tribusque horis [noctis]

exercitui ad quietem datis castra ad Gergoviam movit.
2 Medio fere itinere equites a Fabio missi, quanto res
in periculo fuerit, exponunt. Summis copiis castra
oppugnata demonstrant, cum crebro integri defessis
succederent nostrosque adsiduo labore defatigarent,
quibus propter magnitudinem castrorum perpetuo esset
3 isdem in vallo permanendum. Multitudine sagittarum
atque omnis generis telorum multos vulneratos; ad
4 haec sustinenda magno usui fuisse tormenta. Fabium
discessu eorum duabus relictis portis obstruere ceteras
pluteosque vallo addere et se in posterum diem simi-
5 lem ad casum parare. His rebus cognitis Caesar summo
studio militum ante ortum solis in castra pervenit.

1 XXXXII. Dum haec ad Gergoviam geruntur, Haedui
primis nuntiis ab Litavicco acceptis nullum sibi ad
2 cognoscendum spatium relinquunt. Impellit alios ava-
ritia, alios iracundia et temeritas, quae maxime illi
hominum generi est innata, ut levem auditionem
3 habeant pro re comperta. Bona civium Romanorum
diripiunt, caedes faciunt, in servitutem abstrahunt.
4 Adiuvat rem proclinatam Convictolitavis plebemque
ad furorem impellit, ut facinore admisso ad sanitatem
5 reverti pudeat. M. Aristium tribunum militum iter
ad legionem facientem fide data ex oppido Cavil-
lono educunt; idem facere cogunt eos, qui negotiandi
6 causa ibi constiterant. Hos continuo *in* itinere adorti
omnibus impedimentis exuunt; repugnantes diem noc-
temque obsident; multis utrimque interfectis maiorem
multitudinem ad arma concitant.

1 XXXXIII. Interim nuntio adlato omnes eorum
milites in potestate Caesaris teneri concurrunt ad
Aristium, nihil publico factum consilio demonstrant;
2 quaestionem de bonis direptis decernunt, Litavicci fra-
trumque bona publicant, legatos ad Caesarem sui pur-

gandi gratia mittunt. Haec faciunt recuperandorum 3
suorum causa; sed contaminati facinore et capti com-
pendio ex direptis bonis, quod ea res ad multos per-
tinebat, et timore poenae exterriti consilia clam de
bello inire incipiunt civitatesque reliquas legationibus
sollicitant. Quae tametsi Caesar intellegebat, tamen, 4
quam mitissime potest, legatos appellat; nihil se
propter inscientiam levitatemque vulgi gravius de civi-
tate iudicare neque de sua in Haeduos benevolentia
deminuere. Ipse maiorem Galliae motum exspectans, 5
ne ab omnibus civitatibus circumsisteretur, consilia
inibat, quem ad modum a Gergovia discederet ac rursus
omnem exercitum contraheret, ne profectio nata a
timore defectionis similisque fugae videretur.

XXXXIIII. Haec cogitanti accidere visa est facultas 1
bene gerendae rei. Nam cum in minora castra operis
perspiciendi causa venisset, animadvertit collem, qui
ab hostibus tenebatur, nudatum hominibus, qui supe-
rioribus diebus vix prae multitudine cerni poterat.
Admiratus quaerit ex perfugis causam, quorum magnus 2
ad eum cotidie numerus confluebat. Constabat inter 3
omnes, quod iam ipse Caesar per exploratores cogno-
verat, dorsum esse eius iugi prope aequum, sed silvestre
et angustum, qua esset aditus ad alteram partem
oppidi; vehementer huic illos loco timere nec iam 4
aliter sentire, uno colle ab Romanis occupato si
alterum amisissent, quin paene circumvallati atque
omni exitu et pabulatione interclusi viderentur; ad hunc 5
muniendum locum omnes a Vercingetorige evocatos.

XXXXV. Hac re cognita Caesar mittit complures 1
equitum turmas eo de media nocte; imperat his, ut
paulo tumultuosius omnibus locis pervagentur. Prima 2
luce magnum numerum impedimentorum ex castris
mulorumque produci deque his stramenta detrahi

mulionesque cum cassidibus equitum specie ac simu-
3 latione collibus circumvehi iubet. His paucos addit
equites, qui latius ostentationis causa vagentur. Longo
4 circuitu easdem omnes iubet petere regiones. Haec
procul ex oppido videbantur, ut erat a Gergovia
despectus in castra, neque tanto spatio, certi quid
5 esset, explorari poterat. Legionem unam eodem iugo
mittit et paulum progressam inferiore constituit loco
6 silvisque occultat. Augetur Gallis suspicio atque
7 omnes illo ad munitionem copiae traducuntur. Vacua
castra hostium Caesar conspicatus tectis insignibus
suorum occultatisque signis militaribus raros milites,
ne ex oppido animadverterentur, ex maioribus castris
in minora traducit legatisque, quos singulis legionibus
8 praefecerat, quid fieri velit, ostendit; in primis monet,
ut contineant milites, ne studio pugnandi aut spe
9 praedae longius progrediantur; quid iniquitas loci
habeat incommodi, proponit; hoc una celeritate posse
10 vitari; occasionis esse rem, non proelii. His rebus
expositis signum dat et ab dextra parte alio ascensu
eodem tempore Haeduos mittit.

1 XXXXVI. Oppidi murus a planitie atque initio
ascensus recta regione, si nullus anfractus intercederet,
2 MCC passus aberat; quicquid huc circuitus ad mol-
liendum clivum accesserat, id spatium itineris augebat.
3 A medio fere colle in longitudinem, ut natura montis
ferebat, ex grandibus saxis sex pedum murum, qui
nostrorum impetum tardaret, praeduxerant Galli atque
inferiore omni spatio vacuo relicto superiorem partem
collis usque ad murum oppidi densissimis castris com-
4 pleverant. Milites dato signo celeriter ad munitionem
perveniunt eamque transgressi trinis castris potiuntur;
5 ac tanta fuit in castris capiendis celeritas, ut Teuto-
matus, rex Nitiobrogum, subito in tabernaculo oppressus,

ut meridie conquieverat, superiore corporis parte nuda,
vulnerato equo vix se ex manibus praedantium militum
eriperet.

XXXXVII. Consecutus id, quod animo proposuerat, 1
Caesar receptui cani iussit legionisque decimae, quacum
erat, continuo signa constiterunt. At reliquarum 2
legionum milites non exaudito tubae sono, quod satis
magnae valles intercedebant, tamen a tribunis militum
legatisque, ut erat a Caesare praeceptum, retinebantur;
sed elati spe celeris victoriae et hostium fuga et supe- 3
riorum temporum secundis proeliis nihil adeo arduum
sibi esse existimaverunt, quod non virtute consequi
possent, neque finem prius sequendi fecerunt, quam
muro oppidi portisque adpropinquarunt. Tum vero ex 4
omnibus urbis partibus orto clamore, qui longius
aberant, repentino tumultu perterriti, cum hostem intra
portas esse existimarent, sese ex oppido eiecerunt.
Matres familiae de muro vestem argentumque iactabant 5
et pectore nudo prominentes passis manibus obtesta-
bantur Romanos, ut sibi parcerent neu, sicut Avarici
fecissent, ne mulieribus quidem atque infantibus abs-
tinerent; nonnullae de muris per manus demissae sese 6
militibus tradebant. L. Fabius, centurio legionis 7
octavae, quem inter suos eo die dixisse constabat
excitari se Avaricensibus praemiis neque commissurum,
ut prius quisquam murum ascenderet, tres suos nactus
manipulares atque ab iis sublevatus murum ascendit,
hos ipse rursus singulos exceptans in murum extulit.

XXXXVIII. Interim hi, qui ad alteram partem 1
oppidi, ut supra demonstravimus, munitionis causa con-
venerant, primo exaudito clamore, inde etiam crebris
nuntiis incitati oppidum ab Romanis teneri praemissis
equitibus magno cursu eo contenderunt. Eorum ut 2
quisque primus venerat, sub muro consistebat suorum-

3 que pugnantium numerum augebat. Quorum cum
magna multitudo convenisset, matres familiae, quae
paulo ante Romanis de muro manus tendebant, suos
obtestari et more Gallico passum capillum ostentare
4 liberosque in conspectum proferre coeperunt. Erat
Romanis nec loco nec numero aequa contentio; simul
et cursu et spatio pugnae defatigati non facile recentes
atque integros sustinebant.

1 XXXXVIIII. Caesar cum iniquo loco pugnari
hostiumque augeri copias videret, praemetuens suis
ad T. Sextium legatum, quem minoribus castris prae-
sidio reliquerat, misit, ut cohortes ex castris celeriter
educeret et sub infimo colle ab dextro latere hostium
2 constitueret, ut si nostros loco depulsos vidisset, quo
3 minus libere hostes insequerentur, terreret. Ipse pau-
lum ex eo loco cum legione progressus, ubi constiterat,
eventum pugnae exspectabat.

1 L. Cum acerrime comminus pugnaretur, hostes
loco et numero, nostri virtute confiderent, subito sunt
Haedui visi ab latere nostris aperto, quos Caesar ab
dextra parte alio ascensu manus distinendae causa
2 miserat. Hi similitudine armorum vehementer nostros
perterruerunt, ac tametsi dextris humeris exsertis ani-
madvertebantur, quod insigne pacatorum esse con-
suerat, tamen id ipsum sui fallendi causa milites ab
3 hostibus factum existimabant. Eodem tempore L.
Fabius centurio quique una murum ascenderant, cir-
cumventi atque interfecti de muro praecipitabantur.
4 M. Petronius, eiusdem legionis centurio, cum portas
excidere conatus esset, a multitudine oppressus ac sibi
desperans multis iam vulneribus acceptis manipu-
laribus suis, qui illum secuti erant, 'Quoniam', inquit,
'me una vobiscum servare non possum, vestrae quidem
certe vitae prospiciam, quos cupiditate gloriae adductus

in periculum deduxi. Vos data facultate vobis con- 5
sulite.' Simul in medios hostes inrupit duobusque
interfectis reliquos a porta paululum submovit. Conan- 6
tibus auxiliari suis 'Frustra', inquit, 'meae vitae sub-
venire conamini, quem iam sanguis viresque deficiunt.
Proinde abite, dum est facultas, vosque ad legionem
recipite.' Ita pugnans post paulum concidit ac suis
saluti fuit.

LI. Nostri cum undique premerentur, XLVI cen- 1
turionibus amissis deiecti sunt loco. Sed intolerantius
Gallos insequentes legio decima tardavit, quae pro
subsidio paulo aequiore loco constiterat. Hanc rursus 2
tertiae decimae legionis cohortes exceperunt, quae ex
castris minoribus eductae cum T. Sextio legato cepe-
rant locum superiorem. Legiones ubi primum plani- 3
tiem attigerunt, infestis contra hostes signis constite-
runt. Vercingetorix ab radicibus collis suos intra 4
munitiones reduxit. Eo die milites sunt paulo minus
DCC desiderati.

LII. Postero die Caesar contione advocata teme- 1
ritatem cupiditatemque militum reprehendit, quod sibi
ipsi iudicavissent, quo procedendum aut quid agendum
videretur, neque signo recipiendi dato constitissent
neque a tribunis militum legatisque retineri potuissent.
Exposuit, quid iniquitas loci posset, quod ipse ad Ava- 2
ricum sensisset, cum sine duce et sine equitatu depre-
hensis hostibus exploratam victoriam dimisisset, ne
parvum modo detrimentum in contentione propter ini-
quitatem loci accideret. Quantopere eorum animi 3
magnitudinem admiraretur, quos non castrorum muni-
tiones, non altitudo montis, non murus oppidi tardare
potuisset, tantopere licentiam arrogantiamque repre-
hendere, quod plus se quam imperatorem de victoria
atque exitu rerum sentire existimarent; non minus se 4

a milite modestiam et continentiam quam virtutem
atque animi magnitudinem desiderare.

1 LIII. Hac habita contione et ad extremam ora-
tionem confirmatis militibus, ne ob hanc causam animo
permoverentur neu, quod iniquitas loci attulisset, id
virtuti hostium tribuerent, eadem de profectione cogi-
tans, quae ante senserat, legiones ex castris eduxit
2 aciemque idoneo loco constituit. Cum Vercingetorix
nihilo magis in aequum locum descenderet, levi facto
equestri proelio atque eo secundo in castra exercitum
3 reduxit. Cum hoc idem postero die fecisset, satis ad
Gallicam ostentationem minuendam militumque animos
confirmandos factum existimans in Haeduos movit
4 castra. Ne tum quidem insecutis hostibus tertio die
ad flumen Elaver *pervenit;* pontem reficit eoque exer-
citum traducit.

1 LIIII. Ibi a Viridomaro atque Eporedorige Haeduis
appellatus discit cum omni equitatu Litaviccum ad
sollicitandos Haeduos profectum; opus esse ipsos ante-
2 cedere ad confirmandam civitatem. Etsi multis iam
rebus perfidiam Haeduorum Caesar perspectam habebat
atque horum discessu maturari defectionem civitatis
existimabat, tamen eos retinendos non censuit, ne aut
inferre iniuriam videretur aut daret timoris aliquam
3 suspicionem. Discedentibus his breviter sua in Haeduos
merita exposuit, quos et quam humiles accepisset,
compulsos in oppida, multatos agris, omnibus ereptis
copiis, imposito stipendio, obsidibus summa cum con-
4 tumelia extortis, et quam in fortunam quamque in
amplitudinem eduxisset, ut non solum in pristinum
statum redissent, sed omnium temporum dignitatem
et gratiam antecessisse viderentur. His datis man-
datis eos ab se dimisit.

1 LV. Noviodunum erat oppidum Haeduorum ad

ripas Ligeris oportuno loco positum. Huc Caesar 2
omnes obsides Galliae, frumentum, pecuniam publicam,
suorum atque exercitus impedimentorum magnam par-
tem contulerat; huc magnum numerum equorum huius 3
belli causa in Italia atque Hispania coëmptum miserat.
Eo cum Eporedorix Viridomarusque venissent et de 4
statu civitatis cognovissent, Litaviccum Bibracte ab
Haeduis receptum, quod est oppidum apud eos maximae
auctoritatis, Convictolitavem magistratum magnamque
partem senatus ad eum convenisse, legatos ad Vercin-
getorigem de pace et amicitia concilianda publice
missos, non praetermittendum instans tantum com-
modum existimaverunt. Itaque interfectis Novioduni 5
custodibus quique eo negotiandi aut itineris causa
convenerant pecuniam atque equos inter se partiti
sunt, obsides civitatum Bibracte ad magistratum dedu- 6
cendos curaverunt, oppidum, quod ab se teneri non 7
posse iudicabant, ne cui esset usui Romanis, incen-
derunt, frumenti quod subito potuerunt, navibus 8
avexerunt, reliquum flumine atque incendio corruperunt.
Ipsi ex finitimis regionibus copias cogere, praesidia 9
custodiasque ad ripas Ligeris disponere equitatumque
omnibus locis iniciendi timoris causa ostentare coe-
perunt, si ab re frumentaria Romanos excludere aut
adductos inopia in provinciam expellere possent. Quam 10
ad spem multum eos adiuvabat, quod Liger ex nivibus
creverat, ut omnino vado non posse transiri videretur.

LVI. Quibus rebus cognitis Caesar maturandum 1
sibi censuit, si esset in perficiendis pontibus pericli-
tandum, ut prius, quam essent maiores eo coactae
copiae, dimicaret. Nam ne commutato consilio iter 2
in provinciam converteret, ut nemo tunc quidem neces-
sario faciendum *non* existimabat, cum infamia atque
indignitas rei et oppositus mons Cevenna viarumque

difficultas impediebat, tum maxime, quod abiuncto
Labieno atque iis legionibus, quas una miserat, vehe-
3 menter timebat. Itaque admodum magnis diurnis
nocturnisque itineribus confectis contra omnium opi-
4 nionem ad Ligerim venit vadoque per equites invento
pro rei necessitate oportuno, ut bracchia modo atque
humeri ad sustinenda arma liberi ab aqua esse possent,
disposito equitatu, qui vim fluminis refringeret, atque
hostibus primo aspectu perturbatis incolumem exer-
5 citum traduxit frumentumque in agris et pecoris
copiam nactus repleto his rebus exercitu iter in
Senones facere instituit.

1 LVII. Dum haec apud Caesarem geruntur, Labienus
eo supplemento, quod nuper ex Italia venerat, relicto
Agedinci, ut esset impedimentis praesidio, cum quat-
tuor legionibus Lutetiam proficiscitur. Id est oppidum
Parisiorum, quod positum est in insula fluminis
2 Sequanae. Cuius adventu ab hostibus cognito magnae
3 ex finitimis civitatibus copiae convenerunt. Summa
imperii traditur Camulogeno Aulerco, qui prope con-
fectus aetate tamen propter singularem scientiam rei
4 militaris ad eum est honorem evocatus. Is cum anim-
advertisset perpetuam esse paludem, quae influeret
in Sequanam atque illum omnem locum magnopere
impediret, hic consedit nostrosque transitu prohibere
instituit.

1 LVIII. Labienus primo vineas agere, cratibus atque
aggere paludem explere atque iter munire conabatur.
2 Postquam id difficilius fieri animadvertit, silentio e
castris tertia vigilia egressus eodem, quo venerat,
3 itinere Metiosedum pervenit. Id est oppidum Se-
nonum, in insula Sequanae positum, ut paulo ante
4 de Lutetia diximus. Deprehensis navibus circiter L
celeriterque coniunctis atque eo militibus impositis et

rei novitate perterritis oppidanis, quorum magna pars
erat ad bellum evocata, sine contentione oppido potitur.
Refecto ponte, quem superioribus diebus hostes resci- 5
derant, exercitum traducit et secundo flumine ad Lute-
tiam iter facere coepit. Hostes re cognita ab iis, qui 6
Metiosedo profugerant, Lutetiam incendi pontesque
eius oppidi rescindi iubent; ipsi profecti a palude in
ripa Sequanae e regione Lutetiae contra Labieni castra
considunt.

LVIIII. Iam Caesar a Gergovia discessisse audie- 1
batur, iam de Haeduorum defectione et secundo Galliae
motu rumores adferebantur Gallique in conloquiis inter-
clusum itinere et Ligeri Caesarem inopia frumenti
coactum in provinciam contendisse confirmabant. Bello- 2
vaci autem defectione Haeduorum cognita, qui iam
ante erant per se infideles, manus cogere atque aperte
bellum parare coeperunt. Tum Labienus tanta rerum 3
commutatione longe aliud sibi capiendum consilium,
atque antea senserat, intellegebat neque iam, ut ali- 4
quid adquireret proelioque hostes lacesseret, sed ut
incolumem exercitum Agedincum reduceret, cogitabat.
Namque altera ex parte Bellovaci, quae civitas in 5
Gallia maximam habet opinionem virtutis, instabant,
alteram Camulogenus parato atque instructo exercitu
tenebat; tum legiones a praesidio atque impedimentis
interclusas maximum flumen distinebat. Tantis subito 6
difficultatibus obiectis ab animi virtute auxilium peten-
dum videbat.

LX. Itaque sub vesperum consilio convocato cohor- 1
tatus, ut ea, quae imperasset, diligenter industrieque
administrarent, naves, quas Metiosedo deduxerat, sin-
gulas equitibus Romanis attribuit et prima confecta
vigilia IIII milia passuum secundo flumine silentio
progredi ibique se exspectare iubet. Quinque cohortes, 2

quas minime firmas ad dimicandum esse existimabat,
3 castris praesidio relinquit; quinque eiusdem legionis
reliquas de media nocte cum omnibus impedimentis
adverso flumine magno tumultu proficisci imperat.
4 Conquirit etiam lintres; has magno sonitu remorum
incitatas in eandem partem mittit. Ipse paulo post
silentio egressus cum tribus legionibus eum locum
petit, quo naves adpelli iusserat.

1 LXI. Eo cum esset ventum, exploratores hostium,
ut omni fluminis parte erant dispositi, inopinantes,
quod magna subito erat coorta tempestas, ab nostris
2 opprimuntur; exercitus equitatusque equitibus Romanis
administrantibus, quos ei negotio praefecerat, celeriter
3 transmittitur. Uno fere tempore sub lucem hostibus
nuntiatur in castris Romanorum praeter consuetu-
dinem tumultuari et magnum ire agmen adverso
flumine sonitumque remorum in eadem parte exaudiri
4 et paulo infra milites navibus transportari. Quibus
rebus auditis, quod existimabant tribus locis transire
legiones atque omnes perturbatos defectione Haeduorum
fugam parare, suas quoque copias in tres partes distri-
5 buerunt. Nam praesidio e regione castrorum relicto
et parva manu Metiosedum versus missa, quae tantum
progrederetur, quantum naves processissent, reliquas
copias contra Labienum duxerunt.

1 LXII. Prima luce et nostri omnes erant trans-
2 portati et hostium acies cernebatur. Labienus milites
cohortatus, ut suae pristinae virtutis et tot secundissi-
morum proeliorum retinerent memoriam atque ipsum
Caesarem, cuius ductu saepenumero hostes superassent,
praesentem adesse existimarent, dat signum proelii.
3 Primo concursu ab dextro cornu, ubi septima legio
constiterat, hostes pelluntur atque in fugam coiciun-
4 tur; ab sinistro, quem locum duodecima legio tenebat,

cum primi ordines hostium transfixi pilis concidissent,
tamen acerrime reliqui resistebant nec dabat suspici-
onem fugae quisquam. Ipse dux hostium Camulogenus 5
suis aderat atque eos cohortabatur. At incerto etiam 6
nunc exitu victoriae, cum septimae legionis tribunis
esset nuntiatum, quae in sinistro cornu gererentur,
post tergum hostium legionem ostenderunt signaque
intulerunt. Ne eo quidem tempore quisquam loco 7
cessit, sed circumventi omnes interfectique sunt. Ean-
dem fortunam tulit Camulogenus. At ii, qui in prae- 8
sidio contra castra Labieni erant relicti, cum proelium
commissum audissent, subsidio suis ierunt collemque
ceperunt; neque nostrorum militum victorum impetum
sustinere potuerunt. Sic cum suis fugientibus per- 9
mixti, quos non silvae montesque texerunt, ab equi-
tatu sunt interfecti. Hoc negotio confecto Labienus 10
revertitur Agedincum, ubi impedimenta totius exer-
citus relicta erant; in*de* die *tertio* cum omnibus copiis
ad Caesarem pervenit.

LXIII. Defectione Haeduorum cognita bellum auge- 1
tur. Legationes in omnes partes circummittuntur; 2
quantum gratia, auctoritate, pecunia valent, ad solli-
citandas civitates nituntur; nacti obsides, quos Caesar 3
apud eos deposuerat, horum supplicio dubitantes ter-
ritant. Petunt a Vercingetorige Haedui, ut ad se veniat 4
rationesque belli gerendi communicet. Re impetrata 5
contendunt, ut ipsis summa imperii tradatur. Re in
controversiam deducta totius Galliae concilium Bibracte
indicitur. Conveniunt undique frequentes. Multitudinis 6
suffragiis res permittitur; ad unum omnes Vercinge-
torigem probant imperatorem. Ab hoc concilio Remi, 7
Lingones, Treveri afuerunt, illi, quod amicitiam Roma-
norum sequebantur, Treveri, quod aberant longius et
a Germanis premebantur, quae fuit causa, quare toto

8 abessent bello et neutris auxilia mitterent. Magno
dolore Haedui ferunt se deiectos principatu, queruntur
fortunae commutationem et Caesaris in se indulgen-
tiam requirunt neque tamen suscepto bello suum con-
9 silium ab reliquis separare audent. Inviti summae
spei adulescentes Eporedorix et Viridomarus Vercin-
getorigi parent.

1 LXIIII. Ille imperat reliquis civitatibus obsides
itemque ei rei constituit diem; omnes equites, XV
2 milia numero, celeriter convenire iubet. Peditatu,
quem antea habuerat, se fore contentum dicit neque
fortunam temptaturum aut acie dimicaturum, sed
quoniam abundet equitatu, perfacile esse factu frumen-
3 tationibus pabulationibusque Romanos prohibere, aequo
modo animo sua ipsi frumenta corrumpant aedificiaque
incendant, qua rei familiaris iactura perpetuum impe-
4 rium libertatemque se consequi videant. His consti-
tutis rebus Haeduis Segusiavisque, qui sunt fini-
timi provinciae, X milia peditum imperat; huc addit
5 equites DCCC. His praeficit fratrem Eporedorigis bel-
6 lumque inferre Allobrogibus iubet. Altera ex parte
Gabalos proximosque pagos Arvernorum in Helvios,
item Rutenos Cadurcosque ad fines Volcarum Arecomi-
7 corum depopulandos mittit. Nihilo minus clandestinis
nuntiis legationibusque Allobroges sollicitat, quorum
mentes nondum ab superiore bello resedisse sperabat.
8 Horum principibus pecunias, civitati autem imperium
totius provinciae pollicetur.

1 LXV. Ad hos omnes casus provisa erant prae-
sidia cohortium XXII, quae ex ipsa coacta provincia
ab L. Caesare legato ad omnes partes opponeban-
2 tur. Helvii sua sponte cum finitimis proelio con-
gressi pelluntur et C. Valerio Domnotauro, Caburi
filio, principe civitatis, compluribusque aliis inter-

fectis intra oppida ac muros compelluntur. Allobroges 3
crebris ad Rhodanum dispositis praesidiis magna cum
cura et diligentia suos fines tuentur. Caesar quod 4
hostes equitatu superiores esse intellegebat et inter-
clusis omnibus itineribus nulla re ex provincia atque
Italia sublevari poterat, trans Rhenum in Germaniam
mittit ad eas civitates, quas superioribus annis paca-
verat, equitesque ab his arcessit et levis armaturae
pedites, qui inter eos proeliari consueverant. Eorum 5
adventu, quod minus idoneis equis utebantur, a tri-
bunis militum reliquisque equitibus Romanis atque
evocatis equos sumit Germanisque distribuit.

LXVI. Interea, dum haec geruntur, hostium copiae 1
ex Arvernis equitesque, qui toti Galliae erant impe-
rati, conveniunt. Magno horum coacto numero cum 2
Caesar in Sequanos per extremos Lingonum fines iter
faceret, quo facilius subsidium provinciae ferre posset,
circiter milia passuum X ab Romanis trinis castris
Vercingetorix consedit convocatisque ad concilium prae- 3
fectis equitum venisse tempus victoriae demonstrat;
fugere in provinciam Romanos Galliaque excedere. Id 4
sibi ad praesentem obtinendam libertatem satis esse;
ad reliqui temporis pacem atque otium parum profici;
maioribus enim coactis copiis reversuros neque finem
bellandi facturos. Proinde *in* agmine impeditos adori-
antur. Si pedites suis auxilium ferant atque in eo 5
morentur, iter facere non posse; si, id quod magis
futurum confidat, relictis impedimentis suae saluti
consulant, et usu rerum necessariarum et dignitate
spoliatum iri. Nam de equitibus hostium, quin nemo 6
eorum progredi modo extra agmen audeat, ne ipsos
quidem debere dubitare. Id quo maiore faciant animo,
copias se omnes pro castris habiturum et terrori
hostibus futurum. Conclamant equites sanctissimo 7

iure iurando confirmari oportere, ne tecto recipiatur,
ne ad liberos, ne ad parentes, ad uxores aditum habeat,
qui non bis per agmen hostium perequitarit.

1 LXVII. Probata re atque omnibus iure iurando
adactis, postero die in tres partes distributo equitatu
duae se acies ab duobus lateribus ostendunt, una a
2 primo agmine iter impedire coepit. Qua re nuntiata
Caesar suum quoque equitatum tripertito divisum contra
hostem ire iubet. Pugnatur una omnibus in partibus.
3 Consistit agmen; impedimenta intra legiones recipiun-
4 tur. Si qua in parte nostri laborare aut gravius premi
videbantur, eo signa inferri Caesar aciemque converti
iubebat; quae res et hostes ad insequendum tardabat
5 et nostros spe auxilii confirmabat. Tandem Germani
ab dextro latere summum iugum nacti hostes loco
depellunt; fugientes usque ad flumen, ubi Vercingetorix
cum pedestribus copiis consederat, persequuntur com-
6 pluresque interficiunt. Qua re animadversa reliqui, ne
circumirentur, veriti se fugae mandant. Omnibus locis
7 fit caedes. Tres nobilissimi Haedui capti ad Caesarem
perducuntur: Cotus, praefectus equitum, qui contro-
versiam cum Convictolitavi proximis comitiis habuerat,
et Cavarillus, qui post defectionem Litavicci pedestri-
bus copiis praefuerat, et Eporedorix, quo duce ante
adventum Caesaris Haedui cum Sequanis bello con-
tenderant.

1 LXVIII. Fugato omni equitatu Vercingetorix copias
suas, ut pro castris conlocaverat, reduxit protinusque
Alesiam, quod est oppidum Mandubiorum, iter facere
coepit celeriterque impedimenta ex castris educi et se
2 subsequi iussit. Caesar impedimentis in proximum
collem eductis, duabus legionibus praesidio relictis
secutus hostes, quantum diei tempus est passum, cir-
citer III milibus ex novissimo agmine interfectis

altero die ad Alesiam castra fecit. Perspecto urbis 3
situ perterritisque hostibus, quod equitatu, quo maxime
confidebant, erant pulsi, adhortatus ad laborem milites
Alesiam circumvallare instituit.

LXVIIII. Ipsum erat oppidum *positum* in colle 1
summo admodum edito loco, ut nisi obsidione expu-
gnari non posse videretur; cuius collis radices duo 2
duabus ex partibus flumina subluebant. Ante oppidum 3
planities circiter milia passuum III in longitudinem
patebat; reliquis ex omnibus partibus colles mediocri 4
interiecto spatio pari altitudinis fastigio oppidum cin-
gebant. Sub muro quae pars collis ad orientem solem 5
spectabat, hunc omnem locum copiae Gallorum com-
pleverant fossamque et maceriam sex in altitudinem
pedum praeduxerant. Eius munitionis, quae ab Ro- 6
manis instituebatur, circuitus XI milia passuum tenebat.
Castra oportunis locis erant posita ibique castella 7
XXIII facta, quibus in castellis interdiu stationes dis-
ponebantur, ne qua subito eruptio fieret; haec eadem
noctu excubitoribus ac firmis praesidiis tenebantur.

LXX. Opere instituto fit equestre proelium in ea 1
planitie, quam intermissam *a* collibus III milia pas-
suum in longitudinem patere supra demonstravimus.
Summa vi ab utrisque contenditur. Laborantibus 2
nostris Caesar Germanos submittit legionesque pro
castris constituit, ne qua subito inruptio ab hostium
peditatu fiat. Praesidio legionum addito nostris ani- 3
mus augetur; hostes in fugam coniecti se ipsi multi-
tudine impediunt atque angustioribus portis relictis
coartantur. Germani acrius usque ad muros perse- 4
quuntur. Fit magna caedes; nonnulli relictis equis 5
fossam transire et maceriam transcendere conantur.
Paulum legiones Caesar, quas pro vallo constituerat,
promoveri iubet. Non minus, qui intra munitiones 6

erant, perturbantur Galli; veniri ad se confestim existimantes ad arma conclamant; nonnulli perterriti in
7 oppidum inrumpunt. Vercingetorix iubet portas claudi, ne castra nudentur. Multis interfectis, compluribus equis captis Germani sese recipiunt.

1 LXXI. Vercingetorix, priusquam munitiones ab Romanis perficiantur, consilium capit omnem ab se equi-
2 tatum noctu dimittere. Discedentibus mandat, ut suam quisque eorum civitatem adeat omnesque, qui
3 per aetatem arma ferre possint, ad bellum cogant. Sua in illos merita proponit obtestaturque, ut suae salutis rationem habeant neu se optime de communi libertate meritum hostibus in cruciatum dedant. Quod si indiligentiores fuerint, milia hominum delecta LXXX una
4 secum interitura demonstrat. Ratione inita exigue dierum se habere XXX frumentum, sed paulo etiam
5 longius tolerari posse parcendo. His datis mandatis, qua erat nostrum opus intermissum, secunda vigilia
6 silentio equitatum dimittit. Frumentum omne ad se referri iubet, capitis poenam iis, qui non paruerint,
7 constituit; pecus, cuius magna erat copia a Mandubiis compulsa, viritim distribuit, frumentum parce et pau-
8 latim metiri instituit. Copias omnes, quas pro oppido
9 conlocaverat, in oppidum recipit. His rationibus auxilia Galliae exspectare et bellum parat administrare.

1 LXXII. Quibus rebus cognitis ex perfugis et captivis Caesar haec genera munitionis instituit. Fossam pedum XX derectis lateribus duxit, ut eius solum
2 tantundem pateret, quantum summa labra distabant. Reliquas omnes munitiones ab ea fossa pedes CCCC reduxit, id hoc consilio, quoniam tantum spatium necessario esset complexus nec facile totum opus corona militum cingeretur, ne de improviso aut noctu ad munitiones hostium multitudo advolaret aut interdiu

tela in nostros operi destinatos coicere posset. Hoc 3
intermisso spatio duas fossas XV pedes latas eadem altitudine perduxit; quarum interiorem campestribus ac demissis locis aqua ex flumine derivata
complevit. Post eas aggerem ac vallum XII pedum 4
exstruxit. Huic loricam pinnasque adiecit grandibus cervis eminentibus ad commissuras pluteorum atque aggeris, qui ascensum hostium tardarent, et turres toto opere circumdedit, quae pedes LXXX inter se distarent.

LXXIII. Erat eodem tempore et materiari et fru- 1
mentari et tantas munitiones tueri necesse deminutis nostris copiis, quae longius a castris progrediebantur; ac nonnumquam opera nostra Galli temptare atque eruptionem ex oppido pluribus portis summa vi facere
conabantur. Quare ad haec rursus opera addendum 2
Caesar putavit, quo minore numero militum munitiones defendi possent. Itaque truncis arborum aut admodum firmis ramis abscisis atque horum delibratis ac praeacutis cacuminibus perpetuae fossae quinos
pedes altae ducebantur. Huc illi stipites demissi et 3
ab infimo revincti, ne revelli possent, ab ramis emi-
nebant. Quini erant ordines coniuncti inter se atque 4
complicati; quo qui intraverant, se ipsi acutissimis
vallis induebant. Hos cippos appellabant. Ante hos 5
obliquis ordinibus in quincuncem dispositis scrobes trium in altitudinem pedum fodiebantur paulatim
angustiore ad infimum fastigio. Huc teretes stipites 6
feminis crassitudine ab summo praeacuti et praeusti demittebantur ita, ut non amplius digitis quattuor ex
terra eminerent; simul confirmandi et stabiliendi causa 7
singuli ab infimo solo pedes terra exculcabantur; reliqua pars scrobis ad occultandas insidias viminibus
ac virgultis integebatur. Huius generis octoni ordines 8

ducti ternos inter se pedes distabant. Id ex simili-
9 tudine floris lilium appellabant. Ante haec taleae
pedem longae ferreis hamis infixis totae in terram info-
diebantur mediocribusque intermissis spatiis omnibus
locis disserebantur, quos stimulos nominabant.
1 LXXIIII. His rebus perfectis regiones secutus quam
potuit aequissimas pro loci natura XIIII milia pas-
suum complexus pares eiusdem generis munitiones,
diversas ab his, contra exteriorem hostem perfecit, ut
ne magna quidem multitudine, si ita accidat † eius
discessu, munitionum praesidia circumfundi possent;
2 *ne* aut*em* cum periculo ex castris egredi cogatur, die-
rum XXX pabulum frumentumque habere omnes con-
vectum iubet.
1 LXXV. Dum haec ad Alesiam geruntur, Galli con-
cilio principum indicto non omnes, qui arma ferre
possent, ut censuit Vercingetorix, convocandos sta-
tuunt, sed certum numerum cuique civitati imperan-
dum, ne tanta multitudine confusa nec moderari nec
discernere suos nec frumentandi rationem habere pos-
2 sent. Imperant Haeduis atque eorum clientibus, Se-
gusiavis, Ambivaretis, Aulercis Brannovicibus, Blan-
noviis, milia XXXV; parem numerum Arvernis adiunctis
Eleutetis, Cadurcis, Gabalis, Vellaviis, qui sub imperio
3 Arvernorum esse consuerunt; Sequanis, Senonibus,
Biturigibus, Santonis, Rutenis, Carnutibus duodena
milia; Bellovacis X; totidem Lemovicibus; octona Pic-
tonibus et Turonis et Parisiis et Helvetiis; sena An-
dibus, Ambianis, Mediomatricis, Petrocoriis, Nerviis,
Morinis, Nitiobrogibus; V Aulercis Cenomanis; totidem
Atrebatibus; quaterna Veliocassis, Lexoviis, Eburoni-
4 bus, Rauracis [et] Bois; III milia universis civitatibus,
quae Oceanum attingunt quaeque eorum consuetudine
Aremoricae appellantur, quo sunt in numero Corioso-

lites, Redones, Ambibarii, Caletes, Osismi, Veneti,
Eburovices, Venelli. Ex his Bellovaci suum numerum 5
non contulerunt, quod se suo nomine atque arbitrio
cum Romanis bellum esse gesturos dicerent neque
cuiusquam imperio obtemperaturos; rogati a Commio
pro eius hospitio II milia miserunt.
LXXVI. Huius opera Commii, ut antea demon- 1
stravimus, fideli atque utili superioribus annis erat
usus in Britannia Caesar; quibus ille pro meritis civi-
tatem eius immunem esse iusserat, iura legesque red-
diderat atque ipsi Morinos attribuerat. Tamen tanta 2
universae Galliae consensio fuit libertatis vindicandae
et pristinae belli laudis recuperandae, ut neque bene-
ficiis neque amicitiae memoria moveretur omnesque
et animo et opibus in id bellum incumbereut. Coactis 3
equitum VIII milibus et peditum circiter CCL haec in
Haeduorum finibus recensebantur, numerusque inibatur,
praefecti constituebantur. Commio Atrebati, Virido- 4
maro et Eporedorigi Haeduis, Vercassivellauno Arverno,
consobrino Vercingetorigis, summa imperii traditur.
His delecti ex civitatibus attribuuntur, quorum con-
silio bellum administraretur. Omnes alacres et fidu- 5
ciae pleni ad Alesiam proficiscuntur, neque erat omnium
quisquam, qui adspectum modo tantae multitudinis
sustineri posse arbitraretur, praesertim ancipiti proelio,
cum ex oppido eruptione pugnaretur, foris tantae
copiae equitatus peditatusque cernerentur.
LXXVII. At ii, qui Alesiae obsidebantur, prae- 1
terita die, qua auxilia suorum exspectaverant, con-
sumpto omni frumento inscii, quid in Haeduis gere-
retur, concilio coacto de exitu suarum fortunarum
consultabant. Apud quos variis dictis sententiis, qua- 2
rum pars deditionem, pars, dum vires suppeterent,
eruptionem censebat, non praetereunda oratio Critognati

videtur propter eius singularem et nefariam crudeli-
3 tatem. Hic summo in Arvernis ortus loco et magnae
habitus auctoritatis, 'Nihil', inquit, 'de eorum sententia
dicturus sum, qui turpissimam servitutem deditionis
nomine appellant, neque hos habendos civium loco
4 neque ad concilium adhibendos censeo. Cum his mihi
res sit, qui eruptionem probant; quorum in consilio
omnium vestrum consensu pristinae residere virtutis
5 memoria videtur. Animi est ista mollitia, non virtus,
paulisper inopiam ferre non posse. Qui se ultro morti
offerant, facilius reperiuntur, quam qui dolorem patien-
6 ter ferant. Atque ego hanc sententiam probarem
— tantum apud me dignitas potest — si nullam praeter-
7 quam vitae nostrae iacturam fieri viderem; sed in con-
silio capiendo omnem Galliam respiciamus, quam ad
8 nostrum auxilium concitavimus. Quid hominum milibus
LXXX uno loco interfectis propinquis consanguineisque
nostris animi fore existimatis, si paene in ipsis cada-
9 veribus proelio decertare cogentur? Nolite hoc vestro
auxilio exspoliare eos, qui vestrae salutis causa suum
periculum neglexerunt, nec stultitia ac temeritate
vestra aut animi imbecillitate omnem Galliam pro-
10 sternere et perpetuae servituti subicere. An quod ad
diem non venerunt, de eorum fide constantiaque dubi-
tatis? Quid ergo? Romanos in illis ulterioribus
munitionibus animine causa cotidie exerceri putatis?
11 Si illorum nuntiis confirmari non potestis omni aditu
praesaepto, his utimini testibus adpropinquare eorum
adventum, cuius rei timore exterriti diem noctemque
12 in opere versantur. Quid ergo mei consilii est? Facere,
quod nostri maiores nequaquam pari bello Cimbrorum
Teutonumque fecerunt; qui in oppida compulsi ac
simili inopia subacti eorum corporibus, qui aetate ad
bellum inutiles videbantur, vitam toleraverunt neque

se hostibus tradiderunt. Cuius rei si exemplum non 13
haberemus, tamen libertatis causa institui et posteris
prodi pulcherrimum iudicarem. Nam quid illi simile 14
bello fuit? Depopulata Gallia Cimbri magnaque inlata
calamitate finibus quidem nostris aliquando excesserunt
atque alias terras petiverunt; iura, leges, agros, liber-
tatem nobis reliquerunt. Romani vero quid petunt 15
aliud aut quid volunt, nisi invidia adducti, quos fama
nobiles potentesque bello cognoverunt, horum in agris
civitatibusque considere atque his aeternam iniungere
servitutem? Neque enim umquam alia condicione bella
gesserunt. Quod si ea, quae in longinquis nationibus 16
geruntur, ignoratis, respicite finitimam Galliam, quae
in provinciam redacta, iure et legibus commutatis
securibus subiecta perpetua premitur servitute.'

LXXVIII. Sententiis dictis constituunt, ut qui vale- 1
tudine aut aetate inutiles sint bello, oppido excedant,
atque omnia prius experi*enda arbitr*antur, quam ad Cri-
tognati sententiam descendant; illo tamen potius uten- 2
dum consilio, si res cogat atque auxilia morentur, quam
aut deditionis aut pacis subeundam condicionem. Man- 3
dubii, qui eos oppido receperant, cum liberis atque
uxoribus exire coguntur. Hi cum ad munitiones Ro- 4
manorum accessissent, flentes omnibus precibus ora-
bant, ut se in servitutem receptos cibo iuvarent. At 5
Caesar dispositis in vallo custodiis recipi prohibebat.

LXXVIIII. Interea Commius reliquique duces, qui- 1
bus summa imperii permissa erat, cum omnibus copiis
ad Alesiam perveniunt et colle exteriore occupato non
longius M passibus ab nostris munitionibus consi-
dunt. Postero die equitatu ex castris educto omnem 2
eam planitiem, quam in longitudinem milia passuum
III patere demonstravimus, complent pedestresque copias
paulum ab eo loco abditas in locis superioribus con-

3 stituunt. Erat ex oppido Alesia despectus in campum.
Concurritur his auxiliis visis; fit gratulatio inter eos
4 atque omnium animi ad laetitiam excitantur. Itaque
productis copiis ante oppidum considunt et proximam
fossam cratibus integunt atque aggere explent seque
ad eruptionem atque omnes casus comparant.

1 LXXX. Caesar omni exercitu ad utramque partem
munitionum disposito, ut si usus veniat, suum quisque
locum teneat et noverit, equitatum ex castris educi et
2 proelium committi iubet. Erat ex omnibus castris,
quae summum undique iugum tenebant, despectus
atque omnium militum intenti animi pugnae proventum
3 exspectabant. Galli inter equites raros sagittarios
expeditosque levis armaturae interiecerant, qui suis
cedentibus auxilio succurrerent et nostrorum equitum
impetus sustinerent. Ab his complures de improviso
4 vulnerati proelio excedebant. Cum suos pugna superiores
esse Galli confiderent et nostros multitudine premi
viderent, ex omnibus partibus et ii, qui munitionibus
continebantur, et ii, qui ad auxilium convenerant, cla-
5 more et ululatu suorum animos confirmabant. Quod
in conspectu omnium res gerebatur neque recte ac
turpiter factum celari poterat, utrosque et laudis cupi-
6 ditas et timor ignominiae ad virtutem excitabat. Cum
a meridie prope ad solis occasum dubia victoria
pugnaretur, Germani una in parte confertis turmis in
7 hostes impetum fecerunt eosque propulerunt; quibus
in fugam coniectis sagittarii circumventi interfectique
8 sunt. Item ex reliquis partibus nostri cedentes usque
ad castra insecuti sui colligendi facultatem non dede-
9 runt. At ii, qui ab Alesia processerant, maesti prope
victoria desperata se in oppidum receperunt.

1 LXXXI. Uno die intermisso Galli atque hoc spatio
magno cratium, scalarum, harpagonum numero effecto

media nocte silentio ex castris egressi ad campestres
munitiones accedunt. Subito clamore sublato, qua 2
significatione, qui in oppido obsidebantur, de suo
adventu cognoscere possent, crates proicere, fundis,
sagittis, lapidibus nostros de vallo proturbare reli-
quaque, quae ad oppugnationem pertinent, parant
administrare. Eodem tempore clamore exaudito dat 3
tuba signum suis Vercingetorix atque ex oppido educit.
Nostri, ut superioribus diebus suus cuique erat locus 4
attributus, ad munitiones accedunt; fundis librilibus
sudibusque, quas in opere disposuerant, ac glandibus
Gallos proterrent. Prospectu tenebris adempto multa 5
utrimque vulnera accipiuntur. Complura tormentis
tela coiciuntur. At M. Antonius et C. Trebonius 6
legati, quibus hae partes ad defendendum obvenerant,
qua ex parte nostros premi intellexerant, his auxilio
ex ulterioribus castellis deductos submittebant.

LXXXII. Dum longius a munitione aberant Galli, 1
plus multitudine telorum proficiebant; posteaquam
propius successerunt, aut se ipsi stimulis inopinantes
induebant aut in scrobes delati transfodiebantur aut
ex vallo ac turribus traiecti pilis muralibus interibant.
Multis undique vulneribus acceptis nulla munitione 2
perrupta, cum lux appeteret, veriti, ne ab latere aperto
ex superioribus castris eruptione circumvenirentur, se
ad suos receperunt. At interiores dum ea, quae a 3
Vercingetorige ad eruptionem praeparata erant, pro-
ferunt, priores fossas explent, diutius in his rebus 4
administrandis morati prius suos discessisse cognove-
runt, quam munitionibus adpropinquarent. Ita re
infecta in oppidum revertuntur.

LXXXIII. Bis magno cum detrimento repulsi Galli, 1
quid agant, consulunt; locorum peritos adhibent; ex
his superiorum castrorum situs munitionesque cogno-

2 scunt. Erat ab septentrionibus collis, quem propter
magnitudinem circuitus opere circumplecti non potuerant
nostri; necessario paene iniquo loco et leniter declivi
3 castra fecerant. Haec C. Antistius Reginus et C. Cani-
nius Rebilus legati cum duabus legionibus obtinebant.
4 Cognitis per exploratores regionibus duces hostium LX
milia ex omni numero deligunt earum civitatum, quae
5 maximam virtutis opinionem habebant; quid quoque
pacto agi placeat, occulte inter se constituunt; adeundi
6 tempus definiunt, cum meridies esse videatur. His
copiis Vercassivellaunum Arvernum, unum ex quattuor
7 ducibus, propinquum Vercingetorigis, praeficiunt. Ille
ex castris prima vigilia egressus prope confecto sub
lucem itinere post montem se occultavit militesque ex
8 nocturno labore sese reficere iussit. Cum iam meridies
adpropinquare videretur, ad ea castra, quae supra
demonstravimus, contendit; eodemque tempore equi-
tatus ad campestres munitiones accedere et reliquae
copiae pro castris sese ostendere coeperunt.

1 LXXXIIII. Vercingetorix ex arce Alesiae suos con-
spicatus ex oppido egreditur; crates, longurios, mus-
culos, falces reliquaque, quae eruptionis causa para-
2 verat, profert. Pugnatur uno tempore omnibus locis
atque omnia temptantur; quae minime visa pars firma
3 est, huc concurritur. Romanorum manus tantis muni-
tionibus distinetur nec facile pluribus locis occurrit.
Multum ad terrendos nostros valet clamor, qui post
tergum pugnantibus exsistit, quod suum periculum in
4 aliena vident virtute constare; omnia enim plerumque,
quae absunt, vehementius hominum mentes perturbant.

1 LXXXV. Caesar idoneum locum nactus, quid qua-
que in parte geratur, cognoscit; laborantibus submittit.
2 Utrisque ad animum occurrit unum esse illud tempus,
3 quo maxime contendi conveniat: Galli, nisi perfregerint

munitiones, de omni salute desperant; Romani, si rem
obtinuerint, finem laborum omnium exspectant. Maxime 4
ad superiores munitiones laboratur, quo Vercassivel-
launum missum demonstravimus. Exiguum loci ad
declivitatem fastigium magnum habet momentum. Alii 5
tela coiciunt, alii testudine facta subeunt; defatigatis
invicem integri succedunt. Agger ab universis in 6
munitionem coniectus et ascensum dat Gallis et ea,
quae in terra occultaverant Romani, contegit; nec iam
arma nostris nec vires suppetunt.

LXXXVI. His rebus cognitis Caesar Labienum cum 1
cohortibus sex subsidio laborantibus mittit; imperat, 2
si sustinere non possit, deductis cohortibus eruptione
pugnet; id nisi necessario ne faciat. Ipse adit reli- 3
quos, cohortatur, ne labori succumbant; omnium supe-
riorum dimicationum fructum in eo die atque hora
docet consistere. Interiores desperatis campestribus 4
locis propter magnitudinem munitionum loca praerupta
exscensu temptant; huc ea, quae paraverant, conferunt.
Multitudine telorum ex turribus propugnantes detur- 5
bant, aggere et cratibus fossas explent, falcibus vallum
ac loricam rescindunt.

LXXXVII. Mittit primo Brutum adulescentem cum 1
cohortibus Caesar, post cum aliis C. Fabium legatum;
postremo ipse, cum vehementius pugnaretur, integros
subsidio adducit. Restituto proelio ac repulsis hostibus 2
eo, quo Labienum miserat, contendit; cohortes IIII ex
proximo castello deducit, equitum partem se sequi,
partem circumire exteriores munitiones et a tergo
hostes adoriri iubet. Labienus, postquam neque aggeres 3
neque fossae vim hostium sustinere poterant, coactis
una XI cohortibus, quas ex proximis praesidiis deductas
fors obtulit, Caesarem per nuntios facit certiorem, quid
faciendum existimet. Accelerat Caesar, ut proelio intersit.

1 LXXXVIII. Eius adventu ex colore vestitus cognito, quo insigni in proeliis uti consueverat, turmisque equitum et cohortibus visis, quas se sequi iusserat, ut de locis superioribus haec declivia et devexa cerne-
2 bantur, hostes proelium committunt. Utrimque clamore sublato excipit rursus ex vallo atque omnibus
3 munitionibus clamor. Nostri omissis pilis gladiis rem gerunt. Repente post tergum equitatus cernitur; cohortes aliae adpropinquant. Hostes terga vertunt;
4 fugientibus equites occurrunt. Fit magna caedes. Sedulius, dux et princeps Lemovicum, occiditur; Vercassivellaunus Arvernus vivus in fuga comprehenditur; signa militaria LXXIIII ad Caesarem referuntur; pauci ex tanto numero se incolumes in castra recipiunt.
5 Conspicati ex oppido caedem et fugam suorum despe-
6 rata salute copias a munitionibus reducunt. Fit protinus hac re audita ex castris Gallorum fuga. Quod nisi crebris subsidiis ac totius diei labore milites essent
7 defessi, omnes hostium copiae deleri potuissent. De media nocte missus equitatus novissimum agmen consequitur; magnus numerus capitur atque interficitur, reliqui ex fuga in civitates discedunt.

1 LXXXVIIII. Postero die Vercingetorix concilio convocato id bellum se suscepisse non suarum neces-
2 sitatum, sed communis libertatis causa demonstrat, et quoniam sit Fortunae cedendum, ad utramque rem se illis offerre, seu morte sua Romanis satisfacere seu
3 vivum tradere velint. Mittuntur de his rebus ad Caesarem legati. Iubet arma tradi, principes produci.
4 Ipse in munitione pro castris consedit; eo duces producuntur. Vercingetorix deditur, arma proiciuntur.
5 Reservatis Haeduis atque Arvernis, si per eos civitates recuperare posset, ex reliquis captivis toti exercitui capita singula praedae nomine distribuit.

LXXXX. His rebus confectis in Haeduos profici- 1
scitur; civitatem recipit. Eo legati ab Arvernis missi, 2
quae imperaret, se facturos pollicentur. Imperat magnum numerum obsidum Legiones in hiberna mittit. 3
Captivorum circiter XX milia Haeduis Arvernisque reddit. T. Labienum cum duabus legionibus et equi- 4
tatu in Sequanos proficisci iubet; huic M. Sempronium Rutilum attribuit. C. Fabium legatum et L. Minucium 5
Basilum cum legionibus duabus in Remis conlocat, ne quam a finitimis Bellovacis calamitatem accipiant. C. 6
Antistium Reginum in Ambivaretos, T. Sextium in Bituriges, C. Caninium Rebilum in Rutenos cum singulis legionibus mittit. Q. Tullium Ciceronem et P. 7
Sulpicium Cavilloni et Matiscone in Haeduis ad Ararim rei frumentariae causa conlocat. Ipse Bibracte hiemare constituit. Huius anni rebus cognitis Romae 8
dierum XX supplicatio redditur.

LIBER OCTAVUS.

1 Coactus adsiduis tuis vocibus, Balbe, cum cotidiana
mea recusatio non difficultatis excusationem, sed iner-
tiae videretur deprecationem habere, rem difficillimam
2 suscepi. Caesaris nostri commentarios rerum gestarum
Galliae non conspirantibus superioribus atque inse-
quentibus eius scriptis contexui novissimumque imper-
fectum ab rebus gestis Alexandriae confeci usque ad
exitum non quidem civilis dissensionis, cuius finem
3 nullum videmus, sed vitae Caesaris. Quos utinam, qui
legent, scire possint, quam invitus susceperim scriben-
dos, quo facilius caream stultitiae atque arrogantiae
crimine, qui me mediis interposuerim Caesaris scriptis.
4 Constat enim inter omnes nihil tam operose ab
aliis esse perfectum, quod non horum elegantia com-
5 mentariorum superetur. Qui sunt editi, ne scientia
tantarum rerum scriptoribus desset, adeoque probantur
omnium iudicio, ut praerepta, non praebita facultas
6 scriptoribus videatur. Cuius tamen rei maior nostra
quam reliquorum est admiratio; ceteri enim, quam
bene atque emendate, nos etiam, quam facile atque
7 celeriter eos perfecerit, scimus. Erat autem in Caesare
cum facultas atque elegantia summa scribendi, tum
verissima scientia suorum consiliorum explicandorum.
8 Mihi ne illud quidem accidit, ut Alexandrino atque
Africano bello interessem; quae bella quamquam ex

parte nobis Caesaris sermone sunt nota, tamen aliter
audimus ea, quae rerum novitate aut admiratione nos
capiunt, aliter, quae pro testimonio sumus dicturi.
Sed ego nimirum, dum omnes excusationis causas col- 9
ligo, ne cum Caesare conferar, hoc ipso crimen arro-
gantiae subeo, quod me iudicio cuiusquam existimem
posse cum Caesare comparari. Vale.

Cap. I. Omni Gallia devicta Caesar cum ab supe- 1
riore aestate nullum bellandi tempus intermisisset
militesque hibernorum quiete reficere a tantis laboribus
vellet, complures eodem tempore civitates renovare
belli consilia nuntiabantur coniurationesque facere.
Cuius rei veri similis causa adferebatur, quod Gallis 2
omnibus cognitum esset neque ulla multitudine in
unum locum coacta resisti posse Romanis nec, si
diversa bella complures eodem tempore intulissent
civitates, satis auxilii aut spatii aut copiarum habi-
turum exercitum populi Romani ad omnia persequenda;
non esse autem alicui civitati sortem incommodi recu- 3
sandam, si tali mora reliquae possent se vindicare in
libertatem.

II. Quae ne opinio Gallorum confirmaretur, Caesar 1
M. Antonium quaestorem suis praeficit hibernis; ipse
cum equitatus praesidio pridie Kal. Ianuarias ab
oppido Bibracte proficiscitur ad legionem XIII, quam
non longe a finibus Haeduorum conlocaverat in finibus
Biturigum, eique adiungit legionem XI, quae proxima
fuerat. Binis cohortibus ad impedimenta tuenda relictis 2
reliquum exercitum in copiosissimos agros Biturigum
inducit, qui cum latos fines et complura oppida habe-
rent, unius legionis hibernis non potuerant contineri,
quin bellum pararent coniurationesque facerent.

III. Repentino adventu Caesaris accidit, quod impa- 1
ratis disiectisque accidere fuit necesse, ut sine timore

ullo rura colentes prius ab equitatu opprimerentur,
2 quam confugere in oppida possent. Namque etiam
illud vulgare incursionis hostium signum, quod incen-
diis aedificiorum intellegi consuevit, Caesaris erat inter-
dicto sublatum, ne aut copia pabuli frumentique, si
longius progredi vellet, deficeretur aut hostes incen-
3 diis terrerentur. Multis hominum milibus captis per-
territi Bituriges, qui primum adventum potuerant
effugere Romanorum, in finitimas civitates aut privatis
hospitiis confisi aut societate consiliorum confugerant.
4 Frustra: nam Caesar magnis itineribus omnibus locis
occurrit nec dat ulli civitati spatium de aliena potius
quam de domestica salute cogitandi; qua celeritate et
fideles amicos retinebat et dubitantes terrore ad con-
5 diciones pacis adducebat. Tali condicione proposita
Bituriges cum sibi viderent clementia Caesaris redi-
tum patere in eius amicitiam finitimasque civitates
sine ulla poena dedisse obsides atque in fidem receptas
esse, idem fecerunt.

1 IIII. Caesar militibus pro tanto labore ac patientia,
qui brumalibus diebus, itineribus difficillimis, frigoribus
intolerandis studiosissime permanserant in labore, duce-
nos sestertios, centurionibus L milia nummum praedae
nomine condonaturum pollicetur legionibusque in
2 hiberna remissis ipse se recipit die XL Bibracte. Ibi
cum ius diceret, Bituriges ad eum legatos mittunt
auxilium petitum contra Carnutes, quos intulisse bel-
3 lum sibi querebantur. Qua re cognita cum dies non
amplius XVIII in hibernis esset moratus, legiones XIIII
et VI ex hibernis ab Arari educit, quas ibi conlocatas
explicandae rei frumentariae causa superiore commen-
4 tario demonstratum est. Ita cum duabus legionibus
ad persequendos Carnutes proficiscitur.

1 V. Cum fama exercitus ad hostes esset perlata,

calamitate ceterorum ducti Carnutes desertis vicis oppi-
disque, quae tolerandae hiemis causa constitutis repente
exiguis ad necessitatem aedificiis incolebant — nuper
enim devicti complura oppida dimiserant — dispersi
profugiunt. Caesar erumpentes eo maxime tempore 2
acerrimas tempestates cum subire milites nollet, in
oppido Carnutum Cenabo castra ponit atque in tecta
partim Gallorum, partim quae collectis celeriter stra-
mentis tentoriorum integendorum gratia erant inaedi-
ficata, milites compegit. Equites tamen et auxiliarios 3
pedites in omnes partes mittit, quascumque petisse
dicebantur hostes; nec frustra: nam plerumque magna
praeda potiti nostri revertuntur. Oppressi Carnutes 4
hiemis difficultate, terrore periculi, cum tectis expulsi
nullo loco diutius consistere auderent nec silvarum
praesidio tempestatibus durissimis tegi possent, dispersi
magna parte amissa suorum dissipantur in finitimas
civitates.

VI. Caesar tempore anni difficillimo cum satis 1
haberet convenientes manus dissipare, ne quod initium
belli nasceretur, quantumque in ratione esset, explo-
ratum haberet sub tempus aestivorum nullum sum-
mum bellum posse conflari, C. Trebonium cum duabus
legionibus, quas secum habebat, in hibernis Cenabi
conlocavit; ipse cum crebris legationibus Remorum 2
certior fieret Bellovacos, qui belli gloria Gallos omnes
Belgasque praestabant, finitimasque his civitates duce
Correo Bellovaco et Commio Atrebate exercitus com-
parare atque in unum locum cogere, ut omni multi-
tudine in fines Suessionum, qui Remis erant attributi,
facerent impressionem, pertinere autem non tantum
ad dignitatem, sed etiam ad salutem suam iudicaret
nullam calamitatem socios optime de republica meritos
accipere, legionem ex hibernis evocat rursus undecimam, 3

litteras autem ad C. Fabium mittit, ut in fines Sues-
sionum legiones duas, quas habebat, adduceret, alteram-
4 que ex duabus a T. Labieno arcessit. Ita, quantum
hibernorum oportunitas bellique ratio postulabat, per-
petuo suo labore invicem legionibus expeditionum
onus iniungebat.

1 VII. His copiis coactis ad Bellovacos proficiscitur
castrisque in eorum finibus positis equitum turmas
dimittit in omnes partes ad aliquos excipiendos, ex
2 quibus hostium consilia cognosceret. Equites officio
functi renuntiant paucos in aedificiis esse inventos
atque hos, non qui agrorum colendorum causa reman-
sissent — namque esse undique diligenter demigratum —
3 sed qui speculandi causa essent remissi. A quibus
cum quaereret Caesar, quo loco multitudo esset Bello-
vacorum quodve esset consilium eorum, inveniebat
4 Bellovacos omnes, qui arma ferre possent, in unum
locum convenisse, itemque Ambianos, Aulercos, Caletos,
Veliocasses, Atrebates; locum castris excelsum in silva
circumdata palude delegisse, impedimenta omnia in
5 ulteriores silvas contulisse. Complures esse principes
belli auctores, sed multitudinem maxime Correo obtem-
perare, quod ei summo esse odio nomen populi Romani
6 intellexissent. Paucis ante diebus ex his castris Atre-
batem Commium discessisse ad auxilia Germanorum
adducenda, quorum et vicinitas propinqua et multi-
7 tudo esset infinita. Constituisse autem Bellovacos
omnium principum consensu, summa plebis cupidi-
tate, si, ut diceretur, Caesar cum tribus legionibus
veniret, sese offerre ad dimicandum, ne miseriore ac
duriore postea condicione cum toto exercitu decertare
8 cogerentur; si maiores copias adduceret, in eo loco
permanere, quem delegissent, pabulatione autem, quae
propter anni tempus cum exigua tum disiecta esset,

et frumentatione et reliquo commeatu ex insidiis pro-
hibere Romanos.

VIII. Quae Caesar consentientibus pluribus cum 1
cognovisset atque ea, quae proponerentur, consilia
plena prudentiae longeque a temeritate barbarorum
remota esse iudicaret, omnibus rebus inserviendum
statuit, quo celerius hostes contempta suorum pauci-
tate prodirent in aciem. Singularis enim virtutis 2
veterrimas legiones VII, VIII, VIIII habebat, summae
spei delectaeque iuventutis XI, quae octavo iam sti-
pendio tamen in conlatione reliquarum nondum eandem
vetustatis ac virtutis ceperat opinionem. Itaque con- 3
silio advocato rebus iis, quae ad se essent delatae,
omnibus expositis animos multitudinis confirmat. Si 4
forte hostes trium legionum numero posset elicere ad
dimicandum, agminis ordinem ita constituit, ut legio
VII, VIII, VIIII ante omnia irent impedimenta, deinde
omnium impedimentorum agmen, quod tamen erat
mediocre, ut in expeditionibus esse consuevit, cogeret
XI, ne maioris multitudinis species accidere hostibus
posset, quam ipsi depoposcissent. Hac ratione paene 5
quadrato agmine instructo in conspectum hostium
celerius opinione eorum exercitum adducit.

VIIII. Quas legiones repente instructas velut in 1
acie certo gradu accedere Galli cum viderent, quorum
erant ad Caesarem plena fiduciae consilia perlata, sive
certaminis periculo sive subito adventu sive exspectatione
nostri consilii copias instruunt pro castris nec loco supe-
riore decedunt. Caesar etsi dimicare optaverat, tamen 2
admiratus tantam multitudinem hostium valle intermissa
magis in altitudinem depressa quam late patente castra
castris hostium confert. Haec imperat vallo pedum 3
duodecim muniri, loriculam pro portione eius altitudinis
inaedificari, fossam duplicem pedum quinum denum

lateribus deprimi derectis, turres excitari crebras in alti-
tudinem trium tabulatorum, pontibus traiectis constra-
tisque coniungi, quorum frontes viminea loricula
munirentur, ut ab hostibus duplici fossa, duplici pro-
4 pugnatorum ordine defenderentur, quorum alter ex
pontibus, quo tutior altitudine esset, hoc audacius
longiusque permitteret tela, alter, qui propior hostem
in ipso vallo conlocatus esset, ponte ab incidentibus
telis tegeretur. Portis fores altioresque turres imposuit.

1 X. Huius munitionis duplex erat consilium. Nam-
que et operum magnitudinem et timorem suum spera-
bat fiduciam barbaris adlaturum, et cum pabulatum
frumentatumque longius esset proficiscendum, parvis
copiis castra munitione ipsa videbat posse defendi.
2 Interim crebro paucis utrimque procurrentibus inter
bina castra palude interiecta contendebatur; quam
tamen paludem nonnumquam aut nostra auxilia Gal-
lorum Germanorumque transibant acriusque hostes
insequebantur aut vicissim hostes eadem transgressi
3 nostros longius submovebant. Accidebat autem coti-
dianis pabulationibus, id quod accidere erat necesse,
cum raris disiectisque ex aedificiis pabulum conquire-
retur, ut impeditis locis dispersi pabulatores circum-
4 venirentur; quae res etsi mediocre detrimentum iumen-
torum ac servorum nostris adferebat, tamen stultas
cogitationes incitabat barbarorum, atque eo magis,
quod Commius, quem profectum ad auxilia Germa-
5 norum arcessenda docui, cum equitibus venerat; qui
tametsi numero non amplius erant D, tamen Germa-
norum adventu barbari inflabantur.

1 XI. Caesar cum animadverteret hostem complures
dies castris palude et loci natura munitis se tenere
neque oppugnari castra eorum sine dimicatione per-
niciosa nec locum munitionibus claudi nisi a maiore

exercitu posse, litteras ad Trebonium mittit, ut quam
celerrime posset, legionem XIII, quae cum T. Sextio
legato in Biturigibus hiemabat, arcesseret atque ita
cum tribus legionibus magnis itineribus ad se veniret;
ipse equites invicem Remorum ac Lingonum reli- 2
quarumque civitatum, quorum magnum numerum evo-
caverat, praesidio pabulationibus mittit, qui subitas
incursiones hostium sustinerent.

XII. Quod cum cotidie fieret ac iam consuetudine 1
diligentia minueretur, quod plerumque accidit diutur-
nitate, Bellovaci delecta manu peditum cognitis statio-
nibus cotidianis equitum nostrorum silvestribus locis
insidias disponunt eodemque equites postero die mittunt, 2
qui primum elicerent nostros, deinde circumventos
adgrederentur. Cuius mali sors incidit Remis, quibus 3
ille dies fungendi muneris obvenerat. Namque hi
cum repente hostium equites animadvertissent ac
numero superiores paucitatem contempsissent, cupidius
insecuti a peditibus undique sunt circumdati. Quo 4
facto perturbati celerius, quam consuetudo fert eques-
tris proelii, se receperunt amisso Vertisco, principe
civitatis, praefecto equitum; qui cum vix equo propter 5
aetatem posset uti, tamen consuetudine Gallorum neque
aetatis excusatione in suscipienda praefectura usus
erat neque dimicari sine se voluerat. Inflantur atque 6
incitantur hostium animi secundo proelio principe et
praefecto Remorum interfecto nostrique detrimento 7
admonentur diligentius exploratis locis stationes dis-
ponere ac moderatius cedentem insequi hostem.

XIII. Non intermittunt interim cotidiana proelia 1
in conspectu utrorumque castrorum, quae ad vada
transitusque fiebant paludis. Qua contentione Ger- 2
mani, quos propterea Caesar traduxerat Rhenum, ut
equitibus interpositi proeliarentur, cum constantius

universi paludem transissent paucisque in resistendo
interfectis pertinacius reliquam multitudinem essent
insecuti, perterriti non solum ii, qui aut comminus
opprimebantur aut eminus vulnerabantur, sed etiam,
3 qui longius subsidiari consueverant, turpiter refugerunt
nec prius finem fugae fecerunt saepe amissis superi-
oribus locis, quam se aut in castra suorum reciperent
4 aut nonnulli pudore coacti longius profugerent. Quorum
periculo sic omnes copiae sunt perturbatae, ut vix
iudicari posset, utrum secundis parvulis rebus insolen-
tiores an adversis mediocribus timidiores essent.

1 XIIII. Compluribus diebus isdem in castris con-
sumptis cum propius accessisse legiones et C. Tre-
bonium legatum cognovissent, duces Bellovacorum
veriti similem obsessionem Alesiae noctu dimittunt
eos, quos aut aetate aut viribus inferiores aut inermes
2 habebant, unaque reliqua impedimenta. Quorum per-
turbatum et confusum dum explicant agmen — magna
enim multitudo carrorum etiam expeditos sequi Gallos
consuevit — oppressi luce copias armatorum pro suis
instruunt castris, ne prius Romani persequi se inci-
perent, quam longius agmen impedimentorum suorum
3 processisset. At Caesar neque resistentes neque cedentes
adgrediendos tanto collis ascensu iudicabat neque non
usque eo legiones admovendas, ut discedere ex eo loco
sine periculo barbari militibus instantibus non possent.
4 Ita cum palude impedita castra a castris, quae dimitte-
rentur, dividi videret transeundique difficultas celeri-
tatem insequendi tardare posset atque id iugum, quod
trans paludem paene ad hostium castra pertineret,
mediocri valle a castris eorum intercisum animadver-
teret, pontibus palude constrata legiones traducit cele-
riterque in summam planitiem iugi pervenit, quae
5 declivi fastigio duobus ab lateribus muniebatur. Ibi

legionibus instructis ad ultimum iugum pervenit aciem-
que eo loco constituit, unde tormento missa tela in
hostium cuneos coici possent.

XV. Barbari confisi loci natura cum dimicare non 1
recusarent, si forte Romani subire collem conarentur,
paulatimque copias distributas dimittere non auderent,
ne dispersi perturbarentur, in acie permanserunt. Quo- 2
rum pertinacia cognita Caesar XX cohortibus instructis
castrisque eo loco metatis Menapios munire iubet
castra. Absolutis operibus pro vallo legiones instructas 3
conlocat, equites frenatis equis in stationibus disponit.
Bellovaci cum Romanos ad insequendum paratos vide- 4
rent neque pernoctare aut diutius remanere sine peri-
culo eodem loco possent, tale consilium sui recipiendi
ceperunt. Fasces ubi consederant — namque in acie 5
considere Gallos consuesse superioribus commentariis
declaratum est — per manus stramentorum ac virgul-
torum, quorum summa erat in castris copia, inter se
traditos ante aciem conlocaverunt extremoque tem-
pore diei signo pronuntiato uno tempore incenderunt.
Ita continens flamma copias omnes repente a conspectu 6
texit Romanorum. Quod ubi accidit, barbari vehe-
mentissimo cursu refugerunt.

XVI. Caesar etsi discessum hostium animadvertere 1
non poterat incendiis oppositis, tamen id consilium
cum fugae causa initum suspicaretur, legiones pro-
movet, turmas mittit ad insequendum; ipse veritus
insidias, ne forte in eodem loco subsistere hostis
atque elicere nostros in locum conaretur iniquum,
tardius procedit. Equites cum intrare fumum et flam- 2
mam densissimam timerent ac, si qui cupidius intra-
verant, vix suorum ipsi priores partes animadverterent
equorum, insidias veriti liberam facultatem sui reci-
piendi Bellovacis dederunt. Ita fuga timoris simulque 3

calliditatis plena sine ullo detrimento milia non amplius
x progressi hostes loco munitissimo castra posuerunt.
4 Inde cum saepe in insidiis equites peditesque dispo-
nerent, magna detrimenta Romanis in pabulationibus
inferebant.
1 XVII. Quod cum crebrius accideret, ex captivo
quodam comperit Caesar Correum, Bellovacorum ducem,
fortissimorum milia vi peditum delegisse equitesque
ex omni numero m, quos in insidiis eo loco con-
locaret, quem in locum propter copiam frumenti ac
2 pabuli Romanos pabulatum missuros suspicaretur. Quo
cognito consilio Caesar legiones plures, quam solebat,
educit equitatumque, qua consuetudine pabulatoribus
mittere praesidio consuerat, praemittit; huic interponit
3 auxilia levis armaturae; ipse cum legionibus, quam
potest maxime, adpropinquat.
1 XVIII. Hostes in insidiis dispositi cum sibi dele-
gissent campum ad rem gerendam non amplius paten-
tem in omnes partes passibus m, silvis undique
impeditissimis aut flumine altissimo munitum, velut
2 indagine hunc insidiis circumdederunt. Explorato
hostium consilio nostri ad proeliandum animo atque
armis parati cum subsequentibus legionibus nullam
dimicationem recusarent, turmatim in eum locum deve-
3 nerunt. Quorum adventu cum sibi Correus oblatam
occasionem rei gerendae existimaret, primum cum
paucis se ostendit atque in proximas turmas impetum
4 fecit. Nostri constanter incursum sustinent insidia-
torum neque plures in unum locum conveniunt; quod
plerumque equestribus proeliis cum propter aliquem
timorem accidit, tum multitudine ipsorum detrimentum
accipitur.
1 XVIIII. Cum dispositis turmis invicem rari proe-
liarentur neque ab lateribus circumveniri suos paterentur,

erumpunt ceteri Correo proeliante ex silvis. Fit magna
contentione diversum proelium. Quod cum diutius 2
pari Marte iniretur, paulatim ex silvis instructa mul-
titudo procedit peditum, quae nostros cogit cedere
equites. Quibus celeriter subveniunt levis armaturae
pedites, quos ante legiones missos docui, turmisque
nostrorum interpositi constanter proeliantur. Pugnatur 3
aliquamdiu pari contentione; deinde, ut ratio postu-
labat proelii, qui sustinuerant primos impetus insi-
diarum, hoc ipso fiunt superiores, quod nullum ab
insidiantibus imprudentes acceperant detrimentum.
Accedunt propius interim legiones crebrique eodem 4
tempore et nostris et hostibus nuntii adferuntur impe-
ratorem instructis copiis adesse. Qua re cognita prae- 5
sidio cohortium confisi nostri acerrime proeliantur,
ne, si tardius rem gessissent, victoriae gloriam com-
municasse cum legionibus viderentur. Hostes conci- 6
dunt animis atque itineribus diversis fugam quaerunt.
Nequiquam: nam quibus difficultatibus locorum Roma-
nos claudere voluerant, iis ipsi tenebantur. Victi 7
tamen perculsique maiore parte amissa, quo fors tulerat,
consternati profugiunt partim silvis petitis, partim
flumine; qui tamen in fuga ab nostris acriter insequen-
tibus conficiuntur, cum interim nulla calamitate victus 8
Correus excedere proelio silvasque petere aut invitan-
tibus nostris ad deditionem potuit adduci, quin for-
tissime proeliando compluresque vulnerando cogeret
elatos iracundia victores in se tela coicere.
XX. Tali modo re gesta recentibus proelii vestigiis 1
ingressus Caesar cum victos tanta calamitate existi-
maret hostes nuntio accepto locum castrorum relic-
turos, quae non longius ab ea caede abesse passuum
viii milibus dicebantur, tametsi flumine impeditum
transitum videbat, tamen exercitu traducto progreditur.

2 At Bellovaci reliquaeque civitates repente ex fuga
paucis atque his vulneratis receptis, qui silvarum bene-
ficio casum evitaverant, omnibus adversis, [cognita
calamitate] interfecto Correo, amisso equitatu et for-
tissimis peditibus, cum adventare Romanos existima-
rent, concilio repente cantu tubarum convocato con-
clamant, legati obsidesque ad Caesarem mittantur.

1 XXI. Hoc omnibus probato consilio Commius
Atrebas ad eos confugit Germanos, a quibus ad id
2 bellum auxilia mutuatus erat. Ceteri e vestigio mit-
tunt ad Caesarem legatos petuntque, ut ea poena sit
contentus hostium, quam si sine dimicatione inferre
integris posset, pro sua clementia atque humanitate
3 numquam profecto esset inlaturus. Adflictas opes
equestri proelio Bellovacorum esse; delectorum pedi-
tum multa milia interisse, vix refugisse nuntios caedis.
4 Magnum tamen, ut in tanta calamitate, Bellovacos eo
proelio commodum esse consecutos, quod Correus, auctor
belli, concitator multitudinis, esset interfectus; num-
quam enim senatum tantum in civitate illo vivo,
quantum imperitam plebem, potuisse.

1 XXII. Haec orantibus legatis commemorat Caesar:
Eodem tempore superiore anno Bellovacos ceterasque
Galliae civitates suscepisse bellum; pertinacissime hos
ex omnibus in sententia permansisse neque ad sani-
2 tatem reliquorum deditione esse perductos. Scire atque
intellegere se causam peccati facillime mortuis dele-
gari. Neminem vero tantum pollere, ut invitis prin-
cipibus, resistente senatu, omnibus bonis repugnan-
tibus infirma manu plebis bellum concitare et gerere
posset; sed tamen se contentum fore ea poena, quam
sibi ipsi contraxissent.

1 XXIII. Nocte insequenti legati responsa ad suos
referunt, obsides conficiunt. Concurrunt reliquarum

civitatum legati, quae Bellovacorum speculabantur
eventum. Obsides dant, imperata faciunt excepto 2
Commio, quem timor prohibebat cuiusquam fidei suam
committere salutem. Nam superiore anno T. Labienus 3
Caesare in Gallia citeriore ius dicente cum Commium
comperisset sollicitare civitates et coniurationem contra
Caesarem facere, infidelitatem eius sine ulla perfidia
iudicavit comprimi posse. Quem quia non arbitrabatur 4
vocatum in castra venturum, ne temptando cautiorem
faceret, C. Volusenum Quadratum misit, qui eum per
simulationem conloquii curaret interficiendum. Ad
eam rem delectos ei tradidit centuriones. Cum in 5
conloquium ventum esset et, ut convenerat, manum
Commii Volusenus adripuisset et centurio velut in-
sueta re permotus vellet celeriter Commium conficere,
a familiaribus prohibitus non potuit; graviter tamen
primo ictu gladio vulneravit. Cum utrimque gladii 6
destricti essent, non tam pugnandi quam diffugiendi
fuit utrorumque consilium, nostrorum, quod mortifero
vulnere Commium credebant adfectum, Gallorum, quod
insidiis cognitis plura, quam videbant, extimescebant.
Quo facto statuisse Commius dicebatur numquam in 7
conspectum cuiusquam Romani venire.

XXIIII. Bellicosissimis gentibus devictis Caesar 1
cum videret nullam iam esse civitatem, quae bellum
pararet, quo sibi resisteret, sed nonnullos ex oppidis
demigrare, ex agris diffugere ad praesens imperium
evitandum, plures in partes exercitum dimittere con-
stituit. M. Antonium quaestorem cum legione duo- 2
decima sibi coniungit. C. Fabium legatum cum cohor-
tibus xxv mittit in diversissimam partem Galliae, quod
ibi quasdam civitates in armis esse audiebat neque
C. Caninium Rebilum legatum, qui in illis regionibus
erat, satis firmas duas legiones habere existimabat.

3 T. Labienum ad se evocat; legionem autem xv,
quae cum eo fuerat in hibernis, in togatam Galliam
mittit ad colonias civium Romanorum tuendas, ne
quod simile incommodum accideret decursione barbaro-
rum, ac superiore aestate Tergestinis acciderat, qui
repentino latrocinio atque impetu Istrorum erant
4 oppressi. Ipse ad vastandos depopulandosque fines
Ambiorigis proficiscitur; quem perterritum ac fugientem
cum redigi posse in suam potestatem desperasset,
proximum suae dignitatis esse ducebat adeo fines eius
vastare civibus, aedificiis, pecore, ut odio suorum
Ambiorix, si quos Fortuna reliquos fecisset, nullum
reditum propter tantas calamitates haberet in civitatem.

1 XXV. Cum in omnes partes finium Ambiorigis
aut legiones aut auxilia dimisisset atque omnia caedi-
bus, incendiis, rapinis vastasset, magno numero homi-
num interfecto aut capto Labienum cum duabus
2 legionibus in Treveros mittit, quorum civitas propter
Germaniae vicinitatem cotidianis exercitata bellis cultu
et feritate non multum a Germanis differebat neque
imperata umquam nisi exercitu coacta faciebat.

1 XXVI. Interim C. Caninius legatus cum magnam
multitudinem convenisse hostium in fines Pictonum
litteris nuntiisque Duratii cognosceret, qui perpetuo in
amicitia Romanorum permanserat, cum pars quaedam
civitatis eius defecisset, ad oppidum Lemonum con-
2 tendit. Quo cum adventaret atque ex captivis certius
cognosceret multis hominum milibus ab Domnaco,
duce Andium, Duratium clausum Lemoni oppugnari
neque infirmas legiones hostibus committere auderet,
3 castra posuit loco munito. Domnacus cum adpro-
pinquare Caninium cognosset, copiis omnibus ad legi-
ones conversis castra Romanorum oppugnare instituit.
4 Cum complures dies in oppugnatione consumpsisset

et magno suorum detrimento nullam partem munitio-
num convellere potuisset, rursus ad obsidendum Lemo-
num redit.

XXVII. Eodem tempore C. Fabius legatus com- 1
plures civitates in fidem recipit, obsidibus firmat
litterisque C. Caninii Rebili fit certior, quae in Picto-
nibus gerantur. Quibus rebus cognitis proficiscitur
ad auxilium Duratio ferendum. At Domnacus adventu 2
Fabii cognito desperata salute, si tempore eodem co-
actus esset [et Romanum] et externum sustinere hostem
et respicere ac timere oppidanos, repente ex eo loco
cum copiis recedit nec se satis tutum fore arbitratur,
nisi flumen Ligerim, quod erat ponte propter magnitu-
dinem transeundum, copias traduxisset. Fabius etsi 3
nondum in conspectum hostium venerat neque se
Caninio coniunxerat, tamen doctus ab iis, qui locorum
noverant naturam, potissimum credidit hostes perter-
ritos eum locum, quem petebant, petituros. Itaque 4
cum copiis ad eundem pontem contendit equitatumque
tantum procedere ante agmen imperat legionum, quan-
tum cum processisset, sine defatigatione equorum in
eadem se reciperet castra. Consequuntur equites 5
nostri, ut erat praeceptum, invaduntque Domnaci
agmen et fugientes perterritosque sub sarcinis in
itinere adgressi magna praeda multis interfectis poti-
untur. Ita re bene gesta se recipiunt in castra.

XXVIII. Insequenti nocte Fabius equites prae- 1
mittit sic paratos, ut confligerent atque omne agmen
morarentur, dum consequeretur ipse. Cuius praeceptis 2
ut res gereretur, Q. Atius Varus, praefectus equitum,
singularis et animi et prudentiae vir, suos hortatur
agmenque hostium consecutus turmas partim idoneis
locis disponit, parte equitum proelium committit.
Confligit audacius equitatus hostium succedentibus sibi 3

peditibus; qui toto agmine subsistentes equitibus suis
4 contra nostros ferunt auxilium. Fit proelium acri cer-
tamine. Namque nostri contemptis pridie superatis
hostibus cum subsequi legiones meminissent, et pudore
cedendi et cupiditate per se conficiendi proelii fortis-
5 sime contra pedites proeliantur, hostesque nihil
amplius copiarum accessurum credentes, ut pridie
cognoverant, delendi equitatus nostri nacti occasionem
videbantur.

1 XXVIIII. Cum aliquamdiu summa contentione
dimicaretur, Domnacus instruit aciem, quae suis esset
equitibus invicem praesidio, cum repente confertae
2 legiones in conspectum hostium veniunt. Quibus visis per-
culsae barbarorum turmae ac perterritae acies hostium,
perturbato impedimentorum agmine, magno clamore
3 discursuque passim fugae se mandant. At nostri
equites, qui paulo ante cum resistentibus fortissime
conflixerant, laetitia victoriae elati, magno undique
clamore sublato cedentibus circumfusi, quantum equo-
rum vires ad persequendum dextraeque ad caedendum
4 valent, tantum eo proelio interficiunt. Itaque amplius
milibus XII aut armatorum aut eorum, qui timore
arma proiecerant, interfectis omnis multitudo capitur
impedimentorum.

1 XXX. Qua ex fuga cum constaret Drappetem Seno-
nem, qui, ut primum defecerat Gallia, collectis undique
perditis hominibus, servis ad libertatem vocatis, exsu-
libus omnium civitatum adscitis, receptis latronibus
impedimenta et commeatus Romanorum interceperat,
non amplius hominum duobus milibus e fuga col-
lectis provinciam petere unaque consilium cum eo
Lucterium Cadurcum cepisse, quem superiore commen-
tario prima defectione Galliae facere in provinciam
2 voluisse impetum cognitum est, Caninius legatus cum

legionibus duabus ad eos persequendos contendit, ne
detrimento aut timore provinciae magna infamia per-
ditorum hominum latrociniis caperetur.

XXXI. C. Fabius cum reliquo exercitu in Carnutes 1
ceterasque proficiscitur civitates, quarum eo proelio,
quod cum Domnaco fecerat, copias esse accisas sciebat.
Non enim dubitabat, quin recenti calamitate submis- 2
siores essent futurae, dato vero spatio ac tempore
eodem instigante Domnaco possent concitari. Qua in 3
re summa felicitas celeritasque in recipiendis civi-
tatibus Fabium consequitur. Nam Carnutes, qui saepe 4
vexati numquam pacis fecerant mentionem, datis obsi-
dibus veniunt in deditionem ceteraeque civitates positae
in ultimis Galliae finibus Oceanoque coniunctae, quae
Aremoricae appellantur, auctoritate adductae Car-
nutum adventu Fabii legionumque imperata sine mora
faciunt. Domnacus suis finibus expulsus errans lati- 5
tansque solus extremas Galliae regiones petere est
coactus.

XXXII. At Drappes unaque Lucterius cum legi- 1
ones Caniniumque adesse cognoscerent nec se sine
certa pernicie persequente exercitu putarent provinciae
fines intrare posse nec iam libere vagandi latrocini-
orumque faciendorum facultatem haberent, in finibus
consistunt Cadurcorum. Ibi cum Lucterius apud suos 2
cives quondam integris rebus multum potuisset sem-
perque auctor novorum consiliorum magnam apud
barbaros auctoritatem haberet, oppidum Uxellodunum,
quod in clientela fuerat eius, egregie natura loci mu-
nitum, occupat suis et Drappetis copiis oppidanosque
sibi coniungit.

XXXIII. Quo cum confestim C. Caninius venisset 1
animadverteretque omnes oppidi partes praeruptissi-
mis saxis esse munitas, quo defendente nullo tamen

armatis ascendere esset difficile, magna autem impe-
dimenta oppidanorum videret, quae si clandestina fuga
subtrahere conarentur, effugere non modo equitatum,
sed ne legiones quidem possent, tripertito cohortibus
2 divisis trina excelsissimo loco castra fecit, a quibus
paulatim, quantum copiae patiebantur, vallum in oppidi
circuitum ducere instituit.

1 XXXIIII. Quod cum animadverterent oppidani miser-
rimaque Alesiae memoria solliciti similem casum ob-
sessionis vererentur maximeque ex omnibus Lucterius,
qui fortunae illius periculum fecerat, moneret fru-
menti rationem esse habendam, constituunt omnium
consensu parte ibi relicta copiarum ipsi cum expeditis
2 ad importandum frumentum proficisci. Eo consilio
probato proxima nocte duobus milibus armatorum
relictis reliquos ex oppido Drappes et Lucterius edu-
3 cunt. Hi paucos dies morati ex finibus Cadurcorum,
qui partim re frumentaria sublevare eos cupiebant,
partim prohibere, quominus sumerent, non poterant,
magnum numerum frumenti comparant, nonnumquam
autem expeditionibus nocturnis castella nostrorum
4 adoriuntur. Quam ob causam C. Caninius toto oppido
munitiones circumdare moratur, ne aut opus effectum
tueri non possit aut plurimis in locis infirma disponat
praesidia.

1 XXXV. Magna copia frumenti comparata consi-
dunt Drappes et Lucterius non longius ab oppido
X milibus, unde paulatim frumentum in oppidum
2 supportarent. Ipsi inter se provincias partiuntur:
Drappes castris praesidio cum parte copiarum resistit,
3 Lucterius agmen iumentorum ad oppidum ducit. Dis-
positis ibi praesidiis hora noctis circiter decima sil-
vestribus angustisque itineribus frumentum importare
4 in oppidum instituit. Quorum strepitum vigiles ca-

strorum cum sensissent exploratoresque missi, quae
gererentur, renuntiassent, Caninius celeriter cum cohor-
tibus armatis ex proximis castellis in frumentarios
sub ipsam lucem impetum facit. Hi repentino malo 5
perterriti diffugiunt ad sua praesidia; quae nostri ut
viderunt, acrius contra armatos incitati neminem ex
eo numero vivum capi patiuntur. Effugit inde cum 6
paucis Lucterius nec se recipit in castra.

XXXVI. Re bene gesta Caninius ex captivis com- 1
perit partem copiarum cum Drappete esse in castris
a milibus non amplius XII. Qua re ex compluribus 2
cognita cum intellegeret fugato duce altero perterreri
reliquos facile et opprimi posse, magnae felicitatis esse
arbitrabatur neminem ex caede refugisse in castra,
qui de accepta calamitate nuntium Drappeti perferret.
Sed in experiundo cum periculum nullum videret, equi- 3
tatum omnem Germanosque pedites, summae veloci-
tatis homines, ad castra hostium praemittit; ipse
legionem unam in trina castra distribuit, alteram
secum expeditam ducit. Cum propius hostes acces- 4
sisset, ab exploratoribus, quos praemiserat, cognoscit
castra eorum, ut barbarorum fere consuetudo est,
relictis locis superioribus ad ripas esse fluminis de-
missa, at Germanos equitesque imprudentibus omnibus
de improviso advolasse proeliumque commisisse. Qua 5
re cognita legionem armatam instructamque adducit.
Ita repente omnibus ex partibus signo dato loca supe-
riora capiuntur. Quod ubi accidit, Germani equitesque
signis legionis visis vehementissime proeliantur. Con- 6
festim cohortes undique impetum faciunt omnibusque
aut interfectis aut captis magna praeda potiuntur.
Capitur ipse eo proelio Drappes.

XXXVII. Caninius felicissime re gesta sine ullo 1
paene militis vulnere ad obsidendos oppidanos rever-

titur externoque hoste deleto, cuius timore antea dividere praesidia et munitione oppidanos circumdare pro-
2 hibitus erat, opera undique imperat administrari. Venit eodem cum suis copiis postero die C. Fabius partemque oppidi sumit ad obsidendum.

1 XXXVIII. Caesar interim M. Antonium quaestorem cum cohortibus XV in Bellovacis reliquit, ne qua rursus novorum consiliorum capiendorum Belgis facultas
2 daretur. Ipse reliquas civitates adit, obsides plures imperat, timentes omnium animos consolatione sanat.
3 Cum in Carnutes venisset, quorum in civitate superiore commentario Caesar exposuit initium belli esse ortum, quod praecipue eos propter conscientiam facti timere animadvertebat, quo celerius civitatem timore liberaret, principem sceleris illius et concitatorem belli Cotuatum
4 ad supplicium depoposcit. Qui etsi ne civibus quidem suis se committebat, tamen celeriter omnium cura
5 quaesitus in castra perducitur. Cogitur in eius supplicium Caesar contra suam naturam concursu maximo militum, qui ei omnia pericula et detrimenta belli accepta referebant, adeo ut verberibus exanimatum corpus securi feriretur.

1 XXXVIIII. Ibi crebris litteris Caninii fit certior, quae de Drappete et Lucterio gesta essent quoque
2 in consilio permanerent oppidani. Quorum etsi paucitatem contemnebat, tamen pertinaciam magna poena adficiendam iudicabat, ne universa Gallia non sibi vires defuisse ad resistendum Romanis, sed constantiam putaret, neve hoc exemplo ceterae civitates locorum
3 oportunitate fretae se vindicarent in libertatem, cum omnibus Gallis notum esse sciret reliquam esse unam aestatem suae provinciae, quam si sustinere potuissent,
4 nullum ultra periculum vererentur. Itaque Q. Calenum legatum cum legionibus duabus reliquit, qui iustis

itineribus subsequeretur; ipse cum omni equitatu, quam potest celerrime, ad Caninium contendit.

XXXX. Caesar cum contra exspectationem omnium 1
Uxellodunum venisset oppidumque operibus clausum animadverteret neque ab oppugnatione recedi videret ulla condicione posse, magna autem copia frumenti abundare oppidanos ex perfugis cognovisset, aqua prohibere hostem temptare coepit. Flumen infimam 2
vallem dividebat, quae totum paene montem cingebat, in quo positum erat praeruptum undique oppidum Uxellodunum. Hoc avertere loci natura prohibebat; 3
in infimis enim sic radicibus montis ferebatur, ut nullam in partem depressis fossis derivari posset. Erat 4
autem oppidanis difficilis et praeruptus eo descensus, ut prohibentibus nostris sine vulneribus ac periculo vitae neque adire flumen neque arduo se recipere possent ascensu. Qua difficultate eorum cognita Caesar 5
sagittariis funditoribusque dispositis, tormentis etiam quibusdam locis contra facillimos descensus conlocatis aqua fluminis prohibebat oppidanos.

XXXXI. Quorum omnis postea multitudo aquatum 1
unum in locum conveniebat; sub ipsius enim oppidi murum magnus fons aquae prorumpebat ab ea parte, quae fere pedum CCC intervallo a fluminis circuitu vacabat. Hoc fonte prohiberi posse oppidanos 2
cum optarent reliqui, Caesar unus videret, e regione eius vineas agere adversus montem et aggerem exstruere coepit magno cum labore et continua dimicatione. Oppidani enim loco superiore decurrunt et 3
eminus sine periculo proeliantur multosque pertinaciter succedentes vulnerant; non deterrentur tamen milites nostri vineas proferre et labore atque operibus locorum vincere difficultates. Eodem tempore cuniculos 4
tectos ad venas agunt et caput fontis, quod genus

operis sine ullo periculo et sine suspicione hostium
5 facere licebat. Exstruitur agger in altitudinem pedum
LX, conlocatur in eo turris decem tabulatorum, non
quidem quae moenibus adaequaret — id enim nullis
operibus effici poterat — sed quae superaret fastigium
6 fontis. Ex ea cum tela tormentis iacerentur ad fontis
aditum nec sine periculo possent aquari oppidani,
non tantum pecora atque iumenta, sed etiam magna
hostium multitudo siti consumebatur.

1 XXXXII. Quo malo perterriti oppidani cupas sebo,
pice, scandulis complent; eas ardentes in opera pro-
volvunt eodemque tempore acerrime proeliantur, ut
ab incendio restinguendo dimicationis periculo deter-
2 reant Romanos. Magna repente in ipsis operibus
flamma exstitit. Quaecumque enim per locum prae-
cipitem missa erant, ea vineis et aggere suppressa
3 comprehendebant id ipsum, quod morabatur. Milites
contra nostri quamquam periculoso genere proelii
locoque iniquo premebantur, tamen omnia fortissimo
4 sustinebant animo. Res enim gerebatur excelso loco
et in conspectu exercitus nostri magnusque utrimque
clamor oriebatur. Itaque prout quisque erat maxime
insignis, quo notior testatiorque virtus esset eius,
telis hostium flammaeque se offerebat.

1 XXXXIII. Caesar cum complures suos vulnerari
videret, ex omnibus oppidi partibus cohortes montem
ascendere et simulatione moenium occupandorum cla-
2 morem undique iubet tollere. Quo facto perterriti
oppidani cum, quid ageretur in locis reliquis, essent
suspensi, revocant ab impugnandis operibus armatos
3 *in* murisque disponunt. Ita nostri fine proelii facto
celeriter opera flamma comprehensa partim restinguunt,
4 partim interscindunt. Cum pertinaciter resisterent
oppidani, magna etiam parte suorum siti amissa in

sententia permanerent, ad postremum cuniculis venae
fontis intercisae sunt atque aversae. Quo facto repente 5
perennis exaruit fons tantamque attulit oppidanis
salutis desperationem, ut id non hominum consilio,
sed deorum voluntate factum putarent. Itaque se
necessitate coacti tradiderunt.

XXXXIIII. Caesar cum suam lenitatem cognitam 1
omnibus sciret neque vereretur, ne quid crudelitate
naturae videretur asperius fecisse, neque exitum con-
siliorum suorum animadverteret, si tali ratione diversis
in locis plures consilia inissent, exemplo supplicii de-
terrendos reliquos existimavit. Itaque omnibus, qui 2
arma tulerant, manus praecidit, vitam concessit, quo
testatior esset poena improborum. Drappes, quem 3
captum esse a Caninio docui, sive indignitate et dolore
vinculorum sive timore gravioris supplicii paucis die-
bus cibo se abstinuit atque ita interiit. Eodem tem- 4
pore Lucterius, quem profugisse ex proelio scripsi,
cum in potestatem venisset Epasnacti Arverni — crebro 5
enim mutandis locis multorum fidei se committebat,
quod nusquam diutius sine periculo commoraturus
videbatur, cum sibi conscius esset, quam inimicum
haberet Caesarem — hunc Epasnactus Arvernus, ami- 6
cissimus populo Romano, sine dubitatione ulla vinctum
ad Caesarem deduxit.

XXXXV. Labienus interim in Treveris equestre 1
proelium facit secundum compluribusque Treveris inter-
fectis et Germanis, qui nulli adversus Romanos auxilia
denegabant, principes eorum vivos redigit in suam
potestatem atque in his Surum Haeduum, qui et vir- 2
tutis et generis summam nobilitatem habebat solusque
ex Haeduis ad id tempus permanserat in armis.

XXXXVI. Ea re cognita Caesar cum in omnibus 1
partibus Galliae bene res geri videret iudicaretque

superioribus aestivis Galliam devictam subactamque
esse, Aquitaniam numquam ipse adisset, sed per P.
Crassum quadam ex parte devicisset, cum duabus
legionibus in eam partem Galliae est profectus, ut ibi
2 extremum tempus consumeret aestivorum. Quam rem,
sicuti cetera, celeriter feliciterque confecit. Namque
omnes Aquitaniae civitates legatos ad Caesarem mise-
3 runt obsidesque ei dederunt. Quibus rebus gestis
ipse cum praesidio equitum Narbonem profectus est,
4 exercitum per legatos in hiberna deduxit: quattuor
legiones in Belgio conlocavit cum M. Antonio et C.
Trebonio et P. Vatinio legatis, duas in Haeduos deduxit,
quorum in omni Gallia summam esse auctoritatem
sciebat, duas in Turonis ad fines Carnutum posuit,
quae omnem illam regionem coniunctam Oceano con-
tinerent, duas reliquas in Lemovicum finibus non longe
ab Arvernis, ne qua pars Galliae vacua ab exercitu esset.
5 Ipse paûcos dies in provincia moratus cum celeriter
omnes conventus percucurrisset, publicas controversias
6 cognovisset, bene meritis praemia tribuisset — cogno-
scendi enim maximam facultatem habuerat, quali
quisque animo fuisset in rem publicam, totius Gal-
liae defectione, quam sustinuerat fidelitate atque
7 auxiliis provinciae illius — his confectis rebus ad
legiones in Belgium se recepit hibernavitque Neme-
tocennae.

1 XXXXVII. Ibi cognoscit Commium Atrebatem
2 proelio cum equitatu suo contendisse. Nam cum
Antonius in hiberna venisset civitasque Atrebatum
in officio maneret, Commius, qui post illam vulnera-
tionem, quam supra commemoravi, semper ad omnes
motus paratus suis civibus esse consuesset, ne con-
silia belli quaerentibus auctor armorum duxque deesset,
parente Romanis civitate cum suis equitibus latro-

ciniis se suosque alebat infestisque itineribus com- 3
meatus complures, qui comportabantur in hiberna
Romanorum, intercipiebat.

XXXXVIII. Erat attributus Antonio praefectus 1
equitum C. Volusenus Quadratus, qui cum eo hiber-
naret. Hunc Antonius ad persequendum equitatum
hostium mittit. Volusenus ad eam virtutem, quae 2
singularis erat in eo, magnum odium Commii adiunge-
bat, quo libentius id faceret, quod imperabatur. Ita-
que dispositis insidiis saepius equites eius adgressus
secunda proelia faciebat. Novissime cum vehementius 3
contenderetur ac Volusenus ipsius intercipiendi Commii
cupiditate pertinacius eum cum paucis insecutus esset,
ille autem fuga vehementi Volusenum produxisset lon-
gius, inimicus homini repente omnium suorum invocat
fidem atque auxilium, ne sua vulnera per fidem impo-
sita paterentur impunita, conversoque equo se a ceteris
incautius permittit in praefectum. Faciunt hoc idem 4
omnes eius equites paucosque nostros convertunt atque
insequuntur. Commius incensum calcaribus equum 5
coniungit equo Quadrati lanceaque infesta magnis
viribus medium femur traicit Voluseni. Praefecto vul- 6
nerato non dubitant nostri resistere et conversis equis
hostem pellere. Quod ubi accidit, complures hostium 7
magno nostrorum impetu perculsi vulnerantur ac partim
in fuga proteruntur, partim intercipiuntur. Quod
malum dux equi velocitate evitavit, ac sic proelio
secundo graviter adeo vulneratus praefectus, ut vitae
periculum aditurus videretur, refertur in castra. Com- 8
mius autem sive expiato suo dolore sive magna parte
amissa suorum legatos ad Antonium mittit seque et
ibi futurum, ubi praescripserit, et ea facturum, quae
imperarit, obsidibus datis firmat; unum illud orat, ut
timori suo concedatur, ne in conspectum veniat cuius-

9 quam Romani. Cuius postulationem Antonius cum
iudicaret ab iusto nasci timore, veniam petenti dedit,
obsides accepit.

---

10 Scio Caesarem singulorum annorum singulos com-
mentarios confecisse; quod ego non existimavi mihi
esse faciendum, propterea quod insequens annus L.
Paulo C. Marcello consulibus nullas habet magno-
11 pere Galliae res gestas. Ne quis tamen ignoraret,
quibus in locis Caesar exercitusque eo tempore fuis-
sent, pauca scribenda coniungendaque huic commen-
tario statui.

1 XXXXVIIII. Caesar in Belgio cum hiemaret, unum
illud propositum habebat continere in amicitia civi-
2 tates, nulli spem aut causam dare armorum. Nihil
enim minus volebat, quam sub decessum suum neces-
sitatem sibi aliquam imponi belli gerendi, ne cum
exercitum deducturus esset, bellum aliquod relinque-
retur, quod omnis Gallia libenter sine praesenti peri-
3 culo susciperet. Itaque honorifice civitates appellando,
principes maximis praemiis adficiendo, nulla onera
nova iniungendo defessam tot adversis proeliis Gal-
liam condicione parendi meliore facile in pace continuit.

1 L. Ipse hibernis peractis contra consuetudinem in
Italiam quam maximis itineribus est profectus, ut
municipia et colonias appellaret, quibus M. Antonii,
quaestoris sui, commendaret sacerdotii petitionem.
2 Contendebat enim gratia cum libenter pro homine sibi
coniunctissimo, quem paulo ante praemiserat ad peti-
tionem, tum acriter contra factionem et potentiam
paucorum, qui M. Antonii repulsa Caesaris decedentis
3 gratiam convellere cupiebant. Hunc etsi augurem
prius factum, quam Italiam attingeret, in itinere audierat,

tamen non minus iustam sibi causam municipia et
colonias adeundi existimavit, ut iis gratias ageret,
quod frequentiam atque officium suum Antonio prae-
stitissent, simulque se et honorem suum insequentis 4
anni commendaret, propterea quod insolenter adver-
sarii sui gloriarentur L. Lentulum et C. Marcellum
consules creatos, qui omnem honorem et dignitatem
Caesaris spoliarent, ereptum Ser. Galbae consulatum,
cum is multo plus gratia suffragiisque valuisset, quod
sibi coniunctus et familiaritate et necessitudine lega-
tionis esset.

LI. Exceptus est Caesaris adventus ab omnibus 1
municipiis et coloniis incredibili honore atque amore.
Tum primum enim veniebat ab illo universae Galliae
bello. Nihil relinquebatur, quod ad ornatum por- 2
tarum, itinerum, locorum omnium, qua Caesar iturus
erat, excogitari poterat. Cum liberis omnis multitudo 3
obviam procedebat, hostiae omnibus locis immola-
bantur, tricliniis stratis fora templaque occupabantur,
ut vel spectatissimi triumphi laetitia praecipi posset.
Tanta erat magnificentia apud opulentiores, cupiditas
apud humiliores.

LII. Cum omnes regiones Galliae togatae Caesar 1
percucurrisset, summa celeritate ad exercitum Neme-
tocennam rediit legionibusque ex omnibus hibernis ad
fines Treverorum evocatis eo profectus est ibique exer-
citum lustravit. T. Labienum Galliae praefecit togatae, 2
quo maior ei commendatio conciliaretur ad consulatus
petitionem. Ipse tantum itinerum faciebat, quantum
satis esse ad mutationem locorum propter salubritatem
existimabat. Ibi quamquam crebro audiebat Labienum 3
ab inimicis suis sollicitari certiorque fiebat id agi
paucorum consiliis, ut interposita senatus auctoritate
aliqua parte exercitus spoliaretur, tamen neque de

Labieno credidit quicquam neque, contra senatus auc-
toritatem ut aliquid faceret, adduci potuit. Iudicabat
enim liberis sententiis patrum conscriptorum causam
4 suam facile obtineri. Nam C. Curio, tribunus plebis,
cum Caesaris causam dignitatemque defendendam sus-
cepisset, saepe erat senatui pollicitus, si quem timor
armorum Caesaris laederet, quoniam Pompei dominatio
atque arma non minorem terrorem foro inferrent,
discederet uterque ab armis exercitusque dimitteret;
5 fore eo facto liberam et sui iuris civitatem. Neque
hoc tantum pollicitus est, sed etiam senatus consultum
per discessionem facere coepit; quod ne fieret, con-
sules amicique Pompei evicerunt atque ita rem mo-
rando discusserunt.

1 LIII. Magnum hoc testimonium senatus erat uni-
versi conveniensque superiori facto. Nam M. Mar-
cellus proximo anno cum impugnaret Caesaris digni-
tatem, contra legem Pompei et Crassi rettulerat ante
tempus ad senatum de Caesaris provinciis, sententiis-
que dictis discessionem faciente Marcello, qui sibi
omnem dignitatem ex Caesaris invidia quaerebat, sena-
2 tus frequens in alia omnia transiit. Quibus non fran-
gebantur animi inimicorum Caesaris, sed admonebantur,
quo maiores pararent necessitates, quibus cogi posset
senatus id probare, quod ipsi constituissent.

1 LIIII. Fit deinde senatus consultum, ut ad bellum
Parthicum legio una a Cn. Pompeio, altera a C. Cae-
sare mitteretur; neque obscure hae duae legiones uni
2 detrahuntur. Nam Cn. Pompeius legionem primam,
quam ad Caesarem miserat confectam ex dilectu pro-
vinciae Caesaris, eam tamquam ex suo numero dedit.
3 Caesar tamen, cum de voluntate minime dubium esset
adversariorum suorum, Pompeio legionem remisit et
suo nomine quintam decimam, quam in Gallia citeriore

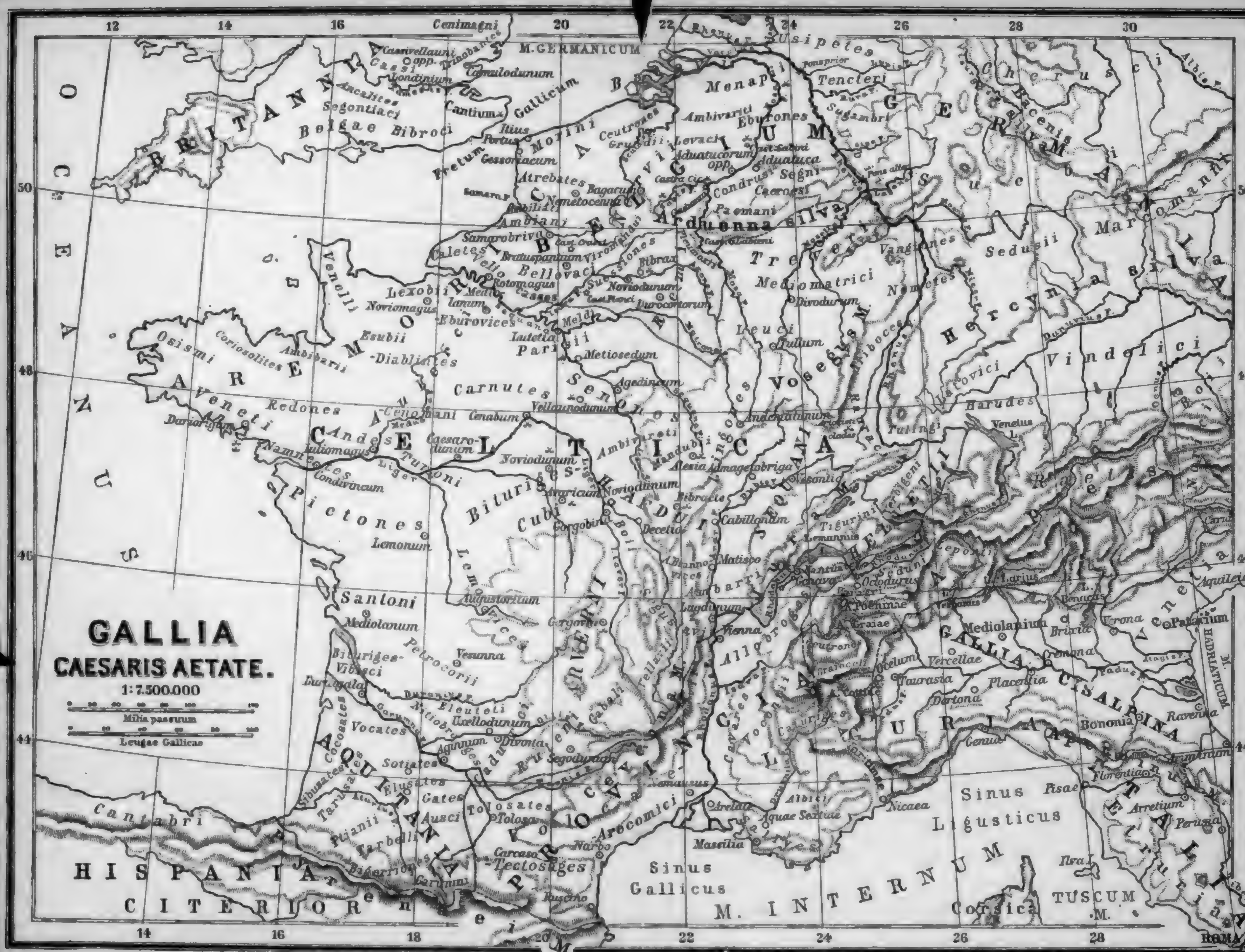
habuerat, ex senatus consulto iubet tradi; in eius locum
tertiam decimam legionem in Italiam mittit, quae
praesidia tueatur, ex quibus praesidiis quinta decima
deducebatur. Ipse exercitui distribuit hiberna: C. Tre- 4
bonium cum legionibus quattuor in Belgio conlocat,
C. Fabium cum totidem in Haeduos deducit. Sic 5
enim existimabat tutissimam fore Galliam, si Belgae,
quorum maxima virtus, et Haedui, quorum auctoritas
summa esset, exercitibus continerentur. Ipse in Ita-
liam profectus est.

LV. Quo cum venisset, cognoscit per C. Marcel- 1
lum consulem legiones duas ab se missas, quae ex
senatus consulto deberent ad bellum Parthicum duci,
Cn. Pompeio traditas atque in Italia retentas esse.
Hoc facto quamquam nulli erat dubium, quidnam 2
contra Caesarem pararetur, tamen Caesar omnia pa-
tienda esse statuit, quoad sibi spes aliqua relinqueretur
iure potius disceptandi quam belligerandi.

INDEX NOMINUM.

Leipzig, B.G. Teubner.

Leipzig, B.G.Teubner.

VOLUME 2

BIBLIOTHECA
SCRIPTORVM GRAECORVM ET ROMANORVM
TEVBNERIANA

C. IVLIVS CAESAR

DE BELLO CIVILI

EDIDIT

R. KVEBLER

II

EDITIO MINOR

LIPSIAE
IN AEDIBVS B. G. TEVBNERI

C. IULII CAESARIS COMMENTARII

CUM A. HIRTII ALIORUMQUE SUPPLEMENTIS

EX RECENSIONE

BERNARDI KÜBLERI

VOL. II

COMMENTARII DE BELLO CIVILI

EDITIO STEREOTYPA MINOR

MCMXI

LIPSIAE

IN AEDIBUS B. G. TEUBNERI

LIPSIAE: TYPIS B. G. TEUBNERI

II.

C. IULII CAESARIS COMMENTARII DE BELLO CIVILI.

COMMENTARIUS PRIMUS.

I. . . . Litteris [a Fabio] C. Caesaris consulibus 1
redditis aegre ab his impetratum est summa tribunorum
plebis contentione, ut in senatu recitarentur; ut vero
ex litteris ad senatum referretur, impetrari non potuit.
Referunt consules de republica [in civitate]. L. Len- 2
tulus consul senatui reique publicae se non defuturum
pollicetur, si audacter ac fortiter sententias dicere velint;
sin Caesarem respiciant atque eius gratiam sequantur, 3
ut superioribus fecerint temporibus, se sibi consilium
capturum neque senatus auctoritati obtemperaturum;
habere se quoque ad Caesaris gratiam atque amicitiam
receptum. In eandem sententiam loquitur Scipio: Pom- 4
peio esse in animo reipublicae non deesse, si senatus
sequatur; si cunctetur atque agat lenius, nequiquam
eius auxilium, si postea velit, senatum imploraturum.

II. Haec Scipionis oratio, quod senatus in urbe 1
habebatur Pompeiusque aberat, ex ipsius ore Pompei
mitti videbatur. Dixerat aliquis leniorem sententiam, 2
ut primum M. Marcellus, ingressus in eam orationem,
non oportere ante de ea re ad senatum referri, quam
dilectus tota Italia habiti et exercitus conscripti essent,
quo praesidio tutus libere senatus, quae vellet, decer-
nere auderet; ut M. Calidius, qui censebat, ut Pompeius 3
in suas provincias proficisceretur, ne qua esset armorum
causa; timere Caesarem ereptis ab eo duabus legioni-

bus, ne ad eius periculum reservare et retinere eas ad
urbem Pompeius videretur; ut M. Rufus, qui sententiam
4 Calidii paucis fere mutatis verbis sequebatur. Hi omnes
convicio L. Lentuli consulis correpti exagitabantur
5 Lentulus sententiam Calidii pronuntiaturum se omnino
negavit, Marcellus perterritus conviciis a sua sententia
6 discessit. Sic vocibus consulis, terrore praesentis exer-
citus, minis amicorum Pompei plerique compulsi inviti
et coacti Scipionis sententiam sequuntur: uti ante certam
diem Caesar exercitum dimittat; si non faciat, eum
7 adversus rempublicam facturum videri. Intercedit M.
Antonius, Q. Cassius, tribuni plebis. Refertur confestim
8 de intercessione tribunorum. Dicuntur sententiae graves;
ut quisque acerbissime crudelissimeque dixit, ita [quam]
maxime ab inimicis Caesaris conlaudatur.

1 III. Misso ad vesperum senatu omnes, qui sunt
eius ordinis, a Pompeio evocantur. Laudat *promptos*
Pompeius atque in posterum confirmat, segniores casti-
2 gat atque incitat. Multi undique ex veteribus Pompei
exercitibus spe praemiorum atque ordinum evocantur,
multi ex duabus legionibus, quae sunt traditae a Cae-
3 sare, arcessuntur Completur urbs † et ius comitium tri-
4 bunis, centurionibus, evocatis. Omnes amici consulum,
necessarii Pompei atque eorum, qui veteres inimicitias
5 cum Caesare gerebant, in senatum coguntur; quorum
vocibus et concursu terrentur infirmiores, dubii con-
firmantur, plerisque vero libere decernendi potestas
6 eripitur. Pollicetur L. Piso censor sese iturum ad Cae-
sarem, item L. Roscius praetor, qui de his rebus eum
doceant; sex dies ad eam rem conficiendam spatii po-
7 stulant. Dicuntur etiam ab nonnullis sententiae, ut
legati ad Caesarem mittantur, qui voluntatem senatus
ei proponant.

1 IIII. Omnibus his resistitur omnibusque ratio*nibus*

auctoritas consulis, Scipionis, Catonis opponitur. Cato-
nem veteres inimicitiae Caesaris incitant et dolor repulsae.
Lentulus aeris alieni magnitudine et spe exercitus ac 2
provinciarum et regum appellandorum largitionibus
movetur seque alterum fore Sullam inter suos gloria-
tur, ad quem summa imperii redeat. Scipionem eadem 3
spes provinciae atque exercituum impellit, quos se pro
necessitudine partiturum cum Pompeio arbitratur, simul
iudiciorum metus atque ostentatio sui et adulatio po-
tentium, qui in republica iudiciisque tum plurimum
pollebant. Ipse Pompeius ab inimicis Caesaris incitatus 4
et, quod neminem dignitate secum exaequari volebat,
totum se ab eius amicitia averterat et cum communi-
bus inimicis in gratiam redierat, quorum ipse maximam
partem illo adfinitatis tempore iniunxerat Caesari;
simul infamia duarum legionum permotus, quas ab 5
itinere Asiae Syriaeque ad suam potentiam domina-
tumque converterat, rem ad arma deduci studebat.

V. His de causis aguntur omnia raptim atque tur- 1
bate. Nec docendi Caesaris propinquis eius spatium
datur nec tribunis plebis sui periculi deprecandi neque
etiam extremi iuris intercessionis retinendi, quod L.
Sulla reliquerat, facultas tribuitur, sed de sua salute 2
septimo die cogitare coguntur, quod illi turbulentissimi
superioribus temporibus tribuni plebis *post* octo deni-
que menses variarum actionum respicere ac timere con-
suerant. Decurritur ad illud extremum atque ultimum 3
senatusconsultum, quo nisi paene in ipso urbis incendio
atque in desperatione omnium salutis *et in summa scele-*
ratorum audacia numquam ante descensum est: dent
operam consules, praetores, tribuni plebis, quique *pro*
consulibus sint ad urbem, ne quid respublica detrimenti
capiat. Haec senatusconsulto perscribuntur a. d. VII. 4
Id. Ian. Itaque v primis diebus, quibus haberi sena-

tus potuit, quo ex die consulatum iniit Lentulus, biduo excepto comitiali et de imperio Caesaris et de amplissimis viris, tribunis plebis, gravissime acerbissimeque
5 decernitur. Profugiunt statim ex urbe tribuni plebis seseque ad Caesarem conferunt. Is eo tempore erat Ravennae exspectabatque suis lenissimis postulatis responsa, si qua hominum aequitate res ad otium deduci posset.

1 VI. Proximis diebus habetur extra urbem senatus. Pompeius eadem illa, quae per Scipionem ostenderat, agit; senatus virtutem constantiamque conlaudat; copias
2 suas exponit: legiones habere sese paratas x; praeterea cognitum compertumque sibi alieno esse animo in Caesarem milites neque iis posse persuaderi, uti eum defen-
3 dant aut sequantur saltem. De reliquis rebus ad senatum refertur: tota Italia dilectus habeantur; Faustus Sulla propere in Mauretaniam mittatur; pecunia uti ex aerario Pompeio detur; refertur etiam de rege Iuba,
4 ut socius sit atque amicus. Marcellus consul passurum in praesentia negat; de Fausto impedit Philippus, tri-
5 bunus plebis. De reliquis rebus senatusconsulta perscribuntur. Provinciae privatis decernuntur, duae consulares, reliquae praetoriae. Scipioni obvenit Syria, L. Domitio Gallia. Philippus et Cotta privato consilio praetereuntur, neque eorum sortes deiciuntur. In re-
6 liquas provincias praetores mittuntur. Neque exspectant, quod superioribus annis acciderat, ut de eorum imperio ad populum feratur, paludatique votis nuncupatis exeunt.
7 Consules, quod ante id tempus accidit nunquam, † ex urbe proficiscuntur lictoresque habent in urbe et Ca-
8 pitolio privati contra omnia vetustatis exempla. Tota Italia dilectus habentur, arma imperantur, pecuniae a municipiis exiguntur, e fanis tolluntur, omnia divina humanaque iura permiscentur.

VII. Quibus rebus cognitis Caesar apud milites 1
contionatur. Omnium temporum iniurias inimicorum in se commemorat; a quibus deductum ac depravatum Pompeium queritur invidia atque obtrectatione laudis suae, cuius ipse honori et dignitati semper faverit adiutorque fuerit. Novum in rempublicam introductum 2
exemplum queritur, ut tribunicia potestas armis notaretur atque opprimeretur, quae superioribus annis *sine* armis esset restituta. Sullam nudata omnibus rebus 3
tribunicia potestate tamen intercessionem liberam reliquisse; Pompeium, qui amissa restituisse videatur bona, 4
etiam, quae ante habuerint, ademisse. Quotienscumque 5
sit decretum, darent operam magistratus, ne quid respublica detrimenti caperet, qua voce et quo senatusconsulto populus Romanus ad arma sit vocatus, factum in perniciosis legibus, in vi tribunicia, in secessione populi, templis locisque editioribus occupatis; atque 6
haec superioris aetatis exempla expiata Saturnini atque Gracchorum casibus docet; quarum rerum illo tempore nihil factum, ne cogitatum quidem [nulla lex promulgata, non cum populo agi coeptum, nulla secessio facta]. Hortatur, cuius imperatoris ductu VIIII annis rempubli- 7
cam felicissime gesserint plurimaque proelia secunda fecerint, omnem Galliam Germaniamque pacaverint, ut eius existimationem dignitatemque ab inimicis defendant. Conclamant legionis XIII, quae aderat, milites 8
— hanc enim initio tumultus evocaverat, reliquae nondum convenerant — sese paratos esse imperatoris sui tribunorumque plebis iniurias defendere.

VIII. Cognita militum voluntate Ariminum cum 1
ea legione proficiscitur ibique tribunos plebis, qui ad eum confugerant, convenit; reliquas legiones ex hibernis evocat et subsequi iubet. Eo L. Caesar adulescens 2
venit, cuius pater Caesaris erat legatus. Is reliquo

sermone confecto, cuius rei causa venerat, habere se a
Pompeio ad eum privati officii mandata demonstrat:
3 velle Pompeium se Caesari purgatum, ne ea, quae rei-
publicae causa egerit, in suam contumeliam vertat.
Semper se reipublicae commoda privatis necessitudinibus
habuisse potiora. Caesarem quoque pro sua dignitate
debere et studium et iracundiam suam reipublicae di-
mittere neque adeo graviter irasci inimicis, ne cum
4 illis nocere se speret, reipublicae noceat. Pauca eius-
dem generis addit cum excusatione Pompei coniuncta.
Eadem fere atque eisdem verbis praetor Roscius agit cum
Caesare sibique Pompeium commemorasse demonstrat.

1 VIIII. Quae res etsi nihil ad levandas iniurias per-
tinere videbantur, tamen idoneos nactus homines, per
quos ea, quae vellet, ad eum perferrentur, petit ab
utroque, quoniam Pompei mandata ad se detulerint,
ne graventur sua quoque ad eum postulata deferre, si
parvo labore magnas controversias tollere atque omnem
2 Italiam metu liberare possint. Sibi semper primam
fuisse dignitatem vitaque potiorem. Doluisse se, quod
populi Romani beneficium sibi per contumeliam ab
inimicis extorqueretur ereptoque semenstri imperio in
urbem retraheretur, cuius absentis rationem haberi
3 proximis comitiis populus iussisset. Tamen hanc iactu-
ram honoris sui reipublicae causa aequo animo tulisse;
cum litteras ad senatum miserit, ut omnes ab exerci-
4 tibus discederent, ne id quidem impetravisse. Tota
Italia dilectus haberi, retineri legiones II, quae ab se
simulatione Parthici belli sint abductae, civitatem esse
in armis. Quonam haec omnia nisi ad suam perniciem
5 pertinere? Sed tamen ad omnia se descendere paratum
atque omnia pati reipublicae causa. Proficiscatur Pom-
peius in suas provincias, ipsi exercitus dimittant, disce-
dant in Italia omnes ab armis, metus e civitate tollatur,

libera comitia atque omnis respublica senatui populo-
que Romano permittatur. Haec quo facilius certisque 6
condicionibus fiant et iureiurando sanciantur, aut ipse
propius accedat aut se patiatur accedere; fore, uti per
conloquia omnes controversiae componantur.

X. Acceptis mandatis Roscius cum Caesare Capuam 1
pervenit ibique consules Pompeiumque invenit; postu-
lata Caesaris renuntiat. Illi deliberata *re* respondent 2
scriptaque ad eum mandata per eosdem remittunt,
quorum haec erat summa: Caesar in Galliam rever- 3
teretur, Arimino excederet, exercitus dimitteret; quae
si fecisset, Pompeium in Hispanias iturum. Interea, 4
quoad fides esset data Caesarem facturum, quae
polliceretur, non intermissuros consules Pompeiumque
dilectus.

XI. Erat iniqua condicio postulare, ut Caesar Ari- 1
mino excederet atque in provinciam reverteretur, ipsum
et provincias et legiones alienas tenere; exercitum Cae-
saris velle dimitti, *ipsum* dilectus habere; polliceri se 2
in provinciam iturum neque, ante quam diem iturus sit,
definire, ut, si peracto Caesaris consulatu *non* profectus
esset, nulla tamen mendacii religione obstrictus vide-
retur; tempus vero conloquio non dare neque accessu- 3
rum polliceri magnam pacis desperationem adferebat.
Itaque ab Arimino M. Antonium cum cohortibus V 4
Arretium mittit; ipse Arimini cum duabus subsistit
ibique dilectum habere instituit; Pisaurum, Fanum, An-
conam singulis cohortibus occupat.

XII. Interea certior factus Iguvium Thermum prae- 1
torem cohortibus V tenere, oppidum munire, omnium-
que esse Iguvinorum optimam erga se voluntatem,
Curionem cum tribus cohortibus, quas Pisauri et Ari-
mini habebat, mittit. Cuius adventu cognito diffisus 2
municipii voluntati Thermus cohortes ex urbe reducit

et profugit. Milites in itinere ab eo discedunt ac domum
3 revertuntur. Curio summa omnium voluntate Iguvium
recipit. Quibus rebus cognitis confisus municipiorum
voluntatibus Caesar cohortes legionis XIII ex praesidiis
deducit Auximumque proficiscitur; quod oppidum Attius
cohortibus introductis tenebat dilectumque toto Piceno
circummissis senatoribus habebat.

1 XIII. Adventu Caesaris cognito decuriones Auximi
ad Attium Varum frequentes conveniunt; docent sui
iudicii rem non esse; neque se neque reliquos municipes
pati posse C. Caesarem imperatorem, bene de republica
meritum, tantis rebus gestis oppido moenibusque prohiberi:
proinde habeat rationem posteritatis et periculi
2 sui. Quorum oratione permotus Varus praesidium,
3 quod introduxerat, ex oppido educit ac profugit. Hunc
ex primo ordine pauci Caesaris consecuti milites con-
4 sistere coëgerunt. Commisso proelio deseritur a suis
Varus; nonnulla pars militum domum discedit; reliqui
ad Caesarem perveniunt, atque una cum iis deprehensus
L. Pupius, primi pili centurio, adducitur, qui hunc eundem
5 ordinem in exercitu Cn. Pompei antea duxerat. Caesar
milites Attianos conlaudat, Pupium dimittit, Auximatibus
agit gratias seque eorum facti memorem fore pollicetur.

1 XIIII. Quibus rebus Romam nuntiatis tantus repente
terror invasit, ut cum Lentulus consul ad aperiendum
aerarium venisset ad pecuniamque Pompeio ex
senatusconsulto proferendam, protinus aperto sanctiore
aerario ex urbe profugeret. Caesar enim adventare
iam iamque et adesse eius equites falso nuntiabantur.
2 Hunc Marcellus collega et plerique magistratus con-
3 secuti sunt. Cn. Pompeius pridie eius diei ex urbe
profectus iter ad legiones habebat, quas a Caesare
4 acceptas in Apulia hibernorum causa disposuerat. Di-
lectus circa urbem intermittuntur; nihil citra Capuam

tutum esse [omnibus] videtur. Capuae primum sese confirmant
et colligunt dilectumque colonorum, qui lege
Iulia Capuam deducti erant, habere instituunt; gladiatoresque,
quos ibi Caesar in ludo habebat, ad forum
productos Lentulus *spe* libertatis confirmat atque iis
equos attribuit et se sequi iussit; quos postea monitus 5
ab suis, quod ea res omnium iudicio reprehendebatur,
circum familias conventus Campaniae custodiae causa
distribuit.

XV. Auximo Caesar progressus omnem agrum Pi- 1
cenum percurrit. Cunctae earum regionum praefecturae
libentissimis animis eum recipiunt exercitumque eius
omnibus rebus iuvant. Etiam Cingulo, quod oppidum 2
Labienus constituerat suaque pecunia exaedificaverat,
ad eum legati veniunt, quaeque imperaverit, se cupi-
dissime facturos pollicentur. Milites imperat; mittunt. 3
Interea legio XII Caesarem consequitur. Cum his duabus
Asculum Picenum proficiscitur. Id oppidum Lentulus
Spinther X cohortibus tenebat; qui Caesaris
adventu cognito profugit ex oppido cohortesque secum
abducere conatus *a* magna parte militum deseritur
Relictus in itinere cum paucis incidit in Vibullium 4
Rufum missum a Pompeio in agrum Picenum confirmandorum
hominum causa. A quo factus Vibullius
certior, quae res in Piceno gererentur, milites ab eo
accipit, ipsum dimittit. Item ex finitimis regionibus, 5
quas potest, contrahit cohortes ex dilectibus Pompeianis;
in his Camerino fugientem Lucilium Hirrum cum
sex cohortibus, quas ibi in praesidio habuerat, excipit;
quibus coactis XIII efficit. Cum his ad Domitium 6
Ahenobarbum Corfinium magnis itineribus pervenit
Caesaremque adesse cum legionibus duabus nuntiat.
Domitius per se circiter XX cohortes Alba, ex Marsis 7
et Paelignis, finitimis ab regionibus coëgerat

1 XVI. Recepto Firmo expulsoque Lentulo Caesar
conquiri milites, qui ab eo discesserant, dilectumque
institui iubet; ipse unum diem ibi rei frumentariae
2 causa moratus Corfinium contendit. Eo cum venisset,
cohortes V praemissae a Domitio ex oppido pontem
fluminis interrumpebant, qui erat ab oppido milia
3 passuum circiter III. Ibi cum antecursoribus Caesaris
proelio commisso celeriter Domitiani a ponte repulsi
4 se in oppidum receperunt. Caesar legionibus traductis
ad oppidum constitit iuxtaque murum castra posuit.

1 XVII. Re cognita Domitius ad Pompeium in Apu-
liam peritos regionum magno proposito praemio cum
litteris mittit, qui petant atque orent, ut sibi subveniat;
Caesarem duobus exercitibus et locorum angustiis facile
2 intercludi posse frumentoque prohiberi. Quod nisi fe-
cerit, se cohortesque amplius XXX magnumque numerum
senatorum atque equitum Romanorum in periculum esse
3 venturum. Interim suos cohortatus tormenta in muris
disponit certasque cuique partes ad custodiam urbis
4 attribuit; militibus in contione agros ex suis posses-
sionibus pollicetur, quaterna in singulos iugera, et pro
rata parte centurionibus evocatisque.

1 XVIII. Interim Caesari nuntiatur Sulmonenses,
quod oppidum a Corfinio VII milium intervallo abest,
cupere ea facere, quae vellet, sed a Q. Lucretio sena-
tore et Attio Paeligno prohiberi, qui id oppidum VII
2 cohortium praesidio tenebant. Mittit eo M. Antonium
cum legionis XIII cohortibus V. Sulmonenses simulat-
que signa nostra viderunt, portas aperuerunt universi-
que, et oppidani et milites, obviam gratulantes Antonio
3 exierunt. Lucretius et Attius de muro se deiecerunt.
Attius ad Antonium deductus petit, ut ad Caesarem
mitteretur. Antonius cum cohortibus et Attio eodem
4 die, quo profectus erat, revertitur. Caesar eas cohortes

cum exercitu suo coniunxit Attiumque incolumem dimi-
sit. Caesar primis diebus castra magnis operibus munire
et ex finitimis municipiis frumentum comportare reli-
quasque copias exspectare instituit. Eo triduo legio VIII 5
ad eum venit cohortesque ex novis Galliae dilectibus
XXII equitesque ab rege Norico circiter CCC. Quorum
adventu altera castra ad alteram oppidi partem ponit;
his castris Curionem praeficit. Reliquis diebus oppi- 6
dum vallo castellisque circummunire instituit. Cuius
operis maxima parte effecta eodem fere tempore missi
ad Pompeium revertuntur.

XVIIII. Litteris perlectis Domitius dissimulans in 1
consilio pronuntiat Pompeium celeriter subsidio ven-
turum hortaturque eos, ne animo deficiant, quaeque
usui ad defendendum oppidum sint, parent. Ipse arcano 2
cum paucis familiaribus suis conloquitur consiliumque
fugae capere constituit. Cum vultus Domitii cum ora- 3
tione non consentiret atque omnia trepidantius timi-
diusque ageret, quam superioribus diebus consuesset,
multumque cum suis consiliandi causa secreto praeter
consuetudinem conloqueretur, concilia conventusque
hominum fugeret, res diutius tegi dissimularique non
potuit. Pompeius enim rescripserat sese rem in sum- 4
mum periculum deducturum non esse, neque suo con-
silio aut voluntate Domitium se in oppidum Corfinium
contulisse: proinde, si qua fuisset facultas, ad se cum
omnibus copiis veniret. Id ne fieri posset, obsidione 5
atque circummunitione oppidi fiebat.

XX. Divulgato Domitii consilio milites, qui erant 1
Corfinii, primo vespere secessionem faciunt atque ita
inter se per tribunos militum centurionesque atque
honestissimos sui generis conloquuntur: obsideri se a 2
Caesare; opera munitionesque prope esse perfectas;
ducem suum Domitium, cuius spe atque fiducia per-

manserint, proiectis omnibus fugae consilium capere;
3 debere se suae salutis rationem habere. Ab his primo
Marsi dissentire incipiunt eamque oppidi partem, quae
munitissima videretur, occupant, tantaque inter eos
dissensio exsistit, ut manum conserere atque armis dimi-
4 care conentur; post paulo tamen internuntiis ultro
citroque missis, quae ignorabant, de L. Domitii fuga
5 cognoscunt. Itaque omnes uno consilio Domitium pro-
ductum in publicum circumsistunt et custodiunt lega-
tosque ex suo numero ad Caesarem mittunt: sese
paratos esse portas aperire, quaeque imperaverit, facere
et L. Domitium vivum in eius potestatem tradere.

1 XXI. Quibus rebus cognitis Caesar, etsi magni
interesse arbitrabatur quam primum oppido potiri
cohortesque ad se in castra traducere, ne qua aut lar-
gitionibus aut animi confirmatione aut falsis nuntiis
commutatio fieret voluntatis, quod saepe in bello par-
2 vis momentis magni casus intercederent, tamen veritus,
ne militum introitu et nocturni temporis licentia oppi-
dum diriperetur, eos, qui venerant, conlaudat atque in
oppidum dimittit, portas murosque adservari iubet.
3 Ipse *in* iis operibus, quae facere instituerat, milites
disponit, non certis spatiis intermissis, ut erat supe-
riorum dierum consuetudo, sed perpetuis vigiliis sta-
tionibusque, ut contingant inter se atque omnem muni-
4 tionem expleant; tribunos militum et praefectos cir-
cummittit atque hortatur, non solum ab eruptionibus
caveant, sed etiam singulorum hominum occultos exitus
5 observent. Neque vero tam remisso ac languido animo
quisquam omnium fuit, qui ea nocte conquieverit.
6 Tanta erat summae rerum exspectatio, ut alius in aliam
partem mente atque animo traheretur, quid ipsis Cor-
finiensibus, quid Domitio, quid Lentulo, quid reliquis
accideret, qui quosque eventus exciperent.

XXII. Quarta vigilia circiter Lentulus Spinther de 1
muro cum vigiliis custodibusque nostris conloquitur:
velle, si sibi fiat potestas, Caesarem convenire. Facta 2
potestate ex oppido mittitur, neque ab eo prius Domi-
tiani milites discedunt, quam in conspectum Caesaris
deducatur. Cum eo de salute sua *agit*, orat atque 3
obsecrat, ut sibi parcat, veteremque amicitiam comme-
morat Caesarisque in se beneficia exponit, quae erant
maxima: quod per eum in collegium pontificum venerat, 4
quod provinciam Hispaniam ex praetura habuerat, quod
in petitione consulatus *ab eo* erat sublevatus. Cuius 5
orationem Caesar interpellat: se non maleficii causa
ex provincia egressum, sed uti se a contumeliis inimi-
corum defenderet, ut tribunos plebis iniuria ex civitate
expulsos in suam dignitatem restitueret et se et popu-
lum Romanum factione paucorum oppressum in liber-
tatem vindicaret. Cuius oratione confirmatus Lentulus, 6
ut in oppidum reverti liceat, petit: quod de sua salute
impetraverit, fore etiam reliquis ad suam spem solacio;
adeo esse perterritos nonnullos, ut suae vitae durius
consulere conentur. Facta potestate discedit.

XXIII. Caesar, ubi inluxit, omnes senatores senato- 1
rumque liberos, tribunos militum equitesque Romanos
ad se produci iubet. Erant quinque ordinis *senatorii*, 2
L. Domitius, P. Lentulus Spinther, L. Caecilius Rufus,
Sex. Quintilius Varus quaestor, L. Rubrius; praeterea
filius Domitii aliique complures adulescentes et magnus
numerus equitum Romanorum et decurionum, quos ex
municipiis Domitius evocaverat. Hos omnes productos 3
a contumeliis militum conviciisque prohibet; pauca
apud eos loquitur, quod sibi a parte eorum gratia
relata non sit pro suis in eos maximis beneficiis; di-
mittit omnes incolumes. HS LX, quod advexerat Do- 4
mitius atque in publico deposuerat, adlatum ad se ab

duumviris Corfiniensibus Domitio reddit, ne continentior
in vita hominum quam in pecunia fuisse videatur, etsi
eam pecuniam publicam esse constabat datamque a
5 Pompeio in stipendium. Milites Domitianos sacramen-
tum apud se dicere iubet atque eodem die castra movet
iustumque iter conficit VII omnino dies ad Corfinium
commoratus, et per fines Marrucinorum, Frentanorum,
Larinatium in Apuliam pervenit.

1 XXIIII. Pompeius his rebus cognitis, quae erant
ad Corfinium gestae, Luceria proficiscitur Canusium
2 atque inde Brundisium. Copias undique omnes ex novis
dilectibus ad se cogi iubet; servos, pastores armat
atque iis equos attribuit; ex his circiter CCC equites
3 conficit. L. Manlius praetor Alba cum cohortibus sex
profugit, Rutilius Lupus praetor Tarracina cum tribus;
quae procul equitatum Caesaris conspicatae, cui prae-
erat Vibius Curius, relicto praetore signa ad Curium
4 transferunt atque ad eum transeunt. Item reliquis
itineribus nonnullae cohortes in agmen Caesaris, aliae
in equites incidunt. Reducitur ad eum deprehensus ex
itinere N. Magius Cremona, praefectus fabrum Cn. Pom-
5 pei. Quem Caesar ad eum remittit cum mandatis:
quoniam ad id tempus facultas conloquendi non fuerit
atque ipse Brundisium sit venturus, interesse reipubli-
cae et communis salutis se cum Pompeio conloqui;
neque enim idem profici longo itineris spatio, cum per
alios condiciones ferantur, ac si coram de omnibus
condicionibus disceptetur.

1 XXV. His datis mandatis Brundisium cum legio-
nibus VI pervenit, veteranis III et reliquis, quas ex
novo dilectu confecerat atque in itinere compleverat;
Domitianas enim cohortes protinus a Corfinio in Sici-
2 liam miserat. Repperit consules Dyrrachium profectos
cum magna parte exercitus, Pompeium remanere Brun-

disii cum cohortibus XX; neque certum inveniri poterat, 3
obtinendine Brundisii causa ibi remansisset, quo facilius
omne Hadriaticum mare ex ultimis Italiae partibus
regionibusque Graeciae in potestate haberet atque ex
utraque parte bellum administrare posset, an inopia
navium ibi restitisset, veritusque, ne ille Italiam dimit- 4
tendam [non] existimaret, exitus administrationesque
Brundisini portus impedire instituit. Quorum operum 5
haec erat ratio: Qua fauces erant angustissimae portus,
moles atque aggerem ab utraque parte litoris iaciebat,
quod his locis erat vadosum mare. Longius progressus, 6
cum agger altiore aqua contineri non posset, rates
duplices quoquoversus pedum XXX e regione molis
conlocabat. Has quaternis ancoris ex IV angulis desti- 7
nabat, ne fluctibus moverentur. His perfectis conloca- 8
tisque alias deinceps pari magnitudine rates iungebat.
Has terra atque aggere integebat, ne aditus atque in- 9
cursus ad defendendum impediretur; a fronte atque ab
utroque latere cratibus ac pluteis protegebat; in quarta 10
quaque earum turres binorum tabulatorum excitabat,
quo commodius ab impetu navium incendiisque defen-
deret.

XXVI. Contra haec Pompeius naves magnas onera- 1
rias, quas in portu Brundisino deprehenderat, adorna-
bat. Ibi turres cum ternis tabulatis erigebat easque
multis tormentis et omni genere telorum completas ad
opera Caesaris adpellebat, ut rates perrumperet atque
opera disturbaret. Sic cotidie utrimque eminus fundis,
sagittis reliquisque telis pugnabatur. Atque haec Cae- 2
sar ita administrabat, ut condiciones pacis dimittendas
non existimaret; ac tametsi magnopere admirabatur
Magium, quem ad Pompeium cum mandatis miserat,
ad se non remitti, atque ea res saepe temptata etsi
impetus eius consiliaque tardabat, tamen omnibus rebus

3 in eo perseverandum putabat. Itaque Caninium Rebi-
lum legatum, familiarem necessariumque Scribonii Libo-
nis, mittit ad eum conloquii causa; mandat, ut Libonem
de concilianda pace hortetur; in primis, ut ipse cum
4 Pompeio conloqueretur, postulat; magnopere sese con-
fidere demonstrat, si eius rei sit potestas facta, fore
ut aequis condicionibus ab armis discedatur; cuius rei
magnam partem laudis atque existimationis ad Libonem
perventuram, si illo auctore atque agente ab armis sit
5 discessum. Libo a conloquio Caninii digressus ad Pom-
peium proficiscitur. Paulo post renuntiat, quod con-
sules absint, sine illis non posse agi de compositione.
6 Ita saepius rem frustra temptatam Caesar aliquando
dimittendam sibi iudicat et de bello agendum.

1 XXVII. Prope dimidia parte operis a Caesare effecta
diebusque in ea re consumptis IX, naves a consulibus
Dyrrachio remissae, quae priorem partem exercitus
2 eo deportaverant, Brundisium revertuntur. Pompeius
sive operibus Caesaris permotus sive etiam, quod ab
initio Italia excedere constituerat, adventu navium pro-
3 fectionem parare incipit, et quo facilius impetum Cae-
saris tardaret, ne sub ipsa profectione milites *in* oppi-
dum inrumperent, portas obstruit, vicos plateasque
inaedificat, fossas transversas viis praeducit atque ibi
4 sudes stipitesque praeacutos defigit. Haec levibus
cratibus terraque inaequat; aditus autem atque itinera
duo, quae extra murum ad portum ferebant, maximis
5 defixis trabibus atque eis praeacutis praesepit. His
paratis rebus milites silentio naves conscendere iubet,
expeditos autem ex evocatis *cum* sagittariis funditoribus-
6 que raros in muro turribusque disponit. Hos certo signo
revocare constituit, cum omnes milites naves conscen-
dissent, atque iis expedito loco actuaria navigia relinquit.

1 XXVIII. Brundisini Pompeianorum militum iniuriis

atque ipsius Pompei contumeliis permoti Caesaris rebus
favebant. Itaque cognita Pompei profectione concur- 2
santibus illis atque in ea re occupatis vulgo ex tectis
significabant. Per quos re cognita Caesar scalas parari
militesque armari iubet, ne quam rei gerendae faculta-
tem dimittat. Pompeius sub noctem naves solvit. Qui 3
erant in muro custodiae causa conlocati, eo signo, quod
convenerat, revocantur notisque itineribus ad naves
decurrunt. Milites positis scalis muros ascendunt, sed 4
moniti a Brundisinis, ut vallum caecum fossasque
caveant, subsistunt et longo itinere ab his circumducti
ad portum perveniunt duasque naves cum militibus,
quae ad moles Caesaris adhaeserant, scaphis lintribus-
que deprehendunt, deprehensas excipiunt.

XXVIIII. Caesar etsi ad spem conficiendi negotii 1
maxime probabat coactis navibus mare transire et Pom-
peium sequi, priusquam ille sese transmarinis auxiliis
confirmaret, tamen eius rei moram temporisque lon-
ginquitatem timebat, quod omnibus coactis navibus
Pompeius praesentem facultatem insequendi sui ademe-
rat. Relinquebatur, ut ex longinquioribus regionibus 2
Galliae Picenique et a freto naves essent exspectandae.
Id propter anni tempus longum atque impeditum vide-
batur. Interea veterem exercitum, duas Hispanias con- 3
firmari, quarum erat altera maximis beneficiis Pompei
devincta, auxilia, equitatum parari, Galliam Italiamque
temptari se absente nolebat.

XXX. Itaque in praesentia Pompei sequendi ratio- 1
nem omittit, in Hispaniam proficisci constituit, duum-
viris municipiorum omnium imperat, ut naves con-
quirant Brundisiumque deducendas curent. Mittit in 2
Sardiniam cum legione una Valerium legatum, in Sici-
liam Curionem pro praetore cum legionibus III; eundem,
cum Siciliam recepisset, protinus in Africam traducere

exercitum iubet. Sardiniam obtinebat M. Cotta, Sici-
liam M. Cato; Africam sorte Tubero obtinere debebat.
3 Caralitani, simul*atque* ad se Valerium mitti audierunt,
nondum profecto ex Italia sua sponte Cottam ex oppido
eiciunt. Ille perterritus, quod omnem provinciam con-
sentire intellegebat, ex Sardinia in Africam profugit.
4 Cato in Sicilia naves longas veteres reficiebat, novas
civitatibus imperabat. Haec magno studio agebat. In
Lucanis Bruttiisque per legatos suos civium Romano-
rum dilectus habebat, equitum peditumque certum
5 numerum a civitatibus Siciliae exigebat. Quibus rebus
paene perfectis adventu Curionis cognito queritur in
contione sese proiectum ac proditum a Cn. Pompeio,
qui omnibus rebus imparatissimis non necessarium bel-
lum suscepisset et ab se reliquisque in senatu interro-
gatus omnia sibi esse ad bellum apta ac parata con-
firmavisset. Haec in contione questus ex provincia
fugit.
1 XXXI. Nacti vacuas provincias ab imperiis, Sardiniam
Valerius, Curio Siciliam, cum exercitibus eo perveniunt.
2 Tubero cum in Africam venisset, invenit in provincia
cum imperio Attium Varum; qui ad Auximum, ut supra
demonstravimus, amissis cohortibus protinus ex fuga
in Africam pervenerat atque eam sua sponte vacuam
occupaverat dilectuque habito duas legiones effecerat,
hominum et locorum notitia et usu eius provinciae
nactus aditus ad ea conanda, quod paucis ante annis
3 ex praetura eam provinciam obtinuerat. Hic venientem
Uticam *cum* navibus Tuberonem portu atque oppido
prohibet neque adfectum valetudine filium exponere in
terra patitur, sed sublatis ancoris excedere eo loco cogit.
1 XXXII. His rebus confectis Caesar, ut reliquum
tempus a labore intermitteretur, milites in proxima
2 municipia deducit; ipse ad urbem proficiscitur. Coacto

senatu iniurias inimicorum commemorat. Docet se
nullum extraordinarium honorem adpetisse, sed ex-
spectato legitimo tempore consulatus eo fuisse conten-
tum, quod omnibus civibus pateret. Latum ab x tribunis 3
plebis contradicentibus inimicis, Catone vero acerrime
repugnante et pristina consuetudine dicendi mora dies
extrahente, ut sui ratio absentis haberetur, ipso con-
sule Pompeio; qui si improbasset, cur ferri passus
esset? si probasset, cur se uti populi beneficio prohi-
buisset? Patientiam proponit suam, cum de exerciti- 4
bus dimittendis ultro postulavisset, in quo iacturam
dignitatis atque honoris ipse facturus esset. Acerbita- 5
tem inimicorum docet, qui, quod ab altero postularent,
in se recusarent atque omnia permisceri mallent, quam
imperium exercitusque dimittere. Iniuriam in eripien- 6
dis legionibus praedicat, crudelitatem et insolentiam in
circumscribendis tribunis plebis; condiciones a se latas,
expetita conloquia et denegata commemorat. Pro qui- 7
bus rebus orat ac postulat, ut rempublicam suscipiant
atque una secum administrent. Sin timore defugiant
illi, se oneri non defuturum et per se rempublicam
administraturum. Legatos ad Pompeium de composi- 8
tione mitti oportere, neque se reformidare, quod in
senatu Pompeius paulo ante dixisset, ad quos legati
mitterentur, his auctoritatem attribui timoremque eorum,
qui mitterent, significari. Tenuis atque infirmi haec 9
animi videri. Se vero, ut operibus anteire studuerit,
sic iustitia et aequitate velle superare.
XXXIII. Probat rem senatus de mittendis legatis; 1
sed, qui mitterentur, non reperiebantur, maximeque
timoris causa pro se quisque id munus legationis re-
cusabat. Pompeius enim discedens ab urbe in senatu 2
dixerat eodem se habiturum loco, qui Romae remansis-
sent et qui in castris Caesaris fuissent. Sic triduum 3

disputationibus excusationibusque extrahitur. Subicitur
etiam L. Metellus tribunus plebis ab inimicis Caesaris,
qui hanc rem distrahat reliquasque res, quascumque
4 agere instituerit, impediat. Cuius cognito consilio
Caesar frustra diebus aliquot consumptis, ne reliquum
tempus dimittat, infectis iis, quae agere destinaverat, ab
urbe proficiscitur atque in ulteriorem Galliam pervenit.

1 XXXIIII. Quo cum venisset, cognoscit missum *in*
Hispaniam a Pompeio Vibullium Rufum, quem paucis
2 ante diebus Corfinio captum ipse dimiserat; profectum
item Domitium ad occupandam Massiliam navibus actua-
riis VII, quas Igilii et in Cosano a privatis coactas
3 servis, libertis, colonis suis compleverat; praemissos
etiam legatos Massilienses domum, nobiles adulescentes,
quos ab urbe discedens Pompeius erat adhortatus, ne
nova Caesaris officia veterum suorum beneficiorum in
4 eos memoriam expellerent. Quibus mandatis acceptis
Massilienses portas Caesari clauserant; Albicos, barba-
ros homines, qui in eorum fide antiquitus erant mon-
tesque supra Massiliam incolebant, ad se evocaverant;
5 frumentum ex finitimis regionibus atque omnibus ca-
stellis in urbem convexerant, armorum officinas in urbe
instituerant, muros, portas, classem reficiebant.

1 XXXV. Evocat ad se Caesar Massilia XV primos.
Cum his agit, ne initium inferendi belli a Massilien-
sibus oriatur; debere eos Italiae totius auctoritatem
sequi potius quam unius hominis voluntati obtempe-
2 rare. Reliqua, quae ad eorum sanandas mentes perti-
3 nere arbitrabatur, commemorat. Cuius orationem legati
domum referunt atque ex *senatus* auctoritate haec Cae-
sari renuntiant: Intellegere se divisum esse populum
Romanum in partes duas. Neque sui iudicii neque
suarum esse virium discernere, utra pars iustiorem
4 habeat causam. Principes vero esse earum partium

Cn. Pompeium et C. Caesarem, patronos civitatis, quo-
rum alter agros Volcarum Arecomicorum et Helviorum
publice iis concesserit, alter bello victos Sallyas attri-
buerit vectigaliaque auxerit. Quare paribus eorum 5
beneficiis parem se quoque voluntatem tribuere debere
et neutrum eorum contra alterum iuvare aut urbe aut
portibus recipere.

XXXVI. Haec dum inter eos aguntur, Domitius 1
cum navibus Massiliam pervenit atque ab iis receptus
urbi praeficitur; summa ei belli administrandi permit-
titur. Eius imperio classem quoquoversus dimittunt; 2
onerarias naves, quas ubique possunt, deprehendunt
atque in portum deducunt, parum clavis aut materia
atque armamentis instructis ad reliquas armandas re-
ficiendasque utuntur; frumenti quod inventum est, in 3
publicum conferunt; reliquas merces commeatusque ad
obsidionem urbis, si *ita* accidat, reservant. Quibus 4
iniuriis permotus Caesar legiones tres Massiliam addu-
cit; turres vineasque ad oppugnationem urbis agere,
naves longas Arelate numero XII facere instituit. Qui- 5
bus effectis armatisque diebus XXX, a quo die materia
caesa est, adductisque Massiliam iis D. Brutum prae-
ficit, C. Trebonium legatum ad oppugnationem Massi-
liae relinquit.

XXXVII. Dum haec parat atque administrat, C. Fa- 1
bium legatum cum legionibus III, quas Narbone circum-
que ea loca hiemandi causa disposuerat, in Hispaniam
praemittit celeriterque saltus Pyrenaeos occupari iubet,
qui eo tempore ab L. Afranio legato praesidiis tene-
bantur. Reliquas legiones, quae longius hiemabant, 2
subsequi iubet. Fabius, ut erat imperatum, adhibita 3
celeritate praesidium ex saltu deiecit magnisque itine-
ribus ad exercitum Afranii contendit.

XXXVIII. Adventu L. Vibullii Rufi, quem a Pom- 1

peio missum in Hispaniam demonstratum est, Afranius
et Petreius et Varro, legati Pompei, quorum unus
Hispaniam citeriorem *tribus legionibus, alter ulteriorem*
a saltu Castulonensi ad Anam duabus legionibus, ter-
tius ab Ana Vettonum agrum Lusitaniamque pari
2 numero legionum obtinebat, officia inter se partiuntur,
uti Petreius ex Lusitania per Vettones cum omnibus
copiis ad Afranium proficiscatur, Varro cum iis, quas
habebat, legionibus omnem ulteriorem Hispaniam tuea-
3 tur. His rebus constitutis equites auxiliaque toti Lu-
sitaniae a Petreio, Celtiberiae, Cantabris barbarisque
omnibus, qui ad Oceanum pertinent, ab Afranio impe-
4 rantur. Quibus coactis celeriter Petreius per Vettones
ad Afranium pervenit, constituuntque communi consilio
bellum ad Ilerdam propter ipsius loci oportunitatem
gerere.

1 XXXVIIII. Erant, ut supra demonstratum est, le-
giones Afranii III, Petrei duae, praeterea scutatae cite-
rioris provinciae et cetratae ulterioris Hispaniae cohortes
circiter LXXX equitumque utriusque provinciae circiter
2 V milia. Caesar legiones in Hispaniam praemiserat
VI; auxilia peditum *X* milia, equitum III milia, *quae*
omnibus superioribus bellis habuerat, et parem ex Gallia
numerum, quem ipse paraverat nominatim ex omnibus
civitatibus nobilissimo et fortissimo quoque evocato;
huc optimi generis hominum ex Aquitanis montanisque,
3 qui Galliam provinciam attingunt, *adiecerat* ..... audie-
rat Pompeium per Mauretaniam cum legionibus iter
in Hispaniam facere confestimque esse venturum. Simul
a tribunis militum centurionibusque mutuas pecunias
4 sumpsit; has exercitui distribuit. Quo facto duas res
consecutus est, quod pignore animos centurionum de-
vinxit et largitione militum voluntates redemit.

1 XXXX. Fabius finitimarum civitatum animos lit-

teris nuntiisque temptabat. In Sicori flumine pontes
effecerat duos distantes inter se milia passum IV.
His pontibus pabulatum mittebat, quod ea, quae citra
flumen fuerant, superioribus diebus consumpserat. Hoc 2
idem fere atque eadem de causa Pompeiani exercitus
duces faciebant, crebroque inter se equestribus proeliis
contendebant. Huc cum cotidiana consuetudine egres- 3
sae pabulatoribus praesidio propiore *ponte* legiones
Fabianae duae flumen transissent impedimentaque et
omnis equitatus sequeretur, subito vi ventorum et
aquae magnitudine pons est interruptus et reliqua
multitudo equitum interclusa. Quo cognito a Petreio 4
et Afranio ex aggere atque cratibus, quae flumine
ferebantur, celeriter suo ponte Afranius, quem oppido
castrisque coniunctum habebat, legiones IV equitatum-
que omnem traiecit duabusque Fabianis occurrit legio-
nibus. Cuius adventu nuntiato L. Plancus, qui legio- 5
nibus praeerat, necessaria re coactus locum capit
superiorem diversamque aciem in duas partes constituit,
ne ab equitatu circumveniri posset. Ita congressus 6
impari numero magnos impetus legionum equitatusque
sustinet. Commisso ab equitibus proelio signa legio- 7
num duarum procul ab utrisque conspiciuntur, quas
C. Fabius ulteriore ponte subsidio nostris miserat
suspicatus fore id, quod accidit, ut duces adversariorum
occasione et beneficio Fortunae ad nostros opprimen-
dos uterentur. Quarum adventu proelium dirimitur ac
suas uterque legiones reducit in castra.

XXXXI. Eo biduo Caesar cum equitibus DCCCC, 1
quos sibi praesidio reliquerat, in castra pervenit. Pons,
qui fuerat tempestate interruptus, paene erat refectus;
hunc noctu perfici iussit. Ipse cognita locorum natura 2
ponti castrisque praesidio sex cohortes relinquit atque
omnia impedimenta et postero die omnibus copiis

triplici instructa acie ad Ilerdam proficiscitur et sub castris Afranii consistit et ibi paulisper sub armis moratus facit aequo loco pugnandi potestatem. Potestate facta Afranius copias educit et in medio colle
3 sub castris constituit. Caesar ubi cognovit per Afranium stare, quominus proelio dimicaretur, ab infimis radicibus montis intermissis circiter passibus CCCC castra
4 facere constituit et, ne in opere faciendo milites repentino hostium incursu exterrerentur atque opere prohiberentur, vallo muniri vetuit, quod eminere et procul videri necesse erat, sed a fronte contra hostem
5 pedum XV fossam fieri iussit. Prima et secunda acies in armis, ut ab initio constituta erat, permanebat; post hos opus in occulto a tertia acie fiebat. Sic omne prius est perfectum opus, quam intellegeretur ab Afra-
6 nio castra muniri. Sub vesperum Caesar intra hanc fossam legiones reducit atque ibi sub armis proxima nocte conquiescit.

1 XXXXII. Postero die omnem exercitum intra fossam continet et, quod longius erat agger petendus, in praesentia similem rationem operis instituit singulaque latera castrorum singulis attribuit legionibus munienda fossasque ad eandem magnitudinem perfici iubet; reliquas legiones in armis expeditas contra hostem consti-
2 tuit. Afranius Petreiusque terrendi causa atque operis impediendi copias suas ad infimas montis radices producunt et proelio lacessunt, neque idcirco Caesar opus intermittit confisus praesidio legionum trium et muni-
3 tione fossae. Illi non diu commorati nec longius ab
4 infimo colle progressi copias in castra reducunt. Tertio die Caesar vallo castra communit, reliquas cohortes, quas in superioribus castris reliquerat, impedimentaque ad se traduci iubet

1 XXXXIII. Erat inter oppidum Ilerdam et proxi-

mum collem, ubi castra Petreius atque Afranius habebant, planities circiter passuum CCC, atque in hoc fere medio spatio tumulus erat paulo editior; quem si occu- 2
pavisset Caesar et communisset, ab oppido et ponte et commeatu omni, quem in oppidum contulerant, se interclusurum adversarios confidebat. Hoc sperans le- 3
giones III ex castris educit acieque in locis idoneis instructa unius legionis antesignanos procurrere atque eum tumulum occupare iubet. Qua re cognita cele- 4
riter, quae in statione pro castris erant Afranii cohortes, breviore itinere ad eundem occupandum locum mittuntur. Contenditur proelio et, quod prius in tu- 5
mulum Afraniani venerant, nostri repelluntur atque aliis submissis subsidiis terga vertere seque ad signa legionum recipere coguntur.

XXXXIIII. Genus erat pugnae militum illorum, 1
ut magno impetu primo procurrerent, audacter locum caperent, ordines suos non magnopere servarent, rari dispersique pugnarent, si premerentur, pedem referre et loco excedere non turpe existimarent, cum Lusitanis 2
reliquisque barbaris *continenter bellum gerentes barbaro* quodam genere pugnae adsuefacti; quod fere fit, quibus quisque in locis miles inveteraverit, ut multum earum regionum consuetudine moveatur. Haec tum ratio no- 3
stros perturbavit insuetos huius generis pugnae; circumiri enim sese ab aperto latere procurrentibus singulis arbitrabantur; ipsi autem suos ordines servare neque ab signis discedere neque sine gravi causa eum locum, quem ceperant, dimitti censuerant oportere. Itaque perturba- 4
tis antesignanis legio, quae in eo cornu constiterat, locum non tenuit atque in proximum collem sese recepit.

XXXXV. Caesar paene omni acie perterrita, quod 1
praeter opinionem consuetudinemque acciderat, cohortatus suos legionem nonam subsidio ducit; hostem in-

triplici instructa acie ad Ilerdam proficiscitur et sub
castris Afranii consistit et ibi paulisper sub armis
moratus facit aequo loco pugnandi potestatem. Pote-
state facta Afranius copias educit et in medio colle
3 sub castris constituit. Caesar ubi cognovit per Afra-
nium stare, quominus proelio dimicaretur, ab infimis
radicibus montis intermissis circiter passibus CCCC castra
4 facere constituit et, ne in opere faciendo milites re-
pentino hostium incursu exterrerentur atque opere
prohiberentur, vallo muniri vetuit, quod eminere et pro-
cul videri necesse erat, sed a fronte contra hostem
5 pedum XV fossam fieri iussit. Prima et secunda acies
in armis, ut ab initio constituta erat, permanebat; post
hos opus in occulto a tertia acie fiebat. Sic omne
prius est perfectum opus, quam intellegeretur ab Afra-
6 nio castra muniri. Sub vesperum Caesar intra hanc
fossam legiones reducit atque ibi sub armis proxima
nocte conquiescit.

1 XXXXII. Postero die omnem exercitum intra fos-
sam continet et, quod longius erat agger petendus, in
praesentia similem rationem operis instituit singulaque
latera castrorum singulis attribuit legionibus munienda
fossasque ad eandem magnitudinem perfici iubet; reli-
quas legiones in armis expeditas contra hostem consti-
2 tuit. Afranius Petreiusque terrendi causa atque operis
impediendi copias suas ad infimas montis radices pro-
ducunt et proelio lacessunt, neque idcirco Caesar opus
intermittit confisus praesidio legionum trium et muni-
3 tione fossae. Illi non diu commorati nec longius ab
4 infimo colle progressi copias in castra reducunt. Tertio
die Caesar vallo castra communit, reliquas cohortes,
quas in superioribus castris reliquerat, impedimentaque
ad se traduci iubet

1 XXXXIII. Erat inter oppidum Ilerdam et proxi-

mum collem, ubi castra Petreius atque Afranius habe-
bant, planities circiter passuum CCC, atque in hoc fere
medio spatio tumulus erat paulo editior; quem si occu- 2
pavisset Caesar et communisset, ab oppido et ponte
et commeatu omni, quem in oppidum contulerant, se
interclusurum adversarios confidebat. Hoc sperans le- 3
giones III ex castris educit acieque in locis idoneis
instructa unius legionis antesignanos procurrere atque
eum tumulum occupare iubet. Qua re cognita cele- 4
riter, quae in statione pro castris erant Afranii cohor-
tes, breviore itinere ad eundem occupandum locum
mittuntur. Contenditur proelio et, quod prius in tu- 5
mulum Afraniani venerant, nostri repelluntur atque
aliis submissis subsidiis terga vertere seque ad signa
legionum recipere coguntur.

XXXXIIII. Genus erat pugnae militum illorum, 1
ut magno impetu primo procurrerent, audacter locum
caperent, ordines suos non magnopere servarent, rari
dispersique pugnarent, si premerentur, pedem referre
et loco excedere non turpe existimarent, cum Lusitanis 2
reliquisque barbaris *continenter bellum gerentes barbaro*
quodam genere pugnae adsuefacti; quod fere fit, quibus
quisque in locis miles inveteraverit, ut multum earum
regionum consuetudine moveatur. Haec tum ratio no- 3
stros perturbavit insuetos huius generis pugnae; circum-
iri enim sese ab aperto latere procurrentibus singulis
arbitrabantur; ipsi autem suos ordines servare neque ab
signis discedere neque sine gravi causa eum locum, quem
ceperant, dimitti censuerant oportere. Itaque perturba- 4
tis antesignanis legio, quae in eo cornu constiterat,
locum non tenuit atque in proximum collem sese recepit.

XXXXV. Caesar paene omni acie perterrita, quod 1
praeter opinionem consuetudinemque acciderat, cohor-
tatus suos legionem nonam subsidio ducit; hostem in-

solenter atque acriter nostros insequentem supprimit
rursusque terga vertere seque ad oppidum Ilerdam
2 recipere et sub muro consistere cogit. Sed nonae le-
gionis milites elati studio, dum sarcire acceptum detri-
mentum volunt, temere insecuti longius fugientes in
locum iniquum progrediuntur et sub montem, in quo
3 erat oppidum positum Ilerda, succedunt. Hinc se re-
cipere cum vellent, rursus illi ex loco superiore nostros
4 premebant. Praeruptus locus erat, utraque ex parte
derectus, ac tantum in latitudinem patebat, ut tres
instructae cohortes eum locum explerent, ut neque
subsidia a lateribus submitti neque equites laboranti-
5 bus usui esse possent. Ab oppido autem declivis locus
tenui fastigio vergebat in longitudinem passus circiter
6 CCCC. Hac nostris erat receptus, quod eo incitati
studio inconsultius processerant; hoc pugnabatur loco
et propter angustias iniquo et, quod sub ipsis radici-
bus montis constiterant, ut nullum frustra telum in
eos mitteretur. Tamen virtute et patientia nitebantur
7 atque omnia vulnera sustinebant. Augebantur illis
copiae, atque ex castris cohortes per oppidum crebro
8 submittebantur, ut integri defessis succederent. Hoc
idem Caesar facere cogebatur, ut submissis in eundem
locum cohortibus defessos reciperet.

1 XXXXVI. Hoc cum esset modo pugnatum conti-
nenter horis quinque nostrique gravius a multitudine
premerentur, consumptis omnibus telis gladiis destrictis
impetum adversus montem in cohortes faciunt paucis-
2 que deiectis reliquos sese convertere cogunt. Submotis
sub murum cohortibus ac nonnulla parte propter ter-
rorem in oppidum compulsis facilis est nostris recep-
3 tus datus. Equitatus autem noster ab utroque latere,
etsi deiectis atque inferioribus locis constiterat, tamen
summa in iugum virtute conititur atque inter duas

acies perequitans commodiorem ac tutiorem nostris
receptum dat. Ita vario certamine pugnatum est. Nostri 4
in primo congressu circiter LXX ceciderunt, in his Q.
Fulginius ex primo hastato legionis XIV, qui propter
eximiam virtutem ex inferioribus ordinibus in eum
locum pervenerat; vulnerantur amplius DC. Ex Afra- 5
nianis interficiuntur T. Caecilius, primi pili centurio,
et praeter eum centuriones IV, milites amplius CC.

XXXXVII. Sed haec eius diei praefertur opinio, ut 1
se utrique superiores discessisse existimarent: Afra- 2
niani, quod cum esse omnium iudicio inferiores vide-
rentur, comminus tam diu stetissent et nostrorum
impetum sustinuissent et initio locum tumulumque te-
nuissent, quae causa pugnandi fuerat, et nostros primo
congressu terga vertere coëgissent; nostri autem, quod 3
iniquo loco atque impari congressi numero quinque horis
proelium sustinuissent, quod montem gladiis destrictis
ascendissent, quod ex loco superiore terga vertere ad-
versarios coëgissent atque in oppidum compulissent. Illi 4
eum tumulum, pro quo pugnatum est, magnis operi-
bus muniverunt et praesidium ibi posuerunt.

XXXXVIII. Accidit etiam repentinum incommodum 1
biduo, quo haec gesta sunt. Tanta enim tempestas
cooritur, ut numquam illis locis maiores aquas fuisse
constaret. Tum autem ex omnibus montibus nives 2
proluit ac summas ripas fluminis superavit pontesque
ambos, quos C. Fabius fecerat, uno die interrupit. Quae 3
res magnas difficultates exercitui Caesaris attulit. Castra
enim, ut supra demonstratum est, cum essent inter
flumina duo, Sicorim et Cingam, spatio milium XXX, neu-
trum horum transiri poterat, necessarioque omnes his
angustiis continebantur. Neque civitates, quae ad Cae- 4
saris amicitiam accesserant, frumentum supportare
neque ii, qui pabulatum longius progressi erant, inter-

clusi fluminibus reverti neque maximi commeatus, qui ex Italia Galliaque veniebant, in castra pervenire po-
5 terant. Tempus erat autem difficillimum, quo neque frumenta in acervis erant neque multum a maturitate aberant, et civitates exinanitae, quod Afranius paene omne frumentum ante Caesaris adventum Ilerdam convexerat, reliqui si quid fuerat, Caesar superioribus
6 diebus consumpserat; pecora, quod secundum poterat esse inopiae subsidium, propter bellum finitimae civi-
7 tates longius removerant. Qui erant pabulandi aut frumentandi causa progressi, hos levis armaturae Lusitani peritique earum regionum cetrati citerioris Hispaniae consectabantur; quibus erat proclive tranare flumen, quod consuetudo eorum omnium est, ut sine utribus ad exercitum non eant.

1 XXXXVIIII. At exercitus Afranii omnium rerum abundabat copia. Multum erat frumentum provisum et convectum superioribus temporibus, multum ex omni provincia comportabatur; magna copia pabuli suppe-
2 tebat. Harum omnium rerum facultates sine ullo periculo pons Ilerdae praebebat et loca trans flumen integra, quo omnino Caesar adire non poterat.

1 L. Hae permanserunt aquae dies complures. Conatus est Caesar reficere pontes, sed nec magnitudo fluminis permittebat neque ad ripam dispositae cohortes
2 adversariorum perfici patiebantur; quod illis prohibere erat facile cum ipsius fluminis natura atque aquae magnitudine, tum quod ex totis ripis in unum atque angustum
3 locum tela iaciebantur; atque erat difficile eodem tempore rapidissimo flumine opera perficere et tela vitare.

1 LI. Nuntiatur Afranio magnos commeatus, qui iter habebant ad Caesarem, ad flumen constitisse. Venerant eo sagittarii ex Rutenis, equites ex Gallia cum multis carris magnisque impedimentis, ut fert Gallica

consuetudo. Erant praeterea cuiusque generis homi- 2
num milia circiter VI cum servis liberisque; sed nullus ordo, nullum imperium certum, cum suo quisque consilio uteretur atque omnes sine timore iter facerent usi superiorum temporum atque itinerum licentia. Erant 3
complures honesti adulescentes, senatorum filii et ordinis equestris; erant legationes civitatum; erant legati Caesaris. Hos omnes flumina continebant. Ad hos 4
opprimendos cum omni equitatu tribusque legionibus Afranius de nocte proficiscitur imprudentesque ante missis equitibus adgreditur. Celeriter sese tamen Galli equites expediunt proeliumque committunt. Ii, dum 5
pari certamine res geri potuit, magnum hostium numerum pauci sustinuerunt; sed ubi signa legionum adpropinquare coeperunt, paucis amissis sese in proximos montes conferunt. Hoc pugnae tempus magnum attu- 6
lit nostris ad salutem momentum; nacti enim spatium se in loca superiora receperunt. Desiderati sunt eo die sagittarii circiter CC, equites pauci, calonum atque impedimentorum non magnus numerus.

LII. His tum omnibus *rebus* annona crevit; quae 1
fere res non solum inopia praesenti, sed etiam futuri temporis timore ingravescere consuevit. Iamque ad 2
denarios L in singulos modios annona pervenerat, et militum vires inopia frumenti deminuerat, atque incommoda in dies augebantur; et tam paucis diebus 3
magna erat rerum facta commutatio ac se Fortuna inclinaverat, ut nostri magna inopia necessariarum rerum conflictarentur, illi omnibus abundarent rebus superioresque haberentur. Caesar iis civitatibus, quae ad eius 4
amicitiam accesserant, quod minor erat frumenti copia, pecus imperabat; calones ad longinquiores civitates dimittebat; ipse praesentem inopiam, quibus poterat subsidiis, tutabatur.

1 LIII. Haec Afranius Petreiusque et eorum amici
pleniora etiam atque uberiora Romam ad suos perscri-
bebant. Multa rumor adfingebat, ut paene bellum
2 confectum videretur. Quibus litteris nuntiisque Romam
perlatis magni domum concursus ad Afranium magnae-
que gratulationes fiebant; multi ex Italia ad Cn. Pom-
peium proficiscebantur, alii, ut principes talem nuntium
attulisse, alii, ne eventum belli exspectasse aut ex om-
nibus novissimi venisse viderentur.

1 LIIII. Cum in his angustiis res esset atque omnes
viae ab Afranianis militibus equitibusque obsiderentur
nec pontes perfici possent, imperat militibus Caesar,
ut naves faciant, cuius generis eum superioribus annis
2 usus Britanniae docuerat. Carinae ac prima statumina
ex levi materia fiebant; reliquum corpus navium vimi-
3 nibus contextum coriis integebatur. Has perfectas car-
ris iunctis devehit noctu milia passuum a castris XXII
militesque his navibus flumen transportat continen-
4 temque ripae collem improviso occupat. Hunc celeriter,
priusquam ab adversariis sentiatur, communit. Huc
legionem postea traicit atque ex utraque parte pontem
5 institutum biduo perficit. Ita commeatus et, qui fru-
mentandi causa processerant, tuto ad se recipit et rem
frumentariam expedire incipit.

1 LV. Eodem die equitum magnam partem flumen
traiecit. Qui inopinantes pabulatores et sine ullo dissi-
patos timore adgressi magnum numerum iumentorum
atque hominum intercipiunt cohortibusque cetratis sub-
sidio missis scienter in duas partes sese distribuunt,
alii ut praedae praesidio sint, alii ut venientibus resi-
2 stant atque eos propellant, unamque cohortem, quae
temere ante ceteras extra aciem procurrerat, seclusam
ab reliquis circumveniunt atque interficiunt incolumesque
cum magna praeda eodem ponte in castra revertuntur.

LVI. Dum haec ad Ilerdam geruntur, Massilienses 1
usi L. Domitii consilio naves longas expediunt numero
XVII, quarum erant XI tectae. Multa huc minora navi- 2
gia addunt, ut ipsa multitudine nostra classis terreatur.
Magnum numerum sagittariorum, magnum Albicorum,
de quibus supra demonstratum est, imponunt atque
hos praemiis pollicitationibusque incitant. Certas sibi 3
deposcit naves Domitius atque has colonis pastoribus-
que, quos secum adduxerat, complet. Sic omnibus 4
rebus instructa classe magna fiducia ad nostras naves
procedunt, quibus praeerat D. Brutus. Hae ad insulam,
quae est contra Massiliam, stationes obtinebant.

LVII. Erat multo inferior numero navium Brutus; 1
sed electos ex omnibus legionibus fortissimos viros,
antesignanos, centuriones, Caesar ei classi attribuerat,
qui sibi id muneris depoposcerant. Hi manus ferreas 2
atque harpagones paraverant magnoque numero pilo-
rum, tragularum reliquorumque telorum se instruxerant.
Ita cognito hostium adventu suas naves ex portu edu-
cunt, cum Massiliensibus confligunt. Pugnatum est 3
utrimque fortissime atque acerrime; neque multum
Albici nostris virtute cedebant, homines asperi et mon-
tani et exercitati in armis; atque hi modo digressi *a* 4
Massiliensibus recentem eorum pollicitationem animis
continebant, pastoresque Domitii spe libertatis excitati
sub oculis domini suam probare operam studebant.

LVIII. Ipsi Massilienses et celeritate navium et 1
scientia gubernatorum confisi nostros eludebant impe-
tusque eorum excipiebant et, quoad licebat, latiore aut
spatio producta longius acie circumvenire nostros aut
pluribus navibus adoriri singulas aut remos transcur-
rentes detergere, si possent, contendebant; cum propius 2
erat ventum, necessario ab scientia gubernatorum atque
artificiis ad virtutem montanorum confugiebant. *Nostri* 3

cum minus exercitatis remigibus minusque peritis gubernatoribus utebantur, qui repente ex onerariis navibus erant producti nequedum etiam vocabulis armamentorum cognitis, tum etiam tarditate et gravitate navium impediebantur; factae enim subito ex humida materia
4 non eundem usum celeritatis habebant. Itaque dum locus comminus pugnandi daretur, aequo animo singulas binis navibus obiciebant atque iniecta manu ferrea et retenta utraque navi diversi pugnabant atque in hostium naves transcendebant et magno numero Albicorum et pastorum interfecto partem navium deprimunt, nonnullas cum hominibus capiunt, reliquas in portum
5 compellunt. Eo die naves Massiliensium Domitiique sunt captae VI, intereunt IX.

1 LVIIII. Hoc proelium Caesari ad Ilerdam nuntiatur; simul perfecto ponte celeriter Fortuna mutatur.
2 Illi perterriti virtute equitum minus libere, minus audacter vagabantur; alii non longo a castris progressi spatio, ut celerem receptum haberent, angustius pabulabantur, alii longiore circuitu custodias stationesque equitum vitabant, at aliquo accepto detrimento aut procul equitatu viso ex medio itinere proiectis sarcinis
3 refugiebant. Postremo et plures intermittere dies et praeter consuetudinem omnium noctu instituerant pabulari.

1 LX. Interim Oscenses et Calagurritani, qui erant tum Oscensibus contributi, mittunt ad eum legatos
2 seseque imperata facturos pollicentur. Hos Tarraconenses et Iacetani et Ausetani et paucis post diebus Illurgavonenses, qui flumen Hiberum attingunt, se-
3 quuntur. Petit ab his omnibus, ut se frumento iuvent. Pollicentur atque omnibus undique conquisitis iumen-
4 tis in castra deportant. Transit etiam cohors Illurgavonensis ad eum cognito civitatis consilio et signa ex

statione transfert. [Magna celeriter commutatio rerum.] 5
Perfecto ponte, magnis quinque civitatibus ad amicitiam adiunctis, expedita re frumentaria, exstinctis rumoribus de auxiliis legionum, quae cum Pompeio per Mauretaniam venire dicebantur, multae longinquiores civitates ab Afranio desciscunt et Caesaris amicitiam sequuntur

LXI. Quibus rebus perterritis animis adversariorum 1
Caesar, ne semper magno circuitu per pontem equitatus esset mittendus, nactus idoneum locum, fossas pedum XXX in latitudinem complures facere instituit, quibus partem aliquam Sicoris averteret vadumque in eo flumine efficeret. His paene effectis magnum in 2
timorem Afranius Petreiusque perveniunt, ne omnino frumento pabuloque intercluderentur, quod multum Caesar equitatu valebat. Itaque constituunt illis locis excedere et in Celtiberiam bellum transferre. Huic 3
consilio subfragabatur etiam illa res, quod ex duobus contrariis generibus quae superiore bello cum Sertorio steterant civitates, victae nomen atque imperium absentis Pompei timebant, quae in amicitia manserant, magnis adfectae beneficiis eum diligebant, Caesaris autem erat in barbaris nomen obscurius. Hic magnos 4
equitatus magnaque auxilia exspectabant et suis locis bellum in hiemem ducere cogitabant. Hoc inito consilio 5
toto flumine Hibero naves conquiri et Octogesam adduci iubent. Id erat oppidum positum ad Hiberum miliaque passuum a castris aberat XXX. Ad eum locum 6
fluminis navibus iunctis pontem imperant fieri legionesque duas flumen Sicorim traducunt castraque muniunt vallo pedum XII.

LXII. Qua re per exploratores cognita summo 1
labore militum Caesar continuato diem noctemque opere in flumine avertendo huc iam deduxerat rem, ut equi-

tes, etsi difficulter atque aegre fiebat, possent tamen
2 atque auderent flumen transire, pedites vero tantum-
modo humeris ac summo pectore exstarent et cum
altitudine aquae tum etiam rapiditate fluminis ad trans-
3 eundum impedirentur. Sed tamen eodem fere tempore
pons in Hibero prope effectus nuntiabatur et in Sicori
vadum reperiebatur.

1 LXIII. Iam vero eo magis illi maturandum iter
existimabant. Itaque duabus auxiliaribus cohortibus
Ilerdae praesidio relictis omnibus copiis Sicorim trans-
eunt et cum duabus legionibus, quas superioribus diebus
2 traduxerant, castra coniungunt. Relinquebatur Caesari
nihil, nisi uti equitatu agmen adversariorum male habe-
ret et carperet. Pons enim ipsius magnum circuitum
habebat, ut multo breviore itinere illi ad Hiberum
3 pervenire possent. Equites ab eo missi flumen transeunt
et, cum de tertia vigilia Petreius atque Afranius castra
movissent, repente sese ad novissimum agmen osten-
dunt et magna multitudine circumfusa morari atque
iter impedire incipiunt.

1 LXIIII. Prima luce ex superioribus locis, quae
Caesaris castris erant coniuncta, cernebatur equitatus
nostri proelio novissimos illorum premi vehementer
ac nonnumquam subsistere extremum agmen atque
interrumpi, alias inferri signa et universarum cohor-
tium impetu nostros propelli, dein rursus conversos
2 insequi. Totis vero castris milites circulari et dolere
hostem ex manibus dimitti, bellum non necessario lon-
gius duci, centurionesque tribunosque militum adire
atque obsecrare, ut per eos Caesar certior fieret, ne
labori suo neu periculo parceret; paratos esse sese,
posse et audere ea transire flumen, qua traductus esset
3 equitatus. Quorum studio et vocibus excitatus Caesar,
etsi timebat tantae magnitudini fluminis exercitum

obicere, conandum tamen atque experiendum iudicat.
Itaque infirmiores milites ex omnibus centuriis deligi 4
iubet, quorum aut animus aut vires videbantur susti-
nere non posse. Hos cum legione una praesidio castris 5
relinquit; reliquas legiones expeditas educit magno-
que numero iumentorum in flumine supra atque infra
constituto traducit exercitum. Pauci ex his militibus 6
ablati flumine ab equitatu excipiuntur ac sublevantur;
interit tamen nemo. Traducto incolumi exercitu copias
instruit triplicemque aciem ducere incipit. Ac tantum 7
fuit in militibus studii, ut milium VI ad iter addito
circuitu magnaque fluminis ad vadum mora interposita
eos, qui de tertia vigilia exissent, ante horam diei
IX consequerentur.

LXV. Quos ubi Afranius procul visos cum Petreio 1
conspexit, nova re perterritus locis superioribus con-
sistit aciemque instruit. Caesar in campis exercitum 2
reficit, ne defessum proelio obiciat; rursus conantes
progredi insequitur et moratur. Illi necessario matu- 3
rius, quam constituerant, castra ponunt. Suberant
enim montes atque a milibus passuum V itinera diffi-
cilia atque angusta excipiebant. Hos montes intrare 4
cupiebant, ut equitatum effugerent Caesaris praesidiis-
que in angustiis conlocatis exercitum itinere prohi-
berent, ipsi sine periculo ac timore Hiberum copias
traducerent. Quod fuit illis conandum atque omni 5
ratione efficiendum; sed totius diei pugna atque itineris
labore defessi rem in posterum diem distulerunt. Cae-
sar quoque in proximo colle castra ponit.

LXVI. Media circiter nocte iis, qui aquandi causa 1
longius a castris processerant, ab equitibus correptis
fit ab his certior Caesar duces adversariorum silentio
copias castris educere. Quo cognito signum dari iubet
et vasa militari more conclamari. Illi exaudito clamore 2

veriti ne noctu impediti sub onere confligere cogerentur aut ne ab equitatu Caesaris in angustiis tenerentur, iter supprimunt copiasque in castris continent.
3 Postero die Petreius cum paucis equitibus occulte ad exploranda loca proficiscitur. Hoc idem fit ex castris Caesaris. Mittitur L. Decidius Saxa cum paucis, qui
4 loci naturam perspiciat. Uterque idem suis renuntiat: v milia passuum proxima intercedere itineris campestris, inde excipere loca aspera et montuosa; qui prior has angustias occupaverit, ab hoc hostem prohiberi nihil esse negotii.

1 LXVII. Disputatur in consilio a Petreio atque Afranio et tempus profectionis quaeritur. Plerique censebant, ut noctu iter facerent; posse prius ad angustias
2 veniri, quam sentiretur. Alii, quod pridie noctu conclamatum esset in Caesaris castris, argumenti sumebant
3 loco non posse clam exiri. Circumfundi noctu equitatum Caesaris atque omnia loca atque itinera obsidere; nocturnaque proelia esse vitanda, quod perterritus miles in civili dissensione timori magis quam
4 religioni consulere consueverit. At luce multum posse pudorem omnium *sub* oculis, multum etiam tribunorum militum et centurionum praesentiam adferre; quibus re-
5 bus coerceri milites et in officio contineri soleant. Quare omni ratione esse interdiu perrumpendum; etsi aliquo accepto detrimento, tamen summa exercitus salva locum,
6 quem petant, capi posse. Haec vincit in consilio sententia, et prima luce postridie constituunt proficisci.

1 LXVIII. Caesar exploratis regionibus albente caelo omnes copias castris educit magnoque circuitu nullo certo itinere exercitum ducit. Namque itinera, quae ad Hiberum atque Octogesam pertinebant, castris ho-
2 stium oppositis tenebantur. Ipsi erant transcendendae valles maximae ac difficillimae, saxa multis locis prae-

rupta iter impediebant, ut arma per manus necessario traderentur militesque inermes sublevatique alii ab aliis magnam partem itineris conficerent. Sed hunc laborem 3
recusabat nemo, quod eum omnium laborum finem fore existimabant, si hostem Hibero intercludere et frumento prohibere potuissent.

LXVIIII. Ac primo Afraniani milites visendi causa 1
laeti ex castris procurrebant contumeliosisque vocibus prosequebantur nostros: necessarii victus inopia coactos fugere atque ad Ilerdam reverti. Erat enim iter a proposito diversum, contrariamque in partem iri videbatur. Duces vero eorum consilium suum laudibus 2
ferebant, quod se castris tenuissent; multumque eorum opinionem adiuvabat, quod sine iumentis impedimentisque ab Ilerda profectos videbant, ut non posse inopiam diutius sustinere confiderent. Sed ubi paulatim retor- 3
queri agmen ad dextram conspexerunt iamque primos superare regionem castrorum animadverterunt, nemo erat adeo tardus aut fugiens laboris, quin statim castris exeundum atque occurrendum putaret. Concla- 5
matur ad arma, atque omnes copiae paucis praesidio relictis cohortibus exeunt rectoque ad Hiberum itinere contendunt.

LXX. Erat in celeritate omne positum certamen, 1
utri prius angustias montesque occuparent; sed exercitum Caesaris viarum difficultates tardabant, Afranii copias equitatus Caesaris insequens morabatur. Res 2
tamen ab Afranianis huc erat necessario deducta, ut, si priores montes, quos petebant, attigissent, ipsi periculum vitarent, impedimenta totius exercitus cohortesque in castris relictas servare non possent; quibus interclusis exercitu Caesaris auxilium ferri nulla ratione poterat. Confecit prior iter Caesar atque ex magnis 3
rupibus nactus planitiem in hac contra hostem aciem

instruit. Afranius, cum ab equitatu novissimum agmen
premeretur et ante se hostem videret, collem quendam
4 nactus ibi constitit. Ex eo loco IV cetratorum cohor-
tes in montem, qui erat in conspectu omnium excel-
sissimus, mittit. Hunc magno cursu concitatos iubet
occupare, eo consilio, uti ipse eodem omnibus copiis
contenderet et mutato itinere iugis Octogesam perve-
5 niret. Hunc cum obliquo itinere cetrati peterent, con-
spicatus equitatus Caesaris in cohortes impetum facit;
nec minimam partem temporis equitum vim cetrati
sustinere potuerunt omnesque ab eis circumventi in
conspectu utriusque exercitus interficiuntur.

1 LXXI. Erat occasio bene gerendae rei. Neque vero
id Caesarem fugiebat tanto sub oculis accepto detri-
mento perterritum exercitum sustinere non posse, prae-
sertim circumdatum undique equitatu, cum in loco
aequo atque aperto confligeretur; idque ex omnibus
2 partibus ab eo flagitabatur. Concurrebant legati, cen-
turiones tribunique militum: ne dubitaret proelium
committere. Omnium esse militum paratissimos animos.
3 Afranianos contra multis rebus summi timoris signa
misisse: quod suis non subvenissent, quod de colle non
decederent, quod vix equitum incursus sustinerent con-
latisque in unum locum signis conferti neque ordines
4 neque signa servarent. Quod si iniquitatem loci time-
ret, datum iri tamen alio quo loco pugnandi facultatem,
quod certe inde decedendum esset Afranio nec sine
aqua permanere posset.

1 LXXII. Caesar in eam spem venerat se sine pugna
et sine vulnere suorum rem conficere posse, quod re
2 frumentaria adversarios interclusisset. Cur etiam se-
cundo proelio aliquos ex suis amitteret? cur vulnerari
pateretur optime meritos de se milites? cur denique
Fortunam periclitaretur? praesertim cum non minus

esset imperatoris consilio superare quam gladio. Move- 3
batur etiam misericordia civium, quos interficiendos
videbat; quibus salvis atque incolumibus rem obtinere
malebat. Hoc consilium Caesaris plerisque non pro- 4
babatur; milites vero palam inter se loquebantur, quo-
niam talis occasio victoriae dimitteretur, etiam cum
vellet Caesar, sese non esse pugnaturos. Ille in sua
sententia perseverat et paulum ex eo loco degreditur,
ut timorem adversariis minuat. Petreius atque Afra- 5
nius oblata facultate in castra sese referunt. Caesar
praesidiis in montibus dispositis omni ad Hiberum
intercluso itinere, quam proxime potest hostium castris,
castra communit.

LXXIII. Postero die duces adversariorum pertur- 1
bati, quod omnem rei frumentariae fluminisque Hiberi
spem dimiserant, de reliquis rebus consultabant. Erat 2
unum iter, Ilerdam si reverti vellent, alterum, si Tarra-
conem peterent. Haec consiliantibus eis nuntiantur
aquatores ab equitatu premi nostro. Qua re cognita 3
crebras stationes disponunt equitum et cohortium ala-
riarum legionariasque intericiunt cohortes vallumque
ex castris ad aquam ducere incipiunt, ut intra muni-
tionem et sine timore et sine stationibus aquari pos-
sent. Id opus inter se Petreius atque Afranius par- 4
tiuntur ipsique perficiendi operis causa longius progre-
diuntur.

LXXIIII. Quorum discessu liberam nacti milites 1
conloquiorum facultatem vulgo procedunt, et quem
quisque in castris notum aut municipem habebat, con-
quirit atque evocat. Primum agunt gratias omnes om- 2
nibus, quod sibi perterritis pridie pepercissent; eorum
se beneficio vivere. Dein de imperatoris fide quaerunt,
rectene se illi sint commissuri, et, quod non ab initio
fecerint armaque quod cum hominibus necessariis et

3 consanguineis contulerint, queruntur. His provocati
sermonibus fidem ab imperatore de Petrei atque Afranii
vita petunt, ne quod in se scelus concepisse neu suos
prodidisse videantur. Quibus confirmatis rebus se sta-
tim signa translaturos confirmant legatosque de pace
primorum ordinum centuriones ad Caesarem mittunt.
4 Interim alii suos in castra invitandi causa adducunt,
alii ab suis abducuntur, adeo ut una castra iam facta
ex binis viderentur; compluresque tribuni militum et
centuriones ad Caesarem veniunt seque ei commendant.
5 Idem hoc fit a principibus Hispaniae, quos illi evoca-
verant et secum in castris habebant obsidum loco. Hi
suos notos hospitesque quaerebant, per quem quisque
eorum aditum commendationis haberet ad Caesarem.
6 Afranii etiam filius adulescens de sua ac parentis sui
salute cum Caesare per Sulpicium legatum agebat.
7 Erant plena laetitia et gratulatione omnia et eorum,
qui tanta pericula vitasse, et eorum, qui sine vulnere
tantas res confecisse videbantur, magnumque fructum
suae pristinae lenitatis omnium iudicio Caesar ferebat,
consiliumque eius a cunctis probabatur.

1 LXXV. Quibus rebus nuntiatis Afranius ab insti-
tuto opere discedit seque in castra recipit, sic paratus,
ut videbatur, ut, quicumque accidisset casus, hunc
2 quieto et aequo animo ferret. Petreius vero non deserit
sese. Armat familiam; cum hac et praetoria cohorte
cetratorum barbarisque equitibus paucis, beneficiariis
suis, quos suae custodiae causa habere consueverat,
improviso ad vallum advolat, conloquia militum inter-
rumpit, nostros repellit a castris, quos deprehendit, in-
3 terficit. Reliqui coëunt inter se et repentino periculo
exterriti sinistras sagis involvunt gladiosque destrin-
gunt atque ita se a cetratis equitibusque defendunt
castrorum propinquitate confisi seque in castra reci-

piunt et ab iis cohortibus, quae erant in statione ad
portas, defenduntur.

LXXVI. Quibus rebus confectis flens Petreius ma- 1
nipulos circumit militesque appellat, neu se neu Pom-
peium absentem imperatorem suum adversariis ad
supplicium tradant, obsecrat. Fit celeriter concursus 2
in praetorium. Postulat, ut iurent omnes se exercitum
ducesque non deserturos neque prodituros neque sibi
separatim a reliquis consilium capturos. Princeps in 3
haec verba iurat ipse; idem iusiurandum adigit Afra-
nium; subsequuntur tribuni militum centurionesque;
centuriatim producti milites idem iurant. Edicunt, 4
penes quem quisque sit Caesaris miles, ut producat:
productos palam in praetorio interficiunt. Sed pleros-
que ii, qui receperant, celant noctuque per vallum
emittunt. Sic terror oblatus a ducibus, crudelitas in 5
supplicio, nova religio iurisiurandi spem praesentis
deditionis sustulit mentesque militum convertit et rem
ad pristinam belli rationem redegit.

LXXVII. Caesar, qui milites adversariorum in 1
castra per tempus conloquii venerant, summa diligentia
conquiri et remitti iubet. Sed ex numero tribunorum 2
militum centurionumque nonnulli sua voluntate apud
eum remanserunt. Quos ille postea magno in honore
habuit; centuriones in priores ordines, equites Romanos
in tribunicium restituit honorem.

LXXVIII Premebantur Afraniani pabulatione, aqua- 1
bantur aegre. Frumenti copiam legionarii nonnullam
habebant, quod dierum XVII ab Ilerda frumentum iussi
erant efferre, cetrati auxiliaresque nullam, quorum erant
et facultates ad parandum exiguae et corpora insueta
ad onera portanda. Itaque magnus eorum cotidie 2
numerus ad Caesarem perfugiebat. In his erat angustiis
res. Sed ex propositis consiliis duobus explicitius vide-

batur Ilerdam reverti, quod ibi paulum frumenti reli-
querant. Ibi se reliquum consilium explicaturos con-
3 fidebant. Tarraco aberat longius; quo spatio plures
rem posse casus recipere intellegebant. Hoc probato
4 consilio ex castris proficiscuntur. Caesar equitatu prae-
misso, qui novissimum agmen carperet atque impediret,
ipse cum legionibus subsequitur. Nullum intercedebat
tempus, quin extremi cum equitibus proeliarentur.

1 LXXVIIII. Genus erat hoc pugnae. Expeditae
cohortes novissimum agmen claudebant † pluresque in
2 locis campestribus subsistebant. Si mons erat ascen-
dendus, facile ipsa loci natura periculum repellebat,
quod ex locis superioribus, qui antecesserant, suos
3 ascendentes protegebant; cum vallis aut locus declivis
suberat neque ii, qui antecesserant, morantibus opem
ferre poterant, equites vero ex loco superiore in aversos
4 tela coiciebant, tum magno erat in periculo res. Relin-
quebatur, ut cum eiusmodi locis esset adpropinquatum,
legionum signa consistere iuberent magnoque impetu
equitum vim repellerent, eo submoto repente incitati
cursu sese in valles universi demitterent atque ita
transgressi rursus in locis superioribus consisterent.
5 Nam tantum ab equitum suorum auxiliis aberant, quo-
rum numerum habebant magnum, ut eos superioribus
perterritos proeliis in medium reciperent agmen ultro-
que eos tuerentur; quorum nulli ex itinere excedere
licebat, quin ab equitatu Caesaris exciperetur.

1 LXXX. Tali dum pugnatur modo, lente atque pau-
latim proceditur crebroque, ut sint auxilio suis, subsi-
2 stunt; ut tum accidit. Milia enim progressi IV vehe-
mentiusque peragitati ab equitatu montem excelsum
capiunt ibique una fronte contra hostem castra muniunt
3 neque iumentis onera deponunt. Ubi Caesaris castra
posita tabernaculaque constituta et dimissos equites

pabulandi causa animadverterunt, sese subito proripiunt
hora circiter sexta eiusdem diei et spem nacti morae
discessu nostrorum equitum iter facere incipiunt. Qua 4
re animadversa Caesar relictis *impedimentis cum* legio-
nibus subsequitur, praesidio paucas cohortes relinquit;
hora X subsequi, pabulatores equitesque revocari iubet.
Celeriter equitatus ad cotidianum itineris officium re-
vertitur. Pugnatur acriter ad novissimum agmen, adeo 5
ut paene terga convertant, compluresque milites, etiam
nonnulli centuriones, interficiuntur. Instabat agmen
Caesaris atque universum imminebat.

LXXXI. Tum vero neque ad explorandum idoneum 1
locum castris neque ad progrediendum data facultate
consistunt necessario et procul ab aqua et natura
iniquo loco castra ponunt. Sed isdem de causis Caesar, 2
quae supra sunt demonstratae, amplius proelio non
lacessit; at eo die tabernacula statui passus non est,
quo paratiores essent ad insequendum omnes, sive noctu
sive interdiu erumperent. Illi animadverso vitio castro- 3
rum tota nocte munitiones proferunt castraque castris
convertunt. Hoc idem postero die a prima luce faciunt
totumque in ea re diem consumunt. Sed quantum 4
opere processerant et castra protulerant, tanto aberant
ab aqua longius, et praesenti malo aliis malis remedia
dabantur. Prima nocte aquandi causa nemo egreditur 5
ex castris; proximo die praesidio in castris relicto uni-
versas ad aquam copias educunt, pabulatum emittitur
nemo. His eos suppliciis male haberi Caesar et neces- 6
sariam subire deditionem quam proelio decertare male-
bat. Conatur tamen eos vallo fossaque circummunire,
ut quam maxime repentinas eorum eruptiones demo-
retur; quo necessario descensuros existimabat. Illi et 7
inopia pabuli adducti et quo essent ad iter expeditiores,
omnia sarcinaria iumenta interfici iubent.

1 LXXXII. In his operibus consiliisque biduum con-
sumitur; tertio die magna iam pars operis Caesaris
processerat. Illi impediendae reliquae munitionis causa
hora circiter IX signo dato legiones educunt aciem-
2 que sub castris instruunt. Caesar ab opere legiones
revocat, equitatum omnem convenire iubet, aciem in-
struit; contra opinionem enim militum famamque om-
nium videri proelium defugisse magnum detrimen-
3 tum adferebat. Sed eisdem de causis, quae sunt
cognitae, quominus dimicare vellet, movebatur, atque
hoc etiam magis, quod spatii brevitas etiam in fugam
coniectis adversariis non multum ad summam victo-
4 riae iuvare poterat. Non enim amplius pedum mili-
bus duobus a castris castra distabant. Hinc duas par-
tes acies occupabant duae; tertia vacabat ad incur-
5 sum atque impetum militum relicta. Si proelium
committeretur, propinquitas castrorum celerem supe-
ratis ex fuga receptum dabat. Hac de causa consti-
tuerat signa inferentibus resistere, prior proelio non
lacessere.

1 LXXXIII. Acies erat Afraniana duplex legionum
V, tertium in subsidiis locum alariae cohortes obtine-
2 bant; Caesaris triplex; sed primam aciem quaternae
cohortes ex V legionibus tenebant, has subsidiariae
ternae et rursus aliae totidem suae cuiusque legionis
subsequebantur; sagittarii funditoresque media contine-
3 bantur acie, equitatus latera cingebat. Tali instructa
acie tenere uterque propositum videbatur: Caesar, ut
nisi coactus proelium non committeret, ille, ut opera
Caesaris impediret. Producitur tamen res aciesque ad
solis occasum continentur; inde utrique in castra disce-
4 dunt. Postero die munitiones institutas Caesar parat
perficere; illi vadum fluminis Sicoris temptare, si trans-
5 ire possent. Qua re animadversa Caesar Germanos

levis armaturae equitumque partem flumen traicit cre-
brasque in ripis custodias disponit.

LXXXIIII. Tandem omnibus rebus obsessi quar- 1
tum iam diem sine pabulo retentis iumentis, aquae,
lignorum, frumenti inopia, conloquium petunt et id, si
fieri possit, semoto a militibus loco. Ubi id a Cae- 2
sare negatum et, palam si conloqui vellent, concessum
est, datur obsidis loco Caesari filius Afranii. Venitur
in eum locum, quem Caesar delegit. Audiente utro- 3
que exercitu loquitur Afranius: Non esse aut ipsis aut
militibus suscensendum, quod fidem erga imperatorem
suum Cn. Pompeium conservare voluerint. Sed satis 4
iam fecisse officio satisque supplicii tulisse perpessos
omnium rerum inopiam; nunc vero paene ut feras cir-
cummunitos prohiberi aqua, prohiberi ingressu, neque
corpore dolorem neque animo ignominiam ferre posse.
Itaque se victos confiteri; orare atque obsecrare, si qui 5
locus misericordiae relinquatur, ne ad ultimum suppli-
cium progredi necesse habeant. Haec quam potest
demississime et subiectissime exponit.

LXXXV. Ad ea Caesar respondit: Nulli omnium 1
has partes vel querimoniae vel miserationis minus con-
venisse. Reliquos enim omnes officium suum praesti- 2
tisse: *se*, qui etiam bona condicione et loco et tempore
aequo confligere noluerit, ut quam integerrima essent
ad pacem omnia; exercitum suum, qui iniuria etiam
accepta suisque interfectis, quos in sua potestate ha-
buerit, conservarit et texerit; illius denique exercitus
milites, qui per se de concilianda pace egerint, qua in
re omnium suorum vitae consulendum putarint. Sic 3
omnium ordinum partes in misericordia constitisse,
ipsos duces a pace abhorruisse; eos neque conloquii
neque indutiarum iura servasse et homines imperitos
et per conloquium deceptos crudelissime interfecisse.

4 Accidisse igitur his, quod plerumque hominibus nimia
pertinacia atque arrogantia accidere soleat, uti eo re-
currant et id cupidissime petant, quod paulo ante
5 contempserint. Neque nunc se illorum humilitate neque
aliqua temporis oportunitate postulare, quibus rebus
opes augeantur suae; sed eos exercitus, quos contra se
6 multos iam annos aluerint, velle dimitti. Neque enim
VI legiones alia de causa missas in Hispaniam septi-
mamque ibi conscriptam, neque tot tantasque classes
paratas neque submissos duces rei militaris peritos.
7 Nihil horum ad pacandas Hispanias, nihil ad usum
provinciae provisum, quae propter diuturnitatem pacis
8 nullum auxilium desiderarit. Omnia haec iam pridem
contra se parari; in se novi generis imperia constitui,
ut idem ad portas urbanis praesideat rebus et duas
bellicosissimas provincias absens tot annos obtineat;
9 in se iura magistratuum commutari, ne ex praetura et
consulatu, ut semper, sed per paucos probati et electi
in provincias mittantur; in se aetatis excusationem
nihil valere, quin superioribus bellis probati ad obti-
10 nendos exercitus evocentur; in se uno non servari,
quod sit omnibus datum semper imperatoribus, ut rebus
feliciter gestis aut cum honore aliquo aut certe sine
ignominia domum revertantur exercitumque dimittant.
11 Quae tamen omnia et se tulisse patienter et esse latu-
rum; neque nunc id agere, ut ab illis abductum exer-
citum teneat ipse, quod tamen sibi difficile non sit,
12 sed ne illi habeant, quo contra se uti possint. Proinde,
ut esset dictum, provinciis excederent exercitumque
dimitterent; si id sit factum, se nociturum nemini.
Hanc unam atque extremam esse pacis condicionem.
1 LXXXVI. Id vero militibus fuit pergratum et iu-
cundum, ut ex ipsa significatione cognosci potuit, ut,
qui aliquid iusti incommodi exspectavissent, ultro prae-

mium missionis ferrent. Nam cum de loco et de tem- 2
pore eius rei controversia inferretur, et voce et manibus
universi ex vallo, ubi constiterant, significare coeperunt,
ut statim dimitterentur, neque omni interposita fide
firmum esse posse, si in aliud tempus differretur. Paucis 3
cum esset in utramque partem verbis disputatum, res
huc deducitur, ut ei, qui habeant domicilium aut pos-
sessionem in Hispania, statim, reliqui ad Varum flumen
dimittantur; ne cui de his noceatur neu quis invitus 4
sacramentum dicere cogatur, a Caesare cavetur.

LXXXVII. Caesar ex eo tempore, dum ad flumen 1
Varum veniatur, se frumentum daturum pollicetur.
Addit etiam, ut quae quisque eorum in bello amiserit,
quae sint penes milites suos, iis, qui amiserint, resti-
tuantur; militibus aequa facta aestimatione pecuniam
pro his rebus dissolvit. Quascumque postea contro- 2
versias inter se milites habuerunt, sua sponte ad Cae-
sarem in ius adierunt. Petreius atque Afranius cum 3
stipendium ab legionibus paene seditione facta flagita-
rentur, cuius illi diem nondum venisse dicerent, Caesar
ut cognosceret, postulatum est, eoque utrique, quod
statuit, contenti fuerunt. Parte circiter tertia exerci- 4
tus eo biduo dimissa duas legiones suas antecedere,
reliquas subsequi iussit, ut non longo inter se spatio
castra facerent, eique negotio Q. Fufium Calenum lega-
tum praefecit. Hoc eius praescripto ex Hispania ad 5
Varum flumen est iter factum, atque ibi reliqua pars
exercitus dimissa est.

COMMENTARIUS SECUNDUS.

1 I. Dum haec in Hispania geruntur, C. Trebonius
legatus, qui ad oppugnationem Massiliae relictus erat,
duabus ex partibus aggerem, vineas turresque ad oppi-
2 dum agere instituit. Una erat proxima portui nava-
libusque, altera ad portam, qua est aditus ex Gallia
atque Hispania, ad id mare, quod adiacet ad ostium
3 Rhodani. Massilia enim fere tribus ex oppidi partibus
mari adluitur; reliqua quarta est, quae aditum habet
a terra. Huius quoque spatii pars ea, quae ad arcem
pertinet, loci natura et valle altissima munita longam
4 et difficilem habet oppugnationem. Ad ea perficienda
opera C. Trebonius magnam iumentorum atque homi-
num multitudinem ex omni provincia evocat; vimina
materiamque comportari iubet. Quibus comparatis
rebus aggerem in altitudinem pedum LXXX exstruit.
1 II. Sed tanti erant antiquitus in oppido omnium
rerum ad bellum apparatus tantaque multitudo tormen-
torum, ut eorum vim nullae contextae viminibus vineae
2 sustinere possent. Asseres enim pedum XII cuspidi-
bus praefixi atque hi maximis ballistis missi per IV
3 ordines cratium in terra defigebantur. Itaque pedalibus
lignis coniunctis inter se porticus integebantur, atque
4 hac agger inter manus proferebatur. Antecedebat te-
studo pedum LX aequandi loci causa facta item ex
fortissimis lignis, convoluta omnibus rebus, quibus

ignis iactus et lapides defendi possent. Sed magnitudo 5
operum, altitudo muri atque turrium, multitudo tor-
mentorum omnem administrationem tardabat. Crebrae 6
etiam per Albicos eruptiones fiebant ex oppido ignes-
que aggeri et turribus inferebantur; quae facile nostri
milites repellebant magnisque ultro inlatis detrimentis
eos, qui eruptionem fecerant, in oppidum reiciebant.
III. Interim L. Nasidius a Cn. Pompeio cum classe 1
navium XVI, in quibus paucae erant aeratae, L. Domi-
tio Massiliensibusque subsidio missus freto Siciliae
imprudente atque inopinante Curione pervehitur adpul- 2
sisque Messanam navibus atque inde propter repen-
tinum terrorem principum ac senatus fuga facta ex
navalibus eorum *navem* unam deducit. Hac adiuncta 3
ad reliquas naves cursum Massiliam versus perficit
praemissaque clam navicula Domitium Massiliensesque
de suo adventu certiores facit eosque magnopere hor-
tatur, ut rursus cum Bruti classe additis suis auxiliis
confligant.
IIII. Massilienses post superius incommodum ve- 1
teres ad eundem numerum ex navalibus productas naves
refecerant summaque industria armaverant — remigum,
gubernatorum magna copia suppetebat — piscatorias- 2
que adiecerant atque contexerant, ut essent ab ictu
telorum remiges tuti; has sagittariis tormentisque com-
pleverunt. Tali modo instructa classe omnium senio- 3
rum, matrum familiae, virginum precibus et fletu exci-
tati, extremo tempore civitati subvenirent, non minore
animo ac fiducia, quam ante dimicaverant, naves con-
scendunt. Communi enim fit vitio naturae, ut invisi- 4
tatis atque incognitis rebus magis confidamus vehemen-
tiusque exterreamur; ut tum accidit. Adventus enim
L. Nasidii summa spe et voluntate civitatem comple-
verat. Nacti idoneum ventum ex portu exeunt et Tau- 5

roënta, quod est castellum Massiliensium, ad Nasidium perveniunt ibique naves expediunt rursusque se ad confligendum animo confirmant et consilia communicant. Dextra pars attribuitur Massiliensibus, sinistra Nasidio.

1 V. Eodem Brutus contendit aucto navium numero.
Nam ad eas, quae factae erant Arelate per Caesarem,
captivae Massiliensium accesserant VI. Has superio-
ribus diebus refecerat atque omnibus rebus instruxerat.
2 Itaque suos cohortatus, quos integros superavissent,
ut victos contemnerent, plenus spei bonae atque animi
3 adversus eos proficiscitur. Facile erat ex castris C.
Trebonii atque omnibus superioribus locis prospicere
in urbem, ut omnis iuventus, quae in oppido reman-
serat, omnesque superioris aetatis cum liberis atque
uxoribus [† publicis custodiisque] aut *in* muro ad cae-
lum manus tenderent aut templa deorum immortalium
adirent et ante simulacra proiecti victoriam ab dis
4 exposcerent. Neque erat quisquam omnium, quin in
eius diei casu suarum omnium fortunarum eventum
5 consistere existimaret. Nam et honesti ex iuventute
et cuiusque aetatis amplissimi nominatim evocati atque
obsecrati naves conscenderant, ut si quid adversi acci-
disset, ne ad conandum quidem sibi quicquam reliqui
fore viderent; si superavissent, vel domesticis opibus
vel externis auxiliis de salute urbis confiderent.

1 VI. Commisso proelio Massiliensibus res nulla ad
virtutem defuit; sed memores eorum praeceptorum,
quae paulo ante ab suis acceperant, hoc animo decer-
tabant, ut nullum aliud tempus ad conandum habituri
viderentur et, quibus in pugna vitae periculum acci-
deret, non ita multo se reliquorum civium fatum an-
tecedere existimarent, quibus urbe capta eadem esset
2 belli fortuna patienda. Diductisque nostris paulatim

navibus et artificio gubernatorum et mobilitati navium
locus dabatur, et si quando nostri facultatem nacti
ferreis manibus iniectis navem religaverant, undique
suis laborantibus succurrebant. Neque vero coniuncti 3
Albici comminus pugnando deficiebant neque multum
cedebant virtute nostris. Simul ex minoribus navibus
magna vis eminus missa telorum multa nostris de
improviso imprudentibus atque impeditis vulnera in-
ferebat. Conspicataeque naves triremes duae navem 4
D. Bruti, quae ex insigni facile agnosci poterat, dua-
bus ex partibus sese in eam incitaverunt. Sed tantum
re provisa Brutus celeritate navis enisus est, ut parvo
momento antecederet. Illae adeo graviter inter se in- 5
citatae conflixerunt, ut vehementissime utraque ex con-
cursu laboraret, altera vero praefracto rostro tota con-
labefieret. Qua re animadversa, quae proximae ei loco 6
ex Bruti classe naves erant, in eas impeditas impetum
faciunt celeriterque ambas deprimunt.

VII. Sed Nasidianae naves nulli usui fuerunt cele- 1
riterque pugna excesserunt; non enim has aut con-
spectus patriae aut propinquorum praecepta ad extre-
mum vitae periculum adire cogebant. Itaque ex eo 2
numero navium nulla desiderata est; ex Massiliensium
classe V sunt depressae, IV captae, una cum Nasidia-
nis profugit; quae omnes citeriorem Hispaniam peti-
verunt. At ex reliquis una praemissa Massiliam huius 3
nuntii perferendi gratia cum iam adpropinquaret urbi,
omnis sese multitudo ad cognoscendum effudit, et re
cognita tantus luctus excepit, ut urbs ab hostibus
capta eodem vestigio videretur. Massilienses tamen 4
nihilo setius ad defensionem urbis reliqua apparare
coeperunt.

VIII. Est animadversum ab legionariis, qui dextram 1
partem operis administrabant, ex crebris hostium erup-

tionibus magno sibi esse praesidio posse, si ibi pro
castello ac receptaculo turrim ex latere sub muro fecis-
sent. Quam primo ad repentinos incursus humilem
2 parvamque fecerunt. Huc se referebant; hinc, si qua
maior oppresserat vis, propugnabant; hinc ad repellen-
dum et prosequendum hostem procurrebant. Patebat
haec quoquoversus pedes XXX, sed parietum crassitudo
3 pedes V. Postea vero, ut est rerum omnium magister
usus hominum, adhibita sollertia inventum est magno
esse usui posse, si haec esset in altitudinem turris
elata. Id hac ratione perfectum est.
4 VIIII. Ubi turris altitudo perducta est ad conta-
bulationem, eam in parietes instruxerunt ita, ut capita
tignorum extrema parietum structura tegerentur, ne
2 quid emineret, ubi ignis hostium adhaeresceret. Hanc
insuper contignationem, quantum tectum plutei ac
vinearum passum est, latericulo adstruxerunt supraque
eum locum II tigna transversa iniecerunt non longe
ab extremis parietibus, quibus suspenderent eam con-
tignationem, quae turri tegimento esset futura, supra-
que ea tigna derecto transversas trabes iniecerunt
3 easque axibus religaverunt Has trabes paulo longiores
atque eminentiores, quam extremi parietes erant, effe-
cerunt, ut esset, ubi tegimenta praependere possent ad
defendendos ictus ac repellendos, cum intra eam con-
4 tignationem parietes exstruerentur; eamque contabula-
tionem summam lateribus lutoque constraverunt, ne
quid ignis hostium nocere posset, centonesque insuper
iniecerunt, ne aut tela tormentis missa tabulationem
perfringerent aut saxa ex catapultis latericium discu-
5 terent. Storias autem ex funibus ancorariis tres in
longitudinem parietum turris latas IV pedes fecerunt
easque ex tribus partibus, quae ad hostes vergebant,
in eminentibus trabibus circum turrim praependentes

religaverunt; quod unum genus tegimenti aliis locis
erant experti nullo telo neque tormento traici posse.
Ubi vero ea pars turris, quae erat perfecta, tecta atque 6
munita est ab omni ictu hostium, pluteos ad alia opera
abduxerunt; turris tectum per se ipsum pressionibus
ex contignatione prima suspendere ac tollere coeperunt.
Ubi quantum storiarum demissio patiebatur, tantum 7
elevarant, intra haec tegimenta abditi atque muniti
parietes lateribus exstruebant rursusque alia pressione
ad aedificandum sibi locum expediebant. Ubi tempus 8
alterius contabulationis videbatur, tigna item ut primo
tecta extremis lateribus instruebant exque ea contigna-
tione rursus summam contabulationem storiasque ele-
vabant. Ita tuto ac sine ullo vulnere ac periculo VI 9
tabulata exstruxerunt fenestrasque, quibus in locis visum
est, ad tormenta mittenda in struendo reliquerunt.
X. Ubi ex ea turri, quae circum essent opera, tueri 1
se posse sunt confisi, musculum pedes LX longum ex
materia bipedali, quem a turri latericia ad hostium
turrim murumque perducerent, facere instituerunt; cuius
musculi haec erat forma. Duae primum trabes in solo 2
aeque longae distantes inter se pedes IV conlocantur
inque eis columellae pedum in altitudinem V defigun-
tur. Has inter se capreolis molli fastigio coniungunt, 3
ubi tigna, quae musculi tegendi causa ponantur, con-
locentur. Eo super tigna bipedalia iniciunt eaque
laminis clavisque religant. Ad extremum musculi tectum 4
trabesque extremas quadratas regulas IV patentes di-
gitos defigunt, quae lateres, qui super musculo struan-
tur, contineant. Ita fastigato atque ordinatim structo 5
trabes, quae erant in capreolis conlocatae, lateribus
lutoque, musculus ut ab igni, qui ex muro iaceretur,
tutus esset, conteguntur. Super lateres coria inducun- 6
tur, ne canalibus aqua immissa lateres diluere possit.

Coria autem ne rursus igni ac lapidibus corrumpan-
7 tur, centonibus conteguntur. Hoc opus omne tectum
vineis ad ipsam turrim perficiunt subitoque inopinan-
tibus hostibus [machinatione navali] phalangis sub-
iectis ad turrim hostium admovent, ut aedificio iungatur

1 XI. Quo malo perterriti subito oppidani saxa, quam
maxima possunt, vectibus promovent praecipitataque
de muro in musculum devolvunt. Ictum firmitas mate-
riae sustinet, et quidquid incidit, fastigio musculi
2 delabitur. Id ubi vident, mutant consilium; cupas taeda
ac pice refertas incendunt easque de muro in muscu-
lum devolvunt. Involutae labuntur, delapsae ab late-
3 ribus longuriis furcisque ab opere removentur. Interim
sub musculo milites vectibus infima saxa turris hostium,
quibus fundamenta continebantur, convellunt. Muscu-
lus ex turri latericia a nostris telis tormentisque defen-
ditur; hostes ex muro ac turribus submoventur; non
4 datur libera muri defendendi facultas. Compluribus
iam lapidibus ex illa, quae suberat, turri subductis
repentina ruina pars eius turris concidit, pars reliqua
consequens procumbebat, cum hostes urbis direptione
perterriti inermes cum infulis se porta foras universi
proripiunt, ad legatos atque exercitum supplices manus
tendunt.

1 XII. Qua nova re oblata omnis administratio belli
consistit militesque aversi a proelio ad studium au-
2 diendi et cognoscendi feruntur. Ubi hostes ad legatos
exercitumque pervenerunt, universi se ad pedes proi-
3 ciunt; orant, ut adventus Caesaris exspectetur. Captam
suam urbem videre, opera perfecta, turrim subrutam;
itaque ab defensione desistere. Nullam exoriri moram
posse, quominus cum venisset, si imperata non facerent
4 ad nutum, e vestigio diriperentur Docent, si omnino
turris concidisset, non posse milites contineri, quin

spe praedae in urbem inrumperent urbemque delerent.
Haec atque eiusdem generis complura ut ab hominibus
doctis magna cum misericordia fletuque pronuntiantur.

XIII. Quibus rebus commoti legati milites ex opere 1
deducunt, oppugnatione desistunt; operibus custodias
relinquunt. Indutiarum quodam genere misericordia 2
facto adventus Caesaris exspectatur. Nullum ex muro,
nullum a nostris mittitur telum; ut re confecta omnes
curam et diligentiam remittunt. Caesar enim per lit- 3
teras Trebonio magnopere mandaverat, ne per vim
oppidum expugnari pateretur, ne gravius permoti mili-
tes et defectionis odio et contemptione sui et diutino
labore omnes puberes interficerent; quod se facturos 4
minabantur aegreque tum sunt retenti, quin *in* oppi-
dum inrumperent, graviterque eam rem tulerunt, quod
stetisse per Trebonium, quominus oppido potirentur,
videbatur.

XIIII. At hostes sine fide tempus atque occasio- 1
nem fraudis ac doli quaerunt interiectisque aliquot
diebus, nostris languentibus atque animo remissis, subito
meridiano tempore, cum alius discessisset, alius ex
diutino labore in ipsis operibus quieti se dedisset,
arma vero omnia reposita contectaque essent, portis
foras erumpunt, secundo magnoque vento ignem operi-
bus inferunt. Hunc sic distulit ventus, uti uno tem- 2
pore agger, plutei, testudo, turris, tormenta flammam
conciperent et prius haec omnia consumerentur, quam
quemadmodum accidisset, animadverti posset. Nostri 3
repentina Fortuna permoti arma, quae possunt, adri-
piunt, alii ex castris sese incitant. Fit in hostes im-
petus eorum, sed *de* muro sagittis tormentisque fugien-
tes persequi prohibentur. Illi sub murum se recipiunt 4
ibique musculum turrimque latericiam libere incendunt.
Ita multorum mensium labor hostium perfidia et vi

5 tempestatis puncto temporis interiit. Temptaverunt
hoc idem Massilienses postero die. Eandem nacti tem-
pestatem maiore cum fiducia ad alteram turrim agge-
remque eruptione pugnaverunt multumque ignem intu-
6 lerunt. Sed ut superiore tempore contentionem nostri
omnem remiserant, ita proximi diei casu admoniti omnia
ad defensionem paraverant. Itaque multis interfectis
reliquos infecta re in oppidum reppulerunt.

1 XV. Trebonius ea, quae sunt amissa, multo maiore
militum studio administrare et reficere instituit. Nam
ubi tantos suos labores et apparatus male cecidisse
viderunt indutiisque per scelus violatis suam virtutem
irrisui fore perdoluerunt, quod, unde agger omnino
comportari posset, nihil erat reliquum, omnibus arbo-
ribus longe lateque in finibus Massiliensium excisis et
convectis, aggerem novi generis atque inauditum ex
latericiis duobus muris senum pedum crassitudine atque
eorum murorum contignatione facere instituerunt aequa
fere latitudine, atque ille congesticius ex materia fuerat
2 agger. Ubi aut spatium inter muros aut imbecillitas
materiae postulare videretur, pilae interponuntur, tra-
versaria tigna iniciuntur, quae firmamento esse possint,
et quidquid est contignatum, cratibus consternitur, luto-
3 que crates integuntur. Sub tecto miles dextra ac
sinistra muro tectus, adversus plutei obiectu, operi
4 quaecumque sunt usui, sine periculo supportat. Cele-
riter res administratur; diuturni laboris detrimentum
sollertia et virtute militum brevi reconciliatur. Por-
tae, quibus locis videtur, eruptionis causa in muro
relinquuntur.

1 XVI. Quod ubi hostes viderunt, ea, quae diu lon-
goque spatio refici non posse sperassent, paucorum
dierum opera et labore ita refecta, ut nullus perfidiae
neque eruptioni locus esset nec quicquam omnino re-

linqueretur, qua aut telis militibus aut igni operibus
noceri posset, eodemque exemplo sentiunt totam urbem, 2
qua sit aditus a terra, muro turribusque circummuniri
posse, sic ut ipsis consistendi in suis munitionibus
locus non esset, cum paene inaedificata in muris ab
exercitu nostro moenia viderentur ac tela manu coi-
cerentur, suorumque tormentorum usum, quibus ipsi 3
magna superavissent, spatii propinquitate interire pari-
que condicione ex muro ac turribus bellandi data se
virtute nostris adaequare non posse intellegunt, ad
easdem deditionis condiciones recurrunt.

XVII. M. Varro in ulteriore Hispania initio cogni- 1
tis iis rebus, quae sunt in Italia gestae, diffidens Pom-
peianis rebus amicissime de Caesare loquebatur: prae- 2
occupatum sese legatione a Cn. Pompeio, teneri obstri-
ctum fide; necessitudinem quidem sibi nihilo minorem
cum Caesare intercedere, neque se ignorare, quod
esset officium legati, qui fiduciariam operam obtineret,
quae vires suae, quae voluntas erga Caesarem totius
provinciae. Haec omnibus ferebat sermonibus neque 3
se in ullam partem movebat. Postea vero quam Cae- 4
sarem ad Massiliam detineri cognovit, copias Petrei
cum exercitu Afranii esse coniunctas, magna auxilia
convenisse, magna esse in spe atque exspectatione et
consentire omnem citeriorem provinciam, quaeque postea
acciderant, de angustiis ad Ilerdam rei frumentariae
accepit, atque haec ad eum elatius atque inflatius
Afranius perscribebat, se quoque ad motum Fortunae
movere coepit.

XVIII. Dilectum habuit tota provincia, legionibus 1
completis duabus cohortes circiter XXX alarias addidit.
Frumenti magnum numerum coëgit, quod Massilien-
sibus, item quod Afranio Petreioque mitteret. Naves
longas X Gaditanis ut facerent imperavit, complures

2 praeterea [in] Hispali faciendas curavit. Pecuniam omnem omniaque ornamenta ex fano Herculis in oppidum Gades contulit; eo VI cohortes praesidii causa ex provincia misit Gaiumque Gallonium equitem Romanum familiarem Domitii, qui eo procurandae hereditatis causa venerat missus a Domitio, oppido Gadibus praefecit; arma omnia privata ac publica in domum
3 Gallonii contulit. Ipse habuit graves in Caesarem contiones. Saepe ex tribunali praedicavit adversa Caesarem proelia fecisse, magnum numerum ab eo militum ad Afranium perfugisse; haec se certis nuntiis, certis
4 auctoribus comperisse. Quibus rebus perterritos cives Romanos eius provinciae sibi ad rempublicam administrandam HS CLXXX et argenti pondo XX milia, tritici
5 modium CXX milia polliceri coëgit. Quas Caesari esse amicas civitates arbitrabatur, his graviora onera iniungebat praesidiaque eo deducebat et iudicia in privatos reddebat; qui verba atque orationem adversus rempublicam habuissent, eorum bona in publicum addicebat. Provinciam omnem in sua et Pompei verba iusiuran-
6 dum adigebat. Cognitis iis rebus, quae sunt gestae in citeriore Hispania, bellum parabat. Ratio autem haec erat belli, ut se cum II legionibus Gades conferret, naves frumentumque omne ibi contineret; provinciam enim omnem Caesaris rebus favere cognoverat. In insula frumento navibusque comparatis bellum duci non
7 difficile existimabat. Caesar etsi multis necessariisque rebus in Italiam revocabatur, tamen constituerat nullam partem belli in Hispaniis relinquere, quod magna esse Pompei beneficia et magnas clientelas in citeriore provincia sciebat.

1 XVIIII. Itaque duabus legionibus missis in ulteriorem Hispaniam cum Q. Cassio, tribuno plebis, ipse cum DC equitibus magnis itineribus praegreditur

edictumque praemittit, ad quam diem magistratus principesque omnium civitatum sibi esse praesto Cordubae vellet. Quo edicto tota provincia pervulgato nulla fuit 2
civitas, quin ad id tempus partem senatus Cordubam mitteret, non civis Romanus paulo notior, quin ad diem conveniret. Simul ipse Cordubae conventus per se 3
portas Varroni clausit, custodias vigiliasque in turribus muroque disposuit, cohortes duas, quae colonicae appellabantur, cum eo casu venissent, tuendi oppidi causa apud se retinuit. Isdem diebus Carmonenses, quae est 4
longe firmissima totius provinciae civitas, deductis tribus in arcem oppidi cohortibus a Varrone praesidio, per se cohortes eiecit portasque praeclusit.

XX. Hoc vero magis properare Varro, ut cum 1
legionibus quam primum Gades contenderet, ne itinere aut traiectu intercluderetur; tanta ac tam secunda in Caesarem voluntas provinciae reperiebatur. Progresso 2
ei paulo longius litterae Gadibus redduntur, simulatque sit cognitum de edicto Caesaris, consensisse Gaditanos principes cum tribunis cohortium, quae essent ibi in praesidio, ut Gallonium ex oppido expellerent, urbem insulamque Caesari servarent. Hoc inito consilio denun- 3
tiavisse Gallonio, ut sua sponte, dum sine periculo liceret, excederet Gadibus; si id non fecisset, *se* sibi consilium capturos. Hoc timore adductum Gallonium Gadibus excessise. His cognitis rebus altera ex duabus 4
legionibus, quae vernacula appellabatur, ex castris Varronis adstante et inspectante ipso signa sustulit seseque Hispalim recepit atque in foro et porticibus sine maleficio consedit. Quod factum adeo eius conventus 5
cives Romani comprobaverunt, ut domum ad se quisque hospitio cupidissime reciperet. Quibus rebus per- 6
territus Varro, cum itinere converso sese Italicam venturum praemisisset, certior ab suis factus est prae-

7 clusas esse portas. Tum vero omni interclusus itinere ad Caesarem mittit paratum se esse legionem, cui iusserit, tradere. Ille ad eum Sex. Caesarem mittit
8 atque huic tradi iubet. Tradita legione Varro Cordubam ad Caesarem venit; relatis ad eum publicis cum fide rationibus, quod penes eum est pecuniae, tradit et, quid ubique habeat frumenti ac navium, ostendit.

1 XXI. Caesar contione habita Cordubae omnibus generatim gratias agit: civibus Romanis, quod oppidum in sua potestate studuissent habere, Hispanis, quod praesidia expulissent, Gaditanis, quod conatus adversariorum infregissent seseque in libertatem vindicavissent, tribunis militum centurionibusque, qui eo praesidii causa venerant, quod eorum consilia sua virtute con-
2 firmavissent. Pecunias, quas erant in publicum Varroni cives Romani polliciti, remittit; bona restituit iis, quos
3 liberius locutos hanc poenam tulisse cognoverat. Tributis quibusdam publicis privatisque praemiis reliquos in posterum bona spe complet biduumque Cordubae commoratus Gades proficiscitur; pecunias monimentaque, quae ex fano Herculis conlata erant in privatam
4 domum, referri in templum iubet. Provinciae Q. Cassium praeficit; huic IV legiones attribuit. Ipse iis navibus, quas M. Varro quasque Gaditani iussu Varronis fecerant, Tarraconem paucis diebus pervenit. Ibi totius fere citerioris provinciae legationes Caesaris
5 adventum exspectabant. Eadem ratione privatim ac publice quibusdam civitatibus habitis honoribus Tarracone discedit pedibusque Narbonem atque inde Massiliam pervenit. Ibi legem de dictatore latam seseque dictatorem dictum a M. Lepido praetore cognoscit.

1 XXII. Massilienses omnibus defessi malis, rei frumentariae ad summam inopiam adducti, bis proelio navali superati, crebris eruptionibus fusi, gravi etiam pestilentia conflictati ex diutina conclusione et mutatione victus — panico enim vetere atque hordeo corrupto omnes alebantur, quod ad huiusmodi casus antiquitus paratum in publicum contulerant — deiecta turri, labefacta magna parte muri, auxiliis provinciarum et exercituum desperatis, quos in Caesaris potestatem venisse cognoverant, sese dedere sine fraude constituunt. Sed paucis ante diebus L. Domitius cognita Massilien- 2
sium voluntate navibus III comparatis, ex quibus duas familiaribus suis attribuerat, unam ipse conscenderat, nactus turbidam tempestatem profectus est. Hunc 3
conspicatae naves, quae missu Bruti consuetudine cotidiana ad portum excubabant, sublatis ancoris sequi coeperunt. Ex his unum ipsius navigium contendit 4
et fugere perseveravit auxilioque tempestatis ex conspectu abiit, duo perterrita concursu nostrarum navium sese in portum receperunt. Massilienses arma tormen- 5
taque ex oppido, ut est imperatum, proferunt, naves ex portu navalibusque educunt, pecuniam ex publico tradunt. Quibus rebus confectis Caesar magis eos pro 6
nomine et vetustate quam pro meritis in se civitatis conservans duas ibi legiones praesidio relinquit, ceteras in Italiam mittit; ipse ad urbem proficiscitur.

XXIII. Isdem temporibus C. Curio in Africam 1
profectus ex Sicilia et iam ab initio copias P. Attii Vari despiciens duas legiones ex IV, quas a Caesare acceperat, D equites transportabat biduoque et noctibus tribus *in* navigatione consumptis adpellit ad eum locum, qui appellatur Anquillaria. Hic locus abest a Clupeis 2
passuum XXII milia habetque non incommodam aestate stationem et duobus eminentibus promontoriis continetur. Huius adventum L. Caesar filius cum X longis 3
navibus ad Clupea praestolans, quas naves Uticae ex praedonum bello subductas P. Attius reficiendas

huius belli causa curaverat, veritus navium multitudinem ex alto refugerat, adpulsaque ad proximum litus trireme constrata et in litore relicta pedibus Hadru-
4 metum profugerat. Id oppidum C. Considius Longus unius legionis praesidio tuebatur. Reliquae Caesaris naves *cognita* eius fuga se Hadrumetum receperunt.
5 Hunc secutus Marcius Rufus quaestor navibus XII, quas praesidio onerariis navibus Curio ex Sicilia eduxerat, postquam in litore relictam navem conspexit, hanc remulco abstraxit; ipse ad C. Curionem cum classe redit.

1 XXIIII. Curio Marcium Uticam navibus praemittit; ipse eodem cum exercitu proficiscitur triduique iter
2 progressus ad flumen Bagradam pervenit. Ibi C. Caninium Rebilum legatum cum legionibus relinquit; ipse cum equitatu antecedit ad Castra exploranda Cor-
3 nelia, quod is locus peridoneus castris habebatur. Id autem est iugum derectum eminens in mare, utraque ex parte praeruptum atque asperum, sed tamen paulo leniore fastigio ab ea parte, quae ad Uticam vergit.
4 Abest derecto itinere ab Utica paulo amplius passus mille. Sed hoc *in* itinere est fons, quo mare succedit longius, lateque is locus restagnat; quem si qui vitare voluerit, VI milium circuitu in oppidum pervenit.

1 XXV. Hoc explorato loco Curio castra Vari conspicit muro oppidoque coniuncta ad portam, quae appellatur bellica, admodum munita natura loci, una ex parte ipso oppido Utica, altera a theatro, quod est ante oppidum, substructionibus eius operis maximis,
2 aditu ad castra difficili et angusto. Simul animadvertit multa undique portari atque agi plenissimis viis, quae repentini tumultus timore ex agris in urbem confere-
3 bantur. Huc equitatum mittit, ut diriperet atque haberet loco praedae; eodemque tempore his rebus

subsidio DC equites Numidae ex oppido peditesque CCCC mittuntur a Varo, quos auxilii causa rex Iuba paucis diebus ante Uticam miserat. Huic et paternum 4
hospitium cum Pompeio et simultas cum Curione intercedebat, quod tribunus plebis legem promulgaverat, qua lege regnum Iubae publicaverat. Concurrunt equi- 5
tes inter se; neque vero primum impetum nostrorum Numidae ferre potuerunt, sed interfectis circiter CXX reliqui se in castra ad oppidum receperunt. Interim 6
adventu longarum navium Curio pronuntiari onerariis navibus iubet, quae stabant ad Uticam numero circiter CC, se in hostium habiturum loco, qui non ex vestigio ad Castra Cornelia naves traduxisset. Qua pronuntia- 7
tione facta temporis puncto sublatis ancoris omnes Uticam relinquunt et, quo imperatum est, transeunt. Quae res omnium rerum copia complevit exercitum.

XXVI. His rebus gestis Curio se in castra ad 1
Bagradam recipit atque universi exercitus conclamatione imperator appellatur posteroque die Uticam exercitum ducit et prope oppidum castra ponit. Nondum 2
opere castrorum perfecto equites ex statione nuntiant magna auxilia equitum peditumque ab rege missa Uticam venire; eodemque tempore vis magna pulveris cernebatur, et vestigio temporis primum agmen erat in conspectu. Novitate rei Curio permotus praemittit 3
equites, qui primum impetum sustineant ac morentur; ipse celeriter ab opere deductis legionibus aciem instruit. Equitesque committunt proelium et, priusquam 4
plane legiones explicari et consistere possent, tota auxilia regis impedita ac perturbata, quod nullo ordine et sine timore iter fecerant, in fugam coiciunt equitatuque omni fere incolumi, quod se per litora celeriter in oppidum recipit, magnum peditum numerum interficiunt.

1 XXVII. Proxima nocte centuriones Marsi duo ex
castris Curionis cum manipularibus suis XXII ad Attium
2 Varum perfugiunt. Hi sive vere quam habuerant opi-
nionem ad eum perferunt, sive etiam auribus Vari
serviunt — nam quae volumus, ea credimus libenter,
et quae sentimus ipsi, reliquos sentire speramus —
confirmant quidem certe totius exercitus animos alienos
esse a Curione maximeque opus esse in conspectum
3 exercitus venire et conloquendi dare facultatem. Qua
opinione adductus Varus postero die mane legiones
ex castris educit. Facit idem Curio, atque una valle
non magna interiecta suas uterque copias instruit.

1 XXVIII. Erat in exercitu Vari Sex. Quintilius Va-
rus, quem fuisse Corfinii supra demonstratum est. Hic
dimissus a Caesare in Africam venerat, legionesque
eas traduxerat Curio, quas superioribus temporibus
Corfinio receperat Caesar, adeo ut paucis mutatis cen-
2 turionibus idem ordines manipulique constarent. Hanc
nactus appellationis causam Quintilius circumire aciem
Curionis atque obsecrare milites coepit, ne primi sacra-
menti, quod apud Domitium atque apud se quaestorem
dixissent, memoriam deponerent neu contra eos arma
ferrent, qui eadem essent usi Fortuna eademque in
obsidione perpessi, neu pro his pugnarent, a quibus *per*
3 contumeliam perfugae appellarentur. Huc pauca ad
spem largitionis addidit, quae ab sua liberalitate, si
se atque Attium secuti essent, exspectare deberent.
4 Hac habita oratione nullam in partem ab exercitu
Curionis fit significatio, atque ita suas uterque copias
reducit.

1 XXVIIII. At in castris Curionis magnus omnium
incessit timor animis; is variis hominum sermonibus
celeriter augetur. Unusquisque enim opiniones finge-
bat et ad id, quod ab alio audierat, sui aliquid timoris

addebat. Hoc ubi uno auctore ad plures permanaverat 2
atque alius alii tradiderat, plures auctores eius rei
videbantur. † Civile bellum; genus hominum quod licere 3
libere facere et sequi quod vel*let*... legiones hae quae
paulo ante apud adversarios fuerant... nam etiam Cae-
saris beneficium mutaverat consuetudo qua offerrentur...
Municipia etiam diversis partibus coniuncta... Ne-
que enim ex Marsis Paelignisque veniebat ut qui supe-
riore nocte in contuberniis commilitesque ... nonnulli 4
graviora sermones militum dubia durius accipiebantur,
nonnulli etiam ab his, qui diligentiores videri volebant,
fingebantur †.

XXX. Quibus de causis consilio convocato de 1
summa rerum deliberare incipit. Erant sententiae, quae 2
conandum omnibus modis castraque Vari oppugnanda
censerent, quod *in* huiusmodi militum consiliis otium
maxime contrarium esse arbitrarentur; postremo prae-
stare dicebant per virtutem in pugna belli fortunam
experiri, quam desertos et circumventos ab suis gra-
vissimum supplicium perpeti. Erant, qui censerent de 3
tertia vigilia in Castra Cornelia recedendum, ut maiore
spatio temporis interiecto militum mentes sanarentur,
simul *ut*, si quid gravius accidisset, magna multitudine
navium et tutius et facilius in Siciliam receptus daretur.

XXXI. Curio utrumque improbans consilium, quan- 1
tum alteri sententiae deesset animi, tantum alteri super-
esse dicebat; hos turpissimae fugae rationem habere,
illos etiam iniquo loco dimicandum putare. 'Qua enim,' 2
inquit, 'fiducia et opere et natura loci munitissima
castra expugnari posse confidimus? Aut vero quid 3
proficimus, si accepto magno detrimento ab oppugna-
tione castrorum discedimus? Quasi non et felicitas
rerum gestarum exercitus benevolentiam imperatoribus
et res adversae odia concilient! Castrorum autem 4

mutatio quid habet nisi turpem fugam et desperatio-
nem omnium et alienationem exercitus? Nam neque
pudentes suspicari oportet sibi parum credi neque im-
probos scire sese timeri, quod illis licentiam timor
5 augeat noster, his *suspicio* studia deminuat. Quod si
iam,' inquit, 'haec explorata habeamus, quae de exer-
citus alienatione dicuntur, quae quidem ego aut omnino
falsa aut certe minora opinione esse confido, quanto
haec dissimulari et occultari, quam per nos confirmari
6 praestet? An non, uti corporis vulnera, ita exercitus
incommoda sunt tegenda, ne spem adversariis augea-
7 mus? At etiam, ut media nocte proficiscamur, addunt,
quo maiorem, credo, licentiam habeant, qui peccare
conentur. Namque huiusmodi res aut pudore aut metu
tenentur, quibus rebus nox maxime adversaria est.
8 Quare neque tanti sum animi, ut sine spe castra op-
pugnanda censeam, neque tanti timoris, uti spe defi-
ciam, atque omnia prius experienda arbitror magnaque
ex parte iam me una vobiscum de re iudicium factu-
rum confido.'

1 XXXII. Dimisso consilio contionem advocat mili-
tum. Commemorat, quo sit eorum usus studio ad
Corfinium Caesar, ut magnam partem Italiae beneficio
2 atque auctoritate eorum suam fecerit. 'Vos enim ve-
strumque factum,' inquit, 'omnia deinceps municipia sunt
secuta, neque sine causa et Caesar amicissime de vobis
3 et illi gravissime iudicaverunt. Pompeius enim nullo
proelio pulsus vestri facti praeiudicio demotus Italia
excessit; Caesar me, quem sibi carissimum habuit, pro-
vincias Siciliam atque Africam, sine quibus urbem atque
4 Italiam tueri non potest, vestrae fidei commisit. At sunt,
qui vos hortentur, ut a nobis desciscatis. Quid enim
est illis optatius, quam uno tempore et nos circum-
venire et vos nefario scelere obstringere? aut quid

irati gravius de vobis sentire possunt, quam ut eos
prodatis, qui se vobis omnia debere iudicant, in eorum
potestatem veniatis, qui se per vos perisse existimant?
An vero in Hispania res gestas Caesaris non audistis? 5
duos pulsos exercitus? duos superatos duces? duas
receptas provincias? haec acta diebus XL, quibus in
conspectum adversariorum venerit Caesar? An, qui 6
incolumes resistere non potuerunt, perditi resistant?
vos autem incerta victoria Caesarem secuti diiudicata
iam belli fortuna victum sequamini, cum vestri officii
praemia percipere debeatis? Desertos enim se ac pro- 7
ditos a vobis dicunt et prioris sacramenti mentionem
faciunt. Vosne vero L. Domitium, an vos Domitius 8
deseruit? Nonne extremam pati fortunam paratos proie-
cit ille? non sibi clam vobis salutem fuga petivit?
non proditi per illum Caesaris beneficio estis conser-
vati? Sacramento quidem vos tenere qui potuit, cum 9
proiectis fascibus et deposito imperio privatus et captus
ipse in alienam venisset potestatem? Relinquitur nova 10
religio, ut eo neglecto sacramento, quo tenemini, re-
spiciatis illud, quod deditione ducis et capitis deminu-
tione sublatum est. At, credo, [si] Caesarem probatis, 11
in me offenditis. Qui de meis in vos meritis praedi-
caturus non sum, quae sunt adhuc et mea voluntate
et vestra exspectatione leviora; sed tamen sui laboris
milites semper eventu belli praemia petiverunt, qui
qualis sit futurus, ne vos quidem dubitatis. Diligen-
tiam quidem nostram aut, quem ad finem adhuc res
processit, Fortunam cur praeteream? An paenitet vos, 12
quod salvum atque incolumem exercitum nulla omnino
navi desiderata traduxerim? quod classem hostium
primo impetu adveniens profligaverim? quod bis per
biduum equestri proelio superaverim? quod ex portu
sinuque adversariorum CC naves oneratas abduxerim

eoque illos compulerim, ut neque pedestri itinere neque
13 navibus, commeatu iuvari possint? Hac vos Fortuna atque his ducibus repudiatis Corfiniensem ignominiam, Italiae fugam, Hispaniarum deditionem — Africi belli
14 praeiudicia — sequimini! Equidem me Caesaris militem dici volui, vos me imperatoris nomine appellavistis. Cuius si vos paenitet, vestrum vobis beneficium remitto, mihi meum restituite nomen, ne ad contumeliam honorem dedisse videamini.'

1 XXXIII. Qua oratione permoti milites crebro etiam dicentem interpellabant, ut magno cum dolore infidelitatis suspicionem sustinere viderentur, discedentem vero ex contione universi cohortantur, magno sit animo necubi dubitet proelium committere et suam fidem
2 virtutemque experiri. Quo facto commutata omnium et voluntate et opinione consensu suorum constituit Curio, cum primum sit data potestas, proelio rem committere, posteroque die productos eodem loco, quo
3 superioribus diebus constiterat, in acie conlocat. Ne Varus quidem [Attius] dubitat copias producere, sive sollicitandi milites sive aequo loco dimicandi detur occasio, ne facultatem praetermittat.

1 XXXIIII. Erat vallis inter duas acies, ut supra demonstratum est, non ita magna, at difficili et arduo ascensu. Hanc uterque si adversariorum copiae transire conarentur, exspectabat, quo aequiore loco proelium
2 committeret .... Simul ab sinistro cornu P. Attii equitatus omnis et una levis armaturae interiecti com-
3 plures, cum se in vallem demitterent, cernebantur. Ad eos Curio equitatum et duas Marrucinorum cohortes mittit; quorum primum impetum equites hostium non tulerunt, sed admissis equis ad suos refugerunt; relicti ab his, qui una procurrerant levis armaturae, circumveniebantur atque interficiebantur ab nostris. Huc tota

Vari conversa acies suos fugere et concidi videbat.
Tum Rebilus, legatus Caesaris, quem Curio secum ex 4
Sicilia duxerat, quod magnum habere usum in re militari sciebat, 'Perterritum,' inquit, 'hostem vides, Curio; quid dubitas uti temporis oportunitate?' Ille unum 5
elocutus, ut memoria tenerent milites ea, quae pridie sibi confirmassent, sequi sese iubet et praecurrit ante omnes. Adeoque erat impedita vallis, ut in ascensu nisi sublevati a suis primi non facile eniterentur. Sed 6
praeoccupatus animus Attianorum militum timore et fuga et caede suorum nihil de resistendo cogitabat, omnesque iam se ab equitatu circumveniri arbitrabantur. Itaque priusquam telum adigi posset aut nostri propius accederent, omnis Vari acies terga vertit seque in castra recepit.

XXXV. Qua in fuga Fabius Paelignus quidam ex 1
infimis ordinibus de exercitu Curionis primum agmen fugientium consecutus magna voce Varum nomine appellans requirebat, uti unus esse ex eius militibus et monere aliquid velle ac dicere videretur. Ubi ille 2
saepius appellatus respexit ac restitit et, quis esset aut quid vellet, quaesivit, humerum apertum gladio appetiit, paulumque afuit, quin Varum interficeret; quod ille periculum sublato ad eius conatum scuto vitavit. Fabius a proximis militibus circumventus interficitur. At fugientium multitudine ac turba portae 3
castrorum occupantur atque iter impeditur, pluresque in eo loco sine vulnere quam in proelio aut fuga intereunt, neque multum afuit, quin etiam castris expellerentur, ac nonnulli protinus eodem cursu in oppidum contenderunt. Sed cum loci natura et munitio 4
castrorum aditum *prohibebat*, tum quod ad proelium egressi Curionis milites iis rebus indigebant, quae ad oppugnationem castrorum erant usui. Itaque Curio 5

exercitum in castra reducit suis omnibus praeter Fa-
bium incolumibus, ex numero adversariorum circiter
DC interfectis ac mille vulneratis; qui omnes discessu
Curionis multique praeterea per simulationem vulnerum
ex castris in oppidum propter timorem sese recipiunt.
6 Qua re animadversa Varus et terrore exercitus cognito
bucinatore in castris et paucis ad speciem tabernacu-
lis relictis de tertia vigilia silentio exercitum in oppi-
dum reducit.

1 XXXVI. Postero die Curio obsidere Uticam vallo-
que circummunire instituit. Erat in oppido multitudo
insolens belli diuturnitate otii, Uticenses pro quibus-
dam Caesaris in se beneficiis illi amicissimi, conventus
is, qui ex variis generibus constaret, terror ex supe-
2 rioribus proeliis magnus. Itaque de deditione omnes
iam palam loquebantur et cum P. Attio agebant, ne
3 sua pertinacia omnium fortunas perturbari vellet. Haec
cum agerentur, nuntii praemissi ab rege Iuba venerunt,
qui illum adesse cum magnis copiis dicerent et de
custodia ac defensione urbis hortarentur. Quae res
eorum perterritos animos confirmavit.

1 XXXVII. Nuntiabantur haec eadem Curioni, sed
aliquamdiu fides fieri non poterat; tantam habebat
2 suarum rerum fiduciam. Iamque Caesaris in Hispania
res secundae in Africam nuntiis ac litteris perfereban-
tur. Quibus omnibus rebus sublatus nihil contra se
3 regem ausurum existimabat. Sed ubi certis auctoribus
comperit minus V et XX milibus [longe] ab Utica eius
copias abesse, relictis munitionibus sese in Castra Cor-
4 nelia recepit. Huc frumentum comportare, [castra mu-
nire,] materiam conferre coepit statimque in Siciliam
misit, uti duae legiones reliquusque equitatus ad se
5 mitteretur. Castra erant ad bellum ducendum aptissima
natura loci et munitione et maris propinquitate et

aquae et salis copia, cuius magna vis iam ex proximis
erat salinis eo congesta. Non materia multitudine 6
arborum, non frumentum, cuius erant plenissimi agri,
deficere poterat. Itaque omnium suorum consensu Curio
reliquas copias exspectare et bellum ducere parabat.

XXXVIII. His constitutis rebus probatisque con- 1
siliis ex perfugis quibusdam oppidanis audit Iubam
revocatum finitimo bello et controversiis Leptitanorum
restitisse in regno et Saburram, eius praefectum, cum
mediocribus copiis missum Uticae adpropinquare. His 2
auctoribus temere credens consilium commutat et proe-
lio rem committere constituit. Multum ad hanc rem
probandam adiuvat adulescentia, magnitudo animi, su-
perioris temporis proventus, fiducia rei bene gerendae.
His rebus impulsus equitatum omnem prima nocte ad 3
castra hostium mittit ad flumen Bagradam; quibus
praeerat Saburra, de quo ante erat auditum; sed rex
cum omnibus copiis sequebatur et VI milium passuum
intervallo ab Saburra consederat. Equites missi nocte 4
iter conficiunt imprudentesque atque inopinantes hostes
adgrediuntur. Numidae enim quadam barbara consue-
tudine nullis ordinibus passim consederant. Hos op- 5
pressos somno dispersos adorti magnum eorum nume-
rum interficiunt; multi perterriti profugiunt. Quo facto
ad Curionem equites revertuntur captivosque ad eum
reducunt.

XXXVIIII. Curio cum omnibus copiis quarta vigi- 1
lia exierat cohortibus V castris praesidio relictis. Pro-
gressus milia passuum VI equites convenit, rem gestam
cognovit; e captivis quaerit, quis castris ad Bagradam
praesit; respondent Saburram. Reliqua studio itineris 2
conficiendi quaerere praetermittit proximaque respiciens
signa, 'Videtisne,' inquit, 'milites, captivorum orationem
cum perfugis convenire? abesse regem, exiguas esse

copias missas, quae paucis equitibus pares esse non
3 potuerint? Proinde ad praedam, ad gloriam properate,
ut iam de praemiis vestris et de referenda gratia cogi-
4 tare incipiamus.' Erant per se magna, quae gesserant
equites, praesertim cum eorum exiguus numerus cum
tanta multitudine Numidarum conferretur. Haec tamen
ab ipsis inflatius commemorabantur, ut de suis homines
5 laudibus libenter praedicant. Multa praeterea spolia
proferebantur, capti homines equique producebantur,
ut quidquid intercederet temporis, hoc omne victoriam
morari videretur. Ita spei Curionis militum studia
6 non deerant. Equites sequi iubet sese iterque acce-
lerat, ut quam maxime ex fuga perterritos adoriri
posset. At illi itinere totius noctis confecti subsequi
non poterant atque alii alio loco resistebant. Ne haec
quidem res Curionem ad spem morabatur.

1 XXXX. Iuba certior factus a Saburra de nocturno
proelio II milia Hispanorum et Gallorum equitum,
quos suae custodiae causa circum se habere consuerat,
et peditum eam partem, cui maxime confidebat, Sabur-
rae submittit; ipse cum reliquis copiis elephantisque
2 LX lentius subsequitur. Suspicatus *ex* praemissis equiti-
bus ipsum adfore Curionem Saburra copias equitum
peditumque instruit atque his imperat, ut simulatione
timoris paulatim cedant ac pedem referant; sese, cum
opus esset, signum proelii daturum et, quod rem po-
3 stulare cognovisset, imperaturum. Curio ad superio-
rem spem addita praesenti timoris opinione hostes
fugere arbitratus copias ex locis superioribus in cam-
pum deducit.

1 XXXXI. Quibus ex locis cum longius esset pro-
gressus, confecto iam labore exercitu XVI milium spatio
2 constitit. Dat suis signum Saburra, aciem constituit
et circumire ordines atque hortari incipit; sed peditatu

dumtaxat procul ad speciem utitur, equites in aciem
immittit. Non deest negotio Curio suosque hortatur, 3
ut spem omnem in virtute ponant. Ne militibus qui-
dem, ut defessis, neque equitibus, ut paucis et labore
confectis, studium ad pugnandum virtusque deerat; sed hi
erant numero CC, reliqui in itinere substiterant. Hi 4
quamcumque in partem impetum fecerant, hostes loco
cedere cogebant, sed neque longius fugientes prosequi
neque vehementius equos incitare poterant. At equi- 5
tatus hostium ab utroque cornu circumire aciem no-
stram et aversos proterere incipit. Cum cohortes ex 6
acie procucurrissent, Numidae integri celeritate impetum
nostrorum effugiebant, rursusque ad ordines suos se
recipientes circumibant et ab acie excludebant. Sic
neque in loco manere ordinesque servare neque pro-
currere et casum subire tutum videbatur. Hostium 7
copiae submissis ab rege auxiliis crebro augebantur;
nostros vires lassitudine deficiebant, simul ii, qui vul-
nera acceperant, neque acie excedere neque in locum
tutum referri poterant, quod tota acies equitatu hostium
circumdata tenebatur. Hi de sua salute desperantes, 8
ut extremo vitae tempore homines facere consuerunt,
aut suam mortem miserabantur aut parentes suos com-
mendabant, si quos ex eo periculo Fortuna servare
potuisset. Plena erant omnia timoris et luctus.

XXXXII. Curio ubi perterritis omnibus neque 1
cohortationes suas neque preces audiri intellegit, unam
ut in miseris rebus spem reliquam salutis esse arbi-
tratus proximos colles capere universos atque eo signa
ferri iubet. Hos quoque praeoccupat missus a Saburra
equitatus. Tum vero ad summam desperationem nostri 2
perveniunt et partim fugientes ab equitatu interficiun-
tur, partim integri procumbunt. Hortatur Curionem 3
Cn. Domitius, praefectus equitum, cum paucis equitibus

circumsistens, ut fuga salutem petat atque in castra
4 contendat, et se ab eo non discessurum pollicetur. At Curio numquam se amisso exercitu, quem a Caesare *suae* fidei commissum acceperit, in eius conspectum reversurum confirmat atque ita proelians interficitur.
5 Equites ex proelio perpauci se recipiunt; sed ii, quos ad novissimum agmen equorum reficiendorum causa substitisse demonstratum est, fuga totius exercitus procul animadversa sese incolumes in castra conferunt. Milites ad unum omnes interficiuntur.

1 XXXXIII. His rebus cognitis Marcius Rufus quaestor in castris relictus a Curione cohortatur suos, ne animo deficiant. Illi orant atque obsecrant, ut in Siciliam navibus reportentur. Pollicetur magistrisque imperat navium, ut primo vespere omnes scaphas ad
2 litus adpulsas habeant. Sed tantus fuit omnium terror, ut alii adesse copias Iubae dicerent, alii cum legionibus instare Varum iamque se pulverem venientium cernere, quarum rerum nihil omnino acciderat, alii classem hostium celeriter advolaturam suspicarentur. Itaque perterritis omnibus sibi quisque consulebat.
3 Qui in classe erant, proficisci properabant. Horum fuga navium onerariarum magistros incitabat; pauci lenun-
4 culi ad officium imperiumque conveniebant. Sed tanta erat completis litoribus contentio, qui potissimum ex magno numero conscenderent, ut multitudine atque onere nonnulli deprimerentur, reliqui hoc timore propius adire tardarentur.

1 XXXXIIII. Quibus rebus accidit, ut pauci milites patresque familiae, qui aut gratia aut misericordia valerent aut *ad* naves adnare possent, recepti in Siciliam incolumes pervenirent. Reliquae copiae missis ad Varum noctu legatorum numero centurionibus sese
3 ei dediderunt. Quorum cohortes militum postero die

ante oppidum Iuba conspicatus, suam esse praedicans praedam, magnam partem eorum interfici iussit, paucos electos in regnum remisit, cum Varus suam fidem ab eo laedi quereretur neque resistere auderet. Ipse equo 3
in oppidum vectus prosequentibus compluribus senatoribus, quo in numero erat Ser. Sulpicius et Licinius Damasippus, paucis [diebus], quae fieri vellet, Uticae constituit atque imperavit diebusque post paucis se in regnum cum omnibus copiis recepit.

COMMENTARIUS TERTIUS.

1 I. Dictatore habente comitia Caesare consules crean-
tur Iulius Caesar et P. Servilius; is enim erat annus,
2 quo per leges ei consulem fieri liceret. His rebus
confectis, cum fides tota Italia esset angustior neque
creditae pecuniae solverentur, constituit, ut arbitri
darentur; per eos fierent aestimationes possessionum
et rerum, quanti quaeque earum ante bellum fuisset,
3 atque eae creditoribus traderentur. Hoc et ad timo-
rem novarum tabularum tollendum minuendumve, qui
fere bella et civiles dissensiones sequi consuevit, et ad
debitorum tuendam existimationem esse aptissimum
4 existimavit. Item praetoribus tribunisque plebis roga-
tiones ad populum ferentibus nonnullos ambitus Pom-
peia lege damnatos illis temporibus, quibus in urbe
praesidia legionum Pompeius habuerat, quae iudicia
aliis audientibus iudicibus, aliis sententiam ferentibus
singulis diebus erant perfecta, in integrum restituit,
qui se illi initio civilis belli obtulerant, si sua opera
in bello uti vellet, proinde aestimans, ac si usus esset,
5 quoniam sui fecissent potestatem. Statuerat enim prius
hos iudicio populi debere restitui quam suo beneficio
videri receptos, ne aut ingratus in referenda gratia aut
arrogans in praeripiendo populi beneficio videretur.
1 II. His rebus et feriis Latinis comitiisque omnibus
perficiendis XI dies tribuit dictaturaque se abdicat et

ab urbe proficiscitur Brundisiumque pervenit. Eo legio- 2
nes XII, equitatum omnem venire iusserat. Sed tantum
navium repperit, ut anguste XV milia legionariorum
militum, D equites transportari possent. Hoc unum
[inopia navium] Caesari ad celeritatem conficiendi belli
defuit. Atque eae ipsae copiae hoc infrequentiores 3
imponuntur, quod multi Gallicis tot bellis defecerant,
longumque iter ex Hispania magnum numerum demi-
nuerat, et gravis autumnus in Apulia circumque Brun-
disium ex saluberrimis Galliae et Hispaniae regionibus
omnem exercitum valetudine temptaverat.
III. Pompeius annuum spatium ad comparandas 1
copias nactus, quod vacuum a bello atque ab hoste
otiosum fuerat, magnam ex Asia Cycladibusque insulis,
Corcyra, Athenis, Ponto, Bithynia, Syria, Cilicia, Phoe-
nice, Aegypto classem coëgerat, magnam omnibus locis
aedificandam curaverat, magnam imperatam Asiae, Sy- 2
riae regibusque omnibus et dynastis et tetrarchis et
liberis Achaiae populis pecuniam exegerat, magnam
societates earum provinciarum, quas ipse obtinebat,
sibi numerare coëgerat.
IIII. Legiones effecerat civium Romanorum IX: 1
V ex Italia, quas traduxerat; unam ex Cilicia vetera-
nam, quam factam ex duabus gemellam appellabat;
unam ex Creta et Macedonia ex veteranis militibus,
qui dimissi a superioribus imperatoribus in his pro-
vinciis consederant; duas ex Asia, quas Lentulus consul
conscribendas curaverat. Praeterea magnum numerum 2
ex Thessalia, Boeotia, Achaia Epiroque supplementi
nomine in legiones distribuerat; his Antonianos milites
admiscuerat. Praeter has exspectabat cum Scipione 3
ex Syria legiones II. Sagittariorum Creta, Lacedae-
mone, ex Ponto atque Syria reliquisque civitatibus
III milia numero habebat, funditorum cohortes sexce-

narias II, equitum VII milia. Ex quibus DC Gallos
Deiotarus adduxerat, D Ariobarzanes ex Cappadocia;
ad eundem numerum Cotys ex Thracia dederat et Sa-
4 dalam filium miserat; ex Macedonia CC erant, quibus
Rhascypolis praeerat, excellenti virtute; D ex Gabi-
nianis Alexandria, Gallos Germanosque, quos ibi A.
Gabinius praesidii causa apud regem Ptolomaeum re-
liquerat, Pompeius filius cum classe adduxerat; DCCC
ex servis suis pastorumque suorum *numero* coëgerat;
5 CCC Tarcondarius Castor et Domnilaus ex Gallograe-
cia dederant — horum alter una venerat, alter filium
miserat —; CC ex Syria a Commageno Antiocho, cui
magna Pompeius praemia tribuerat, missi erant, in his
6 plerique hippotoxotae. Huc Dardanos, Bessos partim
mercennarios, partim imperio aut gratia comparatos,
item Macedones, Thessalos ac reliquarum gentium et
civitatum adiecerat atque *ita* eum, quem supra demon-
stravimus, numerum expleverat.

1 V. Frumenti vim maximam ex Thessalia, Asia,
Aegypto, Creta, Cyrenis reliquisque regionibus com-
2 paraverat. Hiemare Dyrrachii, Apolloniae omnibusque
oppidis maritimis constituerat, ut mare transire Cae-
sarem prohiberet, eiusque rei causa omni ora maritima
3 classem disposuerat. Praeerat Aegyptiis navibus Pom-
peius filius, Asiaticis D. Laelius et C. Triarius, Syriacis
C. Cassius, Rhodiis C. Marcellus cum C. Coponio,
Liburnicae atque Achaicae classi Scribonius Libo et
4 M. Octavius. Toti tamen officio maritimo M. Bibulus
praepositus cuncta administrabat; ad hunc summa im-
perii respiciebat.

1 VI. Caesar ut Brundisium venit, contionatus apud
milites, quoniam prope ad finem laborum ac periculo-
rum esset perventum, aequo animo mancipia atque
impedimenta in Italia relinquerent, ipsi expediti naves

conscenderent, quo maior numerus militum posset im-
poni, omniaque ex victoria et ex sua liberalitate spe-
rarent, conclamantibus omnibus, imperaret, quod vellet,
quodcumque imperavisset, se aequo animo esse factu-
ros, pridie Non. Ian. naves solvit. [Impositae, ut supra 2
demonstratum est, legiones VII.] Postridie terram atti- 3
git. Cerauniorum inter saxa et alia loca periculosa
quietam nactus stationem et portus omnes timens,
quod teneri ab adversariis arbitrabatur, ad eum locum,
qui appellatur Palaeste, omnibus navibus ad unam
incolumibus milites exposuit.

VII. Erat Orici Lucretius Vespillo et Minucius 1
Rufus cum Asiaticis navibus XVIII, quibus iussu D.
Laelii praeerant, M. Bibulus cum navibus CX Corcyrae.
Sed neque hi sibi confisi ex portu prodire sunt ausi, 2
cum Caesar omnino XII naves longas praesidio duxisset,
in quibus erant constratae IV, neque Bibulus impeditis
navibus dispersisque remigibus satis mature occurrit,
quod prius ad continentem visus est Caesar, quam de
eius adventu fama omnino in eas regiones perferretur.

VIII. Expositis militibus naves eadem nocte Brun- 1
disium a Caesare remittuntur, ut reliquae legiones
equitatusque transportari possent. Huic officio prae- 2
positus erat Fufius Calenus legatus, qui celeritatem in
transportandis legionibus adhiberet. Sed serius a terra
provectae naves neque usae nocturna aura in redeundo
offenderunt. Bibulus enim Corcyrae certior factus de 3
adventu Caesaris sperans alicui se parti onustarum
navium occurrere posse inanibus occurrit et nactus cir-
citer XXX in eas indiligentiae suae ac doloris iracun-
diam erupit omnesque incendit eodemque igni nautas
dominosque navium interfecit magnitudine poenae re-
liquos deterreri sperans. Hoc confecto negotio a Saso- 4
nis ad Curici portum stationes litoraque omnia longe

lateque classibus occupavit, custodiisque diligentius
dispositis ipse gravissima hieme in navibus excubans
neque ullum laborem aut munus despiciens neque
subsidium exspectans, si in Caesaris conspectum venire
conantes impedire posset, ...
. . . .

1 VIIII. Discessu Liburnarum ex Illyrico M. Octavius
cum iis, quas habebat, navibus Salonas pervenit. Ibi con-
citatis Dalmatis reliquisque barbaris Issam a Caesaris
2 amicitia avertit; conventum Salonarum cum neque pol-
licitationibus neque denuntiatione periculi permovere
posset, oppidum oppugnare instituit. Erat autem oppi-
3 dum et loci natura et opere *parum* munitum. Sed
celeriter cives Romani ligneis effectis turribus sese
munierunt et, cum essent infirmi ad resistendum propter
paucitatem hominum crebris confecti vulneribus, ad
extremum auxilium descenderunt servosque omnes pu-
beres liberaverunt et praesectis omnium mulierum
4 crinibus tormenta effecerunt. Quorum cognita senten-
tia Octavius quinis castris oppidum circumdedit atque
uno tempore obsidione et oppugnationibus eos premere
5 coepit. Illi omnia perpeti parati maxime a re frumen-
taria laborabant. Cui rei missis ad Caesarem legatis
auxilium ab eo petebant; reliqua, ut poterant, incom-
6 moda per se sustinebant. Et longo interposito spatio
cum diuturnitas oppugnationis neglegentiores Octavia-
nos effecisset, nacti occasionem meridiani temporis
discessu eorum pueris mulieribusque in muro disposi-
tis, ne quid cotidianae consuetudinis desideraretur, ipsi
manu facta cum iis, quos nuper maxime liberaverant,
7 in proxima Octavii castra inruperunt. His expugnatis
eodem impetu altera sunt adorti, inde tertia et quarta
et deinceps reliqua, omnibusque eos castris expulerunt
et magno numero interfecto reliquos atque ipsum

Octavium in naves confugere coëgerunt. [Hic fuit
oppugnationis exitus.] Iamque hiems adpropinqua- 8
bat, et tantis detrimentis acceptis Octavius desperata
oppugnatione oppidi Dyrrachium sese ad Pompeium
recepit.

X. Demonstravimus L. Vibullium Rufum, Pompei 1
praefectum, bis in potestatem pervenisse Caesaris atque
ab eo esse dimissum, semel ad Corfinium, iterum in
Hispania. Hunc pro suis beneficiis Caesar idoneum 2
iudicaverat, quem cum mandatis ad Cn. Pompeium
mitteret, eundemque apud Cn. Pompeium auctoritatem
habere intellegebat. Erat autem haec summa manda- 3
torum: Debere utrumque pertinaciae finem facere et
ab armis discedere neque amplius Fortunam periclitari.
Satis esse magna utrimque incommoda accepta, quae 4
pro disciplina et praeceptis habere possent, ut reliquos
casus timerent: illum Italia expulsum amissa Sicilia 5
et Sardinia duabusque Hispaniis et cohortibus *in* Italia
atque Hispania civium Romanorum C atque XXX;
se morte Curionis et detrimento Africani exercitus et
Antonii militumque deditione ad Curictam. Proinde 6
sibi ac reipublicae parcerent, *cum* quantum in bello
Fortuna posset, iam ipsi incommodis suis satis essent
documento. Hoc unum esse tempus de pace agendi, 7
dum sibi uterque confideret et pares ambo viderentur;
si vero alteri paulum modo tribuisset Fortuna, non
esse usurum condicionibus pacis eum, qui superior
videretur, neque fore aequa parte contentum, qui se
omnia habiturum confideret. Condiciones pacis quo- 8
niam antea convenire non potuissent, Romae ab senatu
et a populo peti debere. Interesse id reipublicae et 9
ipsis placere oportere, si uterque in contione statim
iuravisset se triduo proximo exercitum dimissurum.
Depositis armis auxiliisque, quibus nunc confiderent, 10

necessario populi senatusque iudicio fore utrumque
11 contentum. Haec quo facilius Pompeio probari possent, omnes suas terrestres copias urbiumque *praesidia statim se* dimissurum.

1 XI. Vibullius [his] expositus Corcyrae non minus necessarium esse existimavit de repentino adventu Caesaris Pompeium fieri certiorem, uti ad id consilium capere posset, antequam de mandatis agi inciperetur, atque ideo continuato noctem ac diem itinere atque omnibus oppidis mutatis ad celeritatem iumentis ad Pom-
2 peium contendit, ut adesse Caesarem nuntiaret. Pompeius erat eo tempore in Candavia iterque ex Macedonia in hiberna Apolloniam Dyrrachiumque habebat. Sed re nova perturbatus maioribus itineribus Apolloniam petere coepit, ne Caesar orae maritimae civitates
3 occuparet. At ille expositis militibus eodem die Oricum proficiscitur. Quo cum venisset, L. Torquatus, qui iussu Pompei oppido praeerat praesidiumque ibi Parthinorum habebat, conatus portis clausis oppidum de-
4 fendere, cum Graecos murum ascendere atque arma capere iuberet, illi autem se contra imperium populi Romani pugnaturos negarent, oppidani [autem] etiam sua sponte Caesarem recipere conarentur, desperatis omnibus auxiliis portas aperuit et se atque oppidum Caesari dedidit incolumisque ab eo conservatus est.

1 XII. Recepto Caesar Orico nulla interposita mora Apolloniam proficiscitur. Eius adventu audito L. Staberius, qui ibi praeerat, aquam comportare in arcem atque eam munire obsidesque ab Apolloniatibus exigere
2 coepit. Illi vero daturos se negare neque portas consuli praeclusuros neque sibi iudicium sumpturos contra, atque omnis Italia populusque Romanus iudicavisset.
3 Quorum cognita voluntate clam profugit Apollonia Staberius. Illi ad Caesarem legatos mittunt oppidoque

recipiunt. Hos sequuntur Byllidenses *et* Amantini et 4
reliquae finitimae civitates totaque Epirus et legatis ad Caesarem missis, quae imperaret, facturos se pollicentur.

XIII. At Pompeius cognitis his rebus, quae erant 1
Orici atque Apolloniae gestae, Dyrrachio timens diurnis eo nocturnisque itineribus contendit. Simul Caesar 2
adpropinquare dicebatur; tantusque terror incidit eius exercitui, quod properans noctem diei coniunxerat neque iter intermiserat, ut paene omnes ex Epiro finitimisque regionibus signa relinquerent, complures arma proicerent, ac fugae simile iter videretur. Sed cum 3
prope Dyrrachium Pompeius constitisset castraque metari iussisset, perterrito etiam tum exercitu princeps Labienus procedit iuratque se eum non deserturum eundemque casum subiturum, quemcumque ei Fortuna tribuisset. Hoc idem reliqui iurant legati; hos tribuni 4
militum centurionesque sequuntur, atque idem omnis exercitus iurat. Caesar praeoccupato itinere ad 5
Dyrrachium finem properandi facit castraque ad flumen Apsum ponit in finibus Apolloniatium, ut castellis vicisque bene meritae civitatis [tutae] esset praesidio, ibique reliquarum ex Italia legionum adventum exspectare et sub pellibus hiemare constituit. Hoc idem 6
Pompeius fecit et trans flumen Apsum positis castris eo copias omnes auxiliaque conduxit.

XIIII. Calenus legionibus equitibusque Brundisii 1
in naves impositis, ut erat praeceptum a Caesare, quantam navium facultatem habebat, naves solvit, paulumque a portu progressus litteras a Caesare accepit, quibus est certior factus portus litoraque omnia classibus adversariorum teneri. Quo cognito se in portum 2
recipit navesque omnes revocat. Una ex his, quae perseveravit neque imperio Caleni obtemperavit, quod

erat sine militibus privatoque consilio administrabatur,
3 delata Oricum atque a Bibulo expugnata est; qui de
servis liberisque omnibus ad impuberes supplicium
sumit et ad unum interficit. Ita in exiguo tempore
magnoque casu totius exercitus salus constitit.

1 XV Bibulus, ut supra demonstratum est, erat *cum*
classe ad Oricum et, sicuti mari portibusque Caesarem
prohibebat, ita ipse omni terra earum regionum prohi-
2 bebatur. Praesidiis enim dispositis omnia litora a
Caesare tenebantur, neque lignandi atque aquandi ne-
3 que naves ad terram deligandi potestas fiebat. Erat
res in magna difficultate summisque angustiis rerum
necessariarum premebantur, adeo ut cogerentur sicuti
reliquum commeatum ita ligna atque aquam Corcyra
4 navibus onerariis supportare, atque etiam uno tempore
accidit, ut difficilioribus usi tempestatibus ex pellibus,
quibus erant tectae naves, nocturnum excipere rorem
5 cogerentur; quas tamen difficultates patienter atque
aequo animo ferebant neque sibi nudanda litora et
6 relinquendos portus existimabant. Sed cum essent in
quibus demonstravi angustiis ac se Libo cum Bibulo
coniunxisset, loquuntur ambo ex navibus cum M'.
Acilio et Statio Murco legatis, quorum alter oppidi
muris, alter praesidiis terrestribus praeerat: velle se
de maximis rebus cum Caesare loqui, si sibi eius
facultas detur. Huc addunt pauca rei confirmandae
7 causa, ut de compositione acturi viderentur. Interim
postulant, ut sint indutiae, atque ab iis impetrant.
8 Magnum enim, quod adferebant, videbatur, et Caesarem
id summe sciebant cupere, et profectum aliquid Vibullii
mandatis existimabatur.

1 XVI. Caesar eo tempore cum legione una profectus
ad recipiendas ulteriores civitates et rem frumentariam
expediendam, qua angusta utebatur, erat ad Buthrotum

oppidum *oppositum* Corcyrae. Ibi certior ab Acilio et 2
Murco per litteras factus de postulatis Libonis et Bi-
buli legionem relinquit; ipse Oricum revertitur. Eo 3
cum venisset, evocantur illi ad conloquium. Prodit
Libo atque excusat Bibulum, quod is iracundia summa
erat inimicitiasque habebat etiam privatas cum Cae-
sare ex aedilitate et praetura conceptas; ob eam causam
conloquium vitasse, ne res maximae spei maximaeque
utilitatis eius iracundia impedirentur. Summam *suam* 4
esse ac fuisse semper voluntatem, ut componeretur
atque ab armis discederetur, sed potestatem eius rei
nullam habere, propterea quod de consilii sententia
summam belli rerumque omnium Pompeio permiserint.
Sed postulatis Caesaris cognitis missuros ad Pompeium, 5
atque illum reliqua per se acturum hortantibus ipsis.
Interea manerent indutiae, dum ab illo rediri posset,
neve alter alteri noceret. Huc addit pauca de causa
et de copiis auxiliisque suis.

XVII. Quibus rebus neque tum respondendum Cae- 1
sar existimavit, neque nunc, ut memoriae prodatur,
satis causae putamus. Postulabat Caesar, ut legatos 2
sibi ad Pompeium sine periculo mittere liceret idque
ipsi fore reciperent aut acceptos per se ad eum per-
ducerent. Quod ad indutias pertineret, sic belli ratio- 3
nem esse divisam, ut illi classe naves auxiliaque sua
impedirent, ipse ut aqua terraque eos prohiberet. Si 4
hoc sibi remitti vellent, remitterent ipsi de maritimis
custodiis; si illud tenerent, se quoque id retenturum.
Nihilo minus tamen agi posse de compositione, ut haec
non remitterentur, neque hanc rem illi esse impedi-
mento. Libo neque legatos Caesaris recipere neque 5
periculum praestare eorum, sed totam rem ad Pompeium
reicere; unum instare de indutiis vehementissimeque
contendere. Quem ubi Caesar intellexit praesentis pe- 6

riculi atque inopiae vitandae causa omnem orationem
instituisse neque ullam spem aut condicionem pacis
adferre, ad reliquam cogitationem belli sese recepit.
1 XVIII. Bibulus multos dies terra prohibitus et
graviore morbo ex frigore ac labore implicitus, cum
neque curari posset neque susceptum officium deserere
2 vellet, vim morbi sustinere non potuit. Eo mortuo
ad neminem unum summa imperii rediit, sed separatim
suam quisque classem ad arbitrium suum administrabat.
3 Vibullius sedato tumultu, quem repentinus Caesaris
adventus concitaverat, ubi primum e re visum est,
adhibito Libone et L. Lucceio et Theophane, quibus-
cum communicare de maximis rebus Pompeius consue-
4 verat, de mandatis Caesaris agere instituit. Quem
ingressum in sermonem Pompeius interpellavit et loqui
plura prohibuit. 'Quid mihi,' inquit, 'aut vita aut
civitate opus est, quam beneficio Caesaris habere vide-
bor? cuius rei opinio tolli non poterit, cum in Italiam,
5 ex qua profectus sum .. reductus existimabor.' Bello
perfecto ab iis Caesar haec facta cognovit, qui sermoni
interfuerunt; conatus tamen nihilo minus est aliis ra-
tionibus per conloquia de pace agere.
1 XVIIII. Inter bina castra Pompei atque Caesaris
unum flumen tantum intererat Apsus, crebraque inter
se conloquia milites habebant, neque ullum interim
2 telum per pactiones loquentium traiciebatur. Mittit
P. Vatinium legatum ad ripam ipsam fluminis, qui ea,
quae maxime ad pacem pertinere viderentur, ageret
et crebro magna voce pronuntiaret, liceretne civibus
ad cives de pace tuto legatos mittere, quod etiam fu-
gitivis ab saltu Pyrenaeo praedonibusque licuisset, prae-
sertim cum id agerent, ne cives cum civibus armis
3 decertarent. Multa suppliciter locutus est, ut de sua
atque omnium salute debebat, silentioque ab utrisque

militibus auditus. Responsum est ab altera parte 4
A. Varronem profiteri se altero die ad conloquium
venturum atque una visurum, quemadmodum tuto le-
gati venire et, quae vellent, exponere possent; certum-
que ei rei tempus constituitur. Quo cum esset postero 5
die ventum, magna utrimque multitudo convenit magna-
que erat exspectatio eius rei atque omnium animi
intenti esse ad pacem videbantur. Qua ex frequentia 6
T. Labienus prodit, sed missa oratione de pace loqui
elate atque altercari cum Vatinio incipit. Quorum 7
mediam orationem interrumpunt subito undique tela
immissa; quae ille obtectus armis militum vitavit;
vulnerantur tamen complures, in his Cornelius Balbus,
M. Plotius, L. Tiburtius, centuriones militesque non-
nulli. Tum Labienus: 'Desinite ergo de compositione 8
loqui; nam nobis nisi Caesaris capite relato pax esse
nulla potest.'
XX. Isdem temporibus M. Coelius Rufus praetor 1
causa debitorum suscepta inito magistratu tribunal
suum iuxta C. Trebonii, praetoris urbani, sellam con-
locavit et *se*, si quis appellavisset de aestimatione et
de solutionibus, quae per arbitrum fierent, ut Caesar
praesens constituerat, fore auxilio pollicebatur. Sed 2
fiebat aequitate decreti et humanitate Trebonii, qui his
temporibus clementer et moderate ius dicendum existi-
mabat, ut reperiri non possent, a quibus initium ap-
pellandi nasceretur. Nam fortasse inopiam excusare et 3
calamitatem aut propriam suam aut temporum queri
et difficultates auctionandi proponere etiam mediocris
est animi; integras vero tenere possessiones, qui se
debere fateantur, cuius animi aut cuius impudentiae
est? Itaque, hoc qui postularet, reperiebatur nemo. 4
Atque ipsis, ad quorum commodum pertinebat, durior
inventus est Coelius. At ab hoc profectus initio, ne 5

frustra ingressus turpem causam videretur, legem promulgavit, ut sexenni die sine usuris creditae pecuniae solverentur.

1 XXI. Cum resisteret Servilius consul reliquique magistratus et minus opinione sua efficeret, ad hominum excitanda studia sublata priore lege duas promulgavit, unam, qua mercedes habitationum annuas condu-
2 ctoribus donavit, aliam tabularum novarum, impetuque multitudinis in C. Trebonium facto et nonnullis vul-
3 neratis eum de tribunali deturbavit. De quibus rebus Servilius consul ad senatum retulit, senatusque Coelium ab republica removendum censuit. Hoc decreto eum consul senatu prohibuit et contionari conantem de
4 rostris deduxit. Ille ignominia et dolore permotus palam se proficisci ad Caesarem simulavit; clam nuntiis ad Milonem missis, qui Clodio interfecto eo nomine erat damnatus, atque eo in Italiam evocato, quod magnis muneribus datis gladiatoriae familiae reliquias habebat, sibi coniunxit atque eum in Thurinum ad sollicitan-
5 dos pastores praemisit. Ipse cum Casilinum venisset unoque tempore signa eius militaria atque arma Capuae essent comprehensa et familia Neapoli visa atque proditio oppidi appareret, patefactis consiliis exclusus Capua et periculum veritus, quod conventus arma ceperat atque eum hostis loco habendum existimabat, consilio destitit atque *ab* eo itinere sese avertit.

1 XXII. Interim Milo dimissis circum municipia litteris *se* ea, quae faceret, iussu atque imperio facere Pompei, quae mandata ad se per Vibullium delata essent, quos ex aere alieno laborare arbitrabatur, sol-
2 licitabat. Apud quos cum proficere nihil posset, quibusdam solutis ergastulis Compsam in agro Hirpino oppugnare coepit. Eo cum a Q. Pedio praetore cum
3 legione . . . . , lapide ictus ex muro periit. Et

Coelius profectus, ut dictitabat, ad Caesarem pervenit Thurios. Ubi cum quosdam eius municipii sollicitaret equitibusque Caesaris Gallis atque Hispanis, qui eo praesidii causa missi erant, pecuniam polliceretur, ab
his est interfectus. Ita magnarum initia rerum, quae 4
occupatione magistratuum legitimorum sollicitam Italiam habebant, celerem et facilem exitum habuerunt.

XXIII. Libo profectus ab Orico cum classe, cui 1
praeerat, navium L Brundisium venit insulamque, quae contra portum Brundisinum est, occupavit, quod praestare arbitrabatur unum locum, qua necessarius nostris erat egressus, quam omnia litora ac portus custodia
clausos tueri. Hic repentino adventu naves onerarias 2
quasdam nactus incendit et unam frumento onustam abduxit magnumque nostris terrorem iniecit, et noctu militibus ac sagittariis in terra expositis praesidium equitum deiecit et adeo loci oportunitate profecit, uti ad Pompeium litteras mitteret, naves reliquas, si vellet, subduci et refici iuberet; sua classe auxilia sese Caesaris prohibiturum.

XXIIII. Erat eo tempore Antonius Brundisii; *is* 1
virtute militum confisus scaphas navium magnarum circiter LX cratibus pluteisque contexit eoque milites delectos imposuit atque eas in litore pluribus locis separatim disposuit navesque triremes duas, quas Brundisii faciendas curaverat, per causam exercendorum
remigum ad fauces portus prodire iussit. Has cum 2
audacius progressas Libo vidisset, sperans intercipi posse quadriremes V ad eas misit. Quae cum navibus nostris *ad*propinquassent, nostri, ut erat imperatum, refugiebant, illi studio incitati incautius sequebantur.
Iam ex omnibus partibus subito Antonianae scaphae 3
signo dato se in hostes incitaverunt primoque impetu unam ex his quadriremibus cum remigibus defensori-

busque suis ceperunt, reliquas turpiter refugere coëge-
4 runt. Ad hoc detrimentum accessit, ut equitibus per
oram maritimam ab Antonio dispositis aquari prohi-
berentur. Qua necessitate et ignominia permotus Libo
discessit a Brundisio obsidionemque nostrorum omisit.
1 XXV. Multi iam menses transierant et hiems
praecipitaverat, neque Brundisio naves legionesque ad
Caesarem veniebant. Ac nonnullae eius rei praeter-
missae occasiones Caesari videbantur, quod certe saepe
flaverant venti, quibus necessario committendum exi-
2 stimabat Quantoque eius amplius processerat tempo-
ris, tanto erant alacriores ad custodias, qui classibus
praeerant, maioremque fiduciam prohibendi habebant,
et crebris Pompei litteris castigabantur, quoniam primo
venientem Caesarem non prohibuissent, at reliquos
eius exitus impedirent, duriusque cotidie tempus ad
transportandum lenioribus ventis *successurum* exspecta-
3 bant. Quibus rebus permotus Caesar Brundisium ad suos
severius scripsit, nacti idoneum ventum ne occasionem
navigandi dimitterent, sive ad litora Apolloniatium *sive
ad Labeatium* cursum derigere atque eo naves eicere
4 possent Haec a custodiis classium loca maxime vaca-
bant, quod se longius *a* portibus committere non
audebant.
1 XXVI. Illi adhibita audacia et virtute administran-
tibus M. Antonio et Fufio Caleno, multum ipsis mili-
tibus hortantibus neque ullum periculum pro salute
Caesaris recusantibus, nacti Austrum naves solvunt
atque altero die Apolloniam Dyrrachiumque praeter-
2 vehuntur. Qui cum essent ex continenti visi, C. Co-
ponius, qui Dyrrachii classi Rhodiae praeerat, naves
ex portu educit, et cum iam nostris remissiore vento
adpropinquasset, idem Auster increbruit nostrisque
3 praesidio fuit Neque vero ille ob eam causam conatu

desistebat, sed labore et perseverantia nautarum se
vim tempestatis superare posse sperabat praetervectos-
que Dyrrachium magna vi venti nihilo setius seque-
batur. Nostri usi Fortunae beneficio tamen impetum 4
classis timebant, si forte ventus remisisset. Nacti
portum, qui appellatur Nymphaeum, ultra Lissum milia
passuum III, eo naves introduxerunt — qui portus ab
Africo tegebatur, ab Austro non erat tutus — levius-
que tempestatis quam classis periculum existimaverunt.
Quo simulatque intro est itum, incredibili felicitate 5
Auster, qui per biduum flaverat, in Africum se vertit.
XXVII. Hic subitam commutationem Fortunae vi- 1
dere licuit. Qui modo sibi timuerant, hos tutissimus
portus recipiebat; qui nostris navibus periculum intu-
lerant, de suo timere cogebantur. Itaque tempore 2
commutato tempestas et nostros texit et naves Rhodias
adflixit, ita ut ad unam omnes constratae numero XVI
eliderentur et naufragio interirent, et ex magno remi-
gum propugnatorumque numero pars ad scopulos ad-
lisa interficeretur, pars ab nostris detraheretur; quos
omnes conservatos Caesar domum remisit.
XXVIII. Nostrae naves duae tardius cursu con- 1
fecto in noctem coniectae, cum ignorarent, quem locum
reliquae cepissent, contra Lissum in ancoris constite-
runt. Has scaphis minoribusque navigiis compluribus 2
suis missis Otacilius Crassus, qui Lissi praeerat, ex-
pugnare parabat; simul de deditione eorum agebat et
incolumitatem deditis pollicebatur. Harum altera navis 3
CCXX e legione tironum sustulerat, altera ex veterana
paulo minus CC. Hic cognoscere licuit, quantum esset 4
hominibus praesidii in animi firmitudine. Tirones enim
multitudine navium perterriti et salo nauseaque con-
fecti iureiurando accepto nihil iis nocituros hostes se
Otacilio dediderunt; qui omnes ad eum producti contra

religionem iurisiurandi in eius conspectu crudelissime
5 interficiuntur At veteranae legionis milites, item con-
flictati et tempestatis et sentinae vitiis, neque ex pri-
stina virtute remittendum aliquid putaverunt et tractan-
dis condicionibus et simulatione deditionis extracto
primo noctis tempore gubernatorem in terram navem
6 eicere cogunt, ipsi idoneum locum nacti reliquam noctis
partem ibi confecerunt et luce prima missis ad eos ab
Otacilio equitibus, qui eam partem orae maritimae
observabant, circiter CCCC, quique eos armati ex prae-
sidio secuti sunt, se defenderunt et nonnullis eorum
interfectis incolumes se ad nostros receperunt.

1 XXVIIII. Quo facto conventus civium Romanorum,
qui Lissum obtinebant, quod oppidum iis antea Caesar
attribuerat muniendumque curaverat, Antonium rece-
pit omnibusque rebus iuvit. Otacilius sibi timens *ex*
2 oppido fugit et ad Pompeium pervenit. Ex*positis* om-
nibus copiis Antonius, quarum erat summa veterana-
rum trium legionum uniusque tironum et equitum
DCCC, plerasque naves in Italiam remittit ad reliquos
3 milites equitesque transportandos, pontones, quod est
genus navium Gallicarum, Lissi relinquit, hoc consilio,
ut si forte Pompeius vacuam existimans Italiam eo
traiecisset exercitum, quae opinio erat edita in vulgus,
aliquam Caesar ad insequendum facultatem haberet,
nuntiosque ad eum celeriter mittit, quibus regionibus
exercitum exposuisset et quid militum transvexisset.

1 XXX. Haec eodem fere tempore Caesar atque Pom-
peius cognoscunt. Nam praetervectas Apolloniam Dyr-
rachiumque naves viderant, ipsi iter secundum eas
terra derexerant, sed quo essent eae delatae, primis
2 diebus ignorabant. Cognitaque re diversa sibi ambo
consilia capiunt: Caesar, ut quam primum se cum
Antonio coniungeret, Pompeius, ut venientibus in iti-

nere se opponeret, si imprudentes ex insidiis adoriri
posset; eodemque die uterque eorum ex castris stativis 3
a flumine Apso exercitum educunt, Pompeius clam et
noctu, Caesar palam atque interdiu. Sed Caesari cir- 4
cuitu maiore iter erat longius, adverso flumine, ut
vado transire posset; Pompeius, quia expedito itinere
flumen ei transeundum non erat, magnis itineribus
ad Antonium contendit, atque ubi eum adpropinquare 5
cognovit, idoneum locum nactus ibi copias conlocavit
suosque omnes castris continuit ignesque fieri prohi-
buit, quo occultior esset eius adventus. Haec ad An- 6
tonium statim per Graecos deferuntur. Ille missis ad
Caesarem nuntiis unum diem sese castris tenuit; altero
die ad eum pervenit Caesar. Cuius adventu cognito 7
Pompeius, ne duobus circumcluderetur exercitibus, ex
eo loco discedit omnibusque copiis ad Asparagium
Dyrrachinorum pervenit atque ibi idoneo loco castra
ponit.

XXXI. His temporibus Scipio detrimentis quibus- 1
dam circa montem Amanum acceptis imperatorem se
appellaverat. Quo facto civitatibus tyrannisque magnas 2
imperaverat pecunias, item a publicanis suae provin-
ciae debitam biennii pecuniam exegerat et ab isdem
insequentis anni mutuam praeceperat equitesque toti
provinciae imperaverat. Quibus coactis, finitimis hosti- 3
bus Parthis post se relictis, qui paulo ante M. Cras-
sum imperatorem interfecerant et M. Bibulum in obsi-
dione habuerant, legiones equitesque ex Syria deduxerat.
Summamque in sollicitudinem ac timorem Parthici belli 4
provincia cum venisset, ac nonnullae militum voces
cum audirentur sese, contra hostem si ducerentur,
ituros, contra civem et consulem arma non laturos,
deductis Pergamum atque in locupletissimas urbes in
hiberna legionibus maximas largitiones fecit et con-

firmandorum militum causa diripiendas his civitates dedit.

1 XXXII. Interim acerbissime imperatae pecuniae tota provincia exigebantur. Multa praeterea generatim
2 ad avaritiam excogitabantur. In capita singula servorum ac liberorum tributum imponebatur; columnaria, ostiaria, frumentum, milites, arma, remiges, tormenta, vecturae imperabantur; cuius modo rei nomen reperiri poterat, hoc satis esse ad cogendas pecunias videbatur.
3 Non solum urbibus, sed paene vicis castellisque singulis *singuli* cum imperio praeficiebantur. Qui horum quid acerbissime crudelissimeque fecerat, is et vir et
4 civis optimus habebatur. Erat plena lictorum et apparitorum provincia, differta praediatoribus atque exactoribus, qui praeter imperatas pecunias suo etiam privato compendio serviebant: dictitabant enim se domo patriaque expulsos omnibus necessariis egere rebus, ut
5 honesta praescriptione rem turpissimam tegerent. Accedebant ad haec gravissimae usurae, quod in bello plerumque accidere consuevit universis imperatis pecuniis; quibus in rebus prolationem diei donationem esse dicebant. Itaque aes alienum provinciae eo biennio
6 multiplicatum est. Neque minus ob eam causam civibus Romanis eius provinciae, sed in singulos conventus singulasque civitates certae pecuniae imperabantur, mutuasque illas ex senatusconsulto exigi dictitabant; publicanis, ut in Syria fecerant, insequentis anni vectigal praeceptum est mutuum.

1 XXXIII. Praeterea Ephesi a fano Dianae depositas antiquitus pecunias Scipio tolli iubebat. Certaque ei rei die constituta cum in fanum ventum esset adhibitis compluribus ordinis senatorii, quos advocaverat Scipio, litterae ei redduntur a Pompeio, mare transisse cum legionibus Caesarem; properaret ad se cum exer-

citu venire omniaque post [ea quae] haberet. His 2
litteris acceptis, quos advocaverat, dimittit; ipse iter in Macedoniam parare incipit paucisque post diebus est profectus. Haec res Ephesiae pecuniae salutem attulit.

XXXIIII. Caesar Antonii exercitu coniuncto de- 1
ducta Orico legione, quam tuendae orae maritimae causa *ibi* posuerat, temptandas sibi provincias longiusque procedendum existimabat; et cum ad eum ex Thessa- 2
lia Aetoliaque legati venissent, qui praesidio misso pollicerentur earum gentium civitates imperata facturas, L. Cassium Longinum cum legione tironum, quae appellabatur XXVII, atque equitibus CC in Thessaliam, C. Calvisium Sabinum cum cohortibus V paucisque equitibus in Aetoliam misit; maxime eos, quod erant propinquae regiones, de re frumentaria ut providerent, hortatus est. Cn. Domitium Calvinum cum legionibus 3
duabus, XI et XII, et equitibus D in Macedoniam proficisci iussit; cuius provinciae ab ea parte, quae libera 4
appellabatur, Menedemus, princeps earum regionum, missus legatus omnium suorum excellens studium profitebatur.

XXXV. Ex his Calvisius primo adventu summa 1
omnium Aetolorum receptus voluntate praesidiis adversariorum Calydone et Naupacto deiectis omni Aetolia potitus est. Cassius in Thessaliam cum legione 2
pervenit. Hic cum essent factiones duae, varia voluntate civitatum utebatur: Hegesaretos, veteris homo potentiae, Pompeianis rebus studebat; Petraeus, summae nobilitatis adulescens, suis ac suorum opibus Caesarem enixe iuvabat.

XXXVI. Eodemque tempore Domitius in Macedo- 1
niam venit; et cum ad eum frequentes civitatum legationes convenire coepissent, nuntiatum est adesse

Scipionem cum legionibus, magna opinione et fama
omnium; nam plerumque in novitate *rem* fama ante-
2 cedit. Hic nullo in loco Macedoniae moratus magno
impetu contendit ad Domitium et, cum ab eo milia
passuum XX afuisset, subito se ad Cassium Longinum
3 in Thessaliam convertit. Hoc adeo celeriter fecit, ut
simul adesse et venire nuntiaretur, et quo iter expe-
ditius faceret, M. Favonium ad flumen Haliacmonem,
quod Macedoniam a Thessalia dividit, cum cohortibus
VIII praesidio impedimentis legionum reliquit castellum-
4 que ibi muniri iussit. Eodem tempore equitatus regis
Cotyis ad castra Cassii advolavit, qui circum Thessa-
5 liam esse consuerat. Tum timore perterritus Cassius
cognito Scipionis adventu visisque equitibus, quos
Scipionis esse arbitrabatur, ad montes se convertit,
qui Thessaliam cingunt, atque ex his locis Ambraciam
6 versus iter facere coepit. At Scipionem properantem
sequi litterae sunt consecutae a M. Favonio, Domitium
cum legionibus adesse neque se praesidium, ubi con-
7 stitutus esset, sine auxilio Scipionis tenere posse. Qui-
bus litteris acceptis consilium Scipio iterque commutat;
Cassium sequi desistit, Favonio auxilium ferre conten-
8 dit. Itaque diem ac noctem continuato itinere ad eum
pervenit, tam oportuno tempore, ut simul Domitiani
exercitus pulvis cerneretur et primi antecursores Sci-
pionis viderentur. Ita Cassio industria Domitii, Favonio
Scipionis celeritas salutem attulit.

1 XXXVII. Scipio biduum *in* castris stativis mora-
tus ad flumen, quod inter eum et Domitii castra flue-
bat, Haliacmonem, tertio die prima luce exercitum
vado traducit et castris positis postero die mane copias
2 ante frontem castrorum instruit. Domitius quoque
tum sibi dubitandum non putavit, quin productis le-
gionibus proelio decertaret. Sed cum esset inter bina

castra campus circiter milium passuum VI, Domitius
castris Scipionis aciem suam subiecit, ille a vallo non
discedere perseveravit. Ac tamen aegre retentis Do- 3
mitianis militibus est factum, ne proelio contenderetur,
et maxime, quod rivus difficilibus ripis subiectus castris
Scipionis progressus nostrorum impediebat. Quorum 4
studium alacritatemque pugnandi cum cognovisset Sci-
pio, suspicatus fore ut postero die aut invitus dimi-
care cogeretur aut magna cum infamia castris se
contineret, qui magna cum exspectatione venisset, te-
mere progressus turpem habuit exitum et noctu ne
conclamatis quidem vasis flumen transiit atque in
eandem partem, ex qua venerat, rediit ibique prope
flumen edito natura loco castra posuit. Paucis diebus 5
interpositis noctu insidias equitum conlocavit, quo in
loco superioribus fere diebus nostri pabulari consue-
verant; et cum cotidiana consuetudine Q. Varus, prae-
fectus equitum Domitii, venisset, subito illi ex insidiis
consurrexerunt. Sed nostri fortiter impetum eorum 6
tulerunt celeriterque ad suos quisque ordines rediit
atque ultro universi in hostes impetum fecerunt. Ex 7
his circiter LXXX interfectis, reliquis in fugam con-
iectis, duobus amissis in castra se receperunt.

XXXVIII. His rebus gestis Domitius sperans Sci- 1
pionem ad pugnam elici posse simulavit sese angustiis
rei frumentariae adductum castra movere vasisque
militari more conclamatis progressus milia passuum III
in loco idoneo et occulto omnem exercitum equitatum-
que conlocavit. Scipio ad sequendum paratus equitum 2
magnam partem ad explorandum iter Domitii et cogno-
scendum praemisit. Qui cum essent progressi primae- 3
que turmae insidias intravissent, ex fremitu equorum
inlata suspicione ad suos se recipere coeperunt, quique
hos sequebantur, celerem eorum receptum conspicati

4 restiterunt. Nostri cognitis *per exploratores* hostium in-
sidiis, ne frustra reliquos exspectarent, duas nacti tur-
mas exceperunt, *quarum perpauci fuga se ad suos
receperunt* — in his fuit M. Opimius praefectus equi-
tum — reliquos omnes earum turmarum aut interfe-
cerunt aut captos ad Domitium deduxerunt.

1 XXXVIIII. Deductis orae maritimae praesidiis Cae-
sar, ut supra demonstratum est, III cohortes Orici
oppidi tuendi causa reliquit isdemque custodiam navium
longarum tradidit, quas ex Italia traduxerat. Huic
2 officio oppidoque M'. Acilius legatus praeerat. Is
naves nostras interiorem in portum post oppidum re-
duxit et ad terram deligavit faucibusque portus navem
onerariam submersam obiecit et huic alteram coniun-
xit; super quam turrim effectam ad ipsum introitum
portus opposuit et militibus complevit tuendamque ad
omnes repentinos casus tradidit.

1 XXXX. Quibus cognitis rebus Cn. Pompeius filius,
qui classi Aegyptiae praeerat, ad Oricum venit sub-
mersamque navem remulco multisque contendens funibus
abduxit atque alteram navem, quae erat ad custodiam
ab Acilio posita, pluribus adgressus navibus, in quibus
ad libram fecerat turres, ut ex superiore pugnans loco
integrosque semper defatigatis submittens et reliquis
partibus simul ex terra scalis et classe moenia oppidi
temptans, uti adversariorum manus diduceret, labore
et multitudine telorum nostros vicit deiectisque defen-
soribus, qui omnes scaphis excepti refugerant, eam
2 navem expugnavit. Eodemque tempore ex altera parte
molem tenuit naturalem obiectam, quae paene insulam
oppidum efficit, et IV biremes subiectis scutulis im-
3 pulsas vectibus in interiorem portum traduxit. Ita
ex utraque parte naves longas adgressus, quae erant
deligatae ad terram atque inanes, IV ex his abduxit,

reliquas incendit. Hoc confecto negotio D. Laelium ab 4
Asiatica classe abductum relinquit, qui commeatus Byl-
lide atque Amantia importari in oppidum prohibeat.
Ipse Lissum profectus naves onerarias XXX a M. An- 5
tonio relictas intra portum adgressus omnes incendit;
Lissum expugnare *frustra* conatus defendentibus civi-
bus Romanis, qui eius conventus erant, militibusque,
quos praesidii causa miserat Caesar, triduum mora-
tus paucis in oppugnatione amissis re infecta inde
discessit.

XXXXI. Caesar postquam Pompeium ad Aspara- 1
gium esse cognovit, eodem cum exercitu profectus ex-
pugnato in itinere oppido Parthinorum, in quo Pom-
peius praesidium habebat, tertio die [Macedoniam] ad
Pompeium pervenit iuxtaque eum castra posuit et
postridie eductis omnibus copiis acie instructa decer-
nendi potestatem Pompeio fecit. Ubi illum suis locis 2
se tenere animadvertit, reducto in castra exercitu aliud
sibi consilium capiendum existimavit. Itaque postero 3
die omnibus copiis magno circuitu difficili angustoque
itinere Dyrrachium profectus est sperans Pompeium
aut Dyrrachium compelli aut ab eo intercludi posse,
quod omnem commeatum totiusque belli apparatum
eo contulisset; ut accidit. Pompeius enim primo igno- 4
rans eius consilium, quod diverso ab ea regione itinere
profectum videbat, angustiis rei frumentariae compul-
sum discessisse existimabat; postea per exploratores
certior factus postero die castra movit breviore itinere
se occurrere ei posse sperans. Quod fore suspicatus 5
Caesar militesque adhortatus, ut aequo animo laborem
ferrent, parvam partem noctis itinere intermisso mane
Dyrrachium venit, cum primum agmen Pompei procul
cerneretur, atque ibi castra posuit.

XXXXII. Pompeius interclusus Dyrrachio, ubi pro- 1

positum tenere non potuit, secundo usus consilio edito loco, qui appellatur Petra aditumque habet navibus mediocrem atque eas a quibusdam protegit ventis, castra
2 communit. Eo partem navium longarum convenire, frumentum commeatumque ab Asia atque omnibus
3 regionibus, quas tenebat, comportari imperat. Caesar longius bellum ductum iri existimans et de Italicis commeatibus desperans, quod tanta diligentia omnia litora a Pompeianis tenebantur classesque ipsius, quas hieme in Sicilia, Gallia, Italia fecerat, morabantur, in Epirum rei frumentariae causa Q. Tillium et L. Canuleium legatos misit, quodque hae regiones aberant longius, locis certis horrea constituit vecturasque fru-
4 menti finitimis civitatibus discripsit. Item Lisso Parthinisque ex omnibus castellis, quod esset frumenti,
5 conquiri iussit. Id erat perexiguum cum ipsius agri natura, quod sunt loca aspera et montuosa ac plerumque frumento utuntur importato, tum quod Pompeius haec providerat et superioribus diebus praedae loco Parthinos habuerat frumentumque omne conquisitum spoliatis effossisque eorum domibus per equites comportarat.

1 XXXXIII. Quibus rebus cognitis Caesar consilium capit ex loci natura. Erant enim circum castra Pompei permulti editi atque asperi colles. Hos primum
2 praesidiis tenuit castellaque ibi communiit. Inde, ut loci cuiusque natura ferebat, ex castello in castellum perducta munitione circumvallare Pompeium instituit,
3 haec spectans, quod angusta re frumentaria utebatur, quodque Pompeius multitudine equitum valebat, quo minore periculo undique frumentum commeatumque exercitui supportare posset, simul uti pabulatione Pompeium prohiberet equitatumque eius ad rem gerendam inutilem efficeret, tertio ut auctoritatem, qua ille maxime

apud exteras nationes niti videbatur, minueret, cum fama per orbem terrarum percrebruisset illum a Caesare obsideri neque audere proelio dimicare.

XXXXIIII. Pompeius neque a mari Dyrrachioque 1
discedere volebat, quod omnem apparatum belli, tela, arma, tormenta ibi conlocaverat frumentumque exercitui navibus supportabat, neque munitiones Caesaris prohibere poterat, nisi proelio decertare vellet; quod eo tempore faciendum non esse statuerat. Relinque- 2
batur, ut extremam rationem belli sequens quam plurimos colles occuparet et quam latissimas regiones praesidiis teneret Caesarisque copias, quam maxime posset, distineret; idque accidit. Castellis enim XXIV 3
effectis XV milia passuum *in* circuitu amplexus hoc spatio pabulabatur; multaque erant intra eum locum manu sata, quibus interim iumenta pasceret. Atque 4
ut nostri perpetuas munitiones habebant [perductas ex castellis in proxima castella], *quod* ne quo loco erumperent Pompeiani ac nostros post tergum adorirentur timebant, ita illi interiore spatio perpetuas munitiones efficiebant, ne quem locum nostri intrare atque ipsos a tergo circumvenire possent. Sed illi 5
operibus vincebant, quod et numero militum praestabant et interiore spatio minorem circuitum habebant, quam quae erant loca Caesari capienda. *Quem* etsi 6
prohibere Pompeius aut totis copiis dimicare non constituerat, tamen suis locis sagittarios funditoresque mittebat, quorum magnum habebat numerum, multique ex nostris vulnerabantur magnusque incesserat timor sagittarum atque omnes fere milites aut ex coactis aut ex centonibus aut ex coriis tunicas aut tegimenta fecerant, quibus tela vitarent.

XXXXV. In occupandis praesidiis magna vi uter- 1
que nitebatur: Caesar, ut quam angustissime Pompeium

contineret, Pompeius, ut quam plurimos colles quam
maximo circuitu occuparet; crebraque ob eam causam
2 proelia fiebant. In his cum legio Caesaris nona prae-
sidium quoddam occupavisset et munire coepisset, huic
loco propinquum et contrarium collem Pompeius occu-
3 pavit nostrosque opere prohibere coepit, et cum una
ex parte prope aequum aditum haberet, primum sagit-
tariis funditoribusque circumiectis, postea levis arma-
turae magna multitudine missa tormentisque prolatis
munitiones impediebat; neque erat facile nostris uno
4 tempore propugnare et munire. Caesar cum suos ex
omnibus partibus vulnerari videret, recipere se iussit
5 et loco excedere. Erat per declive receptus. Illi autem
hoc acrius instabant neque regredi nostros patieban-
tur, quod timore adducti locum relinquere videbantur.
6 Dicitur eo tempore glorians apud suos Pompeius dixisse:
non recusare se, quin nullius usus imperator existi-
maretur, si sine maximo detrimento legiones Caesaris
sese recepissent inde, quo temere essent progressae.

1 XXXXVI. Caesar receptui suorum timens crates
ad extremum tumulum contra hostem proferri et ad-
versas locari, intra has mediocri latitudine fossam tectis
militibus obduci iussit locumque in omnes partes quam
2 maxime impediri. Ipse idoneis locis funditores instru-
xit, ut praesidio nostris se recipientibus essent. His
3 rebus confectis legionem reduci iussit. Pompeiani hoc
insolentius atque audacius nostros premere et instare
coeperunt cratesque pro munitione obiectas propule-
4 runt, ut fossas transcenderent. Quod cum animadver-
tisset Caesar, veritus, ne non reducti, sed deiecti
viderentur maiusque detrimentum caperetur, a medio
fere spatio suos per Antonium, qui ei legioni praeerat,
cohortatus tuba signum dari atque in hostes impetum
5 fieri iussit. Milites legionis IX subito conspirati

pila coniecerunt et ex inferiore loco adversus clivum
incitati cursu praecipites Pompeianos egerunt et terga
vertere coëgerunt; quibus ad recipiendum crates dere-
ctae longuriique obiecti et institutae fossae magno
impedimento fuerunt. Nostri vero, qui satis habebant 6
sine detrimento discedere, compluribus interfectis, V
omnino suorum amissis quietissime se receperunt pau-
loque citra eum locum aliis comprehensis collibus mu-
nitiones perfecerunt.

XXXXVII. Erat nova et inusitata belli ratio cum 1
tot castellorum numero tantoque spatio et tantis mu-
nitionibus et toto obsidionis genere, tum etiam reliquis
rebus. Nam quicumque alterum obsidere conati sunt, 2
perculsos atque infirmos hostes adorti aut proelio
superatos aut alia qua offensione permotos continue-
runt, cum ipsi numero equitum militumque praestarent;
causa autem obsidionis haec fere esse consuevit, ut
frumento hostes prohiberent. At tum integras atque 3
incolumes copias Caesar inferiore militum numero con-
tinebat, cum illi omnium rerum copia abundarent;
cotidie enim magnus undique navium numerus conve-
niebat, quae commeatum supportarent, neque ullus flare
ventus poterat, quin aliqua ex parte secundum cursum
haberent. Ipse autem consumptis omnibus longe late- 4
que frumentis summis erat in angustiis. Sed tamen 5
haec singulari patientia milites ferebant. Recordaban-
tur enim eadem se superiore anno in Hispania per-
pessos labore et patientia maximum bellum confecisse;
meminerant ad Alesiam magnam se inopiam perpessos,
multo etiam maiorem ad Avaricum, maximarum se
gentium victores discessisse. Non illis hordeum cum 6
daretur, non legumina recusabant; pecus vero, cuius
rei summa erat ex Epiro copia, magno in honore
habebant.

1 XXXXVIII. Est etiam genus radicis inventum ab iis qui fuerant † valeribus, quod appellatur chara, quod admixtum lacte multum inopiam levabat. Id ad simili-
2 tudinem panis efficiebant. Eius erat magna copia. Ex hoc effectos panes, cum in conloquiis Pompeiani famem nostris obiectarent, vulgo in eos iaciebant, ut spem eorum minuerent.

1 XXXXVIIII. Iamque frumenta maturescere incipiebant atque ipsa spes inopiam sustentabat, quod celeriter se habituros copiam confidebant; crebraeque voces militum in vigiliis conloquiisque audiebantur prius se cortice ex arboribus victuros, quam Pompeium
2 e manibus dimissuros. Libenter etiam ex perfugis cognoscebant equos eorum *aegre* tolerari, reliqua vero iumenta interisse; uti autem ipsos valetudine non bona cum angustiis loci et odore taetro ex multitudine cadaverum et cotidianis laboribus, insuetos operum, tum
3 aquae summa inopia adfectos. Omnia enim flumina atque omnes rivos, qui ad mare pertinebant, Caesar aut averterat aut magnis operibus obstruxerat, atque ut erant loca montuosa et instar specuum angustiae vallium, has sublicis in terram demissis praesepserat
4 terramque adgesserat, ut aquam contineret. Ita illi necessario loca sequi demissa ac palustria et puteos fodere cogebantur atque hunc laborem ad cotidiana opera addebant; qui tamen fontes a quibusdam praesidiis aberant longius et celeriter aestibus exarescebant.
5 At Caesaris exercitus *cum* optima valetudine summaque aquae copia utebatur, tum commeatus omni genere praeter frumentum abundabat; quibus *angustiis* cotidie melius succedere tempus maioremque spem maturitate frumentorum proponi videbant.

1 L. In novo genere belli novae ab utrisque bellandi rationes reperiebantur. Illi cum animadvertissent ex

ignibus nocte cohortes nostras ad munitiones excubare, silentio adgressi universas in multitudinem sagittas coiciebant et se confestim ad suos recipiebant. Quibus 2
rebus nostri usu docti haec reperiebant remedia, ut alio loco ignes facerent, *alio excubarent*. . . . . .

. . . .

. . . .

LI. Interim certior factus P. Sulla, quem discedens 1
castris praefecerat Caesar, auxilio cohorti venit cum legionibus duabus; cuius adventu facile sunt repulsi Pompeiani. Neque vero conspectum aut impetum no- 2
strorum tulerunt, primisque deiectis reliqui se verterunt et loco cesserunt. Sed insequentes nostros, ne 3
longius prosequerentur, Sulla revocavit. At plerique existimant, si acrius insequi voluisset, bellum eo die potuisse finiri. Cuius consilium reprehendendum non videtur. Aliae enim sunt legati partes atque impera- 4
toris; alter omnia agere ad praescriptum, alter libere ad summam rerum consulere debet. Sulla a Caesare 5
praesidio castris relictus liberatis suis hoc fuit contentus neque proelio decertare voluit, quae res tamen fortasse aliquem reciperet casum, ne imperatorias sibi partes sumpsisse videretur. Pompeianis magnam res 6
ad receptum difficultatem adferebat. Nam ex iniquo progressi loco in summo constiterant; si per declive sese reciperent, nostros ex superiore insequentes loco verebantur; neque multum ad solis occasum temporis supererat; spe enim conficiendi negotii prope in noctem rem duxerant. Ita necessario atque ex tempore capto 7
consilio Pompeius tumulum quendam occupavit, qui tantum aberat a nostro castello, ut telum tormento missum adigi non posset. Hoc consedit loco atque eum communivit omnesque ibi copias continuit.

LII. Eodem tempore duobus praeterea locis pugna- 1

tum est; nam plura castella Pompeius pariter distinendae manus causa temptaverat, ne ex proximis praesi-
2 diis succurri posset. Uno loco Volcacius Tullus impetum legionis sustinuit cohortibus tribus atque eam loco depulit; altero Germani munitiones nostras egressi compluribus interfectis sese ad suos incolumes receperunt.

1 LIII. Ita uno die VI proeliis factis, tribus ad Dyrrachium, tribus ad munitiones, cum horum omnium ratio haberetur, ad duo milia numero ex Pompeianis cecidisse reperiebamus, evocatos centurionesque complures; in eo fuit numero Valerius Flaccus L. filius eius, qui praetor Asiam obtinuerat; signaque sunt
2 militaria sex relata. Nostri non amplius XX omnibus
3 sunt proeliis desiderati. Sed in castello nemo fuit omnino militum, quin vulneraretur, quattuorque ex
4 una cohorte centuriones oculos amiserunt. Et cum laboris sui periculique testimonium adferre vellent, milia sagittarum circiter XXX in castellum coniecta Caesari renuntiaverunt, scutoque ad eum relato Scaevae
5 centurionis inventa sunt in eo foramina CXX. Quem Caesar, ut erat de se meritus et de re publica, donatum milibus CC *conlaudatum*que ab octavis ordinibus ad primum pilum se traducere pronuntiavit — eius enim opera castellum magna ex parte conservatum esse constabat — cohortemque postea duplici stipendio, frumento, veste, cibariis militaribusque donis amplissime donavit.

1 LIIII. Pompeius noctu magnis additis munitionibus reliquis diebus turres exstruxit et in altitudinem pedum XV effectis operibus vineis eam partem castro-
2 rum obtexit, et quinque intermissis diebus alteram noctem subnubilam nactus obstructis omnibus castrorum portis et ad impediendum *ericiis* obiectis tertia

inita vigilia silentio exercitum eduxit et se in antiquas munitiones recepit.

LV. Omnibus deinceps diebus Caesar exercitum 1
in aciem aequum in locum produxit, si Pompeius proelio decertare vellet, ut paene castris Pompei legiones subiceret; tantumque a vallo eius prima acies
aberat, ut in eam telum tormento adigi posset. Pom- 2
peius autem, ut famam opinionemque hominum teneret, sic pro castris exercitum constituebat, ut tertia acies vallum contingeret, omnis quidem instructus exercitus telis ex vallo proiectis protegi posset.

LVI. Aetolia, Acarnania, Amphilochis per Cassium 1
Longinum et Calvisium Sabinum, ut demonstravimus, receptis temptandam sibi Achaiam ac paulo longius
progrediendum existimabat Caesar. Itaque eo Q. Ca- 2
lenum misit eique Sabinum et Cassium cum cohortibus
adiunxit. Quorum cognito adventu Rutilius Lupus, 3
qui Achaiam missus a Pompeio obtinebat, Isthmum praemunire instituit, ut Achaia Fufium prohiberet.
Calenus Delphos, Thebas, Orchomenum voluntate ipsa- 4
rum civitatum recepit, nonnullas urbes per vim expugnavit, reliquas civitates circummissis legationibus amicitiae Caesaris conciliare studebat. In his rebus fere erat Fufius occupatus.

LVII. Haec cum in Achaia atque apud Dyrrachium 1
gererentur Scipionemque in Macedoniam venisse constaret, non oblitus pristini instituti Caesar mittit ad eum Clodium, suum atque illius familiarem, quem ab illo traditum initio et commendatum in suorum neces-
sariorum numero habere instituerat. Huic dat litteras 2
mandataque ad eum, quorum haec erat summa: sese omnia de pace expertum nihil adhuc *effecisse; id* arbitrari vitio factum eorum, quos esse auctores eius rei voluisset, quod sua mandata perferre non oportuno

3 tempore ad Pompeium vererentur. Scipionem ea esse
auctoritate, ut non solum libere, quae probasset, ex-
ponere, sed etiam ex magna parte compellare atque
errantem regere posset; praeesse autem suo nomine
exercitui, ut praeter auctoritatem vires quoque ad
4 coërcendum haberet. Quod si fecisset, quietem Italiae,
pacem provinciarum, salutem imperii uni omnes ac-
5 ceptam relaturos. Haec ad eum mandata Clodius defert
ac primis diebus, ut videbatur, libenter auditus, reli-
quis ad conloquium non admittitur castigato Scipione
a Favonio, ut postea confecto bello reperiebamus, in-
fectaque re sese ad Caesarem recepit.

1 LVIII. Caesar quo facilius equitatum Pompeianum
ad Dyrrachium contineret et pabulatione prohiberet,
aditus duos, quos esse angustos demonstravimus, mag-
nis operibus praemunivit castellaque his locis posuit.
2 Pompeius ubi nihil profici equitatu cognovit, paucis
intermissis diebus rursus eum navibus ad se intra
3 munitiones recepit. Erat summa inopia pabuli, adeo
ut foliis ex arboribus strictis et teneris harundinum
radicibus contusis equos alerent; frumenta enim, quae
4 fuerant intra munitiones sata, consumpserant. Coge-
bantur *a* Corcyra atque Acarnania longo interiecto
navigationis spatio pabulum supportare, quodque erat
eius rei minor copia, hordeo adaugere atque his ratio-
5 nibus equitatum tolerare. Sed postquam non modo
hordeum pabulumque omnibus locis herbaeque desectae,
sed etiam frons ex arboribus deficiebat, corruptis equis
macie conandum sibi aliquid Pompeius de eruptione
existimavit.

1 LVIIII. Erant apud Caesarem in equitum numero
Allobroges II fratres, Roucillus et Egus, Adbucilli filii,
qui principatum in civitate multis annis obtinuerat,
singulari virtute homines, quorum opera Caesar omni-

bus Gallicis bellis optima fortissimaque erat usus. His 2
domi ob has causas amplissimos magistratus manda-
verat atque eos extra ordinem in senatum legendos
curaverat agrosque in Gallia ex hostibus captos prae-
miaque rei pecuniariae magna tribuerat locupletesque
ex egentibus fecerat. Hi propter virtutem non solum 3
apud Caesarem in honore erant, sed etiam apud exer-
citum cari habebantur; sed freti amicitia Caesaris et
stulta ac barbara arrogantia elati despiciebant suos
stipendiumque equitum fraudabant et praedam omnem
domum avertebant. Quibus illi rebus permoti universi 4
Caesarem adierunt palamque de eorum iniuriis sunt
questi et ad cetera addiderunt falsum ab his equitum
numerum deferri, quorum stipendium averterent.

LX. Caesar neque tempus illud animadversionis 1
esse existimans et multa virtuti eorum concedens rem
totam distulit; illos secreto castigavit, quod quaestui
equites haberent, monuitque, ut ex sua amicitia omnia
exspectarent et ex praeteritis suis officiis reliqua spe-
rarent. Magnam tamen haec res illis offensionem 2
et contemptionem ad omnes attulit, idque ita esse
cum ex aliorum obiectationibus tum etiam ex dome-
stico iudicio atque animi conscientia intellegebant.
Quo pudore adducti et fortasse non se liberari, sed in 3
aliud tempus reservari arbitrati discedere ab nobis
et novam temptare Fortunam novasque amicitias expe-
riri constituerunt. Et cum paucis conlocuti clientibus 4
suis, quibus tantum facinus committere audebant, pri-
mum conati sunt praefectum equitum C. Volusenum
interficere, ut postea bello confecto cognitum est, ut
cum munere aliquo perfugisse ad Pompeium videren-
tur; postquam id difficilius visum est neque facultas 5
perficiendi dabatur, quam maximas potuerunt pecunias
mutuati, proinde ac *si* suis satisfacere et fraudata

restituere vellent, multis coëmptis equis ad Pompeium
transierunt cum iis, quos sui consilii participes habebant.
1 LXI. Quos Pompeius, quod erant honesto loco
nati et instructi liberaliter magnoque comitatu et mul-
tis iumentis venerant virique fortes habebantur et in
honore apud Caesarem fuerant, quodque *id* novum et
praeter consuetudinem acciderat, omnia sua praesidia
2 circumduxit atque ostentavit. Nam ante id tempus
nemo aut miles aut eques a Caesare ad Pompeium
transierat, cum paene cotidie a Pompeio ad Caesarem
perfugerent *nonnulli*, vulgo vero universi in Epiro at-
que Aetolia conscripti milites earumque regionum
3 omnium, quae a Caesare tenebantur. Sed hi cognitis
omnibus rebus, seu quid in munitionibus perfectum
non erat, seu quid a peritioribus rei militaris deside-
rari videbatur, temporibusque rerum et spatiis loco-
rum et custodiarum varia diligentia animadversa, prout
cuiusque eorum, qui negotiis praeerant, aut natura
aut studium ferebat, haec ad Pompeium omnia detu-
lerunt.
1 LXII. Quibus ille cognitis eruptionisque iam ante
capto consilio, ut demonstratum est, tegimenta galeis
milites ex viminibus facere atque aggerem iubet com-
2 portare. His paratis rebus magnum numerum levis
armaturae et sagittariorum aggeremque omnem noctu
in scaphas et naves actuarias imponit et de media
nocte cohortes LX ex maximis castris praesidiisque
deductas ad eam partem munitionum ducit, quae per-
tinebat ad mare longissimeque a maximis castris Cae-
3 saris aberat. Eodem naves, quas demonstravimus aggere
et levis armaturae militibus completas, quasque ad
Dyrrachium naves longas habebat, mittit et, quid a
4 quoque fieri velit, praecipit. Ad eas munitiones Cae-
sar Lentulum Marcellinum quaestorem cum legione

IX positum habebat. Huic, quod valetudine minus
commoda utebatur, Fulvium Postumum adiutorem sub-
miserat.
LXIII. Erat eo loco fossa pedum XV et vallus 1
contra hostem in altitudinem pedum X, tantundemque
eius valli agger in latitudinem patebat; ab eo inter-
misso spatio pedum DC alter conversus in contrariam
partem erat vallus humiliore paulo munitione. Hoc 2
enim superioribus diebus timens Caesar, ne navibus
nostri circumvenirentur, duplicem eo loco fecerat val-
lum, ut si ancipiti proelio dimicaretur, posset resisti.
Sed operum magnitudo et continens omnium dierum 3
labor, quo milium passuum in circuitu XVII munitio-
nes erat complexus, perficiendi spatium non dabat.
Itaque contra mare transversum vallum, qui has duas 4
munitiones contingeret, nondum perfecerat. Quae res 5
nota erat Pompeio, delata per Allobroges perfugas,
magnumque nostris attulerat incommodum. Nam ut, 6
ad mare quae cohortes nonae legionis excubuerant, abs-
cesserunt, subito prima luce Pompeiani exercitus ad-
ventus exstitit; simul navibus circumvecti milites in
exteriorem vallum tela iaciebant fossaeque aggere com-
plebantur et legionarii interioris munitionis defensores
scalis admotis tormentis telisque cuiusque generis ter-
rebant magnaque multitudo sagittariorum ab utraque
parte circumfundebatur. Multum autem ab ictu lapi- 7
dum, quod unum nostris erat telum, viminea tegimenta
galeis imposita defendebant. Itaque cum omnibus rebus 8
nostri premerentur atque aegre resisterent, animadver-
sum est vitium munitionis, quod supra demonstratum
est, atque inter duos vallos, qua perfectum opus non
erat, per mare navibus expositi in aversos nostros im-
petum fecerunt atque ex utraque munitione deiectos
terga vertere coëgerunt.

1 LXIIII. Hoc tumultu nuntiato Marcellinus cohor-
tes subsidio nostris laborantibus submittit ex castris;
quae fugientes conspicatae neque illos suo adventu
confirmare potuerunt neque ipsae hostium impetum
2 tulerunt. Itaque quodcumque addebatur subsidio, id
corruptum timore fugientium terrorem et periculum
augebat; hominum enim multitudine receptus impedie-
3 batur. In eo proelio cum gravi vulnere esset adfectus
aquilifer et a viribus deficeretur, conspicatus equites
nostros, 'Hanc ego,' inquit, 'et vivus multos per annos
magna diligentia defendi et nunc moriens eadem fide
Caesari restituo. Nolite, obsecro, committere, quod
ante in exercitu Caesaris non accidit, ut rei militaris
dedecus admittatur, incolumemque ad eum deferte.'
4 Hoc casu aquila conservatur omnibus primae cohortis
centurionibus interfectis praeter principem priorem.

1 LXV. Iamque Pompeiani magna caede nostrorum
castris Marcellini adpropinquabant non mediocri ter-
rore inlato reliquis cohortibus, et M. Antonius, qui
proximum locum praesidiorum tenebat, ea re nuntiata
cum cohortibus XII descendens ex loco superiore cer-
nebatur. Cuius adventus Pompeianos compressit no-
strosque firmavit, ut se ex maximo timore colligerent.
2 Neque multo post Caesar significatione per castella
fumo facta, ut erat superioris temporis consuetudo,
deductis quibusdam cohortibus ex praesidiis eodem
3 venit. Qui cognito detrimento cum animadvertisset
Pompeium extra munitiones egressum castra secundum
mare *ponere*, ut libere pabulari posset nec minus adi-
tum navibus haberet, commutata ratione belli, quo-
niam propositum non tenuerat, iuxta Pompeium mu-
niri iussit.

1 LXVI. Qua perfecta munitione animadversum est
a speculatoribus Caesaris, cohortes quasdam, quod instar

legionis videretur, esse post silvam et in vetera
castra duci. Castrorum hic situs erat: Superioribus 2
diebus nona Caesaris legio cum se obiecisset Pompeianis
copiis atque opere, ut demonstravimus, circummuniret,
castra eo loco posuit. Haec silvam quandam contin- 3
gebant neque longius a mari passibus CCC aberant.
Post mutato consilio quibusdam de causis Caesar paulo 4
ultra eum locum castra transtulit, paucisque intermis-
sis diebus eadem haec Pompeius occupaverat et, quod
eo loco plures erat legiones habiturus, relicto interiore
vallo maiorem adiecerat munitionem. Ita minora castra 5
inclusa maioribus castelli atque arcis locum obtine-
bant. Item ab angulo castrorum sinistro munitionem 6
ad flumen perduxerat circiter passuum CCCC, quo libe-
rius ac sine periculo milites aquarentur. Sed is quo- 7
que mutato consilio quibusdam de causis, quas com-
memorari necesse non est, eo loco excesserat. Ita
complures dies *vacua* manserant castra; munitiones
quidem omnes integrae erant.

LXVII. Eo signa legionis lata speculatores Cae- 1
sari renuntiarunt. Hoc idem visum ex superioribus
quibusdam castellis confirmaverunt. Is locus aberat
ab novis Pompei castris circiter passus D. Hanc legio- 2
nem sperans Caesar se opprimere posse et cupiens
eius diei detrimentum sarcire reliquit in opere cohor-
tes duas, quae speciem munitionis praeberent; ipse 3
diverso itinere, quam potuit occultissime, reliquas co-
hortes, numero XXXIII, in quibus erat legio nona multis
amissis centurionibus deminutoque militum numero,
ad legionem Pompei castraque priora duplici acie eduxit.
Neque eum prima opinio fefellit. Nam et pervenit, 4
priusquam Pompeius sentire posset, et tametsi erant
munitiones castrorum magnae, tamen sinistro cornu,
ubi erat ipse, celeriter adgressus Pompeianos ex vallo

5 deturbavit. Erat obiectus portis ericius. Hic paulisper
est pugnatum, cum inrumpere nostri conarentur, illi
castra defenderent, fortissime T. Pullone, cuius opera
proditum exercitum C. Antonii demonstravimus, eo
6 loco propugnante. Sed tamen nostri virtute vicerunt
excisoque ericio primo in maiora castra, post etiam
in castellum, quod erat inclusum maioribus castris,
inruperunt, quod eo pulsa legio sese receperat, *ac* non-
nullos ibi repugnantes interfecerunt.

1 LXVIII. Sed Fortuna, quae plurimum potest cum
in reliquis rebus tum praecipue in bello, parvis mo-
mentis magnas rerum commutationes efficit; ut tum
2 accidit. Munitionem *enim*, quam pertinere a castris
ad flumen supra demonstravimus, dextri Caesaris cor-
nus cohortes ignorantia loci sunt secutae, cum portam
quaererent castrorumque eam munitionem esse arbi-
3 trarentur. Quam cum esset animadversum coniunctam
esse flumini, prorutis munitionibus defendente nullo
transcenderunt, omnisque noster equitatus eas cohor-
tes est secutus.

1 LXVIIII. Interim Pompeius hac satis longa inter-
iecta mora et re nuntiata v legiones ab opere dedu-
ctas subsidio suis duxit; eodemque tempore equitatus
eius nostris equitibus adpropinquabat, et acies instructa
a nostris, qui castra occupaverant, cernebatur, omnia-
2 que sunt subito mutata. Pompeiana legio celeris spe
subsidii confirmata ab decumana porta resistere cona-
batur atque ultro in nostros impetum faciebat. Equi-
tatus Caesaris, quod angusto itinere per aggeres ascen-
debat, receptui suo timens initium fugae faciebat.
3 Dextrum cornu, quod erat a sinistro seclusum, terrore
equitum animadverso, ne intra munitionem opprimere-
tur, ea parte, quam proruerat, sese recipiebat, ac
plerique ex his, ne in angustias inciderent, *de* x pedum

munitione se in fossas praecipitabant, primisque op-
pressis reliqui per horum corpora salutem sibi atque
exitum pariebant. Sinistro cornu milites cum ex vallo 4
Pompeium adesse et suos fugere cernerent, veriti, ne
angustiis intercluderentur, cum extra et intus hostem
haberent, eodem, quo venerant, receptu sibi consule-
bant, omniaque erant tumultus, timoris, fugae plena,
adeo ut, cum Caesar signa fugientium manu prenderet
et consistere iuberet, alii dimissis equis eundem cur-
sum † confugerent, alii ex*tremo* metu etiam signa
dimitterent, neque quisquam omnino consisteret.

LXX. His tantis malis haec subsidia succurrebant, 1
quo minus omnis deleretur exercitus, quod Pompeius
insidias timens, credo, quod haec praeter spem acci-
derant eius, qui paulo ante ex castris fugientes suos
conspexerat, munitionibus adpropinquare aliquamdiu
non audebat, equitesque eius angustis portis, atque
his a Caesaris militibus occupatis, ad insequendum
tardabantur. Ita parvae res magnum in utramque 2
partem momentum habuerunt. Munitiones enim a ca-
stris ad flumen perductae expugnatis iam castris Pom-
pei prope iam exploratam Caesaris victoriam interpella-
verunt, eadem res celeritate insequentium tardata nostris
salutem attulit.

LXXI. Duobus his unius diei proeliis Caesar desi- 1
deravit milites DCCCCLX et *equites CC*, *in his* Tuticanum
Gallum, senatoris filium, notos equites Romanos C.
Fleginatem Placentia, A. Granium Puteolis, M. Sacra-
tivirum Capua, tribunos militum et centuriones XXXII;
sed horum omnium pars magna in fossis munitionibus- 2
que et fluminis ripis oppressa suorum in terrore ac
fuga sine ullo vulnere interiit; signaque sunt militaria
amissa XXXII. Pompeius eo proelio imperator est ap-
pellatus. Hoc nomen obtinuit, atque ita se postea 3

salutari passus est, sed neque in litteris praescribere est solitus neque in fascibus insignia laureae praetulit.
4 At Labienus cum ab eo impetravisset, ut sibi captivos tradi iuberet, omnes productos ostentationis, ut videbatur, causa, quo maior perfugae fides haberetur, commilitones appellans et magna verborum contumelia interrogans, solerentne veterani milites fugere, in omnium conspectu interfecit.

1 LXXII. His rebus tantum fiduciae ac spiritus Pompeianis accessit, ut non de ratione belli cogitarent, sed
2 vicisse iam sibi viderentur. Non illi paucitatem nostrorum militum, non iniquitatem loci atque angustias praeoccupatis castris et ancipitem terrorem intra extraque munitiones, non abscisum in duas partes exercitum, cum altera alteri auxilium ferre non posset,
3 causae fuisse cogitabant. Non ad haec addebant non [ex] concursu acri facto, non proelio dimicatum, sibique ipsos multitudine atque angustiis maius attulisse
4 detrimentum, quam ab hoste accepissent. Non denique communes belli casus recordabantur, quam parvulae saepe causae vel falsae suspicionis vel terroris repentini vel obiectae religionis magna detrimenta intulissent, quotiens vel ducis vitio vel culpa tribuni in exercitu esset offensum; sed proinde ac si virtute vicissent neque ulla commutatio rerum posset accidere, per orbem terrarum fama ac litteris victoriam eius diei concelebrabant.

1 LXXIII. Caesar ab superioribus consiliis depulsus omnem sibi commutandam belli rationem existimavit.
2 Itaque uno tempore praesidiis omnibus deductis et oppugnatione dimissa coactoque in unum locum exercitu contionem apud milites habuit hortatusque est, ne ea, quae accidissent, graviter ferrent neve his rebus terrerentur multisque secundis proeliis unum adversum

et id mediocre opponerent. Habendam Fortunae gra- 3
tiam, quod Italiam sine aliquo vulnere cepissent, quod duas Hispanias bellicosissimorum hominum peritissimis atque exercitatissimis ducibus pacavissent, quod finitimas frumentariasque provincias in potestatem redegissent; denique recordari debere, qua felicitate inter medias hostium classes oppletis non solum portibus, sed etiam litoribus omnes incolumes essent transportati. Si non omnia caderent secunda, Fortunam esse 4
industria sublevandam. Quod esset acceptum detrimenti, cuiusvis potius quam suae culpae debere tribui. Locum se aequum ad dimicandum dedisse, potitum se 5
esse hostium castris, expulisse ac superasse pugnantes. Sed sive ipsorum perturbatio sive error aliquis sive etiam Fortuna partam iam praesentemque victoriam interpellavisset, dandam omnibus operam, ut acceptum incommodum virtute sarciretur. Quod si esset factum, 6
futurum ut detrimentum in bonum verteret, uti ad Gergoviam accidisset, atque ei, qui ante dimicare timuissent, ultro se proelio offerrent.

LXXIIII. Hac habita contione nonnullos signiferos 1
ignominia notavit ac loco movit. Exercitui quidem 2
omni tantus incessit ex incommodo dolor tantumque studium infamiae sarciendae, ut nemo aut tribuni aut centurionis imperium desideraret et sibi quisque etiam poenae loco graviores imponeret labores simulque omnes arderent cupiditate pugnandi, cum superioris etiam ordinis nonnulli ratione permoti manendum eo loco et rem proelio committendam existimarent. Contra 3
ea Caesar neque satis militibus perterritis confidebat spatiumque interponendum ad recreandos animos putabat, *et* receptis munitionibus magnopere rei frumentariae timebat.

LXXV. Itaque nulla interposita mora sauciorum 1

modo et aegrorum habita ratione impedimenta omnia
silentio prima nocte ex castris Apolloniam praemisit
et conquiescere ante iter confectum vetuit. His
2 una legio missa praesidio est. His explicitis rebus
duas in castris legiones retinuit, reliquas de quarta
vigilia compluribus portis eductas eodem itinere prae-
misit parvoque spatio intermisso, ut et militare insti-
tutum servaretur et quam serissime eius profectio
cognosceretur, conclamari iussit statimque egressus et
novissimum agmen consecutus celeriter ex conspectu
3 castrorum discessit. Neque vero Pompeius cognito
consilio eius moram ullam ad insequendum intulit, sed
haec eadem spectans, si *in* itinere impeditos *et* perterri-
tos deprehendere posset, exercitum e castris eduxit equi-
tatumque praemisit ad novissimum agmen demorandum,
neque consequi potuit, quod multum expedito itinere
4 antecesserat Caesar. Sed cum ventum esset ad flumen
Genusum, quod ripis erat impeditis, consecutus equi-
5 tatus novissimos proelio detinebat. Huic suos Caesar
equites opposuit expeditosque antesignanos admiscuit
cccc, qui tantum profecerunt, ut equestri proelio com-
misso pellerent omnes compluresque interficerent ipsi-
que incolumes se ad agmen reciperent.

1 LXXVI. Confecto iusto itinere eius diei, quod
proposuerat Caesar, traductoque exercitu flumen Genu-
sum veteribus suis in castris contra Asparagium con-
sedit militesque omnes intra vallum castrorum con-
tinuit equitatumque per causam pabulandi emissum
confestim decumana porta in castra se recipere iussit.
2 Simili ratione Pompeius confecto eius diei itinere in
3 suis veteribus castris ad Asparagium consedit. Eius
milites, quod ab opere integris munitionibus vacabant,
alii lignandi pabulandique causa longius progredieban-
tur, alii, quod subito consilium profectionis ceperant

magna parte impedimentorum et sarcinarum relicta,
ad haec repetenda invitati propinquitate superiorum
castrorum depositis in contubernio armis vallum relin-
quebant. Quibus ad sequendum impeditis, quod fore 4
providerat, Caesar meridiano fere tempore signo pro-
fectionis dato exercitum educit duplicatoque eius diei
itinere viii milia passuum ex eo loco procedit; quod
facere Pompeius discessu militum non potuit.

LXXVII. Postero die Caesar similiter praemissis 1
prima nocte impedimentis de quarta vigilia ipse egre-
ditur, ut si qua esset imposita dimicandi necessitas,
subitum casum expedito exercitu subiret. Hoc idem
reliquis fecit diebus. Quibus rebus perfectum est, ut 2
altissimis fluminibus atque impeditissimis itineribus
nullum acciperet incommodum. Pompeius enim primi 3
diei mora inlata et reliquorum dierum frustra labore
suscepto cum se magnis itineribus extenderet et prae-
gressos consequi cuperet, quarto die finem sequendi
fecit atque aliud sibi consilium capiendum existimavit.

LXXVIII. Caesari ad saucios deponendos, stipen- 1
dium exercitui dandum, socios confirmandos, praesidium
urbibus relinquendum necesse erat adire Apolloniam.
Sed his rebus tantum temporis tribuit, quantum erat 2
properanti necesse; timens Domitio, ne adventu Pom-
pei praeoccuparetur, ad eum omni celeritate et studio
incitatus ferebatur. Totius autem rei consilium his 3
rationibus explicabat, ut si Pompeius eodem conten-
deret, abductum illum a mari atque ab iis copiis, quas
Dyrrachii comparaverat, [frumento ac commeatu] abs-
tractum pari condicione belli secum decertare cogeret;
si in Italiam transiret, coniuncto exercitu cum Domitio
per Illyricum Italiae subsidio proficisceretur; si Apol-
loniam Oricumque oppugnare et se omni maritima
ora excludere conaretur, obsesso Scipione necessario

4 illum suis auxilium ferre cogeret. Itaque praemissis nuntiis ad Cn. Domitium Caesar scripsit et, quid fieri vellet, ostendit praesidioque Apolloniae cohortium IV, Lissi I, III Orici relicto quique erant ex vulneribus aegri depositis per Epirum atque Athamaniam iter
5 facere coepit. Pompeius quoque de Caesaris consilio coniectura iudicans ad Scipionem properandum sibi existimabat, si Caesar iter illo haberet, ut subsidium Scipioni ferret, si ab ora maritima Oricoque discedere nollet, quod legiones equitatumque ex Italia exspectaret, ipse ut omnibus copiis Domitium adgrederetur.

1 LXXVIIII. His de causis uterque eorum celeritati studebat, et suis ut esset auxilio, *et* ad opprimendos
2 adversarios ne occasioni temporis deesset. Sed Caesarem Apollonia a derecto itinere averterat; Pompeius per Candaviam iter in Macedoniam expeditum habebat.
3 Accessit etiam ex improviso aliud incommodum, quod Domitius *cum* dies complures castris Scipionis castra conlata habuisset, rei frumentariae causa ab eo discesserat et Heracliam [Senticam], quae est subiecta Candaviae, iter fecerat, ut ipsa Fortuna illum obicere Pompeio videretur. Haec ad id tempus Caesar igno-
4 rabat. Simul a Pompeio litteris per omnes provincias civitatesque dimissis de proelio ad Dyrrachium facto elatius inflatiusque multo, quam res erat gesta, fama percrebruerat pulsum fugere Caesarem paene omnibus copiis amissis. Haec itinera infesta reddiderat, haec
5 civitates nonnullas ab eius amicitia avertebat. Quibus accidit rebus, ut pluribus dimissi itineribus a Caesare ad Domitium et a Domitio ad Caesarem nulla ratione
6 iter conficere possent. Sed Allobroges, Roucilli atque Egi familiares, quos perfugisse ad Pompeium demonstravimus, conspicati *in* itinere exploratores Domitii, seu pristina sua consuetudine, quod una in Gallia bella

gesserant, seu gloria elati, cuncta, ut erant acta, exposuerunt et Caesaris profectionem, adventum Pompei docuerunt. A quibus Domitius certior factus vix IV 7
horarum spatio antecedens hostium beneficio periculum vitavit et ad Aeginium, quod est adiectum adpositumque Thessaliae, Caesari venienti occurrit.

LXXX. Coniuncto exercitu Caesar Gomphos per- 1
venit, quod est oppidum primum Thessaliae venientibus ab Epiro; quae gens paucis ante mensibus ultro ad Caesarem legatos miserat, ut suis omnibus facultatibus uteretur, praesidiumque ab eo militum petierat. Sed eo fama iam praecurrerat, quam supra docuimus, 2
de proelio Dyrrachino, quod multis auxerat partibus. Itaque Androsthenes, praetor Thessaliae, cum se victo- 3
riae Pompei comitem esse mallet quam socium Caesaris in rebus adversis, omnem ex agris multitudinem servorum ac liberorum in oppidum cogit portasque praecludit et ad Scipionem Pompeiumque nuntios mittit, ut sibi subsidio veniant: se confidere munitionibus oppidi, si celeriter succurratur; longinquam oppugnationem sustinere non posse. Scipio discessu exerci- 4
tuum ab Dyrrachio cognito Larisam legiones adduxerat; Pompeius nondum Thessaliae adpropinquabat. Caesar 5
castris munitis scalas musculosque ad repentinam oppugnationem fieri et crates parari iussit. Quibus rebus 6
effectis cohortatus milites docuit, quantum usum haberet ad sublevandam omnium rerum inopiam potiri oppido pleno atque opulento, simul reliquis civitatibus huius urbis exemplo inferre terrorem et id fieri celeriter, priusquam auxilia concurrerent. Itaque usus 7
singulari militum studio eodem, quo venerat, die post horam nonam oppidum altissimis moenibus oppugnare adgressus ante solis occasum expugnavit et ad diripiendum militibus concessit statimque ab oppido castra

movit et Metropolim venit, sic ut nuntios expugnati
oppidi famamque antecederet

1 LXXXI. Metropolitae primo eodem usi consilio,
isdem permoti rumoribus portas clauserunt murosque
armatis compleverunt, sed postea casu civitatis Gom-
phensis cognito ex captivis, quos Caesar ad murum
2 producendos curaverat, portas aperuerunt. Quibus di-
ligentissime conservatis, conlata fortuna Metropolita-
rum cum casu Gomphensium nulla Thessaliae fuit
civitas praeter Larisaeos, qui magnis exercitibus Sci-
pionis tenebantur, quin Caesari pareret atque imperata
3 faceret. Ille idoneum locum in agris nactus, quo
prope iam matura erant *frumenta*, ibi adventum ex-
spectare Pompei eoque omnem belli rationem conferre
constituit.

1 LXXXII. Pompeius paucis post diebus in Thessa-
liam pervenit contionatusque apud cunctum exercitum
suis agit gratias, Scipionis milites cohortatur, ut parta
iam victoria praedae ac praemiorum velint esse parti-
cipes, receptisque omnibus in una castra legionibus
suum cum Scipione honorem partitur classicumque
apud eum cani et alterum illi iubet praetorium tendi.
2 Auctis copiis Pompei duobusque magnis exercitibus
coniunctis pristina omnium confirmatur opinio et spes
victoriae augetur, adeo ut, quidquid intercederet tem-
poris, id morari reditum in Italiam videretur, et si
quando quid Pompeius tardius aut consideratius faceret,
unius esse negotium diei, sed illum delectari imperio
et consulares praetoriosque servorum habere numero
3 dicerent. Iamque inter se palam de provinciis ac de
sacerdotiis contendebant in annosque consulatum de-
finiebant, alii domos bonaque eorum, qui in castris
4 erant Caesaris, petebant; magnaque inter eos in con-
silio fuit controversia, oporteretne Lucilii Hirri, quod

is a Pompeio ad Parthos missus esset, proximis comi-
tiis praetoriis absentis rationem haberi, cum eius ne-
cessarii fidem implorarent Pompei, praestaret, quod
proficiscenti recepisset, ne per eius auctoritatem de-
ceptus videretur, reliqui, in labore pari ac periculo ne
unus omnes antecederet, recusarent.

LXXXIII. Iam de sacerdotio Caesaris Domitius, 1
Scipio Spintherque Lentulus cotidianis contentionibus
ad gravissimas verborum contumelias palam descen-
derunt, cum Lentulus aetatis honorem ostentaret, Do-
mitius urbanam gratiam dignitatemque iactaret, Scipio
adfinitate Pompei confideret. Postulavit etiam L. Afra- 2
nium proditionis exercitus Acutius Rufus apud Pom-
peium, quod gestum in Hispania diceret. Et L. Do- 3
mitius in consilio dixit placere sibi bello confecto
ternas tabellas dari ad iudicandum iis, qui ordinis
essent senatorii belloque una cum ipsis interfuissent,
sententiasque de singulis ferrent, qui Romae reman-
sissent quique intra praesidia Pompei fuissent neque
operam in re militari praestitissent: unam fore tabel-
lam, qui liberandos omni periculo censerent, alteram,
qui capitis damnarent, tertiam, qui pecunia multarent.
Postremo omnes aut de honoribus suis aut de prae- 4
miis pecuniae aut de persequendis inimicis agebant,
neque, quibus rationibus superare possent, sed quem-
admodum uti victoria deberent, cogitabant.

LXXXIIII. Re frumentaria praeparata confirmatis- 1
que militibus et satis longo spatio temporis a Dyr-
rachinis proeliis intermisso, quo satis perspectum habere
militum *animum* videretur, temptandum Caesar existi-
mavit, quidnam Pompeius propositi aut voluntatis ad
dimicandum haberet. Itaque ex castris exercitum edu- 2
xit aciemque instruxit, primum suis locis pauloque a
castris Pompei longius, continentibus vero diebus, ut

progrederetur a castris suis collibusque Pompeianis
aciem subiceret. Quae res in dies confirmatiorem eius
3 exercitum efficiebat. Superius tamen institutum in
equitibus, quod demonstravimus, servabat, ut quoniam
numero multis partibus esset inferior, adulescentes
atque expeditos ex antesignanis electos mutatis ad
pernicitatem armis inter equites proeliari iuberet, qui
cotidiana consuetudine usum quoque eius generis proe-
4 liorum perciperent. His erat rebus effectum, ut equi-
tes mille etiam apertioribus locis VII milium Pompeia-
norum inpetum, cum adesset usus, sustinere auderent
5 neque magnopere eorum multitudine terrerentur. Nam-
que etiam per eos dies proelium secundum equestre
fecit atque unum Allobrogem ex duobus, quos perfu-
gisse ad Pompeium supra docuimus, cum quibusdam
interfecit.

1 LXXXV. Pompeius, qui castra in colle habebat,
ad infimas radices montis aciem instruebat, semper,
ut videbatur, exspectans, si iniquis locis Caesar se
2 subiceret. Caesar nulla ratione ad pugnam elici posse
Pompeium existimans hanc sibi commodissimam belli
rationem iudicavit, uti castra ex eo loco moveret sem-
perque esset in itineribus, haec spectans, ut movendis
castris pluribusque adeundis locis commodiore re fru-
mentaria uteretur, simulque in itinere ut aliquam
occasionem dimicandi nancisceretur et insolitum ad la-
borem Pompei exercitum cotidianis itineribus defatiga-
3 ret. His constitutis rebus, signo iam profectionis dato
tabernaculisque detensis animadversum est paulo ante
extra cotidianam consuetudinem longius a vallo esse
aciem Pompei progressam, ut non iniquo loco posse
4 dimicari videretur. Tum Caesar apud suos, cum iam
esset agmen in portis, 'Differendum est,' inquit, 'iter
in praesentia nobis et de proelio cogitandum, sicut

semper depoposcimus. Animo simus ad dimicandum
parati; non facile occasionem postea reperiemus.' Con-
festimque expeditas copias educit.

LXXXVI. Pompeius quoque, ut postea cognitum 1
est, suorum omnium hortatu statuerat proelio decer-
tare. Namque etiam in consilio superioribus diebus
dixerat, priusquam concurrerent acies, fore uti exerci-
tus Caesaris pelleretur. Id cum essent plerique admi- 2
rati, 'Scio me,' inquit, 'paene incredibilem rem polli-
ceri; sed rationem consilii mei accipite, quo firmiore
animo in proelium prodeatis. Persuasi equitibus no- 3
stris, idque mihi facturos confirmaverunt, ut cum pro-
pius sit accessum, dextrum Caesaris cornu ab latere
aperto adgrederentur et circumventa a tergo acie
prius perturbatum exercitum pellerent, quam a nobis
telum in hostem iaceretur. Ita sine periculo legionum 4
et paene sine vulnere bellum conficiemus. Id autem
difficile non est, cum tantum equitatu valeamus.'
Simul denuntiavit, ut essent animo parati in posterum 5
diem, quoniam fieret dimicandi potestas, ut saepe co-
gitavissent, neu suam neu reliquorum opinionem
fallerent.

LXXXVII. Hunc Labienus excepit et, cum Caesa- 1
ris copias despiceret, Pompei consilium summis laudi-
bus efferret, 'Noli,' inquit, 'existimare, Pompei, hunc
esse exercitum, qui Galliam Germaniamque devicerit.
Omnibus interfui proeliis neque temere incognitam 2
rem pronuntio. Perexigua pars illius exercitus su-
perest; magna pars deperiit, quod accidere tot proeliis
fuit necesse, multos autumni pestilentia in Italia con-
sumpsit, multi domum discesserunt, multi sunt relicti
in continenti. An non audistis ex iis, qui per causam 3
valetudinis remanserunt, cohortes esse Brundisii factas?
Hae copiae, quas videtis, ex dilectibus horum anno- 4

rum in citeriore Gallia sunt refectae, et plerique sunt
ex coloniis Transpadanis. Ac tamen, quod fuit roboris,
5 duobus proeliis Dyrrachinis interiit.' Haec cum dixis-
set, iuravit se nisi victorem in castra non reversurum
6 reliquosque, ut idem facerent, hortatus est. Hoc lau-
dans Pompeius idem iuravit; nec vero ex reliquis fuit
7 quisquam, qui iurare dubitaret. Haec tum facta sunt
in consilio magnaque spe et laetitia omnium disces-
sum est; ac iam animo victoriam praecipiebant, quod
de re tanta et a tam perito imperatore nihil frustra
confirmari videbatur.

1 LXXXVIII. Caesar cum Pompei castris adpropin-
quasset, ad hunc modum aciem eius instructam ani-
2 madvertit. Erant in sinistro cornu legiones duae tra-
ditae a Caesare initio dissensionis ex senatusconsulto;
quarum una prima, altera tertia appellabatur. In eo
3 loco ipse erat Pompeius. Mediam aciem Scipio cum
legionibus Syriacis tenebat. Ciliciensis legio coniuncta
cum cohortibus Hispanis, quas traductas ab Afranio
4 docuimus, in dextro cornu erant conlocatae. Has fir-
missimas se habere Pompeius existimabat. Reliquas
inter aciem mediam cornuaque interiecerat numeroque
5 cohortes CX expleverat. Haec erant numero milia XLV,
evocatorum circiter duo, quae ex beneficiariis superio-
rum exercituum ad eum convenerant; quae tota acie
disperserat. Reliquas cohortes VII in castris propin-
6 quisque castellis praesidio disposuerat. Dextrum cornu
eius rivus quidam impeditis ripis muniebat; quam ob
causam cunctum equitatum, sagittarios funditoresque
omnes sinistro cornu adiecerat.

1 LXXXVIIII. Caesar superius institutum servans X
legionem in dextro cornu, IX in sinistro conlocaverat,
tametsi erat Dyrrachinis proeliis vehementer attenuata,
et huic sic adiunxit VIII, ut paene unam ex duabus

efficeret, atque alteram alteri praesidio esse iusserat.
Cohortes in acie LXXX constitutas habebat, quae summa 2
erat milium XXII; cohortes VII castris praesidio reli-
querat. Sinistro cornu Antonium, dextro P. Sullam, 3
mediae aciei Cn. Domitium praeposuerat. Ipse contra
Pompeium constitit. Simul his rebus animadversis, 4
quas demonstravimus, timens, ne a multitudine equitum
dextrum cornu circumveniretur, celeriter ex tertia acie
singulas cohortes detraxit atque ex his quartam insti-
tuit equitatuique opposuit et, quid fieri vellet, ostendit
monuitque eius diei victoriam in earum cohortium
virtute constare. Simul tertiae aciei totique exercitui 5
imperavit, ne iniussu suo concurrerent; se cum id fieri
vellet, vexillo signum daturum.

LXXXX. Exercitum cum militari more ad pugnam 1
cohortaretur suaque in eum perpetui temporis officia
praedicaret, in primis commemoravit testibus se militi-
bus uti posse, quanto studio pacem petisset, quae per
Vatinium in conloquiis, quae per A. Clodium cum Sci-
pione egisset, quibus modis ad Oricum cum Libone
de mittendis legatis contendisset. Neque se umquam 2
abuti militum sanguine neque rempublicam alterutro
exercitu privare voluisse. Hac habita oratione expo- 3
scentibus militibus et studio pugnae ardentibus tuba
signum dedit.

LXXXXI. Erat Crastinus evocatus in exercitu Cae- 1
saris, qui superiore anno apud eum primum pilum in
legione X duxerat, vir singulari virtute. Hic signo 2
dato 'Sequimini me,' inquit, 'manipulares mei qui
fuistis, et vestro imperatori, quam constituistis, operam
date. Unum hoc proelium superest; quo confecto et
ille suam dignitatem et nos nostram libertatem recu-
perabimus.' Simul respiciens Caesarem, 'Faciam,' in- 3
quit, 'hodie, imperator, ut aut vivo mihi aut mortuo

4 gratias agas.' Haec cum dixisset, primus ex dextro
cornu procucurrit atque eum electi milites circiter CXX
voluntarii eiusdem centuriae sunt prosecuti.

1 LXXXXII. Inter duas acies tantum erat relictum
spatii, ut satis esset ad concursum utriusque exercitus.
2 Sed Pompeius suis praedixerat, ut Caesaris impetum
exciperent neque se loco moverent aciemque eius dis-
trahi paterentur; idque admonitu C. Triarii fecisse
dicebatur, ut primus excursus visque militum infringe-
retur aciesque distenderetur, atque in suis ordinibus
3 dispositi dispersos adorirentur; leviusque casura pila
sperabat in loco retentis militibus, quam si ipsi im-
missis telis occurrissent, simul fore, ut duplicato cursu
Caesaris milites exanimarentur et lassitudine confice-
4 rentur. Quod nobis quidem nulla ratione factum a
Pompeio videtur, propterea quod est quaedam animi
incitatio atque alacritas naturaliter innata omnibus,
5 quae studio pugnae incenditur. Hanc non reprimere,
sed augere imperatores debent; neque frustra antiqui-
tus institutum est, ut signa undique concinerent cla-
moremque universi tollerent; quibus rebus et hostes
terreri et suos incitari existimaverunt.

1 LXXXXIII. Sed nostri milites dato signo cum in-
festis pilis procucurrissent atque animadvertissent non
concurri a Pompeianis, usu periti ac superioribus pu-
gnis exercitati sua sponte cursum represserunt et ad
medium fere spatium constiterunt, ne consumptis viri-
bus adpropinquarent, parvoque intermisso temporis
spatio ac rursus renovato cursu pila miserunt celeri-
terque, ut erat praeceptum a Caesare, gladios strinxe-
2 runt. Neque vero Pompeiani huic rei defuerunt. Nam
et tela missa exceperunt et impetum legionum tulerunt
et ordines conservarunt pilisque missis ad gladios
3 redierunt. Eodem tempore equites ab sinistro Pompei

cornu, ut erat imperatum, universi procucurrerunt,
omnisque multitudo sagittariorum se profudit. Quorum 4
impetum noster equitatus non tulit, sed paulatim loco
motus cessit, equitesque Pompei hoc acrius instare et
se turmatim explicare aciemque nostram ab latere
aperto circumire coeperunt. Quod ubi Caesar animad- 5
vertit, quartae aciei, quam instituerat sex cohortium
numero, dedit signum. Illae celeriter procucurrerunt in- 6
festisque signis tanta vi in Pompei equites impetum
fecerunt, ut eorum nemo consisteret omnesque con-
versi non solum loco excederent, sed protinus incitati
fuga montes altissimos peterent. Quibus submotis 7
omnes sagittarii funditoresque destituti inermes sine
praesidio interfecti sunt. Eodem impetu cohortes sini- 8
strum cornu pugnantibus etiam tum ac resistentibus
in acie Pompeianis circumierunt eosque a tergo sunt
adortae.

LXXXXIIII. Eodem tempore tertiam aciem Caesar 1
quae quieta fuerat et se ad id tempus loco tenuerat,
procurrere iussit. Ita cum recentes atque integri de- 2
fessis successissent, alii autem a tergo adorirentur,
sustinere Pompeiani non potuerunt atque universi terga
verterunt. Neque vero Caesarem fefellit, quin ab iis 3
cohortibus, quae contra equitatum in quarta acie con-
locatae essent, initium victoriae oriretur, ut ipse in
cohortandis militibus pronuntiaverat. Ab his enim 4
primum equitatus est pulsus, ab isdem factae caedes
sagittariorum ac funditorum, ab isdem acies Pompeiana
a sinistra parte [erat] circumita atque initium fugae
factum. Sed Pompeius ut equitatum suum pulsum 5
vidit atque eam partem, cui maxime confidebat, per-
territam animadvertit, aliis diffisus acie excessit pro-
tinusque se in castra equo contulit et iis centurio-
nibus, quos in statione ad praetoriam portam posuerat,

clare, ut milites exaudirent, 'Tuemini,' inquit, 'castra
et defendite diligenter, si quid durius acciderit. Ego
reliquas portas circumeo et castrorum praesidia con-
6 firmo.' Haec cum dixisset, se in praetorium contulit
summae rei diffidens et tamen eventum exspectans.

1 LXXXXV. Caesar Pompeianis ex fuga intra vallum
compulsis nullum spatium perterritis dari oportere
existimans milites cohortatus est, ut beneficio Fortu-
2 nae uterentur castraque oppugnarent. Qui etsi magno
aestu fatigati — nam ad meridiem res erat perducta
— tamen ad omnem laborem animo parati imperio
3 paruerunt. Castra a cohortibus, quae ibi praesidio
erant relictae, industrie defendebantur, multo etiam
4 acrius a Thracibus barbarisque auxiliis. Nam qui *ex*
acie refugerant milites, et animo perterriti et lassitu-
dine confecti, missis plerique armis signisque militari-
bus magis de reliqua fuga quam de castrorum defen-
5 sione cogitabant. Neque vero diutius, qui in vallo
constiterant, multitudinem telorum sustinere potuerunt,
sed confecti vulneribus locum reliquerunt, protinusque
omnes ducibus usi centurionibus tribunisque militum
in altissimos montes, qui ad castra pertinebant, con-
fugerunt.

1 LXXXXVI. In castris Pompei videre licuit trichi-
las structas, magnum argenti pondus expositum, re-
centibus cespitibus tabernacula constrata, L. etiam
Lentuli et nonnullorum tabernacula protecta edera
multaque praeterea, quae nimiam luxuriam et victoriae
fiduciam designarent, ut facile existimari posset nihil
eos de eventu eius diei timuisse, qui non necessarias
2 conquirerent voluptates. At hi miserrimo ac patien-
tissimo exercitui Caesaris luxuriam obiciebant, cui
3 semper omnia ad necessarium usum defuissent. Pom-
peius, iam cum intra vallum nostri versarentur, equum

nactus detractis insignibus imperatoriis decumana porta
se ex castris eiecit protinusque equo citato Larisam
contendit. Neque ibi constitit, sed eadem celeritate 4
paucos suos ex fuga nactus nocturno itinere non in-
termisso comitatu equitum XXX ad mare pervenit
navemque frumentariam conscendit, saepe, ut dicebatur,
querens tantum se opinionem fefellisse, ut a quo
genere hominum victoriam sperasset, ab eo initio fugae
facto paene proditus videretur.

LXXXXVII. Caesar castris potitus a militibus con- 1
tendit, ne in praeda occupati reliqui negotii gerendi
facultatem dimitterent. Qua re impetrata montem 2
opere circummunire instituit. Pompeiani, quod is mons
erat sine aqua, diffisi ei loco relicto monte universi
iugis eius Larisam versus se recipere coeperunt. Qua 3
re animadversa Caesar copias suas divisit partemque
legionum in castris Pompei remanere iussit, partem
in sua castra remisit, IV secum legiones duxit commo-
dioreque itinere Pompeianis occurrere coepit et pro-
gressus milia passuum VI aciem instruxit. Qua re 4
animadversa Pompeiani in quodam monte constiterunt.
Hunc montem flumen subluebat. Caesar milites co-
hortatus, etsi totius diei continenti labore erant con-
fecti noxque iam suberat, tamen munitione flumen a
monte seclusit, ne noctu aquari Pompeiani possent.
Quo perfecto opere illi de deditione missis legatis agere 5
coeperunt. Pauci ordinis senatorii, qui se cum his
coniunxerant, nocte fuga salutem petiverunt.

LXXXXVIII. Caesar prima luce omnes eos, qui in 1
monte consederant, ex superioribus locis in planitiem
descendere atque arma proicere iussit. Quod ubi sine 2
recusatione fecerunt passisque palmis proiecti ad ter-
ram flentes ab eo salutem petiverunt, consolatus con-
surgere iussit et pauca apud eos de lenitate sua locu-

tus, quo minore essent timore, omnes conservavit
militibusque suis commendavit, ne qui eorum violare-
3 tur, neu quid sui desiderarent. Hac adhibita diligentia
ex castris sibi legiones alias occurrere et eas, quas
secum duxerat, invicem requiescere atque in castra
reverti iussit eodemque die Larisam pervenit.

1 LXXXXVIIII. In eo proelio non amplius CC mili-
tes desideravit, sed centuriones, fortes viros, circiter
2 XXX amisit. Interfectus est etiam fortissime pugnans
Crastinus, cuius mentionem supra fecimus, gladio in
3 os adversum coniecto. Neque id fuit falsum, quod
ille in pugnam proficiscens dixerat. Sic enim Caesar
existimabat eo proelio excellentissimam virtutem Cra-
stini fuisse optimeque eum de se meritum iudicabat.
4 Ex Pompeiano exercitu circiter milia XV cecidisse vide-
bantur, sed in deditionem venerunt amplius milia XXIV
— namque etiam cohortes, quae praesidio in castellis
fuerant, sese Sullae dediderunt — multi praeterea in
finitimas civitates refugerunt, signaque militaria ex
proelio ad Caesarem sunt relata CLXXX et aquilae
5 IX. L. Domitius ex castris in montem refugiens,
cum vires eum lassitudine defecissent, ab equitibus est
interfectus.

1 C. Eodem tempore D. Laelius cum classe ad Brun-
disium venit eademque ratione, qua factum a Libone
antea demonstravimus, insulam obiectam portui Brun-
2 disino tenuit. Similiter Vatinius, qui Brundisio prae-
erat, tectis instructisque scaphis elicuit naves Laelianas
atque ex his longius productam unam quinqueremem
et minores duas in angustiis portus cepit, itemque per
equites dispositos aqua prohibere classiarios instituit.
3 Sed Laelius tempore anni commodiore usus ad navi-
gandum onerariis navibus Corcyra Dyrrachioque aquam
suis supportabat neque a proposito deterrebatur ne-

que ante proelium in Thessalia factum cognitum aut
ignominia amissarum navium aut necessariarum rerum
inopia ex portu insulaque expelli potuit.

CI. Isdem fere temporibus C. Cassius cum classe 1
Syrorum et Phoenicum et Cilicum in Siciliam venit,
et cum esset Caesaris classis divisa in duas partes,
dimidiae parti praeesset P. Sulpicius praetor Vibone
ad fretum, dimidiae M. Pomponius ad Messanam, prius
Cassius ad Messanam navibus advolavit, quam Pompo-
nius de eius adventu cognosceret, perturbatumque eum 2
nactus nullis custodiis neque ordinibus certis, magno
vento et secundo completas onerarias naves taeda et
pice et stupa reliquisque rebus, quae sunt apta ad
incendia, in Pomponianam classem immisit atque om-
nes naves incendit XXXV, e quibus erant XX constratae.
Tantusque eo facto timor incessit, ut cum esset legio 3
praesidio Messanae, vix oppidum defenderetur, et nisi
eo ipso tempore quidam nuntii de Caesaris victoria
per dispositos equites essent adlati, existimabant ple-
rique futurum fuisse, uti amitteretur. Sed oportunis- 4
sime nuntiis adlatis oppidum est defensum; Cassiusque
ad Sulpicianam inde classem profectus est Vibonem,
adplicatisque nostri ad terram navibus propter eundem
timorem pari atque antea ratione egerunt; Cassius se-
cundum nactus ventum onerarias naves circiter XL
praeparatas ad incendium immisit, et flamma ab utro-
que cornu comprensa naves sunt combustae quinque.
Cumque ignis magnitudine venti latius serperet, milites, 5
qui ex veteribus legionibus erant relicti praesidio na-
vibus ex numero aegrorum, ignominiam non tulerunt,
sed sua sponte naves conscenderunt et a terra sol- 6
verunt impetuque facto in Cassianam classem quinque-
remes duas, in quarum altera erat Cassius, ceperunt,
sed Cassius exceptus scapha refugit; praeterea duae

7 sunt depressae triremes. Neque multo post de proelio
facto in Thessalia cognitum est, ut ipsis Pompeianis
fides fieret; nam ante id tempus fingi a legatis ami-
cisque Caesaris arbitrabantur. Quibus rebus cognitis
ex his locis Cassius cum classe discessit.

1 CII. Caesar omnibus rebus relictis persequendum
sibi Pompeium existimavit, quascumque in partes se
ex fuga recepisset, ne rursus copias comparare alias
et bellum renovare posset, et quantumcunque itineris
equitatu efficere poterat, cotidie progrediebatur legio-
nemque unam minoribus itineribus subsequi iussit.
2 Erat edictum Pompei nomine Amphipoli propositum,
uti omnes eius provinciae iuniores, Graeci civesque
3 Romani, iurandi causa convenirent. Sed utrum aver-
tendae suspicionis causa Pompeius proposuisset, ut
quam diutissime longioris fugae consilium occultaret,
an novis dilectibus, si nemo premeret, Macedoniam
4 tenere conaretur, existimari non poterat. Ipse ad an-
coram unam noctem constitit et vocatis ad se Amphi-
poli hospitibus et pecunia ad necessarios sumptus
conrogata cognito Caesaris adventu ex eo loco discessit
5 et Mytilenas paucis diebus venit. Biduum tempestate
retentus navibusque aliis additis actuariis in Ciliciam
6 atque inde Cyprum pervenit. Ibi cognovit consensu
omnium Antiochensium civiumque Romanorum, qui
illic negotiarentur, arcem captam esse excludendi sui
causa nuntiosque dimissos ad eos, qui se ex fuga in
finitimas civitates recepisse dicerentur, ne Antiochiam
adirent; id si fecissent, magno eorum capitis periculo
7 futurum. Idem hoc L. Lentulo, qui superiore anno
consul fuerat, et P. Lentulo consulari ac nonnullis aliis
acciderat Rhodi; qui cum ex fuga Pompeium sequeren-
tur atque in insulam venissent, oppido ac portu recepti
non erant missisque ad eos nuntiis, ut ex his locis

discederent, contra voluntatem suam naves solverant.
Iamque de Caesaris adventu fama ad *eas* civitates per- 8
ferebatur.

CIII. Quibus cognitis rebus Pompeius deposito ad- 1
eundae Syriae consilio pecunia *a* societatibus sublata
et a quibusdam privatis sumpta et aeris magno pon-
dere ad militarem usum in naves imposito duobusque
milibus hominum armatis, partim quos ex familiis so-
cietatum delegerat, partim a negotiatoribus coëgerat,
quos ex suis quisque ad hanc rem idoneos existimabat,
Pelusium pervenit. Ibi casu rex erat Ptolomaeus, puer 2
aetate, magnis copiis cum sorore Cleopatra bellum
gerens, quam paucis ante mensibus per suos propin-
quos atque amicos regno expulerat; castraque Cleopa-
trae non longo spatio ab eius castris distabant. Ad 3
eum Pompeius misit, ut pro hospitio atque amicitia
patris Alexandriam reciperetur atque illius opibus in
calamitate tegeretur. Sed qui ab eo missi erant, con- 4
fecto legationis officio liberius cum militibus regis
conloqui coeperunt eosque hortari, ut suum officium
Pompeio praestarent neve eius fortunam despicerent.
In hoc erant numero complures Pompei milites, quos 5
ex eius exercitu acceptos in Syria Gabinius Alexan-
driam traduxerat belloque confecto apud Ptolomaeum,
patrem pueri, reliquerat.

CIIII. His tum cognitis rebus amici regis, qui 1
propter aetatem eius in procuratione erant regni, sive
timore adducti, ut postea praedicabant, sollicitato exer-
citu regio, ne Pompeius Alexandriam Aegyptumque
occuparet, sive despecta eius fortuna, ut plerumque in
calamitate ex amicis inimici exsistunt, iis, qui erant
ab eo missi, palam liberaliter responderunt eumque
ad regem venire iusserunt; ipsi clam consilio inito 2
Achillam, praefectum regium, singulari hominem auda-

cia, et L. Septimium, tribunum militum, ad interficien-
3 dum Pompeium miserunt. Ab his liberaliter ipse ap-
pellatus et quadam notitia Septimii productus, quod
bello praedonum apud eum ordinem duxerat, naviculam
parvulam conscendit cum paucis suis; ibi ab Achilla
et Septimio interficitur. Item L. Lentulus comprehen-
ditur ab rege et in custodia necatur.

1 CV. Caesar cum in Asiam venisset, reperiebat T.
Ampium conatum esse pecunias tollere Epheso ex fano
Dianae eiusque rei causa senatores omnes ex provincia
evocasse, ut his testibus in summam pecuniae uteretur,
2 sed interpellatum adventu Caesaris profugisse. Ita
duobus temporibus Ephesiae pecuniae Caesar auxilium
3 tulit .... Item constabat Elide in templo Miner-
vae repetitis atque enumeratis diebus, quo die proelium
secundum Caesar fecisset, simulacrum Victoriae, quod
ante ipsam Minervam conlocatum esset et ante ad si-
mulacrum Minervae spectavisset, ad valvas se templi
4 limenque convertisse. Eodemque die Antiochiae in Syria
bis tantus exercitus clamor et signorum sonus exaudi-
5 tus est, ut in muris armata civitas discurreret. Hoc
idem Ptolomaide accidit. Pergamique in occultis ac
reconditis templi, quo praeter sacerdotes adire fas non
est, quae Graeci adyta appellant, tympana sonuerunt.
6 Item Trallibus in templo Victoriae, ubi Caesaris sta-
tuam consecraverant, palma per eos dies sub tecto inter
coagmenta lapidum ex pavimento exstitisse ostendebatur.

1 CVI. Caesar paucos dies in Asia moratus cum
audisset Pompeium Cypri visum, coniectans eum *in*
Aegyptum iter habere propter necessitudines regni re-
liquasque eius loci oportunitates cum legione una,
quam se ex Thessalia sequi iusserat, et altera, quam
ex Achaia a Q. Fufio legato evocaverat, equitibusque
DCCC et navibus longis Rhodiis X et Asiaticis paucis

Alexandriam pervenit. In his erant legionariorum milia 2
tria CC; reliqui vulneribus ex proeliis et labore ac
magnitudine itineris confecti consequi non potuerant.
Sed Caesar confisus fama rerum gestarum infirmis auxi- 3
liis proficisci non dubitaverat aeque omnem sibi locum
tutum fore existimans. Alexandriae de Pompei morte 4
cognoscit atque ibi primum e navi egrediens clamorem
militum audit, quos rex in oppido praesidii causa re-
liquerat, et concursum ad se fieri videt, quod fasces
anteferrentur. In hoc omnis multitudo maiestatem re-
giam minui praedicabat. Hoc sedato tumultu crebrae 5
continuis diebus ex concursu multitudinis concitationes
fiebant compluresque milites in viis urbis omnibus
partibus interficiebantur.

CVII. Quibus rebus animadversis legiones sibi duas 1
ex Asia adduci iussit, quas ex Pompeianis militibus
confecerat. Ipse enim necessario etesiis tenebatur, qui
navigantibus Alexandria flant adversissimi venti. Interim 2
controversias regum ad populum Romanum et ad se,
quod esset consul, pertinere existimans atque eo magis
officio suo convenire, quod superiore consulatu cum
patre Ptolomaeo et lege et senatusconsulto societas
erat facta, ostendit sibi placere regem Ptolomaeum
atque eius sororem Cleopatram exercitus, quos habe-
rent, dimittere et de controversiis iure apud se potius
quam inter se armis disceptare.

CVIII. Erat in procuratione regni propter aetatem 1
pueri nutricius eius, eunuchus nomine Pothinus. Is
primum inter suos queri atque indignari coepit regem
ad causam dicendam evocari; deinde adiutores quosdam 2
consilii sui nactus ex regis amicis exercitum a Pelusio
clam Alexandriam evocavit atque eundem Achillam,
cuius supra meminimus, omnibus copiis praefecit. Hunc 3
incitatum suis et regis inflatum pollicitationibus, quae

4 fieri vellet, litteris nuntiisque edocuit. In testamento
Ptolomaei patris heredes erant scripti ex duobus filiis
maior et ex duabus filiabus ea, quae aetate antecede-
5 bat. Haec uti fierent, per omnes deos perque foedera,
quae Romae fecisset, eodem testamento Ptolomaeus
6 populum Romanum obtestabatur. Tabulae testamenti
unae per legatos eius Romam erant adlatae, ut in aera-
rio ponerentur — hae cum propter publicas occupa-
tiones poni non potuissent, apud Pompeium sunt de-
positae — alterae eodem exemplo relictae atque ob-
signatae Alexandriae proferebantur.

1 CVIIII. De his rebus cum ageretur apud Caesarem,
isque maxime vellet pro communi amico atque arbitro
controversias regum componere, subito exercitus regius
2 equitatusque omnis venire Alexandriam nuntiatur. Cae-
saris copiae nequaquam erant tantae, ut eis, extra
oppidum si esset dimicandum, confideret. Relinqueba-
tur, ut se suis locis oppido teneret consiliumque Achillae
3 cognosceret. Milites tamen omnes in armis esse iussit
regemque hortatus est, ut ex suis necessariis, quos
haberet maximae auctoritatis, legatos ad Achillam mit-
4 teret et, quid esset suae voluntatis, ostenderet. A quo
missi Dioscorides et Serapion, qui ambo legati Romae
fuerant magnamque apud patrem Ptolomaeum auctori-
5 tatem habuerant, ad Achillam pervenerunt. Quos ille,
cum in conspectum eius venissent, priusquam audiret
aut, cuius rei causa missi essent, cognosceret, corripi
atque interfici iussit; quorum alter accepto vulnere
[occupatus] per suos pro occiso sublatus, alter inter-
6 fectus est. Quo facto, regem ut in sua potestate
haberet, Caesar effecit magnam regium nomen apud
suos auctoritatem habere existimans, et ut potius pri-
vato paucorum et latronum quam regio consilio sus-
ceptum bellum videretur.

CX. Erant cum Achilla *eae* copiae, ut neque nu- 1
mero neque genere hominum neque usu rei militaris
contemnendae viderentur. Milia enim XX in armis 2
habebat. Haec constabant ex Gabinianis militibus, qui
iam in consuetudinem Alexandrinae vitae ac licentiae
venerant et nomen disciplinamque populi Romani de-
didicerant uxoresque duxerant, ex quibus plerique libe-
ros habebant. Huc accedebant collecti ex praedonibus 3
latronibusque Syriae Ciliciaeque provinciae finitima-
rumque regionum; multi praeterea capitis damnati
exulesque convenerant. Fugitivis omnibus nostris cer- 4
tus erat Alexandriae receptus certaque vitae condicio,
ut dato nomine militum essent numero; quorum si
quis a domino prehenderetur, consensu militum eri-
piebatur, qui vim suorum, quod in simili culpa ver-
sabantur, ipsi pro suo periculo defendebant. Hi regum 5
amicos ad mortem deposcere, hi bona locupletum diri-
pere, stipendii augendi causa regis domum obsidere,
regno expellere *alios*, alios arcessere vetere quodam
Alexandrini exercitus instituto consuerant. Erant prae-
terea equitum milia duo. Inveteraverant hi omnes 6
compluribus Alexandriae bellis, Ptolomaeum patrem in
regnum reduxerant, Bibuli filios duos interfecerant,
bella cum Aegyptiis gesserant. Hinc usum rei milita-
ris habebant.

CXI. His copiis fidens Achillas paucitatemque mi- 1
litum Caesaris despiciens occupabat Alexandriam prae-
ter eam oppidi partem, quam Caesar cum militibus
tenebat, primo impetu domum eius inrumpere conatus;
sed Caesar dispositis per vias cohortibus impetum eius
sustinuit. Eodemque tempore pugnatum est ad portum, 2
ac longe maximam ea res attulit dimicationem. Simul 3
enim diductis copiis pluribus viis pugnabatur et magna
multitudine naves longas occupare hostes conabantur;

quarum erant L auxilio missae ad Pompeium proelio-
que in Thessalia facto domum redierant, quadriremes
omnes et quinqueremes aptae instructaeque omnibus
rebus ad navigandum, praeter has XXII, quae praesidii
causa Alexandriae esse consuerant, constratae omnes;
4 quas si occupavissent, *sperabant fore, ut* classe Caesari
erepta portum ac mare totum in sua potestate haberent,
5 commeatu auxiliisque Caesarem prohiberent. Itaque
tanta est contentione actum, quanta agi debuit, cum
illi celerem in ea re victoriam, hi salutem suam con-
6 sistere viderent. Sed rem obtinuit Caesar omnesque
eas naves et reliquas, quae erant in navalibus, incen-
dit, quod tam late tueri parva manu non poterat, con-
festimque ad Pharum navibus milites exposuit.

1 CXII. Pharus est in insula turris magna altitudine,
mirificis operibus exstructa; quae nomen ab insula
2 cepit. Haec insula obiecta Alexandriae portum efficit;
sed ab superioribus regibus in longitudinem passuum
DCCCC in mare iactis molibus angusto itinere et ponte
3 cum oppido coniungitur. In hac sunt insula domicilia
Aegyptiorum et vicus oppidi magnitudine; quaeque
ubique naves imprudentia aut tempestate paulum suo
cursu decesserunt, has more praedonum diripere con-
4 suerunt. Iis autem invitis, a quibus Pharus tenetur,
non potest esse propter angustias navibus introitus
5 in portum. Hoc tum veritus Caesar hostibus in pugna
occupatis militibusque expositis Pharum prehendit at-
6 que ibi praesidium posuit. Quibus est rebus effectum,
ut tuto frumentum auxiliaque navibus ad eum suppor-
tari possent. Dimisit enim circum omnes propinquas
7 provincias atque inde auxilia evocavit. Reliquis oppidi
partibus sic est pugnatum, ut aequo proelio discede-
retur et neutri pellerentur — id efficiebant angustiae
loci — paucisque utrimque interfectis Caesar loca

maxime necessaria complexus noctu praemuniit. In eo 8
tractu oppidi pars erat regiae exigua, in quam ipse
habitandi causa initio erat inductus, et theatrum con-
iunctum domui, quod arcis tenebat locum aditusque
habebat ad portum et ad reliqua navalia. Has muni- 9
tiones insequentibus auxit diebus, ut pro muro ob-
iectas haberet neu dimicare invitus cogeretur. Interim 10
filia minor Ptolomaei regis vacuam possessionem regni
sperans ad Achillam sese ex regia traiecit unaque bel-
lum administrare coepit. Sed celeriter est inter eos 11
de principatu controversia orta, quae res apud milites
largitiones auxit; magnis enim iacturis sibi quisque
eorum animos conciliabat. Haec dum apud hostes ge- 12
runtur, Pothinus, nutricius pueri et procurator regni,
in parte Caesaris, cum ad Achillam nuntios mitteret
hortareturque, ne negotio desisteret neve animo defi-
ceret, indicatis deprehensisque internuntiis a Caesare
est interfectus. Haec initia belli Alexandrini fuerunt.

INDEX NOMINUM.

VOLUME 3
PART 1

BIBLIOTHECA
SCRIPTORVM GRAECORVM ET ROMANORVM
TEVBNERIANA

C. IVLIVS CAESAR

EDIDIT

B. KVEBLER

III. 1

BELLVM ALEXANDRINVM
BELLVM AFRICVM

EDITIO MINOR

LIPSIAE
IN AEDIBVS B. G. TEVBNERI

C. IULII CAESARIS
COMMENTARII

CUM A. HIRTII ALIORUMQUE SUPPLEMENTIS

EX RECENSIONE

BERNARDI KÜBLERI

VOL. III · PARS PRIOR
COMMENTARIUS DE BELLO ALEXANDRINO
REC. B. KÜBLER
COMMENTARIUS DE BELLO AFRICO
REC. ED WÖLFFLIN

EDITIO MINOR

LIPSIAE IN AEDIBUS B. G. TEUBNERI MDCCCXCVI

LIPSIAE: TYPIS B. G. TEUBNERI

C. IULII CAESARIS

QUI FERUNTUR

COMMENTARII

DE

BELLO ALEXANDRINO ET AFRICO.

BELLUM ALEXANDRINUM.

I. Bello Alexandrino conflato Caesar Rhodo atque 1
ex Syria Ciliciaque omnem classem arcessit; Creta
sagittarios, equites ab rege Nabataeorum Malcho evo-
cat; tormenta undique conquiri et frumentum mitti,
auxilia adduci iubet. Interim munitiones cotidie operi- 2
bus augentur atque omnes oppidi partes, quae minus
esse firmae videntur, testudinibus ac musculis aptan-
tur; ex aedificiis autem per foramina in proxima aedi-
ficia arietes immittuntur, quantumque aut ruinis deicitur
aut per vim recipitur loci, in tantum munitiones pro-
feruntur. Nam *ab* incendio fere tuta est Alexandria, 3
quod sine contignatione ac materia sunt aedificia et
structuris ac fornicibus continentur tectaque sunt ru-
dere aut pavimentis. Caesar maxime studebat, ut, quam 4
angustissimam partem oppidi palus a meridie interiecta
efficiebat, hanc operibus vineisque agendis ab reliqua
parte urbis excluderet, illud spectans, primum, ut, 5
cum in duas partes esset urbs divisa, acies uno con-
silio atque imperio administraretur, deinde, ut labo-
rantibus succurri atque ex altera oppidi parte auxilium
ferri posset, inprimis vero, ut aqua pabuloque abun-
daret, quarum alterius rei copiam exiguam, alterius
nullam omnino facultatem habebat; quod utrumque
large palus praebere poterat.

1 II. Neque vero Alexandrinis in gerendis negotiis
cunctatio ulla aut mora inferebatur. Nam in omnes
partes, per quas fines Aegypti regnumque pertinet,
legatos conquisitoresque dilectus habendi causa mi-
serant magnumque numerum in oppidum telorum atque
tormentorum convexerant et innumerabilem multitu-
2 dinem *armatorum* adduxerant. Nec minus in urbe
maximae armorum erant institutae officinae. Servos
praeterea puberes armaverant; quibus domini locuple-
tiores victum cotidianum stipendiumque praebebant.
3 Hac multitudine disposita munitiones semotarum par-
tium tuebantur; veteranas cohortes vacuas in celeber-
rimis urbis locis habebant, ut, quacumque regione
pugnaretur, integris viribus ad auxilium ferendum op-
4 poni possent. Omnibus viis atque angiportis triplicem
vallum obduxerant — erat autem quadrato exstructus
saxo neque minus XL pedes altitudinis habebat —,
quaeque partes urbis inferiores erant, has altissimis
5 turribus denorum tabulatorum munierant. Praeterea
alias ambulatorias totidem tabulatorum confecerant
subiectisque eas rotis funibus iumentisque [obiectis]
derectis plateis, in quamcumque erat visum partem,
movebant.

1 III. Urbs fertilissima et copiosissima omnium rerum
apparatus suggerebat. Ipsi homines ingeniosi atque
acutissimi, quae a nobis fieri viderant, ea sollertia
effingebant, ut nostri illorum opera imitati viderentur,
et sua sponte multa reperiebant unoque tempore et
nostras munitiones infestabant et suas defendebant.
2 Atque haec principes in consiliis contionibusque agi-
tabant: Populum Romanum paulatim in consuetudinem
3 eius regni occupandi venire. Paucis annis ante A. Gabi-
nium cum exercitu fuisse in Aegypto; Pompeium se
ex fuga eodem recepisse; Caesarem venisse cum copiis;

neque morte Pompei quicquam profectum, quo minus
apud se Caesar commoraretur. Quem si non expu- 4
lissent, futuram ex regno provinciam; idque agendum
mature: namque eum interclusum tempestatibus propter
anni tempus recipere transmarina auxilia non posse.

IIII. Interim dissensione orta inter Achillan, qui 1
veterano exercitui praeerat, et Arsinoën, regis Ptolo-
maei minorem filiam, ut supra demonstratum est, cum
uterque utrique insidiaretur et summam imperii ipse
obtinere vellet, praeoccupat Arsinoë per Ganymeden
eunuchum, nutricium suum, atque Achillan interficit.
Hoc occiso sine ullo socio et custode ipsa omne im- 2
perium obtinebat; exercitus Ganymedi traditur. Is
suscepto officio largitionem in militem auget; reliqua
pari diligentia administrat.

V. Alexandria est fere tota subfossa specusque 1
habet ad Nilum pertinentes, quibus aqua in privatas
domos inducitur, quae paulatim spatio temporis liquescit
ac subsidit. Hac uti domini aedificiorum atque eorum 2
familiae consuerunt: nam quae *e* flumine Nilo fertur,
adeo est limosa ac turbida, ut multos variosque mor-
bos efficiat; sed ea plebes ac multitudo contenta est
necessario, quod fons urbe tota nullus est. Hoc tamen
flumen in ea parte erat urbis, quae ab Alexandrinis
tenebatur. Quo facto est admonitus Ganymedes posse 3
nostros aqua intercludi; qui, distributi munitionum tu-
endarum causa vicatim, ex privatis aedificiis specibus
ac puteis extracta aqua utebantur.

VI. Hoc probato consilio magnum ac difficile opus 1
adgreditur. Interseptis enim specibus atque omnibus
urbis partibus exclusis, quae ab ipso tenebantur, aquae
magnam vim ex mari rotis ac machinationibus expri-
mere contendit; hanc locis superioribus fundere in
partem Caesaris non intermittebat. Quam ob causam 2

salsior paulo praeter consuetudinem aqua trahebatur
ex proximis aedificiis magnamque hominibus admira-
tionem praebebat, quam ob rem id accidisset; nec satis
sibi ipsi credebant, cum se inferiores eiusdem generis
ac saporis aqua dicerent uti, atque ante consuessent,
vulgoque inter se conferebant et degustando, quantum
3 inter se differrent aquae, cognoscebant. Parvo vero
temporis spatio haec propior bibi omnino non poterat,
illa inferior corruptior iam salsiorque reperiebatur.

1 VII. Quo facto dubitatione sublata tantus incessit
timor, ut ad extremum casum periculi omnes deducti
viderentur atque alii morari Caesarem dicerent, quin
naves conscendere iuberet, alii multo gravius extime-
scerent [casum], quod neque celari Alexandrini possent
in apparanda fuga, cum tam parvo spatio distarent
ab ipsis, neque illis imminentibus atque insequentibus
2 ullus in naves receptus daretur. Erat autem magna
multitudo oppidanorum in parte Caesaris, quam domi-
ciliis ipsorum non moverat, quod ea se fidelem palam
nostris esse simulabat et descivisse a suis videbatur:
at mihi *si* defendendi essent Alexandrini neque falla-
ces esse neque temerarii, multa oratio frustra absume-
3 retur; cum vero uno tempore et natio eorum et natura
cognoscatur, aptissimum esse hoc genus ad proditio-
nem dubitare nemo potest.

1 VIII. Caesar suorum timorem consolatione et ra-
tione minuebat. Nam puteis fossis aquam dulcem re-
periri posse adfirmabat: omnia enim litora naturaliter
2 aquae dulcis venas habere. Quod si alia esset litoris
Aegyptii natura atque omnium reliquorum, tamen,
quoniam mare libere tenerent, neque hostes classem
haberent, prohiberi sese non posse, quo minus cotidie
navibus aquam peterent vel a sinistra parte a Para-
tonio vel a dextra ab insula, quae diversae navigationes

numquam uno tempore adversis ventis praecluderen-
tur. Fugae vero nullum esse consilium non solum 3
iis, qui primam dignitatem haberent, sed ne iis qui-
dem, qui nihil praeterquam de vita cogitarent. Magno 4
negotio impetus hostium adversos ex munitionibus sus-
tineri; quibus relictis nec loco nec numero pares esse
posse. Magnam autem moram et difficultatem ascen- 5
sum in naves habere, praesertim ex scaphis; summam
esse contra in Alexandrinis velocitatem locorumque et
aedificiorum notitiam. Hos praecipue in victoria in- 6
solentes praecursuros et loca excelsiora atque aedificia
occupaturos: ita fuga navibusque nostros prohibituros.
Proinde eius consilii obliviscerentur atque omni ra-
tione esse vincendum cogitarent.

VIIII. Hac oratione apud suos habita atque om- 1
nium mentibus excitatis dat centurionibus negotium,
ut reliquis operibus intermissis ad fodiendos puteos
animum conferant neve quam partem nocturni temporis
intermittant. Quo suscepto negotio atque omnium 2
animis ad laborem incitatis magna una nocte vis aquae
dulcis inventa est. Ita operosis Alexandrinorum ma-
chinationibus maximisque conatibus non longi tempo-
ris labore occursum est. Eo biduo legio XXXVII ex 3
dediticiis Pompeianis militibus cum frumento, armis,
telis, tormentis imposita in naves a Domitio Calvino
ad litora Africae paulo supra Alexandriam delata est.
Hae naves Euro, qui multos dies continenter flabat, 4
portum capere prohibebantur; sed loca sunt egregia
omni illa regione ad tenendas ancoras. Hi cum diu
retinerentur atque aquae inopia premerentur, navigio
actuario Caesarem faciunt certiorem.

X. Caesar, ut per se consilium caperet, quid fa- 1
ciendum videretur, navem conscendit atque omnem
classem se sequi iussit nullis nostris militibus impo-

sitis, quod, cum longius paulo discederet, munitiones
2 nudare nolebat. Cumque ad eum locum accessisset,
qui appellatur Chersonensus, aquandique causa remiges
in terram exposuisset, nonnulli ex eo numero, cum
longius a navibus praedatum processissent, ab equiti-
3 bus hostium sunt excepti. Ex his cognoverunt Cae-
sarem ipsum in classe venisse nec ullos milites in
navibus habere. Qua re comperta magnam sibi facul-
tatem Fortunam obtulisse bene gerendae rei crediderunt.
4 Itaque naves omnes, quas paratas habuerant ad navi-
gandum, propugnatoribus instruxerunt Caesarique re-
5 deunti cum classe occurrerunt. Qui duabus de causis
eo die dimicare nolebat, quod et nullos milites in na-
vibus habebat, et post horam x diei res agebatur,
nox autem adlatura videbatur maiorem fiduciam illis,
qui locorum notitia confidebant; sibi etiam hortandi
suos auxilium defuturum, quod nulla satis idonea esset
hortatio, quae neque virtutem posset notare neque
6 inertiam. Quibus de causis naves, quas potuit, Caesar
ad terram detrahit, quem in locum illos successuros
non existimabat.

1 XI. Erat una navis Rhodia in dextro Caesaris
cornu longe ab reliquis collocata. Hanc conspicati hostes
non tenuerunt sese, magnoque impetu IV ad eam
constratae naves et complures apertae contenderunt.
2 Cui coactus est Caesar ferre subsidium, ne turpem in
conspectu hostium contumeliam acciperet, quamquam,
si quid gravius illis accidisset, merito casurum iudi-
3 cabat. Proelium commissum est magna contentione
Rhodiorum; qui cum in omnibus dimicationibus et
scientia et virtute praestitissent, tum maxime illo tem-
pore totum onus sustinere non recusabant, ne quod
4 suorum culpa detrimentum acceptum videretur. Ita
proelium secundissimum est factum. Capta est una

hostium quadriremis, depressa est altera, duae omni-
bus epibatis nudatae; magna praeterea multitudo in
reliquis navibus propugnatorum est interfecta. Quod 5
nisi nox proelium diremisset, tota classe hostium Cae-
sar potitus esset. Hac calamitate perterritis hostibus 6
adverso vento leniter flante naves onerarias Caesar re-
mulco victricibus suis navibus Alexandriam deducit.

XII. Eo detrimento adeo sunt fracti Alexandrini, 1
cum iam non virtute propugnatorum, sed scientia clas-
siariorum se victos viderent, quibus ..... et superiori-
bus locis sublevabantur, ut ex aedificiis defendi pos-
sent et materiam cunctam obicerent, quod nostrae
classis oppugnationem etiam ad terram verebantur.
Idem, posteaquam Ganymedes in concilio confirmavit 2
sese et eas, quae essent amissae, *naves* restituturum et
numerum adaucturum, magna spe et fiducia veteres refi-
cere naves accuratiusque huic rei studere atque inser-
vire instituerunt. Ac tametsi amplius CX navibus 3
longis in portu navalibusque amiserant, non tamen
reparandae classis cogitationem deposuerunt. Videbant 4
enim non auxilia Caesari, non commeatus subportari
posse, si classe ipsi valerent; praeterea nautici homi-
nes urbis et regionis maritimae cotidianoque usu a
pueris exercitati ad naturale ac domesticum bonum
refugere cupiebant et, quantum parvulis navigiis pro-
fecissent, sentiebant; itaque omni studio ad parandam
classem incubuerunt.

XIII. Erant omnibus ostiis Nili custodiae exigendi 1
portorii causa dispositae; naves veteres erant in oc-
cultis regiae navalibus, quibus multis annis ad na-
vigandum non erant usi: has reficiebant, illas Alexan-
driam revocabant. Deerant remi: porticus, gymnasia, 2
publica aedificia detegebant, asseres remorum usum
obtinebant; aliud naturalis sollertia, aliud urbis copia

3 subministrabat. Postremo non longam navigationem
parabant, sed praesentis temporis necessitati serviebant
4 et in ipso portu confligendum videbant. Itaque paucis
diebus contra omnium opinionem quadriremes XXII,
quinqueremes V confecerunt; ad has minores apertas-
que complures adiecerunt, et in portu periclitati remi-
gio, quid quaeque earum efficere posset, idoneos milites
imposuerunt seque ad confligendum omnibus rebus
5 paraverunt. Caesar Rhodias naves IX habebat —
nam decem missis una in cursu *sub* litore Aegyptio
defecerat —, Ponticas VIII, *Syrias* .., Cilicias V, ex Asia
XII. Ex his erant quinqueremes et quadriremes X,
reliquae infra hanc magnitudinem et pleraeque apertae.
6 Tamen virtute militum confisus cognitis hostium co-
piis se ad dimicandum parabat.

1 XIIII. Postquam eo ventum est, ut sibi uterque
eorum confideret, Caesar Pharon classe circumvehitur
adversasque naves hostibus constituit: in dextro cornu
Rhodias collocat, in sinistro Ponticas. Inter has spa-
tium CCCC passuum relinquit, quod satis esse ad ex-
2 plicandas naves videbatur. Post hunc ordinem reliquas
naves subsidio distribuit; quae quamque earum sequa-
3 tur et cui subveniat, constituit atque imperat. Non
dubitanter Alexandrini classem producunt atque in-
struunt: in fronte collocant XXII, reliquas subsidiarias
4 in secundo ordine constituunt. Magnum praeterea nu-
merum minorum navigiorum et scapharum producunt
cum malleolis ignibusque, si quid ipsa multitudo et
5 clamor et flamma nostris terroris adferre possent. Erant
inter duas classes vada transitu angusto, quae pertinent
ad regionem Africae — sic enim praedicant, partem
esse Alexandriae dimidiam Africae — satisque diu
inter ipsos est exspectatum, ab utris transeundi fieret
initium, propterea quod ei, qui intrassent, et ad expli-

candam classem et ad receptum, si durior accidisset
casus, impeditiores fore videbantur.

XV. Rhodiis navibus praeerat Euphranor, animi 1
magnitudine ac virtute magis cum nostris hominibus
quam cum Graecis comparandus. Hic ob notissimam 2
scientiam atque animi magnitudinem delectus est ab
Rhodiis, qui imperium classis obtineret. Qui ubi Cae- 3
saris *dubitationem* animum advertit, 'Videris mihi', in-
quit, 'Caesar, vereri, si haec vada primis navibus in-
traris, ne prius dimicare cogaris, quam reliquam classem
potueris explicare. Nobis rem committe: nos proelium 4
sustinebimus — neque tuum iudicium fallemus —, dum
reliqui subsequantur. Hos quidem diutius in nostro
conspectu gloriari magno nobis et dedecori et dolori
est.' Caesar illum adhortatus atque omnibus laudibus 5
prosecutus dat signum pugnae. Progressas ultra va-
dum IV Rhodias naves circumsistunt Alexandrini at-
que in eas impetum faciunt. Sustinent illi atque arte 6
sollertiaque se explicant; ac tantum doctrina potuit,
ut in dispari numero nulla transversa hosti obiceretur,
nullius remi detergerentur, sed semper venientibus ad-
versae occurrerent. Interim sunt reliquae subsecutae.
Tum necessario discessum ab arte est propter angu- 7
stias loci, atque omne certamen in virtute constitit.
Neque vero Alexandriae fuit quisquam aut nostrorum 8
aut oppidanorum, qui aut in opere aut in pugna oc-
cupatum animum haberent, quin altissima tecta peteret
atque ex omni prospectu locum spectaculo caperet
precibusque et votis victoriam suis ab dis inmortalibus
exposceret.

XVI. Minime autem par erat proelii certamen. 1
Nostris enim pulsis neque terra neque mari effugium
dabatur victis, omniaque victoribus erant futura in in-
certo, *cum* illi, si superassent navibus, omnia tenerent,

si inferiores fuissent, reliquam tamen fortunam peri-
2 clitarentur. Simul illud grave ac miserum videbatur,
perpaucos de summa *rerum* ac de salute omnium de-
certare; quorum si qui aut animo aut virtute cessis-
set, reliquis etiam esset cavendum, quibus pro se
3 pugnandi facultas non fuisset. Haec superioribus die-
bus saepenumero Caesar suis exposuerat, ut hoc maiore
animo contenderent, quod omnium salutem sibi com-
4 mendatam viderent. Eadem suum quisque contuber-
nalem, amicum, notum prosequens erat obtestatus, ne
suam atque omnium falleret opinionem, quorum iudi-
5 cio delectus ad pugnam proficisceretur. Itaque hoc
animo est decertatum, ut neque maritimis nauticisque
sollertia atque ars praesidium ferret, neque numero
navium praestantibus multitudo prodesset, neque electi
ad virtutem e tanta multitudine viri virtuti nostrorum
6 possent adaequare. Capitur hoc proelio quinqueremis
una et biremis cum defensoribus remigibusque, et de-
7 primuntur tres nostris incolumibus omnibus. Reliquae
propinquam fugam ad oppidum capiunt; quas pro-
texerunt ex molibus atque aedificiis imminentibus et
nostros adire propius prohibuerunt.

1 XVII. Hoc ne sibi saepius accidere posset, omni
ratione Caesar contendendum existimavit, ut insulam
molemque ad insulam pertinentem in suam redigeret
2 potestatem. Perfectis enim magna ex parte munitioni-
bus in oppido et insulam et urbem uno tempore temp-
3 tari posse confidebat. Quo capto consilio cohortes x
et levis armaturae electos, quos*que* idoneos ex equi-
tibus Gallis arbitrabatur, in navigia minora scaphas-
que imponit; alteram insulae partem distinendae manus
causa constratis navibus adgreditur praemiis magnis
4 propositis, qui primus insulam cepisset. Ac primo
impetum nostrorum Pharitae sustinuerunt: uno enim

tempore et ex tectis aedificiorum propugnabant et li-
tora armati defendebant, quo propter asperitatem loci
non facilis nostris aditus dabatur, et scaphis navibus-
que longis quinque mobiliter et scienter angustias loci
tuebantur. Sed ubi primum locis cognitis vadisque 5
pertemptatis pauci nostri in litore constiterunt atque
hos sunt alii subsecuti constanterque in eos, qui in
litore aequo institerant, impetum fecerunt, omnes Pha-
ritae terga verterunt. His pulsis . . . custodia portus 6
relicta naves ad litora et vicum adplicarunt seque ex
navibus ad tuenda aedificia eiecerunt.

XVIII. Neque vero diutius ea munitione se conti- 1
nere potuerunt, etsi erat non dissimile atque Alexan-
driae genus aedificiorum, ut minora maioribus confe-
rantur, turresque editae et coniunctae muri locum
obtinebant, neque nostri aut scalis aut cratibus aut
reliquis rebus parati venerant ad oppugnandum. Sed 2
terror hominibus mentem consiliumque eripit et mem-
bra debilitat; ut tum accidit. Qui se in aequo loco 3
ac plano pares esse confidebant, idem perterriti fuga
suorum et caede paucorum xxx pedum altitudine in
aedificiis consistere ausi non sunt seque per molem in
mare praecipitaverunt et DCCCC passuum intervallum
ad oppidum enataverunt. Multi tamen ex his capti 4
interfectique sunt; sed numerus captivorum omnino
fuit sex milium.

XVIIII. Caesar praeda militibus concessa aedificia 1
diripi iussit castellumque ad pontem, qui propior erat
Pharo, communivit atque ibi praesidium posuit. Hunc 2
fuga Pharitae reliquerant; fortiorem illum propiorem-
que oppido Alexandrini tuebantur. Sed eum postero
die simili ratione adgreditur, quod his obtentis duobus
omnem navigiorum excursum et repentina latrocinia
sublatum iri videbat. Iamque eos, qui praesidio eum 3

locum tenebant, tormentis ex navibus sagittisque de-
pulerat atque in oppidum redegerat et cohortium trium
instar in terram exposuerat — non enim plures con-
sistere angustiae loci patiebantur —; reliquae copiae
4 in navibus stationem obtinebant. Quo facto imperat
pontem adversus hostem praevallari et, qua exitus na-
vibus erat fornice exstructo, quo pons sustinebatur,
5 lapidibus oppleri atque obstrui. Quorum altero opere
effecto, ut nulla omnino scapha egredi posset, altero
instituto omnes Alexandrinorum copiae ex oppido se
eiecerunt et contra munitiones pontis latiore loco con-
stiterunt, eodemque tempore quae consueverant na-
vigia per pontes ad incendia onerariarum emittere, ad
6 molem constituerunt. Pugnabatur a nobis ex ponte
et ex mole; ab illis ex area, quae erat adversus pon-
tem, et ex navibus contra molem.

1 XX. In his rebus occupato Caesare militesque
hortante remigum magnus numerus et classiariorum
2 ex longis navibus nostris in molem se eiecit. Pars
eorum studio spectandi ferebatur, pars etiam cupidi-
tate pugnandi. Hi primum navigia hostium lapidibus
ac fundis a mole repellebant ac multum proficere mul-
3 titudine telorum videbantur. Sed postquam ultra eum
locum ab latere eorum aperto ausi sunt egredi ex na-
vibus Alexandrini pauci, ut sine signis certisque ordi-
nibus [sine ratione] prodierant, sic temere in naves refu-
4 gere coeperunt. Quorum fuga incitati Alexandrini plures
ex navibus egrediebantur nostrosque perturbatos acrius
insequebantur. Simul, qui in navibus longis reman-
serant, scalas rapere navesque a terra repellere propera-
5 bant, ne hostes navibus potirentur. Quibus omnibus
rebus perturbati milites nostri cohortium trium, quae
in ponte ac prima mole constiterant, cum post se
clamorem exaudirent, fugam suorum viderent, magnam

vim telorum adversi sustinerent, veriti, ne ab tergo
circumvenirentur et discessu navium omnino reditu
intercluderentur, munitionem in ponte institutam reli-
querunt et magno cursu incitati ad naves contenderunt.
Quorum pars proximas nacta naves multitudine homi- 6
num atque onere depressa est, pars resistens et du-
bitans, quid esset capiendum consilii, ab Alexandrinis
interfecta est; nonnulli feliciore exitu expeditas ad
ancoram naves consecuti incolumes discesserunt, pauci
adlevatis scutis et animo ad conandum nisi ad proxima
navigia adnatarunt.

XXI. Caesar quoad potuit cohortando suos ad pon- 1
tem ac munitiones continere, eodem in periculo ver-
satus est; postquam universos cedere animadvertit, in
suum navigium se recepit. Quo multitudo hominum 2
insecuta cum inrumperet, neque administrandi neque
repellendi a terra facultas daretur, fore, quod accidit,
suspicatus sese ex navigio eiecit atque ad eas, quae
longius constiterant, naves adnatavit. Hinc suis la- 3
borantibus subsidio scaphas mittens nonnullos conser-
vavit. Navigium quidem eius multitudine depressum
militum una cum hominibus interiit. Hoc proelio de- 4
siderati sunt ex numero legionariorum militum cir-
citer CCCC et paulo *ultra* eum numerum classiarii et
remiges. Alexandrini eo loco castellum magnis muni- 5
tionibus multisque tormentis confirmarunt atque egestis
ex mari lapidibus libere sunt usi postea ad mittenda
navigia.

XXII. Hoc detrimento milites nostri tantum afue- 1
runt ut perturbarentur, ut incensi atque incitati ma-
gnas accessiones fecerint in operibus hostium expu
gnandis. In proeliis cotidianis, quandocumque fors ob- 2
tulerat, procurrentibus et erumpentibus Alexandrinis,
manum .... comprehendi multum operibus .... et ar-

dentibus studiis militum; nec divulgata Caesaris hor-
tatio subsequi legionum aut laborem aut pugnandi
poterat cupiditatem, ut magis deterrendi et continendi
a periculosissimis essent dimicationibus quam incitandi
ad pugnandum.

1 XXIII. Alexandrini cum Romanos et secundis
rebus confirmari et adversis incitari viderent neque
ullum belli tertium casum nossent, quo possent esse
firmiores, ut coniectura consequi possumus, aut admo-
niti a regis amicis, qui in Caesaris erant praesidiis,
aut suo priore consilio per occultos nuntios regi pro-
batos legatos ad Caesarem miserunt, ut dimitteret regem
2 transireque ad suos pateretur: paratam enim omnem
multitudinem esse, confectam taedio puellae fiduciario
regno, dominatione crudelissima Ganymedis, facere id,
quod rex imperasset; quo si auctore in Caesaris fidem
amicitiamque venturi essent, nullius periculi timo-
rem multitudini fore impedimento, quo minus se de-
derent.

1 XXIIII. Caesar etsi fallacem gentem semperque
alia cogitantem, alia simulantem bene cognitam habe-
bat, tamen petentibus dare veniam utile esse statuit,
quod, si quo pacto sentirent ea, quae postularent, man-
surum in fide dimissum regem credebat, sin, id quod
magis illorum naturae conveniebat, ducem ad bellum
gerendum regem habere vellent, splendidius atque ho-
nestius se contra regem quam contra convenarum ac
2 fugitivorum manum bellum esse gesturum. Itaque re-
gem cohortatus, ut consuleret regno paterno, parceret
praeclarissimae patriae, quae turpibus incendiis et rui-
nis esset deformata, cives suos primum ad sanitatem
revocaret, deinde conservaret, fidem populo Romano
sibique praestaret, cum ipse tantum ei crederet, ut ad
hostes armatos eum mitteret, dextra dextram tenens

dimittere coepit adulta iam aetate puerum. At regius 3
animus disciplinis fallacissimis eruditus, ne a gentis
suae moribus degeneraret, flens orare contra Caesarem
coepit, ne se dimitteret: non enim sibi regnum ipsum
conspectu Caesaris esse iucundius. Compressis pueri 4
lacrimis Caesar ipse commotus celeriter, si illa sen-
tiret, fore eum secum adfirmans ad suos dimisit. 5
Ille, ut ex carceribus in liberum cursum emissus,
adeo contra Caesarem acriter bellum gerere coepit, ut
lacrimas, quas in conloquio proiecerat, gaudio videre-
tur profudisse. Accidisse hoc complures Caesaris le- 6
gati, amici, centuriones militesque laetabantur, quod
nimia bonitas eius fallaciis pueri elusa esset. Quasi
vero id Caesar bonitate tantum adductus ac non pru-
dentissimo consilio fecisset.

XXV. Cum duce adsumpto Alexandrini nihilo se 1
firmiores factos aut languidiores Romanos animadver-
terent eludentibusque militibus regis aetatem atque
infirmitatem magnum dolorem acciperent neque se
quicquam proficere viderent, rumoresque existerent
magna Caesari praesidia terrestri itinere *ex* Syria Cili-
ciaque adduci, quod nondum auditum Caesari erat,
commeatum, qui mari nostris subportabatur, interci-
pere statuerunt. Itaque expeditis navigiis locis idoneis 2
ad Canopum in statione dispositis navibus insidiaban-
tur nostris commeatu*que*. Quod ubi Caesari nuntiatum 3
est, universam classem iubet expediri atque instrui.
Praeficit huic Tiberium Neronem. Proficiscuntur in
ea classe Rhodiae naves atque in his Euphranor, sine
quo nulla umquam dimicatio maritima..., nulla etiam
parum feliciter confecta erat. At Fortuna, quae ple- 4
rumque eos, quos plurimis beneficiis ornavit, ad du-
riorem casum reservat, superiorum temporum dissimilis
Euphranorem prosequebatur. Nam cum ad Canopum 5

ventum esset instructaque utrimque classis conflixisset
et sua consuetudine Euphranor primus proelium com-
misisset et quadriremem hostium perforasset ac demer-
sisset, proximam longius insecutus parum celeriter in-
sequentibus reliquis circumventus est ab Alexandrinis.
6 Cui subsidium nemo tulit, sive quod in ipso satis prae-
sidii pro virtute ac felicitate eius putarent esse, sive
quod ipsi sibi timebant. Ita, qui unus ex omnibus
eo proelio bene rem gessit, solus cum sua quadriremi
victrice periit.

1 XXVI. Sub idem tempus Mithridates Pergamenus,
magnae nobilitatis domi scientiaeque in bello et vir-
tutis, fidei dignitatisque in amicitia Caesaris, missus
in Syriam Ciliciamque initio belli Alexandrini ad au-
xilia arcessenda, cum magnis copiis, quas celeriter et
propensissima civitatium voluntate et sua diligentia
confecerat, itinere pedestri, quo coniungitur Aegyptus
2 Syriae, Pelusium advenit idque oppidum firmo prae-
sidio occupatum Achillae propter oportunitatem loci
— namque tota Aegyptus maritumo accessu Pharo,
pedestri Pelusio velut claustris munita existimatur —,
repente magnis circumdatum copiis [multiplici praesi-
dio] pertinaciter propugnantibus et copiarum magni-
tudine, quas integras vulneratis defessisque subiciebat,
et perseverantia constantiaque oppugnandi, quo die est
adgressus, in suam redegit potestatem praesidiumque
3 ibi suum collocavit. Inde re bene gesta Alexandriam
ad Caesarem contendit omnesque eas regiones, per
quas iter faciebat, auctoritate ea, quae plerumque
adest victori, pacarat atque in amicitiam Caesaris re-
degerat.

1 XXVII. Locus est fere regionum illarum nobilis-
simus non ita longe ab Alexandria, qui nominatur
Delta; quod nomen a similitudine litterae cepit: nam

pars quaedam fluminis Nili derivata [inter se] duobus
itineribus paulatim maius inter se spatium relinquens
diversissimo ad litus intervallo mari coniungitur. Cui 2
loco cum adpropinquare Mithridaten rex cognovisset
et transeundum ei flumen sciret, magnas adversus
eum copias misit, quibus vel superari delerique Mithri-
daten vel sine dubio retineri posse credebat. Quem- 3
admodum autem optabat eum vinci, sic satis habe-
bat interclusum a Caesare [a se] retineri. Quae primae 4
copiae flumen a Delta transire et Mithridati occurrere
potuerunt, proelium commiserunt festinantes praeripere
subsequentibus victoriae societatem. Quorum impetum 5
Mithridates magna cum prudentia consuetudine nostra
castris vallatis sustinuit; cum vero incaute atque in-
solenter succedere eos munitionibus videret, eruptione
undique facta magnum numerum eorum interfecit.
Quod nisi locorum notitia reliqui se texissent partim- 6
que in naves, quibus flumen transierant, recepissent,
funditus deleti essent. Qui ut paulum ab illo timore 7
se recrearunt, adiunctis his, qui subsequebantur, rur-
sus oppugnare Mithridaten coeperunt.

XXVIII. Mittitur a Mithridate nuntius Caesari, qui 1
rem gestam perferret. Cognoscit ex suis eadem haec
accidisse rex. Ita paene sub idem tempus et rex ad
opprimendum Mithridaten proficiscitur et Caesar ad
recipiendum. Celeriore fluminis Nili navigatione rex 2
est usus, in quo magnam et paratam classem habe-
bat. Caesar eodem itinere uti noluit, ne navibus in
flumine dimicaret, sed circumvectus est eo mari, quod
Africae partis esse dicitur, sicuti supra demonstravi-
mus; prius tamen regis copiis occurrit, quam is Mithri-
daten adgredi posset, eumque ad se victorem incolumi
exercitu recepit. Consederat cum copiis rex loco na- 3
tura munito, quod erat ipse excelsior planitie ex om-

nibus partibus subiecta; tribus autem ex lateribus va-
rii generis munitionibus tegebatur: unum latus erat
adiectum flumini Nilo, alterum editissimo loco duc-
tum, ut partem castrorum obtineret, tertium palude
cingebatur.

1 XXVIIII. Inter castra et Caesaris iter flumen in-
tercedebat angustum altissimis ripis, quod in Nilum
influebat, aberat autem ab regis castris milia passuum
2 circiter VII. Rex cum hoc itinere venire Caesarem
comperisset, equitatum omnem expeditosque delectos
pedites ad id flumen misit, qui transitu Caesarem
prohiberent et eminus ex ripis proelium impar ini-
rent: nullum enim processum virtus habebat aut peri-
3 culum ignavia subibat. Quae res incendit dolore mi-
lites equitesque nostros, quod tam diu pari proelio
4 cum Alexandrinis certarent. Itaque eodem tempore
equites Germani dispersi vada fluminis quaerentes par-
tim demissioribus ripis flumen tranarunt, et legionarii
magnis arboribus excisis, quae longitudine utramque
ripam contingerent, proiectis *iis* repentinoque aggere
5 iniecto flumen transierunt. Quorum impetum adeo
pertimuerunt hostes, ut in fuga spem salutis collo-
carent; sed id frustra: namque ex ea fuga pauci ad
regem refugerunt paene omni reliqua multitudine in-
terfecta.

1 XXX. Caesar re praeclarissime gesta cum subitum
adventum suum iudicaret magnum terrorem Alexan-
drinis iniecturum, protinus victor ad castra regis per-
2 tendit. Haec cum et opere magno vallata et loci na-
tura munita animadverteret confertamque armatorum
multitudinem collocatam in vallo videret, lassos itinere
ac proeliando milites ad oppugnanda castra succedere
noluit. Itaque non magno intervallo relicto ab hoste
3 castra posuit. Postero die castellum, quod rex in pro-

ximo vico non longe a suis castris munierat brachiis-
que cum opere castrorum coniunxerat vici obtinendi
causa, Caesar adgressus omnibus copiis expugnat, non
quo id minore numero militum consequi difficile factu
putaret, sed ut ab ea victoria perterritis Alexandrinis
protinus castra regis oppugnaret. Itaque eodem cursu, 4
quo refugientes Alexandrinos ex castello in castra sunt
milites insecuti, munitionibus successerunt acerrime-
que eminus proeliari coeperunt. Duabus ex partibus 5
aditus oppugnationis nostris dabatur: una, quam li-
berum accessum habere demonstravi, altera, quae me-
diocre intervallum inter castra et flumen Nilum habe-
bat. Maxima et electissima multitudo Alexandrinorum 6
defendebat eam partem, quae facillimum aditum ha-
bebat; plurimum proficiebant in repellendis vulneran-
disque nostris, qui regione fluminis Nili propugna-
bant: diversis enim telis nostri figebantur, adversi ex
vallo castrorum, aversi ex flumine, in quo multae na-
ves instructae funditoribus et sagittariis nostros im-
pugnabant.

XXXI. Caesar cum videret milites acrius proeli- 1
ari non posse nec tamen multum profici propter
locorum difficultatem, cumque animum adverteret ex-
celsissimum locum castrorum relictum esse ab Alexan-
drinis, quod et per se munitus esset et studio partim
pugnandi partim spectandi decucurrissent in eum lo-
cum, in quo pugnabatur, cohortes III circumire ca-
stra et summum locum adgredi iussit iisque Carfule-
num praefecit, et animi magnitudine et rei militaris
scientia virum praestantem. Quo ut ventum est, pau- 2
cis defendentibus munitionem, nostris contra militibus
acerrime pugnantibus, diverso clamore et proelio per-
territi Alexandrini trepidantes in omnes partes castro-
rum discurrere coeperunt. Quorum perturbatione no- 3

strorum animi adeo sunt incitati, ut paene eodem tem-
pore ex omnibus partibus *impetus fieret*, primi tamen
editissimum locum castrorum caperent; ex quo decur-
rentes magnam multitudinem hostium in castris inter-
4 fecerunt. Quod periculum plerique Alexandrini fu-
gientes acervatim se de vallo praecipitarunt in eam
5 partem, quae flumini erat adiuncta. Horum primis in
ipsa fossa munitionis magna ruina oppressis ceteri fa-
6 ciliorem fugam habuerunt. Constat fugisse ex castris
regem ipsum receptumque in navem multitudine eo-
rum, qui ad proximas naves adnatabant, demerso na-
vigio perisse.

1 XXXII. Re felicissime celerrimeque gesta Caesar
magna victoriae fiducia proximo terrestri itinere Ale-
xandriam cum equitibus contendit atque ea parte op-
pidi victor introiit, quae praesidio hostium tenebatur.
2 Neque eum consilium suum fefellit, quin hostes eo
proelio audito nihil iam de bello essent cogitaturi.
3 Dignum adveniens fructum virtutis et animi magni-
tudinis tulit: omnis enim multitudo oppidanorum ar-
mis proiectis munitionibusque suis relictis, veste ea
sumpta, qua supplices dominantes deprecari consue-
runt, sacrisque omnibus prolatis, quorum religione
precari offensos iratosque animos regum erant soliti,
advenienti Caesari occurrerunt seque ei dediderunt.
4 Caesar in fidem receptos consolatus per hostium mu-
nitiones in suam partem oppidi magna gratulatione
venit suorum; qui non tantum bellum ipsum ac dimi-
cationem, sed etiam talem adventum eius felicem fuisse
laetabantur.

1 XXXIII. Caesar Aegypto atque Alexandria potitus
reges constituit, quos Ptolomaeus testamento scripse-
rat atque obtestatus erat populum Romanum, ne mu-
2 tarentur. Nam maiore ex duobus pueris, rege, amisso

minori tradidit regnum maiorique ex duabus filiis,
Cleopatrae, quae manserat in fide praesidiisque eius;
minorem, Arsinoën, cuius nomine diu regnasse impo-
tenter Ganymeden docuimus, deducere ex regno statuit,
ne qua rursus nova dissensio, priusquam diuturnitate
confirmarentur regibus imperia, per homines seditiosos
nasceretur. Legiones ibi veterana sexta secum reducta 3
ceteras reliquit, quo firmius esset eorum regum impe-
rium, qui neque amorem suorum habere poterant, quod
fideliter permanserant in Caesaris amicitia, neque ve-
tustatis auctoritatem, paucis diebus reges constituti.
Simul ad imperii nostri dignitatem utilitatemque pu- 4
blicam pertinere existimabat, si permanerent in fide
reges, praesidiis eos nostris esse tutos; si essent in-
grati, posse isdem praesidiis coerceri. Sic rebus om- 5
nibus confectis et collocatis ipse [itinere terrestri]
profectus est in Syriam.

XXXIIII. Dum haec in Aegypto geruntur, rex Deio- 1
tarus ad Domitium Calvinum, cui Caesar Asiam finiti-
masque provincias administrandas tradiderat, venit
oratum, ne Armeniam minorem, regnum suum, neve
Cappadociam, regnum Ariobarzanis, possideri vastari-
que pateretur a Pharnace; quo malo nisi liberarentur,
imperata se facere pecuniamque promissam Caesari
non posse persolvere. Domitius, non tantum ad ex- 2
plicandos sumptus rei militaris cum pecuniam neces-
sariam esse iudicaret, sed etiam turpe populo Romano
et C. Caesari victori sibique infame esse statueret,
regna sociorum atque amicorum ab externo rege occu-
pari, nuntios confestim ad Pharnacem misit, Armenia
Cappadociaque decederet neve occupatione belli civilis
populi Romani ius maiestatemque temptaret. Hanc 3
denuntiationem cum maiorem vim habituram existima-
ret, si propius eas regiones cum exercitu accessisset,

ad legiones profectus unam ex tribus, XXXVI, secum
ducit, duas in Aegyptum ad Caesarem mittit litteris
eius evocatas; quarum altera bello Alexandrino non
occurrit, quod itinere terrestri per Syriam erat missa.
4 Adiungit Cn. Domitius legioni XXXVI duas ab Deio-
taro, quas ille disciplina atque armatura nostra com-
plures annos constitutas habebat, equitesque C, toti-
5 demque ab Ariobarzane sumit. Mittit P. Sestium ad
C. Plaetorium quaestorem, ut legionem adduceret, quae
ex tumultuariis militibus in Ponto confecta erat, Quin-
tumque Patisium in Ciliciam ad auxilia arcessenda.
Quae copiae celeriter omnes iussu Domitii Comana
convenerunt.

1 XXXV. Interim legati a Pharnace responsa refe-
runt: Cappadocia se decessisse, Armeniam minorem
recepisse, quam paterno nomine iure obtinere deberet.
Denique eius regni causa integra Caesari servaretur:
2 paratum enim se facere, quod is statuisset. Cn. Domi-
tius cum animadverteret eum Cappadocia decessisse
non voluntate adductum, sed necessitate, quod facilius
Armeniam defendere posset subiectam suo regno quam
Cappadociam longius remotam, quodque omnes tres
legiones adducturum Domitium putasset, ex quibus
cum duas ad Caesarem missas audisset, audacius in
Armenia substitisset, perseverare coepit, ut eo quoque
regno decederet; neque enim aliud ius esse Cappado-
ciae atque Armeniae, nec iuste eum postulare, ut in
Caesaris adventum res integra differretur; id enim esse
3 integrum, quod ita esset, ut fuisset. His responsis
datis cum iis copiis, quas supra scripsi, profectus est
in Armeniam locisque superioribus iter facere instituit:
nam ex Ponto a Comanis iugum editum silvestre est,
pertinens in Armeniam minorem, quo Cappadocia fini-
tur ab Armenia; cuius itineris has esse certas opor-

tunitates *vidit*, quod in locis superioribus nullus im-
petus repentinus accidere hostium poterat, et quod
Cappadocia his iugis subiecta magnam commeatus co-
piam erat subministratura.

XXXVI. Complures interim legationes Pharnaces 1
ad Domitium mittit, quae de pace agerent regiaque
munera Domitio ferrent. Ea constanter omnia asper- 2
nabatur nec sibi quicquam fore antiquius quam di-
gnitatem populi Romani et regna sociorum recuperare
legatis respondebat. Magnis et continuis itineribus 3
confectis cum adventaret ad Nicopolim, quod oppidum
positum in Armenia minore est plano ipsum loco, mon-
tibus tamen altis ab duobus lateribus obiectis satis
magno intervallo ab oppido remotis, castra posuit longe
a Nicopoli circiter milia passuum VII. Quibus ex ca- 4
stris cum locus angustus atque impeditus esset trans-
eundus, Pharnaces in insidiis delectos pedites omnesque
paene disposuit equites, magnam autem multitudinem
pecoris intra eas fauces dissipari iussit paganosque et
oppidanos in his locis obversari, ut sive amicus Domi- 5
tius eas angustias transiret, nihil de insidiis suspica-
retur, cum in agris et pecora et homines animum
adverteret versari tamquam amicorum adventu, sive
inimicus ut in hostium fines veniret, praeda diripienda
milites dissiparentur dispersique caederentur.

XXXVII. Haec cum administraret, numquam tamen 1
intermittebat legatos de pace atque amicitia mittere
ad Domitium, cum hoc ipso crederet facilius eum de-
cipi posse. At contra spes pacis Domitio in eisdem 2
castris morandi attulit causam. Ita Pharnaces amissa
proximi temporis occasione veritus, ne cognoscerentur
insidiae, suos in castra revocavit. Domitius postero 3
die propius Nicopolim accessit castraque oppido con-
tulit. Quae dum muniunt nostri, Pharnaces aciem in-

4 struxit suo more atque instituto. In fronte enim sim-
plici derecta acie cornua trinis firmabantur subsidiis;
eadem ratione haec media collocabantur acie duobus
dextra sinistraque intervallis simplicibus ordinibus in-
5 structis. Perfecit inceptum castrorum opus Domitius
parte copiarum pro vallo constituta.

1 XXXVIII. Proxima nocte Pharnaces interceptis ta-
bellariis, qui de Alexandrinis rebus litteras ad Domi-
tium ferebant, cognoscit Caesarem magno in periculo
versari flagitarique ab Domitio, ut quam primum Cae-
sari subsidia mitteret propiusque ipse Alexandriam
2 per Syriam accederet. Qua cognita re Pharnaces vic-
toriae loco ducebat, si trahere tempus posset, cum
3 discedendum Domitio celeriter putaret. Itaque ab op-
pido, qua facillimum accessum et aequissimum ad di-
micandum *locum* nostris videbat, fossas duas derectas
non ita magno medio intervallo relicto IV pedum alti-
tudinis in eum locum deduxit, quo longius constituerat
4 suam non producere aciem. Inter has fossas aciem
semper instruebat, equitatum autem omnem ab late-
ribus extra fossam collocabat; qui neque aliter utilis
esse poterat et multum numero anteibat nostrum equi-
tatum.

1 XXXVIIII. Domitius autem, cum Caesaris magis
periculo quam suo commoveretur, neque se tuto dis-
cessurum arbitraretur, si condiciones, quas reiecerat,
rursus adpeteret aut sine causa discederet, ex propin-
2 quis castris in aciem exercitum eduxit; XXXVI legio-
nem in dextro cornu collocavit, Ponticam in sinistro,
Deiotari legiones in mediam aciem contulit, quibus
tamen angustissimum intervallum frontis reliquit reli-
quis cohortibus in subsidiis collocatis. Sic utrimque
acie instructa processum est ad dimicandum.

1 XXXX. Signo sub idem tempus ab utroque dato

concurritur: acriter varieque pugnatur. Nam XXXVI
legio, cum extra fossam in equites regis impetum fe-
cisset, adeo secundum proelium fecit, ut moenibus
oppidi succederet fossamque transiret aversosque hostes
adgrederetur. At Pontica ex altera parte legio, cum 2
paulum aversa hostibus cessisset, fossam autem circum-
ire ac transcendere conata esset, ut *ab* aperto latere
adgrederetur hostem, in ipso transitu fossae confixa
et oppressa est. Deiotari vero legiones vix impetum
sustinuerunt. Ita victrices regiae copiae cornu suo 3
dextro mediaque acie converterunt se ad XXXVI legi-
onem. Quae tamen fortiter vincentium impetum susti-
nuit, magnis copiis hostium circumdata praesentissimo
animo pugnans in orbem se recepit ad radices mon-
tium; quo Pharnaces insequi propter iniquitatem loci
noluit. Ita Pontica legione paene tota amissa, magna 4
parte Deiotari militum interfecta XXXVI legio in loca
se superiora contulit non amplius CCL desideratis.
Ceciderunt eo proelio splendidi atque inlustres viri non- 5
nulli, equites Romani. Quo tamen incommodo Domitius
accepto reliquias exercitus dissipati collegit itineribus-
que tutis per Cappadociam se in Asiam recepit.

XXXXI. Pharnaces rebus secundis elatus cum de 1
Caesare ea, quae optabat, speraret, Pontum omnibus
copiis occupavit ibique et victor et crudelissimus rex,
cum sibi fortunam paternam feliciore eventu destina-
ret, multa oppida expugnavit, bona civium Romanorum
Ponticorumque diripuit, supplicia constituit in eos, qui 2
aliquam formae atque aetatis commendationem habe-
bant, ea, quae morte essent miseriora, Pontumque nullo
defendente paternum regnum glorians se recepisse ob-
tinebat.

XXXXII. Sub idem tempus in Illyrico est incom- 1
modum acceptum, quae provincia superioribus mensi-

bus retenta non tantum sine ignominia, sed etiam cum
2 laude erat. Namque eo missus aestate cum duabus
legionibus Q. Cornificius, Caesaris quaestor, pro prae-
tore, quamquam erat provincia minime copiosa ad
exercitus alendos et finitimo bello ac dissensionibus
confecta et vastata, tamen prudentia ac diligentia sua,
quod magnam curam suscipiebat, ne quo temere pro-
3 grederetur, et recepit et defendit. Namque et castella
complura locis editis posita, quorum oportunitas ca-
stellanos impellebat ad decursiones faciendas et bellum
inferendum, expugnavit eaque praeda milites donavit,
quae etsi erat tenuis, tamen in tanta provinciae despe-
ratione erat grata, praesertim virtute parta, et cum
Octavius ex fuga Pharsalici proelii magna classe in
illum se sinum contulisset, paucis navibus Iadertino-
rum, quorum semper in rempublicam singulare consti-
terat officium, dispersis Octavianis navibus erat poti-
tus, ut vel classe dimicare posset adiunctis captivis
4 navibus sociorum. Cum diversissima parte orbis ter-
rarum Cn. Pompeium Caesar victor sequeretur com-
pluresque adversarios in Illyricum propter Macedoniae
propinquitatem se reliquiis ex fuga collectis contulisse
audiret, litteras ad Gabinium mittit, uti cum legioni-
bus tironum, quae nuper erant conscriptae, proficisce-
retur in Illyricum coniunctisque copiis cum Q. Corni-
ficio, si quod periculum provinciae inferretur, depelleret;
sin ea non magnis copiis tuta esse posset, in Mace-
5 doniam legiones adduceret. Omnem enim illam partem
regionemque vivo Cn. Pompeio bellum instauraturam
esse credebat.

1 XXXXIII. Gabinius ut in Illyricum venit hiberno
tempore anni ac difficili sive copiosiorem provinciam
existimans sive multum fortunae victoris Caesaris tri-
buens sive virtute et scientia sua confisus, qua saepe

in bellis periclitatus magnas res et secundas ductu
auspicioque suo gesserat, neque provinciae facultatibus
sublevabatur, quae partim erat exinanita partim infi-
delis, neque navibus intercluso mari tempestatibus
commeatus subportare poterat magnisque difficultatibus
coactus, non ut volebat, sed ut necesse erat, bellum
gerebat. Ita cum durissimis tempestatibus propter 2
inopiam castella aut oppida expugnare cogeretur, cre-
bro incommoda accipiebat adeoque est a barbaris con-
temptus, ut Salonam se recipiens in oppidum maritu-
mum, quod cives Romani fortissimi fidelissimique in-
colebant, in agmine dimicare sit coactus. Quo proelio 3
duobus milibus militum amplius amissis, centurionibus
XXXVIII, tribunis IV, cum reliquis copiis Salonam se
recepit summaque ibi difficultate rerum omnium pres-
sus paucis mensibus morbo periit. Cuius et infelicitas 4
vivi et subita mors in magnam spem Octavium addu-
xit provinciae potiundae; quem tamen diutius in rebus
secundis et Fortuna, quae plurimum in bellis potest,
diligentiaque Cornificii et virtus Vatinii versari passa
non est.

XXXXIIII. Vatinius Brundisii cum esset, cognitis 1
rebus, quae gestae erant in Illyrico, cum crebris litte-
ris Cornificii ad auxilium provinciae ferendum evoca-
retur et M. Octavium audiret cum barbaris foedera
percussisse compluribusque locis nostrorum militum
oppugnare praesidia partim classe per se partim pe-
destribus copiis per barbaros, etsi gravi valitudine ad-
fectus vix corporis viribus animum sequebatur, tamen
virtute vicit incommodum naturae difficultatesque et
hiemis et subitae praeparationis. Nam cum ipse pau- 2
cas in portu naves longas haberet, litteras in Achaiam
ad Q. Calenum misit, uti sibi classem mitteret. Quod 3
cum tardius fieret, quam periculum nostrorum flagi-

tabat, qui sustinere impetum Octavii non poterant,
navibus actuariis, quarum numerus erat satis magnus,
magnitudo nequaquam satis iusta ad proeliandum, ro-
4 stra imposuit. His adiunctis navibus longis et numero
classis aucto militibus veteranis impositis, quorum
magnam copiam habebat ex omnibus legionibus, qui
numero aegrorum relicti erant Brundisii, cum exer-
citus in Graeciam transportaretur, profectus est in
Illyricum maritumasque nonnullas civitates, quae de-
fecerant Octavioque se tradiderant, partim recipiebat,
partim remanentes in suo consilio praetervehebatur nec
sibi ullius rei moram necessitatemque iniungebat, quin,
quam celerrime posset, ipsum Octavium persequeretur.
5 Hunc oppugnantem Epidaurum terra mariqne, ubi
nostrum erat praesidium, adventu suo discedere ab
oppugnatione coegit praesidiumque nostrum recepit.

1 XXXXV. Octavius cum Vatinium classem magna
ex parte confectam ex naviculis actuariis habere co-
gnosset, confisus sua classe substitit ad insulam Tau-
ridem; qua regione Vatinius insequens navigabat, non
quo Octavium ibi restitisse sciret, sed quod eum lon-
2 gius progressum insequi decreverat. Cum propius
Tauridem accessisset dispersis suis navibus, quod et
tempestas erat turbulenta et nulla suspicio hostis, re-
pente adversam ad se venientem navem antemnis ad
medium malum demissis instructam propugnatoribus
3 animum advertit. Quod ubi conspexit, celeriter vela
subduci demittique antemnas iussit et milites armari
et vexillo sublato [quo pugnandi dabat signum], quae
primae naves subsequebantur, idem ut facerent, signi-
4 ficabat. Parabant se Vatiniani repente oppressi; parati
deinceps Octaviani ex portu procedebant. Instruitur
utrimque acies, ordine disposita magis Octaviana, pa-
ratior militum animis Vatiniana.

XXXXVI. Vatinius cum animum adverteret ne- 1
que navium se magnitudine neque numero parem esse
futurae dimicationi, fortunae *tamen quam fugae* rem
committere maluit. Itaque primus sua quinqueremi
in quadriremem ipsius Octavii impetum fecit. Celer- 2
rime fortissimeque contra illo remigante naves adver-
sae rostris concurrerunt adeo vehementer, ut navis
Octaviana rostro discusso ligno contineretur. Com- 3
mittitur acriter reliquis locis proelium concurriturque
ad duces maxime: nam cum suo quisque auxilium
ferret, magnum comminus in angusto mari proelium
factum est. Quantoque coniunctis magis navibus con- 4
fligendi potestas dabatur, tanto superiores erant Vati-
niani; qui admiranda virtute ex suis navibus in ho-
stium naves transilire non dubitabant et dimicatione
aequata longe superiores virtute rem feliciter gere-
bant. Deprimitur ipsius Octavii quadriremis, multae 5
praeterea capiuntur aut rostris perforatae merguntur;
propugnatores Octaviani partim in navibus iugulantur,
partim in mare praecipitantur. Ipse Octavius se in 6
scapham confert; in quam plures cum confugerent,
depressa scapha vulneratus tamen adnatat ad suum
myoparonem. Eo receptus, cum proelium nox diri- 7
meret, tempestate magna velis profugit. Sequuntur
hunc suae naves nonnullae, quas casus ab illo periculo
vindicarat.

XXXXVII. At Vatinius re bene gesta receptui ce- 1
cinit suisque omnibus incolumibus in eum se portum
victor recepit, quo ex portu classis Octavii ad dimican-
dum processerat. Capit ex eo proelio penterem unam, 2
triremes duas, dicrotas VIII compluresque remiges Oc-
tavianos posteroque ibi die, dum suas captivasque
naves reficeret, consumpto post diem tertium conten-
dit in insulam Issam, quod eo se recepisse ex fuga

credebat Octavium. Erat in ea nobilissimum regionum
4 earum oppidum coniunctissimumque Octavio. Quo ut
venit, oppidani supplices se Vatinio dediderunt, com-
peritque ipsum Octavium parvis paucisque navigiis
vento secundo regionem Graeciae petisse, inde ut Si-
5 ciliam, deinde Africam caperet. Ita brevi spatio re
praeclarissime gesta provincia recepta et Cornificio
reddita, classe adversariorum ex illo toto sinu expulsa
victor se Brundisium incolumi exercitu et classe recepit.

1 XXXXVIII. Iis autem temporibus, quibus Caesar
ad Dyrrachium Pompeium obsidebat et Palaepharsali
rem feliciter gerebat Alexandriaeque cum periculo
magno, tum etiam maiore periculi fama dimicabat, Q.
Cassius Longinus, in Hispania pro praetore provinciae
ulterioris obtinendae causa relictus, sive consuetudine
naturae suae sive odio, quod in illam provinciam sus-
ceperat quaestor ex insidiis ibi vulneratus, magnas
odii sui fecerat accessiones, quod vel ex conscientia
sua, cum de se mutuo sentire provinciam crederet, vel
multis signis et testimoniis eorum, qui difficulter odia
dissimulant, animum advertere poterat, et compensare
2 offensionem provinciae exercitus amore cupiebat. Ita-
que cum primum in unum locum exercitum conduxit,
sestertios centenos militibus est pollicitus, nec multo
post cum in Lusitania Medobrigam oppidum montemque
Herminium expugnasset, quo Medobrigenses confugerant,
ibique imperator esset appellatus sestertiis centenis
3 milites donavit. Multa praeterea et magna praemia
singulis concedebat; quae speciosum reddebant prae-
sentem exercitus amorem, paulatim tamen et occulte
militarem disciplinam severitatemque minuebant.

1 XXXXVIIII. Cassius legionibus in hiberna disposi-
tis ad ius dicendum Cordubam se recepit contractum-
que in ea aes alienum gravissimis oneribus provinciae

constituit exsolvere; et ut largitionis postulat consue-
tudo, per causam liberalitatis speciosam plura largi-
tori quaerebantur. Pecuniae locupletibus imperabantur, 2
quas Longinus sibi expensas ferri non tantum patie-
batur, sed etiam cogebat, in gregem locupletium si-
mulationis causa tenues coiciebantur, neque ullum
genus quaestus aut magni et evidentis aut minimi et
sordidi praetermittebatur, quo domus et tribunal im-
peratoris vacaret. Nemo erat, qui modo aliquam iac- 3
turam facere posset, quin aut vadimonio teneretur aut
in reos referretur. Ita magna etiam sollicitudo peri-
culorum ad iacturas et detrimenta rei familiaris ad-
iungebatur.

L. Quibus de causis accidit, ut, cum Longinus 1
imperator eadem faceret, quae fecerat quaestor, simi-
lia rursus de morte eius provinciales consilia inirent.
Horum odium confirmabant nonnulli familiares eius; 2
qui cum in illa societate versarentur rapinarum, nihilo
minus oderant eum, cuius nomine peccabant, sibique,
quod rapuerant, acceptum referebant, quod interciderat
aut erat interpellatum, Cassio adsignabant. Quintam 3
legionem novam conscribit. Augetur odium et ipso
dilectu et sumptu additae legionis. Complentur equi-
tum III milia maximisque ornantur impensis: nec pro-
vinciae datur ulla requies.

LI. Interim litteras accepit a Caesare, ut in Afri- 1
cam exercitum traiceret perque Mauretaniam ad fines
Numidiae perveniret, quod magna Cn. Pompeio Iuba
miserat auxilia maioraque missurus existimabatur. Qui- 2
bus litteris acceptis insolenti voluptate efferebatur, quod
sibi novarum provinciarum et fertilissimi regni tanta
oblata esset facultas. Itaque ipse in Lusitaniam pro- 3
ficiscitur ad legiones arcessendas auxiliaque adducenda;
certis hominibus dat negotium, ut frumentum naves-

que c praepararentur pecuniaeque discriberentur atque imperarentur, ne qua res, cum redisset, moraretur.
4 Reditus eius fuit celerior omnium opinione: non enim labor aut vigilantia cupienti praesertim aliquid Cassio deerat.

1 LII. Exercitu coacto in unum locum castris ad Cordubam positis pro contione militibus exponit, quas res Caesaris iussu gerere deberet, polliceturque iis, cum in Mauretaniam traiecisset, sestertios centenos se
2 daturum; quintam fore in Hispania legionem. Ex contione se Cordubam recepit, eoque ipso die tempore postmeridiano cum in basilicam iret, quidam Minucius Silo, cliens L. Racilii, libellum, quasi aliquid ab eo postularet, ut miles ei tradit, deinde post Racilium — nam is latus Cassii tegebat —, quasi responsum peteret, celeriter dato loco cum se insinuasset, sini-
3 stra corripit aversum dextraque bis ferit pugione. Clamore sublato fit a coniuratis impetus universis. Munatius Flaccus proximum gladio traicit lictorem; hoc
4 interfecto Q. Cassium legatum vulnerat. Ibi T. Vasius et L. Mercello simili confidentia Flaccum, municipem suum, adiuvant: erant enim omnes Italicenses. At ipsum Longinum L. Licinius Squillus involat iacentemque levibus sauciat plagis.

1 LIII. Concurritur ad Cassium defendendum: semper enim Berones compluresque evocatos cum telis
2 secum habere consuerat. A quibus ceteri intercluduntur, qui ad caedem faciendam subsequebantur; quo in numero fuit Calpurnius Salvianus et Manilius Tuscu-
3 lus. Minucius inter saxa, quae iacebant in itinere, fugiens opprimitur et relato domum Cassio ad eum deducitur. Racilius in proximam se domum familiaris sui confert, dum certum cognosceret, confectusne Cas-
4 sius esset. L. Laterensis cum id non dubitaret, ad-

currit laetus in castra militibusque vernaculis et secundae legionis, quibus odio sciebat praecipue Cassium esse, gratulatur; tollitur a multitudine in tribunal,
praetor appellatur. Nemo enim aut in provincia natus, 5
ut vernaculae legionis milites, aut diuturnitate iam factus provincialis, quo in numero erat secunda legio, non cum omni provincia consenserat in odio Cassii: nam legionem xxx et xxi paucis mensibus in Italia scriptas Caesar attribuerat Longino, quinta legio nuper erat ibi confecta.

LIIII. Interim nuntiatur Laterensi vivere Cassium. 1
Quo nuntio dolore magis permotus quam animo perturbatus reficit se celeriter et ad Cassium visendum
proficiscitur. Re cognita xxx legio signa Cordubam 2
infert ad auxilium ferendum imperatori suo. Facit
hoc idem xxi. Subsequitur has v. Cum duae legio- 3
nes reliquae essent in castris, secundani veriti, ne soli relinquerentur atque ex eo, quid sensissent, iudicaretur, secuti sunt factum superiorum. Permansit in sententia legio vernacula nec ullo timore de gradu deiecta est.

LV. Cassius eos, qui nominati erant conscii cae- 1
dis, iubet comprehendi; legionem v in castra remittit
cohortibus xxx retentis. Indicio Minucii cognoscit 2
L. Racilium et L. Laterensem et Annium Scapulam, maximae dignitatis et gratiae provincialem hominem sibique tam familiarem quam Laterensem et Racilium, in eadem fuisse coniuratione nec diu moratur dolorem
suum, quin eos interfici iubeat. Minucium libertis 3
tradit excruciandum, item Calpurnium Salvianum, qui profitetur indicium coniuratorumque numerum auget, vere, ut quidam existimant, ut nonnulli queruntur,
coactus. Isdem cruciatibus adfectus L. Mercello . . . 4
Squillus nominat plures; quos Cassius interfici iubet

5 exceptis iis, qui se pecunia redemerunt. Nam palam
HS LX cum Calpurnio paciscitur et cum Q. Sestio L.
Quod si maxime nocentes sunt multati, tamen periculum
vitae dolorque vulnerum pecuniae remissus crudelita-
tem cum avaritia certasse significabat.

1 LVI. Aliquot post diebus litteras a Caesare missas
accipit, quibus cognoscit Pompeium in acie victum
2 amissis copiis fugisse. Qua re cognita mixtam dolore
voluptatem capiebat: victoriae nuntius laetitiam expri-
mebat, confectum bellum licentiam *superiorum* tempo-
rum intercludebat. Sic erat dubius animi, utrum nihil
3 timeret an omnia licere mallet. Sanatis vulneribus
arcessit omnes, qui sibi pecunias expensas tulerant,
acceptasque eas iubet referri; quibus parum videbatur
4 imposuisse oneris, ampliorem pecuniam imperat. Equi-
tum autem Romanorum dilectum instituit; quos ex
omnibus conventibus coloniisque conscriptos transma-
rina militia perterritos ad sacramenti redemptionem
vocabat. Magnum hoc fuit vectigal, maius tamen cre-
5 abat odium. His rebus confectis totum exercitum
lustrat; legiones, quas in Africam ducturus erat, et
6 auxilia mittit ad traiectum. Ipse classem, quam pa-
rabat, ut inspiceret, Hispalim accedit ibique moratur,
propterea quod edictum tota provincia proposuerat,
ut quibus pecunias imperasset neque contulissent, se
adirent. Quae evocatio vehementer omnes turbavit.

1 LVII. Interim L. Titius, qui eo tempore tribunus
militum in legione vernacula fuerat, nuntiat eam a
legione XXX, quam Q. Cassius legatus simul ducebat,
cum ad oppidum Ilipam castra haberet, seditione facta
centurionibus aliquot occisis, qui signa tolli non pa-
tiebantur, discessisse et ad secundam legionem con-
2 tendisse, quae ad fretum alio itinere ducebatur. Co-
gnita re noctu cum V cohortibus unetvicesimanorum

egreditur, mane pervenit Naevam. Ibi eum diem, ut,
quid ageretur, perspiceret, moratus Carmonem conten-
dit. Hic, cum legio XXX et XXI et cohortes IV ex 3
V legione totusque convenisset equitatus, audit IV
cohortes a vernaculis oppressas ad Obuculam cum his
ad secundam pervenisse legionem omnesque ibi se con-
iunxisse et T. Torium Italicensem ducem delegisse.
Celeriter habito consilio M. Marcellum quae*storem* Cor- 4
dubam, ut eam in potestate retineret, Q. Cassium le-
gatum Hispalim mittit. Paucis ei diebus affertur 5
conventum Cordubensem ab eo defecisse Marcellumque
aut voluntate aut necessitate adductum — namque id
varie nuntiabatur — consentire cum Cordubensibus;
duas cohortes legionis V, quae fuerant Cordubae in
praesidio, idem facere. Cassius his rebus incensus 6
movet castra et postero die Segoviam ad flumen Sin-
giliense venit. Ibi habita contione militum temptat
animos; quos cognoscit non sua, sed Caesaris absentis
causa sibi fidissimos esse nullumque periculum depre-
caturos, dum per eos Caesari provincia restitueretur.

LVIII. Interim Torius ad Cordubam veteres legio- 1
nes adducit ac, ne dissensionis initium natum seditiosa
militum suaque natura videretur, simul ut contra Q.
Cassium, qui Caesaris nomine maioribus viribus uti
videbatur, aeque potentem opponeret dignitatem, Cn.
Pompeio se provinciam recuperare velle palam dicti-
tabat. Et forsitan etiam hoc fecerit odio Caesaris et 2
amore Pompei, cuius nomen multum poterat apud eas
legiones, quas M. Varro obtinuerat. Sed id qua mente,
communis erat coniectura: certe hoc prae se Torius
ferebat. Milites adeo infatuabantur, ut Cn. Pompei 3
nomen in scutis inscriptum haberent. Frequens legio- 4
nibus conventus obviam prodit, neque tantum virorum,
sed etiam matrum familias ac praetextatorum, depre-

caturque, ne hostili adventu Cordubam diriperent: nam se contra Cassium consentire cum omnibus, contra Caesarem ne facere cogerentur, orare.

1 LVIIII. Tantae multitudinis precibus et lacrimis exercitus commotus cum videret ad Cassium persequendum nihil opus esse Cn. Pompei nomine et memoria tamque omnibus Caesarianis quam Pompeianis Longinum esse in odio neque se conventum neque M. Marcellum contra Caesaris causam posse perducere, nomen Pompei ex scutis detraxerunt, Marcellum, qui se Caesaris causam defensurum profitebatur, ducem adsciverunt praetoremque appellarunt et conventum sibi adiunxerunt castraque ad Cordubam posuerunt.
2 Cassius eo biduo circiter IV milia passuum a Corduba citra flumen Baetim in oppidi conspectu loco excelso facit castra; litteras ad regem Bogudem in Mauretaniam et ad M. Lepidum proconsulem in Hispaniam citeriorem mittit, subsidio sibi provinciaeque Caesaris causa quam primum veniret. Ipse hostili modo Cordubensium agros vastat, aedificia incendit.

1 LX. Cuius rei deformitate atque indignitate legiones, quae Marcellum sibi ducem ceperant, ad eum concurrerunt, ut in aciem educerentur, orant, priusque confligendi sibi potestas fieret, quam cum tanta contumelia nobilissimae clarissimaeque possessiones Cordubensium in conspectu suo rapinis, ferro flammaque
2 consumerentur. Marcellus cum confligere miserrimum putaret, quod et victoris et victi detrimentum ad eundem Caesarem esset redundaturum, neque suae potestatis † esset, legiones Baetim traducit aciemque instruit.
3 Cum Cassium contra pro suis castris aciem instruxisse loco superiore videret, causa interposita, quod is in aequum non descenderet, Marcellus militibus persuadet, ut se recipiant in castra. Itaque copias reducere

coepit. Cassius, quo bono valebat Marcellumque infir- 4
mum esse sciebat, adgressus equitatu legionarios se recipientes complures novissimos in fluminis ripis interfecit.
Cum hoc detrimento, quid transitus fluminis vitii diffi- 5
cultatisque haberet, cognitum esset, Marcellus castra Baetim transfert, crebroque uterque legiones in aciem educit; neque tamen confligitur propter locorum difficultates.

LXI. Erat copiis pedestribus multo firmior Mar- 1
cellus; habebat enim veteranas multisque proeliis expertas legiones. Cassius fidei magis quam virtuti legionum confidebat. Itaque cum castra castris conlata 2
essent et Marcellus locum idoneum castello cepisset, quo prohibere aqua Cassianos posset, Longinus veritus, ne genere quodam obsidionis clauderetur in regionibus alienis sibique infestis, noctu silentio ex castris proficiscitur celerique itinere Uliam contendit, quod sibi fidele esse oppidum credebat. Ibi adeo con- 3
iuncta ponit moenibus castra, ut et loci natura — namque Ulia in edito monte posita est — et ipsa munitione urbis undique ab oppugnatione tutus esset.
Hunc Marcellus insequitur et, quam proxime potest 4
Uliam, castra castris confert locorumque cognita natura, quo maxime rem deducere volebat, necessitate est deductus, ut neque confligeret — cuius si rei facultas esset, resistere incitatis militibus non poterat — neque vagari Cassium latius pateretur, ne plures civitates ea paterentur, quae passi erant Cordubenses.
Castellis idoneis locis collocatis operibusque in cir- 5
cuitu oppidi continuatis Uliam Cassiumque munitionibus clausit. Quae priusquam perficerentur, Longinus 6
omnem suum equitatum emisit; quem magno sibi usui fore credebat, si pabulari frumentarique Marcellum non pateretur, magno autem fore impedimento, si clausus obsidione et inutilis necessarium consumeret frumentum.

1 LXII. Paucis diebus Q. Cassii litteris acceptis rex
Bogus cum copiis venit adiungitque ei legioni, quam
secum adduxerat, complures cohortes auxiliarias His-
2 panorum. Namque ut in civilibus dissensionibus ac-
cidere consuevit, ita temporibus illis in Hispania non-
nullae civitates rebus Cassii studebant, plures Marcello
3 favebant. Accedit cum copiis Bogus ad exteriores
Marcelli munitiones. Pugnatur utrimque acriter, cre-
broque id accidit Fortuna saepe ad utrumque victoriam
transferente; nec tamen umquam ab operibus depelli-
tur Marcellus.

1 LXIII. Interim Lepidus ex citeriore provincia cum
cohortibus legionariis xxxv magnoque numero equi-
tum et reliquorum auxiliorum venit ea mente Uliam,
ut sine ullo studio contentiones Cassii Marcellique
2 componeret. Huic venienti sine dubitatione Marcellus
se credit atque offert; Cassius contra suis se tenet
praesidiis, sive eo, quod plus sibi iuris deberi quam
Marcello existimabat, sive eo, quod, ne praeoccupatus
animus Lepidi esset obsequio adversarii, verebatur.
3 Ponit ad Uliam castra Lepidus neque habet a Mar-
cello quicquam divisi. Ne pugnetur, interdicit; ad
exeundum Cassium invitat fidemque suam in re omni
4 interponit. Cum diu dubitasset Cassius, quid sibi fa-
ciendum quidve Lepido esset credendum, neque ullum
exitum consilii sui reperiret, si permaneret in senten-
tia, postulat, uti munitiones disicerentur sibique liber
5 exitus daretur. Non tantum indutiis factis, sed prope
iam *pace* constituta opera *cum* complanarentur custo-
diaeque munitionum essent deductae, auxilia regis in
id castellum Marcelli, quod proximum erat regis ca-
stris, neque opinantibus omnibus — si tamen in om-
nibus fuit Cassius: nam de huius conscientia dubita-
batur — impetum fecerunt compluresque ibi milites

oppresserunt. Quod nisi celeriter indignatione et au- 6
xilio Lepidi proelium esset diremptum, maior calami-
tas esset accepta.

LXIIII. Cum iter Cassio patefactum esset, castra 1
Marcellus cum Lepido coniungit. Lepidus eodem
tempore Marcellusque Cordubam cum suis, Cassius
proficiscitur Carmonem. Sub idem tempus Trebonius 2
proconsul ad provinciam obtinendam venit. De cuius
adventu ut cognovit Cassius, legiones, quas secum ha-
buerat, equitatumque in hiberna distribuit; ipse omni-
bus suis rebus celeriter correptis Malacam contendit
ibique adverso tempore navigandi navem conscendit, ut
ipse praedicabat, ne se Lepido et Trebonio et Mar-
cello committeret, ut amici eius dictitabant, ne per
eam provinciam minore cum dignitate iter faceret,
cuius magna pars ab eo defecerat, ut ceteri existima-
bant, ne pecunia illa ex infinitis rapinis confecta in
potestatem cuiusquam veniret. Progressus secunda ut 3
hiberna tempestate cum in Hiberum flumen noctis
vitandae causa se contulisset, inde paulo vehementiore
tempestate, nihilo periculosius se navigaturum credens,
profectus adversis fluctibus occurrentibus ostio flumi-
nis, in ipsis faucibus, cum neque flectere navem propter
vim fluminis neque derectam tantis fluctibus tenere
posset, demersa nave periit. —

LXV. Cum in Syriam Caesar ex Aegypto venisset 1
atque ab iis, qui Roma venerant ad eum, cognosceret
litterisque urbanis animadverteret multa Romae male
et inutiliter administrari neque ullam partem reipu-
blicae satis commode geri, quod et contentionibus tri-
buniciis perniciosae seditiones orirentur et ambitione
atque indiligentia tribunorum militum et *eorum*, qui
legionibus praeerant, multa contra morem consuetudi-
nemque militarem fierent, quae dissolvendae disciplinae

severitatisque essent, eaque omnia flagitare adventum
suum videret, tamen praeferendum existimavit, quas
in provincias regionesque venisset, eas ita relinquere
constitutas, ut domesticis dissensionibus liberarentur,
iura legesque acciperent, externorum hostium metum
2 deponerent. Haec in Syria, Cilicia, Asia celeriter se
confecturum sperabat, quod hae provinciae nullo bello
premebantur; in Bithynia ac Ponto plus oneris vide-
3 bat sibi impendere. Non excessisse enim Ponto Phar-
nacem audiebat neque excessurum putabat, cum se-
cundo proelio vehementer esset inflatus, quod contra
4 Domitium Calvinum fecerat. Commoratus fere in om-
nibus civitatibus, quae maiore sunt dignitate, praemia
bene meritis et privatim et publice tribuit, de contro-
versiis veteribus cognoscit ac statuit; reges, tyrannos,
dynastas provinciae finitimos, qui omnes ad eum con-
currerant, receptos in fidem condicionibus impositis
provinciae tuendae ac defendendae dimittit et sibi et
populo Romano amicissimos.

1 LXVI. Paucis diebus in ea provincia consumptis
Sextum Caesarem, amicum et necessarium suum, le-
gioni Syriaeque praeficit; ipse eadem classe, qua ve-
2 nerat, proficiscitur in Ciliciam. Cuius provinciae civi-
tates omnes evocat Tarsum, quod oppidum fere totius
3 Ciliciae nobilissimum fortissimumque est. Ibi rebus
omnibus provinciae et finitimarum civitatium consti-
tutis cupiditate proficiscendi ad bellum gerendum non
diutius moratur magnisque itineribus per Cappadociam
confectis biduum Mazacae commoratus Comana *venit*,
vetustissimum et sanctissmum in Cappadocia Bellonae
templum, quod tanta religione colitur, ut sacerdos
eius deae maiestate, imperio, potentia secundus a rege
4 consensu gentis illius habeatur. Id homini nobilissimo
Lycomedi Bithyno adiudicavit, qui regio Cappadocum

genere ortus iure minime dubio, vetustate tamen pro-
pter adversam fortunam maiorum suorum mutationem-
que generis intermisso sacerdotium id repetebat. Fratri 5
autem Ariobarzanis Ariarathi, cum bene meritus uter-
que eorum de republica esset, ne aut regni hereditas
Ariarathen sollicitaret aut heres regni terreret *Ario-
barzanen, partem Armeniae minoris concessit eumque*
Ariobarzani attribuit, qui sub eius imperio ac dicione
esset. Ipse iter inceptum simili velocitate conficere
coepit.

LXVII. Cum propius Pontum finesque Gallograe- 1
ciae accessisset, Deiotarus, tetrarches Gallograeciae tum
quidem paene totius, quod ei neque legibus neque mo-
ribus concessum esse ceteri tetrarchae contendebant,
sine dubio autem rex Armeniae minoris ab senatu
appellatus, depositis regiis insignibus, neque tantum
privato vestitu, sed etiam reorum habitu supplex ad
Caesarem venit oratum, ut sibi ignosceret, quod in
ea parte positus terrarum, quae nulla praesidia Cae-
saris habuisset, exercitibus imperiisque *coactus* in Cn.
Pompei castris fuisset: neque enim se debuisse iudi- 2
cem esse controversiarum populi Romani, sed parere
praesentibus imperiis.

LXVIII. Contra quem Caesar cum plurima sua com- 1
memorasset officia, quae consul ei decretis publicis
tribuisset, cumque defensionem eius coarguisset — nul-
lam posse *se* excusationem eius imprudentiae recipere,
quod homo tantae prudentiae ac diligentiae scire po-
tuisset, quis urbem Italiamque teneret, ubi senatus po-
pulusque Romanus, ubi respublica esset, quis denique
post L. Lentulum, C. Marcellum consul esset, tamen
se concedere id factum superioribus suis beneficiis,
veteri hospitio atque amicitiae, dignitati aetatique ho-
minis, precibus eorum, qui frequentes concurrissent

hospites atque amici Deiotari ad deprecandum — de
controversiis tetrarcharum postea se cogniturum esse
2 dixit, regium vestitum ei restituit. Legionem autem
eam, quam ex genere civium suorum Deiotarus arma-
tura disciplinaque nostra constitutam habebat, equita-
tumque omnem ad bellum gerendum adducere iussit.

1 LXVIIII. Cum in Pontum venisset copiasque omnes
in unum locum coegisset, quae numero atque exer-
citatione bellorum mediocres erant — excepta enim
legione sexta, quam secum abduxerat Alexandria vete-
ranam multis laboribus periculisque functam multisque
militibus partim difficultate itinerum ac navigationum
partim crebritate bellorum adeo deminutam, ut minus
mille hominibus in ea esset, reliquae erant tres legio-
nes, una Deiotari, duae, quae in eo proelio, quod Cn.
Domitium fecisse cum Pharnace scripsimus, fuerant —
2 legati a Pharnace missi Caesarem adeunt atque inpri-
mis deprecantur, ne eius adventus hostilis esset: fac-
turum enim omnia Pharnacen, quae imperata essent.
3 Maximeque commemorabant nulla Pharnacen auxilia
contra Caesarem Pompeio dare voluisse, cum Deiotarus,
qui dedisset, tamen ei satisfecisset.

1 LXX. Caesar respondit se fore aequissimum Phar-
2 naci, si, quae polliceretur, repraesentaturus esset. Mo-
nuit autem, ut solebat, mitibus verbis legatos, ne aut
Deiotarum sibi obicerent aut nimis eo gloriarentur
3 beneficio, quod auxilia Pompeio non misissent. Nam
se neque libentius facere quicquam quam supplicibus
ignoscere neque provinciarum publicas iniurias con-
4 donare iis posse, qui fuissent in se officiosi. Quin
id ipsum, quod commemorarent, officium fuisse utilius
Pharnaci, qui providisset, ne vinceretur, quam sibi,
5 cui dii immortales victoriam tribuissent. Itaque se
magnas et graves iniurias civium Romanorum, qui in

Ponto negotiati essent, quoniam in integrum restituere
non posset, concedere Pharnaci. Nam neque interfectis 6
amissam vitam neque exsectis virilitatem restituere
posse; quod quidem supplicium gravius morte cives Ro-
mani subissent. Ponto vero decederet confestim fami- 7
liasque publicanorum remitteret ceteraque restitueret
sociis civibusque Romanis, quae penes eum essent.
Id si fecisset iam, tunc sibi mitteret munera ac dona, 8
quae bene rebus gestis imperatores ab amicis accipere
consuessent. Miserat enim ei Pharnaces coronam aure-
am. His responsis datis legatos remisit.

LXXI. At Pharnaces liberaliter omnia pollicitus, 1
cum festinantem ac praecurrentem Caesarem speraret
libentius etiam crediturum suis promissis, quam res
pateretur, quo celerius honestiusque ad res magis ne-
cessarias proficisceretur — nemini enim erat ignotum
plurimis de causis ad urbem Caesarem revocari —
lentius agere, decedendi diem postulare longiorem, pac-
tiones interponere, in summa frustrari coepit. Caesar 2
cognita calliditate hominis, quod aliis temporibus na-
tura facere consueverat, tunc necessitate fecit adductus,
ut celerius omnium opinione manum consereret.

LXXII. Zela est oppidum in Ponto positum, ipsum 1
ut in plano loco satis munitum: tumulus enim naturalis,
velut manu factus, excelsiore undique fastigio sustinet
murum. Circumpositi sunt huic oppido magni multique 2
intercisi vallibus colles; quorum editissimus unus, qui
propter victoriam Mithridatis et infelicitatem Triarii
detrimentumque exercitus nostri superioribus acceptum
temporibus magnam in illis partibus habet nobilitatem,
paene coniunctus *est* oppido nec multo longius milibus
passuum III abest ab Zela. Hunc locum Pharnaces 3
veteribus paternorum felicium castrorum refectis operi-
bus copiis suis omnibus occupavit.

1 LXXIII. Caesar cum ab hoste milia passuum V
castra posuisset videretque eas valles, quibus regia
castra munirentur, eodem intervallo sua castra muni-
turas, si modo ea loca hostes priores non cepissent,
quae multo erant propiora regis castris, aggerem com-
2 portari iubet intra munitiones. Quo celeriter conlato
proxima nocte vigilia quarta legionibus omnibus ex-
peditis impedimentisque in castris relictis prima luce
neque opinantibus hostibus eum ipsum locum cepit,
in quo Mithridates secundum proelium adversus Tria-
3 rium fecerat. Hoc omnem comportatum aggerem ex
castris *per* servitia aggeri iussit, ne quis ab opere miles
discederet, cum spatio non amplius passuum mille in-
tercisa vallis castra hostium divideret ab opere incepto
Caesaris castrorum.

1 LXXIIII. Pharnaces cum id repente prima luce
animadvertisset, copias suas omnes pro castris instru-
xit. Quas interposita tanta locorum iniquitate con-
suetudine magis pervulgata militari credebat instrui
Caesar vel ad opus suum tardandum, quo plures in
armis tenerentur, vel ad ostentationem regiae fiduciae,
ne munitione magis quam manu defendere locum Phar-
2 naces videretur. Itaque deterritus non est, quo minus
prima acie pro vallo instructa reliqua pars exercitus
3 opus faceret. At Pharnaces impulsus sive loci felicitate
sive auspiciis et religionibus inductus, quibus obtem-
perasse eum postea audiebamus, sive paucitate nostro-
rum, qui in armis erant, comperta, cum more operis
cotidiani magnam illam servorum multitudinem, quae
aggerem portabat, militum esse credidisset, sive etiam
fiducia veterani exercitus sui, quem bis et vicies in acie
conflixisse et vicisse legati eius gloriabantur, simul
contemptu exercitus nostri, quem pulsum a se Domitio
duce sciebat, inito consilio dimicandi descendere *in*

praeruptam vallem coepit. Cuius aliquamdiu Caesar 4
inridebat inanem ostentationem et eo loco militum
coartationem, quem in locum nemo sanus hostis subi-
turus esset: cum interim Pharnaces eodem gradu, quo
in praeruptam descenderat vallem, ascendere adversus
arduum collem instructis copiis coepit.

LXXV. Caesar incredibili eius vel temeritate vel 1
fiducia commotus neque opinans imparatusque oppres-
sus eodem tempore milites ab opere *re*vocat, arma ca-
pere iubet, legiones opponit aciemque instruit; cuius
rei subita trepidatio magnum terrorem attulit nostris.
Nondum ordinibus instructis falcatae regiae quadrigae 2
permixtos milites perturbant; quae tamen celeriter
multitudine telorum opprimuntur. Insequitur has acies 3
hostium, et clamore sublato confligitur multum adiu-
vante natura loci, plurimum deorum immortalium be-
nignitate; qui cum omnibus casibus bellicis intersunt,
tum praecipue eis, quibus nihil ratione potuit admini-
strari.

LXXVI. Magno atque acri proelio comminus facto 1
dextro cornu, quo veterana legio sexta erat collocata,
initium victoriae natum est. Ab ea parte cum in pro-
clivi detruderentur hostes, multo tardius, sed tamen
eisdem diis adiuvantibus sinistro cornu mediaque acie
totae profligantur copiae regis. Quae quam facile 2
subierant iniquum locum, tam celeriter gradu pulsae
premebantur loci iniquitate. Itaque multis militibus
partim interfectis partim suorum ruina oppressis, qui
velocitate effugere poterant, armis tamen proiectis val-
lem transgressi nihil ex loco superiore inermi proficere
poterant. At nostri victoria elati subire iniquum locum 3
munitionesque adgredi non dubitarunt. Defendentibus
autem iis cohortibus castra, quas Pharnaces praesidio
reliquerat, celeriter castris hostium sunt potiti. Inter- 4

fecta multitudine omni suorum aut capta Pharnaces cum paucis equitibus profugit; cui nisi castrorum oppugnatio facultatem attulisset liberius profugiendi, vivus in Caesaris potestatem adductus esset.

1 LXXVII. Tali victoria totiens victor Caesar incredibili est laetitia affectus, quod maximum bellum tanta celeritate confecerat, eoque subiti periculi recordatione laetior, quod victoria facilis ex difficillimis rebus acci-
2 derat. Ponto recepto praeda omni regia militibus condonata postero die cum expeditis equitibus ipse proficiscitur, legionem sextam decedere ad praemia atque honores accipiendos in Italiam iubet, auxilia Deiotari domum remittit, duas legiones cum Coelio Viniciano in Ponto relinquit.

1 LXXVIII. Ita per Gallograeciam Bithyniamque in Asiam iter facit omniumque earum provinciarum de controversiis cognoscit et statuit; iura in tetrarchas,
2 reges, civitates distribuit. Mithridaten Pergamenum, *a* quo rem feliciter celeriterque gestam in Aegypto supra scripsimus, regio genere ortum, disciplinis etiam regiis educatum — nam eum Mithridates, rex Asiae totius, propter nobilitatem Pergamo parvulum secum asportaverat in castra multosque retinuerat annos — regem Bosphori constituit, quod *regnum* sub imperio Pharnacis fuerat, provinciasque populi Romani a barbaris atque inimicis regibus interposito amicissimo
3 rege munivit. Eidem tetrarchiam [legibus] Gallograecorum iure gentis et cognationis adiudicavit occupa-
4 tam et possessam paucis ante annis a Deiotaro. Neque tamen usquam diutius moratus est, quam necessitas
5 urbanarum seditionum pati videbatur. Rebus felicissime celerrimeque confectis in Italiam celerius omnium opinione venit.

BELLUM AFRICUM.

I. Caesar itineribus iustis confectis nullo die in- 1
termisso a. d. XIV Kal. Ian. Lilybaeum pervenit statimque ostendit sese naves velle conscendere, cum non amplius legionem tironum haberet unam, equites vix DC. Tabernaculum secundum litus ipsum constituit, ut prope fluctus verberaret. Hoc eo consilio fecit, ne 2
quis sibi morae quicquam fore speraret et ut omnes in dies horasque parati essent. Incidit per id tempus, 3
ut tempestates ad navigandum idoneas non haberet; nihilo tamen minus in navibus remiges militesque continere et nullam praetermittere occasionem profectionis, cum praesertim ab incolis eius provinciae nun- 4
tiarentur adversariorum copiae equitatus infinitus, legiones regiae IV, levis armaturae magna vis, Scipionis legiones X, elephanti CXX classesque esse complures; tamen non deterrebatur animoque et spe confidebat. Interim in dies et naves longae adaugeri et onerariae 5
complures eodem concurrere et legiones tironum convenire IV, veterana legio quinta, equitum ad II milia.

II. Legionibus collectis VI et equitum II milibus, 1
ut quaeque prima legio venerat, in naves longas imponebatur, equites autem in onerarias. Ita maiorem 2
partem navium antecedere iussit et insulam petere Aponianam, quae abest a Lilybaeo .... commoratus 3

bona paucorum publice vendit, deinde Alieno praetori,
qui Siciliam obtinebat, de omnibus rebus praecipit et
4 de reliquo exercitu celeriter imponendo. Datis man-
datis ipse navem conscendit a. d. VI Kal. Ian. et re-
5 liquas naves statim est consecutus. Ita vento certo
celerique navigio vectus post diem quartum cum longis
paucis navibus in conspectum Africae venit; namque
onerariae reliquae praeter paucas vento dispersae atque
6 errabundae diversa loca petierant. Clupeam classe
praetervehitur, dein Neapolim; complura praeterea ca-
stella et oppida non longe a mari relinquit.

1 III. Postquam *ad* Hadrumetum accessit, ubi prae-
sidium erat adversariorum, cui praeerat C. Considius,
et a Clupeïs secundum oram maritimam cum equitatu
Hadrumetum *petens* Cn. Piso cum Mauris circiter tribus
milibus apparuit, ibi paulisper Caesar ante portum
commoratus, dum reliquae naves convenirent, exponit
exercitum, cuius numerus in praesentia fuit peditum
III milia, equites CL, castrisque ante oppidum positis
sine iniuria cuiusquam considit cohibetque omnes a
2 praeda. Oppidani interim muros armatis complent,
ante portam frequentes considunt ad se defendendum;
3 quorum numerus duarum legionum instar erat. Caesar
circum oppidum vectus natura loci perspecta rediit in
4 castra. Nonnemo culpae eius imprudentiaeque ad-
signabat, quod neque circum loca gubernatoribus prae-
fectisque, quid peterent, praeceperat neque, ut more
omnium ipsius consuetudo superioribus temporibus
fuerat, tabellas signatas dederat, ut in tempore his
5 perlectis locum certum peterent universi. Quod mi-
nime Caesarem fefellerat; namque nullum portum terrae
Africae, quo classes decurrerent, pro certo tutum
ab hostium praesidio fore suspicabatur, sed fortuito
oblatam occasionem egressus aucupabatur.

IIII. L. Plancus interim legatus petit a Caesare, 1
uti sibi daret potestatem cum Considio agendi, si
posset aliqua ratione perduci ad sanitatem. Itaque 2
data facultate litteras conscribit et eas captivo dat per-
ferendas in oppidum ad Considium. Quo simulatque 3
captivus cum pervenisset litterasque, ut erat manda-
tum, Considio porrigere coepisset, priusquam acciperet
ille, 'Unde', inquit, 'istas?' Tum captivus: 'Imperatore
a Caesare.' Tum Considius, 'Unus est', inquit, 'Scipio 4
imperator hoc tempore populi Romani'; deinde in con-
spectu suo statim captivum interfici iubet litterasque
nondum perlectas, sicut erant signatae, dat homini
certo ad Scipionem perferendas.

V. Postquam una nocte [et die] ad oppidum con-
sumpta neque responsum ullum a Considio dabatur
neque ei reliquae copiae succurrebant neque equitatu
abundabat et ad oppidum oppugnandum non satis
copiarum habebat et eas tironum neque primo adventu
convulnerari exercitum volebat et oppidi egregia mu-
nitio et difficilis ad oppugnandum erat accessus et
nuntiabatur auxilia magna equitatus oppidanis sup-
petias venire, non est visa ratio ad oppugnandum
oppidum commorandi, ne, dum in ea re Caesar esset
occupatus, circumventus a tergo ab equitatu hostium
laboraret.

VI. Itaque castra cum movere vellet, subito ex 1
oppido erupit multitudo atque equitatus subsidio uno
tempore eis casu succurrit, qui erat missus a Iuba
ad stipendium accipiendum, castraque, unde Caesar
egressus iter facere coeperat, occupant et eius agmen
extremum insequi coeperunt. Quae res cum animad- 2
versa esset, subito legionarii consistunt, et equites,
quamquam erant pauci, tamen contra tantam multitu-
dinem audacissime concurrunt. Accidit res incredibi- 3

lis, ut equites minus XXX Galli Maurorum equitum II
4 milia loco pellerent fugarentque in oppidum. Post-
quam repulsi et coniecti erant intra munitiones, Caesar
5 iter constitutum ire contendit. Quod cum saepius
facerent et modo insequerentur, modo rursus ab equi-
tibus in oppidum repellerentur, cohortibus paucis ex
veteranis, quas secum habebat, in extremo agmine
conlocatis et parte equitatus iter leniter cum reliquis
6 facere coepit. Ita quanto longius ab oppido discede-
batur, tanto tardiores ad insequendum erant Numidae.
7 Interim in itinere ex oppidis et castellis legationes
venire et polliceri frumentum paratosque esse, quae
imperasset, facere. Itaque eo die castra posuit ad
oppidum Ruspinam.

1 VII. Kal. Ianuariis inde movit et pervenit ad
oppidum Leptim, liberam civitatem et immunem. Le-
gati ex oppido obviam veniunt, libenter se omnia
2 facturos, quae vellet, pollicentur. Itaque centurionibus
ad portas oppidi et custodiis impositis, ne quis miles
in oppidum introiret aut iniuriam faceret cuipiam in-
colae, non longe ab oppido secundum litus facit castra.
3 Eodemque naves onerariae et longae nonnullae casu
advenerunt; reliquae, ut est ei nuntiatum, incertae
4 locorum Uticam versus petere visae sunt. Interim
Caesar a mari non digredi neque mediterranea petere
propter navium errorem equitatumque in navibus
omnem continere, ut arbitror, ne agri vastarentur;
5 aquam in naves iubet comportari. Remiges interim,
qui aquatum e navibus exierant, subito equites
Mauri neque opinantibus Caesarianis adorti multos
6 iaculis convulnerarunt, nonnullos interfecerunt. La-
tent enim in insidiis cum equis inter convalles et
subito existunt, non ut in campo comminus depu-
gnant.

VIII. Caesar interim in Sardiniam nuntios cum 1
litteris et in reliquas provincias finitimas dimisit, ut
sibi auxilia, commeatus, frumentum, simulatque litteras
legissent, mittenda curarent, exoneratisque partim na-
vibus longis Rabirium Postumum in Siciliam ad se-
cundum commeatum arcessendum mittit. Interim 2
cum X navibus longis ad reliquas naves onerarias con-
quirendas, quae deerrassent, et simul mare tuendum
ab hostibus iubet proficisci. Item C. Sallustium Cri- 3
spum praetorem ad Cercinam insulam versus, quam
adversarii tenebant, cum parte navium ire iubet, quod
ibi magnum numerum frumenti esse audiebat. Haec 4
ita imperabat unicuique, ita praecipiebat, uti fieri
possent neque locum excusatio nullum haberet nec
moram tergiversatio. Ipse interea ex perfugis et in- 5
colis cognitis condicionibus Scipionis, et qui cum eo
bellum contra se gerebant, mirari — regium enim
equitatum Scipio ex provincia Africa alebat — tanta
homines esse dementia, ut malint regis esse vectigales
quam cum civibus in patria in suis fortunis esse in-
columes.

VIIII. Caesar a. d. III Non. Ian. castra movet; 1
Lepti sex cohortium praesidio cum Saserna relicto
ipse rursus, unde pridie venerat, Ruspinam cum reliquis
copiis convertit ibique sarcinis exercitus relictis ipse
cum expedita manu proficiscitur circum villas frumen-
tatum oppidanisque imperat, ut plostra iumentaque
omnia *se* sequantur. Itaque magno numero frumenti 2
invento Ruspinam redit. Hoc eum idcirco existimo
recepisse, ut maritima oppida post se ne vacua relin-
queret praesidioque firmata ad classim receptacula
muniret.

X. Itaque ibi relicto P. Saserna, fratre eius, 1
quem Lepti proximo oppido reliquerat, cum legione

iubet comportari ligna in oppidum quam plurima; ipse
cum cohortibus VII, quae ex veteranis legionibus in
classe cum Sulpicio et Vatinio rem gesserant, ex
oppido Ruspina egressus proficiscitur ad portum, qui
abest ab oppido milia passuum duo, ibique classem
2 sub vesperum cum ea copia conscendit. Omnibus in
exercitu insciis et requirentibus imperatoris consilium,
3 magno metu ac tristimonia sollicitabantur. Parva
enim cum copia et ea tironum, neque omni exposita,
in Africa contra magnas copias et insidiosae nationis
equitatum innumerabilem se expositos videbant neque
quicquam solatii in praesentia neque auxilii in suorum
consilio animum advertebant, nisi in ipsius imperatoris
vultu, vigore mirabilique hilaritate; animum enim altum
4 et erectum prae se gerebat. Huic adquiescebant ho-
mines et in eius scientia et consilio omnia sibi pro-
clivia omnes fore sperabant.

1 XI. Caesar una nocte in navibus consumpta iam
caelo albente cum proficisci conaretur, subito navium
pars, de qua timebat, ex errore eodem conferebatur.
2 Hac re cognita Caesar celeriter de navibus imperat
omnes egredi atque in litore armatos reliquos adveni-
3 entes milites exspectare. Itaque sine mora navibus
eis in portum receptis et advectis militum equitumque
copiis rursus ad oppidum Ruspinam redit atque ibi
castris constitutis ipse cum cohortibus expeditis XXX
4 frumentatum est profectus. Ex eo est cognitum Cae-
saris consilium, illum cum classe navibus onerariis,
quae deerrassent, subsidio ire clam hostibus voluisse,
ne casu imprudentes suae naves in classem adver-
sariorum inciderent, neque eam rem eos voluisse scire,
qui in praesidiis relicti sui milites fuissent, ne propter
suorum paucitatem et hostium multitudinem metu de-
ficerent.

XII. Interim cum iam Caesar progressus esset a 1
castris circiter milia passuum III, per speculatores et
antecessores equites nuntiatur ei copias hostium haud
longe ab se esse visas. Et hercule cum eo nuntio
pulvis ingens conspici coeptus est. Hac re cognita 2
Caesar celeriter iubet equitatum universum, cuius
copiam habuit in praesentia non magnam, et sagit-
tarios, quorum parvus ex castris exierat numerus,
arcessi, atque ordinatim signa se leniter consequi;
ipse antecedere cum paucis armatis. Iamque cum 3
procul hostis conspici posset, milites in campo iubet
galeari et ad [eam] pugnam parari; quorum omnino
numerus fuit XXX cohortium cum equitibus CCCC,
sagittariis CL.

XIII. Hostes interim, quorum dux erat Labienus 1
et duo Pacidei, aciem derigunt mirabili longitudine
non peditum, sed equitum confertam, et inter eos
levis armaturae Numidas et sagittarios pedites inter-
posuerant et ita condensaverant, ut procul Caesariani
pedestres copias arbitrarentur; dextrum ac sinistrum
cornu magnis equitum copiis firmaverant. Interim 2
Caesar aciem derigit simplicem, ut poterat propter
paucitatem; sagittarios ante aciem constituit, equites
dextro sinistroque cornu opponit et ita praecipit, ut
providerent, ne multitudine equitatus hostium circum-
venirentur: existimabat enim se acie instructa cum
pedestribus copiis dimicaturum.

XIIII. Cum utrimque exspectatio fieret neque 1
Caesar sese moveret et cum suorum paucitate contra
magnam vim hostium artificio magis quam viribus
decernendum videret, subito adversariorum equitatus
sese extendere et in latitudinem promovere collesque
complecti et Caesaris equitatum extenuare simulque
ad circumeundum comparare se coeperunt. Caesariani 2

equites eorum multitudinem aegre sustinebant. Acies
interim mediae cum concurrere conarentur, subito ex
condensis turmis pedites Numidae levis armaturae cum
equitibus procurrunt et inter legionarios pedites iacula
3 coiciunt. Hic cum Caesariani in eos impetum fecis-
sent, illorum equites refugiebant; pedites interim re-
sistebant, dum equites rursus cursu renovato peditibus
suis succurrerent.

1 XV. Caesar novo genere pugnae oblato cum ani-
mum adverteret ordines suorum in procurrendo tur-
bari — pedites enim, dum equites longius ab signis
prosequuntur, latere nudato a proximis Numidis iaculis
vulnerabantur; equites autem hostium pilum militis
cursu facile vitabant — edicit per ordines, ne quis
2 miles ab signis IV pedes longius procederet. Equi-
tatus interim Labieni suorum multitudine confisus
Caesaris paucitatem circuire conatur: equites Iuliani
pauci multitudine hostium defessi equis convulneratis
3 paulatim cedere; hostis magis magisque instare. Ita
puncto temporis omnibus legionariis ab hostium equi-
tatu circumventis Caesarisque copiis in orbem com-
pulsis intra cancellos omnes coniecti pugnare coge-
bantur.

1 XVI. Labienus in equo capite nudo versari in
prima acie; simul suos cohortari, nonnumquam legio-
narios Caesaris ita appellare: 'Quid tu', inquit, 'miles
tiro? Tam feroculus es? Vos quoque iste verbis in-
fatuavit? In magnam mehercule vos periculum im-
2 pulit. Misereor vestri.' Tum miles, 'Non sum', inquit,
'tiro, Labiene, sed de legione X veteranus.' Tum
Labienus, 'Non agnosco', inquit, 'signa decumanorum.'
3 Tum ait miles: 'Iam me, quis sim, intelleges'; simul
cassidem de capite deiecit, ut cognosci ab eo posset,
atque ita pilum viribus contortum, dum in Labienum

mittere contendit, equi graviter adverso pectori adfixit
et ait: 'Labiene, decumanum militem, qui te petit,
scito esse.' Omnium tamen animi in terrorem con- 4
iecti, et maxime tironum: circumspicere enim Caesarem
neque amplius facere nisi hostium iacula vitare.

XVII. Caesar interim consilio hostium cognito 1
iubet aciem in longitudinem quam maximam porrigi
et alternis conversis cohortibus, ut una post, altera
ante signa *con*tenderet, ita coronam hostium dextro si-
nistroque cornu mediam dividit et unam partem ab
altera exclusam equitibus intrinsecus adortus cum
peditatu telis coniectis in fugam vertit neque longius
progressus veritus insidias se ad suos recipit; idem
altera pars equitum peditumque Caesaris fecit. His 2
rebus gestis ac procul hostibus repulsis convulnera-
tisque ad sua praesidia sese, sicut erat instructus, re-
cipere coepit.

XVIII. Interim M. Petreius et Cn. Piso cum equi- 1
tibus Numidis MDC electis peditatuque eiusdem generis
satis grandi ex itinere recta subsidio suis occurrunt.
Atque hostes suis ex terrore firmatis rursusque reno- 2
vatis animis legionarios conversis equitibus recipientes
novissimos adoriri et impedire coeperunt, quo minus
in castra se reciperent. Hac re animadversa Caesar 3
iubet signa converti et medio campo redintegrari proe-
lium. Cum ab hostibus eodem modo pugnaretur nec 4
comminus ad manus rediretur Caesarisque equites iu-
menta ex nausea recenti, siti, languore, paucitate,
vulneribus defatigata ad insequendum hostem perse-
verandumque cursum tardiora haberent dieique pars
exigua iam reliqua esset, cohortibus equitibus[que] cir-
cumdatis cohortatur, ut uno ictu contenderent neque
remitterent, donec ultra ultimos colles hostes reppulis-
sent atque eorum essent potiti. Itaque signo dato 5

cum iam hostes languide tela neglegenterque mitterent, subito immittit cohortes turmasque suorum; atque puncto temporis hostibus nullo negotio campo pulsis post collemque deiectis nacti locum atque ibi paulisper commorati, ita, uti erant instructi, leniter se ad suas recipiunt munitiones. Itemque adversarii male accepti tum demum se ad sua praesidia contulerunt.

1 XVIIII. Interim ea re gesta et proelio dirempto ex adversariis perfugere complures ex omni genere hominum, et praeterea intercepti hostium complures equites
2 peditesque. Ex quibus cognitum est consilium hostium, eos hac mente et conatu venisse, ut novo atque inusitato genere proelii tirones legionarii paucique perturbati Curionis exemplo ab equitatu circumventi
3 opprimerentur, et ita Labienum dixisse pro contione, tantam se multitudinem auxiliorum adversariis Caesaris subministraturum, ut etiam caedendo in ipsa victoria defatigati vincerentur atque a suis superarentur, quippe qui in illorum *numero* sibi confideret, primum, quod audierat Romae legiones veteranas dissentire neque in Africam velle transire; deinde, quod triennio in Africa suos milites retentos consuetudine fideles sibi iam effecisset, maxima autem auxilia haberet Numidarum equitum levisque armaturae, praeterea ex fuga proelioque Pompeiano Labienus quos secum a Buthroto transportaverat equites Germanos Gallosque *quos*que ibi postea ex hibridis, libertinis servisque conscripserat, armaverat equoque uti frenato condocefecerat, praeterea regia auxilia, elephantis CXX equitesque innumerabilis, deinde legiones conscriptas ex cuiusquemodi generis amplius
4 XII milibus. Hac spe atque fiducia inflammatus Labienus cum equitibus Gallis Germanisque MDC, Numidarum sine frenis VIII milibus, praeterea Petreiano auxilio adhibito equitibus MDC, peditum ac levis arma-

turae quater tanto, sagittariis ac funditoribus hippotoxotisque compluribus: his copiis prid. Non. Ian., post diem VI, quam Africam *Caesar* attigit, in campis planissimis purissimisque ab hora diei quinta usque ad solis occasum est decertatum. In eo proelio Petreius graviter ictus ex acie recessit.

XX. Caesar interim castra munire diligentius, prae- 1
sidia firmare copiis maioribus vallumque ab oppido Ruspina usque ad mare ducere et a castris alterum eodem, quo tutius ultro citroque commeatus auxiliaque sine periculo sibi succurrere possent, tela tormentaque ex navibus in castra comportare, remigum partem ex classe, Gallorum, Rhodiorum, epibatarumque armare et in castra evocare, uti, si posset, eadem ratione, qua adversarii, levis armatura interiecta inter equites suos interponeretur, sagittariisque ex omnibus navibus Ityreis, Syris et cuiusque generis ductis in castra com-
pluribus frequentare suas copias — audiebat enim 2
Scipionem post diem tertium eius diei, quo proelium factum erat, adpropinquare, copias suas cum Labieno et Petreio coniungere; cuius copiae legionum VIII et
equitum III milium esse nuntiabantur — officinas fer- 3
rarias instruere, sagittas telaque uti fierent complura curare, glandes fundere, sudes comparare, litteras in Siciliam nuntiosque mittere, ut sibi crates materiemque congererent ad arietes, cuius inopia in Africa
esset, praeterea ferrum, plumbum mitteretur. Etiam 4
animum advertebat frumento se in Africa nisi importaticio uti non posse: priore anno enim propter adversariorum dilectus, quod stipendiarii aratores milites essent facti, messem non esse factam; praeterea ex omni Africa frumentum adversarios in pauca oppida et bene munita comportasse omnemque regionem Africae exinanisse frumento, oppida praeter ea pauca, quae

ipsi suis praesidiis tueri poterant, reliqua dirui ac deseri, et eorum incolas intra sua praesidia coegisse commigrare, agros desertos ac vastatos esse.

1 XXI. Hac necessitate Caesar coactus privatos ambiendo et blande appellando aliquantum numerum frumenti in sua praesidia congesserat et eo parce utebatur. Opera interim ipse cotidie circuire et alternas cohortes
2 in statione habere propter hostium multitudinem. Labienus saucios suos, quorum maximus numerus fuit,
3 iubet in plostris obligatos Hadrumetum deportari. Naves interim Caesaris onerariae errabundae male vagabantur incertae locorum atque castrorum suorum; quas singulas scaphae adversariorum complures adortae in-
4 cendebant atque expugnabant. Hac re nuntiata Caesar classes circum insulas portusque disposuit, quo tutius commeatus subportari posset.

1 XXII. M. Cato interim, qui Uticae praeerat, Cn. Pompeium filium multis verbis assidueque obiurgare
2 non desistebat. 'Tuus', inquit, 'pater istuc aetatis cum esset et animadvertisset rempublicam ab nefariis sceleratisque civibus oppressam bonosque aut interfectos *esse* aut exilio multatos patria civitateque carere, gloria et animi magnitudine elatus privatus atque adulescentulus paterni exercitus reliquiis collectis paene oppressam Italiam urbemque Romanam funditus deletam in libertatem vindicavit, idemque Siciliam, Africam, Numidiam, Mauretaniam mirabili celeritate armis
3 recepit. Quibus ex rebus sibi eam dignitatem, quae est per gentes clarissima notissimaque, conciliavit adu-
4 lescentulusque atque eques Romanus triumphavit. Atque ille non ita amplis rebus patris gestis neque tam excellenti dignitate maiorum parta neque tantis clientelis nominisque claritate praeditus in rempublicam
5 est ingressus. Tu contra et patris nobilitate et digni-

tate et per te ipse satis animi magnitudine diligentiaque praeditus nonne eniteris et proficisceris ad paternas clientelas auxilium tibi reique publicae atque optimo cuique efflagitatum?'

XXIII. His verbis hominis gravissimi incitatus adu- 1
lescentulus cum naviculis cuiusquemodi generis XXX, inibi paucis rostratis, profectus ab Utica in Mauretaniam regnumque Bogudis est ingressus expeditoque exercitu servorum, liberorum II milium numero, cuius partem inermem, partem armatam habuerat, ad oppidum Ascurum accedere coepit; in quo oppido praesidium fuit regium. Pompeio adveniente oppidani us- 2
que eo passi propius accedere, donec ad ipsas portas ac murum adpropinquaret, subito eruptione facta prostratos perterritosque Pompeianos in mare navesque passim compulerunt. Ita re male gesta Cn. Pompeius 3
filius naves inde avertit neque postea litus adtigit classemque ad insulas Baleares versus convertit.

XXIIII. Scipio interim cum his copiis, quas paulo 1
ante demonstravimus, Uticae grandi praesidio relicto profectus primum Hadrumeti castra ponit, deinde ibi paucos dies commoratus noctu itinere facto cum Labieni et Petrei copiis se coniungit, atque unis castris factis III milia passuum longe *a Caesaris castris* considunt. Equitatus interim eorum circum Caesaris mu- 2
nitiones vagari atque eos, qui pabulandi aut aquandi gratia extra vallum progressi essent, excipere: ita omnes adversarios intra munitiones continere. Qua re 3
Caesariani gravi annona sunt conflictati, ideo quod nondum neque ab Sicilia neque ab Sardinia commeatus subportatus erat, neque per anni tempus in mari classes sine periculo vagari poterant; neque amplius milia passuum VI terrae Africae quoquo versus tenebant pabulique inopia premebantur. Qua necessitate 4

coacti veterani milites equitesque, qui multa terra marique bella confecissent et periculis inopiaque tali saepe essent conflictati, alga e litore collecta et aqua dulci elota et ita iumentis esurientibus data vitam eorum producebant.

1 XXV. Dum haec ita fierent, rex Iuba cognitis Caesaris difficultatibus copiarumque paucitate — non est visum dare spatium convalescendi augendarumque eius opum: itaque comparatis equitum magnis peditumque copiis subsidio sociis egressus e regno ire
2 contendit. P. Sittius interim et rex Bocchus coniunctis suis copiis cognito regis Iubae egressu propius eius regnum copias suas admovere, Cirtamque, oppidum opulentissimum eius regni, adortus paucis diebus pugnando capit et praeterea duo oppida Gaetulorum.
3 Quibus cum condicionem ferret, ut oppido excederent idque sibi vacuum traderent, condicionemque repudiassent, postea ab eo capti interfectique sunt omnes. Inde progressus agros oppidaque vexare non destitit.
4 Quibus rebus cognitis Iuba cum iam non longe ab Scipione atque eius ducibus abesset, capit consilium satius esse sibi suoque regno subsidio ire, quam dum alios adiuturus proficisceretur, ipse suo regno expul-
5 sus forsitan utraque re expelleretur. Itaque rursus recipere atque auxilia etiam ab Scipione abduxit sibi suisque rebus timens elephantisque XXX relictis suis finibus oppidisque suppetias profectus est.

1 XXVI. Caesar interim, cum de suo adventu dubitatio in provincia esset neque quisquam crederet ipsum, sed aliquem legatum in Africam cum copiis venisse, conscriptis litteris circum provinciam omnes civitates
2 facit de suo adventu certiores. Interim nobiles homines ex suis oppidis profugere et in castra Caesaris devenire et de adversariorum eius crudelitate acerbi-

tateque commemorare coeperunt. Quorum lacrimis 3
querelisque Caesar commotus, cum antea constituisset e stativis castris aestate inita cunctis copiis auxiliisque accitis bellum cum suis adversariis gerere, *hieme gerere* instituit litterisque celeriter in Siciliam ad Alienum et Rabirium Postumum conscriptis et per catascopum missis *imperavit*, ut sine mora ac nulla excusatione hiemis ventorumque quam celerrime exercitus sibi transportaretur: Africam provinciam perire funditusque everti ab suis inimicis; quod nisi celeriter sociis foret subventum, praeter ipsam Africam terram nihil, ne tectum quidem, quo se reciperent, ab illorum scelere insidiisque reliquum futurum. Atque ipse in tanta 4
erat festinatione et exspectatione, ut postero die, quam misisset litteras nuntiumque in Siciliam, classem exercitumque morari diceret, dies noctesque oculos mentemque ad mare dispositos derectosque haberet. Nec 5
mirum: animum advertebat enim villas exuri, agros vastari, pecus diripi, trucidari, oppida castellaque dirui deserique, principes civitatum aut interfici aut in catenis teneri, liberos eorum obsidum nomine in servitutem abripi; his se miseris suamque fidem implorantibus auxilio propter copiarum paucitatem esse non posse. Milites interim in opere exercere atque castra munire, 6
turres, castella facere molesque iacere in mare non intermittere.

XXVII. Scipio interim elephantos hoc modo con- 1
docefacere instituit. Duas instruxit acies, unam funditorum contra elephantos, quae quasi adversariorum locum obtineret et contra eorum frontem adversam lapillos minutos mitteret; deinde in ordinem elephantos constituit, post illos autem suam aciem instruxit, ut, cum ab adversariis lapides mitti coepissent et elephanti perterriti se ad suos convertissent, rursus ab

sua acie lapidibus missis eos converterent adversus
2 hostem. Quod aegre tardeque fiebat; rudes enim elephanti multorum annorum doctrina usuque vetusto vix edocti tamen communi periculo in aciem producuntur.

1 XXVIII. Dum haec ad Ruspinam ab utrisque ducibus administrantur, C. Vergilius praetorius, qui Thapsi, oppido maritimo, praeerat, cum animum advertisset naves singulas cum exercitu Caesaris incertas locorum atque castrorum suorum vagari, occasionem nactus navem, quam ibi habuit, actuariam complet militibus et sagittariis et eidem scaphas de navibus adiungit ac
2 singulas naves Caesarianas consectari coepit. Et cum plures adortus esset pulsus fugatusque inde discessisset nec tamen desisteret periclitari, forte incidit in navem, in qua erant duo Titii, Hispani adulescentes, tribuni legionis v, quorum patrem Caesar in senatum legerat, et cum his T. Salienus, centurio legionis eiusdem, qui M. Messalam legatum obsederat Messanae seditiosissima oratione apud eum usus idemque pecuniam et ornamenta triumphi Caesaris retinenda et cu-
3 stodienda curarat et ob has causas sibi timebat. Hic propter conscientiam peccatorum suorum persuasit adulescentibus, ne repugnarent seseque Vergilio traderent. Itaque deducti a Vergilio ad Scipionem custodibus
4 traditi et post diem tertium sunt interfecti. Qui cum ducerentur ad necem, petisse dicitur maior Titius a centurionibus, uti se priorem quam fratrem interficerent, idque ab eis facile impetrasse, atque ita esse interfectos.

1 XXVIIII. Turmae interim equitum, quae pro vallo in stationibus esse solebant [ab utrisque ducibus], cotidie minutis proeliis inter se depugnare non intermittunt; nonnumquam etiam Germani Gallique Labie-

niani cum Caesaris equitibus fide data inter se colloquebantur. Labienus interim cum parte equitatus Le- 2
ptim oppidum, cui praeerat Saserna cum cohortibus vi, oppugnare ac vi inrumpere conabatur; quod ab defensoribus propter egregiam munitionem oppidi et multitudinem tormentorum facile et sine periculo defendebatur. Quod ubi saepius eius equitatus facere non 3
intermittebat, cum forte ante portam turma densa adstitisset, scorpione accuratius misso atque eorum decurione percusso et ad equum defixo, reliqui perterriti fuga se in castra recipiunt. Quo facto postea sunt deterriti oppidum temptare.

XXX. Scipio interim fere cotidie non longe a suis 1
castris, passibus ccc, instruere aciem ac maiore parte diei consumpta rursus in castra se recipere. Quod 2
cum saepius fieret, neque ex Caesaris castris quisquam prodiret neque propius eius copias accederet, despecta patientia Caesaris exercitusque eius, [Iuba] universis copiis productis elephantisque turritis xxx ante aciem instructis, quam latissime potuit, porrecta equitum peditumque multitudine uno tempore progressus haud ita longe a Caesaris castris constitit in campo.

XXXI. Quibus rebus cognitis Caesar iubet milites, 1
qui extra munitiones processerant pabulandi aut lignandi aut etiam muniendi gratia quique vallum petierant quaeque ad eam rem opus erant, omnes intra munitiones minutatim modesteque sine tumultu aut terrore se recipere atque in opere consistere. Equi- 2
tibus autem, qui in statione fuerant, praecipit, ut usque eo locum optinerent, in quo paulo ante constitissent, donec ab hoste telum missum ad se perveniret; quod si propius accederetur, quam honestissime se intra munitiones reciperent. Alii quoque equitatui edi- 3
cit, uti suo quisque loco paratus armatusque praesto

4 esset. At haec non ipse per se coram, cum de vallo
prospecularetur, sed mirabili peritus scientia bellandi
in praetorio sedens per speculatores et nuntios impe-
5 rabat, quae fieri volebat. Animadvertebat enim, quam-
quam magnis essent copiis adversarii freti, tamen
saepe a se fugatis, pulsis perterritisque et concessam
vitam et ignota peccata; quibus rebus numquam tanta
suppeteret ex ipsorum inertia conscientiaque animi
6 victoriae fiducia, ut castra sua adoriri auderent. Prae-
terea ipsius nomen auctoritasque magna ex parte eo-
7 rum exercitus minuebat audaciam. Tum egregiae mu-
nitiones castrorum atque valli fossarumque altitudo et
extra vallum stili caeci mirabilem in modum consiti
vel sine defensoribus aditum adversariis prohibebant:
scorpionum, catapultarum ceterorumque telorum, quae
ad defendendum solent parari, magnam copiam habe-
8 bat. Atque haec propter exercitus sui praesentis pau-
citatem et tirocinium praeparaverat, non hostium vi
et metu commotus patientem se timidumque hostium
9 opinioni praebebat. Neque idcirco copias, quamquam
erant paucae tironumque, non educebat in aciem, quod
victoriae suorum diffideret, sed referre arbitrabatur,
cuiusmodi victoria esset futura; turpe enim sibi exi-
stimabat tot rebus gestis tantisque exercitibus devic-
tis, tot tam claris victoriis partis, ab reliquis copiis
adversariorum suorum ex fuga collectis se cruentam
10 adeptum existimari victoriam. Itaque constituerat glo-
riam exsultationemque eorum pati, donec sibi vetera-
narum legionum pars aliqua in secundo commeatu
occurrisset.

1 XXXII. Scipio interim paulisper, ut antea dixi,
in eo loco commoratus, ut quasi despexisse Caesarem
videretur, paulatim reducit suas copias in castra et
contione advocata de terrore suo desperationeque exer-

citus Caesaris facit verba et cohortatus suos victoriam
propriam se eis brevi daturum pollicetur. Caesar iubet 2
milites rursus ad opus redire et per causam muniti-
onum tirones in labore defatigare non intermittit.
Interim Numidae Gaetuli*que* diffugere cotidie ex castris 3
Scipionis et partim in regnum se conferre, partim,
quod ipsi maioresque eorum beneficio C. Marii usi
fuissent Caesaremque eius adfinem esse audiebant, in
eius castra perfugere catervatim non intermittunt.
Quorum ex numero electis hominibus inlustrioribus 4
[Gaetulos] et litteris ad suos cives datis cohortatus,
uti manu facta se suosque defenderent, ne suis inimi-
cis adversariisque dicto audientes essent, mittit.

XXXIII. Dum haec ad Ruspinam fiunt, legati ex 1
Acylla, civitate libera et immuni, ad Caesarem veniunt
seque paratos, quaecumque imperasset, et libenti ani-
mo facturos pollicentur; tantum orare et petere ab eo,
uti sibi praesidium daret, quo tutius id et sine peri-
culo facere possent; se et frumentum et, quaecumque
res eis suppeteret, communis salutis gratia submini-
straturos. Quibus rebus facile a Caesare impetratis 2
praesidioque dato, C. Messium, aedilicia functum pote-
state, Acyllam iubet proficisci. Quibus rebus cognitis 3
Considius Longus, qui Hadrumeti cum duabus legioni-
bus et equitibus DCC praeerat, celeriter ibi parte
praesidii relicta cum VIII cohortibus ad Acyllam ire
contendit. Messius celerius itinere confecto prior Acyl- 4
lam cum cohortibus pervenit. Considius interim cum 5
ad urbem cum copiis accessisset et animadvertisset
praesidium Caesaris ibi esse, non ausus periculum su-
orum facere nulla re gesta pro multitudine hominum
rursus se Hadrumetum recepit; deinde, paucis post
diebus equestribus copiis a Labieno adductis, rursus
Acyllitanos castris positis obsidere coepit.

1 XXXIIII. Per id tempus C. Sallustius Crispus,
quem paucis ante diebus missum a Caesare cum
2 classe demonstravimus, Cercinam pervenit. Cuius ad-
ventu C. Decimius quaestorius, qui ibi cum grandi
familiae suae praesidio praeerat commeatui, parvulum
navigium nactus conscendit ac se fugae commendat.
3 Sallustius interim praetor a Cercinitanis receptus
magno numero frumenti invento naves onerarias, qua-
rum ibi satis magna copia fuit, complet atque in
4 castra ad Caesarem mittit. Alienus interim pro con-
sule Lilybaeo in navis onerarias imponit legionem XIII
et XIV et equites Gallos DCCC, funditorum sagit-
tariorumque mille ac secundum commeatum in Afri-
5 cam mittit ad Caesarem. Quae naves ventum secundum
nactae quarto die in portum ad Ruspinam, ubi Caesar
6 castra habuerat, incolumes pervenerunt. Ita Caesar
duplici laetitia ac voluptate uno tempore auctus, fru-
mento auxiliisque, tandem suis hilaratis annonaque
levata sollicitudinem deponit, legiones equitesque ex
navibus egressos iubet ex languore nauseaque reficere,
dimissos in castella munitionesque disponit.

1 XXXV. Quibus rebus Scipio, quique cum eo essent
comites, mirari et requirere: C. Caesarem, qui ultro
consuesset bellum inferre ac lacessere proelio, subito
commutatum non sine magno consilio suspicabantur.
2 Itaque ex eius patientia in magnum timorem coniecti
ex Gaetulis duos, quos arbitrabantur suis rebus ami-
cissimos, magnis praemiis pollicitationibusque pro-
positis pro perfugis speculandi gratia in castra Cae-
3 saris mittunt. Qui simul ad eum sunt deducti, petierunt,
4 ut sibi liceret verba sine periculo proloqui. Potestate
facta, 'Saepenumero', inquiunt, 'imperator, complures
Gaetuli, qui sumus clientes C. Marii, et propemodum
omnes cives Romani, qui sunt in legione IV et VI,

ad te voluimus in tuaque praesidia confugere; sed
custodiis equitum Numidarum, quo id sine periculo
minus faceremus, impediebamur. Nunc data facultate
ad te cupidissime venimus pro speculatoribus missi ab
Scipione, ut perspiceremus, num quae fossae aut in-
sidiae elephantis ante castra portasque valli factae
essent, simulque consilia vestra contra easdem bestias
comparationemque pugnae cognosceremus atque eis
renuntiaremus.' Qui conlaudati a Caesare stipendioque 5
donati ad reliquos perfugas deducuntur. Quorum ora- 6
tionem celeriter veritas comprobavit: namque postero
die ex legionibus his, quas Gaetuli nominarunt, mi-
lites legionarii complures ab Scipione in castra Caesaris
perfugerunt.

XXXVI. Dum haec ad Ruspinam geruntur, M. 1
Cato, qui Uticae praeerat, dilectus cotidie libertinorum,
Afrorum, servorum denique et cuiusquemodi generis
hominum, qui modo per aetatem arma ferre poterant,
habere atque sub manum Scipioni in castra submittere
non intermittit. Legati interim ex oppido Thysdrae, 2
in quod tritici modium milia CCC comportata fuerant
a negotiatoribus Italicis aratoribusque, ad Caesarem
venire, quantaque copia frumenti apud se sit, docent
simulque orant, ut sibi praesidium mittat, quo facilius
et frumentum et copiae suae conserventur. Quibus 3
Caesar in praesentia gratias egit praesidiumque brevi
tempore se missurum dixit cohortatusque ad suos cives
iubet proficisci. P. Sittius interim cum copiis Numi- 4
diae fines ingressus castellum in montis loco munito
locatum, in quod Iuba belli gerendi gratia et frumen-
tum et res ceteras, quae ad bellum usui solent esse,
comportaverat, vi expugnando est potitus.

XXXVII. Caesar postquam legionibus veteranis 1
duabus, equitatu levique armatura copias suas ex se-

cundo commeatu auxerat, naves exoneratas statim iubet
Lilybaeum ad reliquum exercitum transportandum pro-
ficisci; ipse VI Kal. Febr. circiter vigilia prima im-
perat, speculatores apparitoresque omnes ut sibi praesto
2 essent. Itaque omnibus insciis neque suspicantibus
vigilia tertia iubet omnes legiones extra castra educi
atque se consequi ad oppidum Ruspinam versus, in
quo ipse praesidium habuit et quod primum ad amici-
3 tiam eius accessit. Inde parvulam proclivitatem de-
gressus sinistra parte campi propter mare legiones
4 ducit. Hic campus mirabili planitie patet milia pas-
suum XV; quem iugum cingens a mari ortum neque
5 ita praealtum velut theatri efficit speciem. In hoc
iugo colles sunt excelsi pauci, in quibus singulae
turres speculaeque singulae perveteres erant conloca-
tae, quarum apud ultimam praesidium et statio fuit
Scipionis.

1 XXXVIII. Postquam Caesar ad iugum, de quo
docui, ascendit atque in unumquemque collem turrem
castellaque† facere coepit atque ea minus semihora
2 effecit, et postquam non ita longe ab ultimo colle
turrique fuit, quae proxima fuit castris adversari-
orum, in qua docui esse praesidium stationemque Nu-
midarum, paulisper commoratus perspectaque natura
loci equitatu in statione disposito legionibus opus ad-
tribuit brachiumque medio iugo ab eo loco, ad quem
pervenerat, usque ad eum, unde egressus erat, iubet
3 derigi ac muniri. Quod postquam Scipio Labienusque
animadverterant, equitatu omni ex castris educto acie-
que equestri instructa a suis munitionibus circiter
passus mille progrediuntur pedestremque copiam in
secunda acie minus passus CCCC a suis castris con-
stituunt.

1 XXXVIIII. Caesar in opere milites adhortari neque

adversariorum copiis moveri. Iam cum non amplius 2
passus MD inter hostium aciem suasque munitiones
esse animadvertisset intellexissetque ad impediendos
milites suos et ab opere depellendos hostem propius
accedere necesseque haberet legiones a munitionibus
deducere, imperat, turmae Hispanorum ut ad proxi-
mum collem propere accurrerent praesidiumque inde
deturbarent locumque caperent, eodemque iubet levis
armaturae paucos consequi subsidio. Qui missi cele- 3
riter Numidas adorti partim vivos capiunt, nonnullos
equites fugientes convulneraverunt locoque sunt po-
titi. Postquam id Labienus animadvertit, quo celerius 4
iis auxilium ferret, ex acie instructa equitatus sui prope
totum dextrum cornu avertit atque suis fugientibus
suppetias ire contendit. Quod ubi Caesar conspexit, 5
Labienum ab suis copiis longius iam abscessisse,
equitatus sui alam sinistram ad intercludendos hostes
immisit.

XXXX. Erat in eo campo, ubi ea res gerebatur, 1
villa permagna turribus IV instructa; quae Labieni
prospectum impediebat, ne posset animum advertere
ab equitatu Caesaris se intercludi. Itaque non prius 2
vidit turmas Iulianas, quam suos caedi a tergo sentit.
Ex qua re subito in terrorem converso equitatu
Numidarum recta in castra fugere contendit. Galli 3
Germanique, qui restiterant, ex superiore loco et post
tergum circumventi fortiterque resistentes conciduntur
universi. Quod ubi legiones Scipionis, quae pro castris 4
erant instructae, animum adverterunt, metu ac terrore
obcaecatae omnibus portis in sua castra fugere coepe-
runt. Postquam Scipione eiusque copiis campo colli- 5
busque exturbatis atque in castra compulsis cum re-
ceptui Caesar cani iussisset equitatumque omnem intra
suas munitiones recepisset, campo purgato animadvertit

mirifica corpora Gallorum Germanorumque; qui partim
eius auctoritatem erant ex Gallia secuti, partim pretio
pollicitationibusque adducti ad eum se contulerant,
nonnulli, qui ex Curionis proelio capti conservatique
parem gratiam in fide praebenda praestare voluerant.
6 Horum corpora mirifica specie amplitudineque caesa
toto campo ac prostrata diverse iacebant.

1 XXXXI. His rebus gestis Caesar postero die ex
omnibus praesidiis cohortes eduxit atque omnes suas
copias in campo instruxit. Scipio suis male acceptis,
occisis convulneratisque intra suas continere se muni-
2 tiones coepit. Caesar instructa acie secundum infimas
iugi radices propius munitiones leniter accessit. Iam-
que minus mille passus ab oppido Uzita, quod Scipio
tenebat, aberant legiones Iulianae, cum Scipio veritus,
ne oppidum amitteret, unde aquari reliquisque rebus
sublevari eius exercitus consuerat, eductis omnibus
copiis quadruplici acie instructa ex instituto suo, prima
equestri turmatim derecta elephantisque turritis inter-
3 positis armatisque, suppetias ire contendit. Quod ubi
Caesar animadvertit, arbitratus Scipionem ad dimi-
candum paratum ad se certo animo venire . . . . Qui
in eo loco, quo paulo ante commemoravi, ante oppi-
dum constitit suamque aciem mediam eo oppido texit;
dextrum sinistrumque cornu, ubi elephanti erant, in
conspectu patenti adversariorum constituit.

1 XXXXII. Cum iam prope solis occasum Caesar
exspectavisset neque ex eo loco, quo constiterat, Scipi-
onem progredi propius se animadvertisset locoque se
magis defendere, si res coegisset, quam in campo
comminus consistere audere, non est visa ratio propius
accedendi eo die ad oppidum, quoniam ibi praesidium
grande Numidarum esse cognoverat, hostesque mediam
aciem suam oppido texisse et sibi difficile factu esse

intellexit simul et oppidum uno tempore oppugnare
et in acie in cornu dextro ac sinistro ex iniquiore
loco pugnare, praesertim cum milites a mane diei
ieiuni sub armis stetissent defatigati. Itaque reductis 2
suis copiis in castra postero die propius eorum aciem
instituit exporrigere munitiones.

XXXXIII. Interim Considius, qui Acyllam . . . . .
et VIII cohortibus stipendiariis Numidis Gaetulisque
obsidebat, ubi C. Messius cohortibus praeerat, diu
multumque expertus magnisque operibus saepe admotis
et his ab oppidanis incensis cum proficeret nihil, subito
nuntio de equestri proelio adlato commotus frumento,
cuius in castris copiam habuerat, incenso, vino, oleo
ceterisque rebus, quae ad victum parari solent, cor-
ruptis Acyllam, quam obsidebat, deseruit atque itinere
per regnum Iubae facto copias cum Scipione partitus
Hadrumetum se recepit.

XXXXIIII. Interea ex secundo commeatu, quem a 1
Sicilia miserat Alienus, navis una, in qua fuerat Q. Co-
minius et L. Ticida, eques Romanus, ab residua classe
cum erravisset delataque esset vento ad Thapson, a Ver-
gilio scaphis naviculisque actuariis excepta est et ad
Scipionem deducta. Item altera navis trieris ex eadem 2
classe errabunda ac tempestate delata ad Aegimurum a
classe Vari et M. Octavii est capta, in qua milites veterani
cum uno centurione et nonnulli tirones fuerunt; quos
Varus adservatos sine contumelia deducendos curavit
ad Scipionem. Qui postquam ad eum pervenerunt et 3
ante suggestum eius constiterunt, 'Non vestra', in-
quit, 'sponte vos certo scio, sed illius scelerati vestri
imperatoris impulsu et imperio coactos cives et op-
timum quemque nefarie consectari. Quos quoniam 4
fortuna in nostram detulit potestatem, si, id quod
facere debetis, rempublicam cum optimo quoque de-

fendetis, certum est vobis vitam et pecuniam donare.
Quapropter, quid sentiatis, proloquimini.'
1 XXXXV. Hac habita oratione Scipio cum existi-
masset pro suo beneficio sine dubio ab his gratias
2 sibi actum iri, potestatem iis dicundi fecit. Ex eis
centurio legionis XIV 'Pro tuo', inquit, 'summo bene-
ficio, Scipio, tibi gratias ago — non enim te impera-
torem appello —, quod mihi vitam incolumitatemque
belli iure capto polliceris, et forsan isto uterer bene-
3 ficio, si non ei summum scelus adiungeretur. Egone
contra Caesarem imperatorem meum, apud quem ordi-
nem duxi, eiusque exercitum, pro cuius dignitate
victoriaque amplius XXXVI annos depugnavi, adversus
4 armatusque consistam? Neque ego istud facturus sum
et te magnopere, ut de negotio desistas, adhortor.
Contra cuius enim copias contendas, si minus antea
5 expertus es, licet nunc cognoscas. Elige ex tuis co-
hortem unam, quam putas esse firmissimam, et con-
stitue contra me; ego autem ex meis commilitonibus,
quos nunc in tua tenes potestate, non amplius X
sumam. Tunc ex virtute nostra intelleges, quid ex
tuis copiis sperare debeas'
1 XXXXVI. Postquam haec centurio praesenti animo
adversus opinionem eius est locutus, ira percitus Scipio
atque animi dolore incensus annuit centurionibus, quid
fieri vellet, atque ante pedes centurionem interfecit
2 reliquosque veteranos a tironibus iubet secerni. 'Ab-
ducite istos', inquit, 'nefario scelere contaminatos et
caede civium saginatos.' Sic extra vallum deducti
3 sunt et cruciabiliter interfecti. Tirones autem iubet
inter legiones dispertiri et Cominium cum Ticida in
4 conspectum suum prohibet adduci. Qua ex re Caesar
commotus eos, quos in stationibus cum longis navibus
apud Thapsum custodiae causa in salo esse iusserat,

ut suis onerariis longisque navibus praesidio essent,
ob neglegentiam ignominiae causa dimittendos ab
exercitu gravissimumque in eos edictum proponendum
curavit.
XXXXVII. Per id tempus fere Caesaris exercitui 1
res accidit incredibilis auditu. Namque vergiliarum
signo confecto circiter vigilia secunda noctis nimbus
cum saxea grandine subito est exortus ingens. Ad 2
hoc autem incommodum accesserat, quod Caesar non
more superiorum temporum in hibernis exercitum con-
tinebat, sed in tertio quartoque die procedendo pro-
piusque hostem accedendo castra communibat, opereque
faciendo milites se circumspiciendi non habebant facul-
tatem. Praeterea ita ex Sicilia exercitum transportabat, 3
ut praeter ipsum militem et arma nec vas nec manci-
pium neque ullam rem, quae usui militi esse consuevit,
in naves imponi pateretur. In Africa autem non modo 4
sibi quicquam non adquisierant aut paraverant, sed
etiam propter annonae caritatem ante parta consum-
pserant. Quibus rebus attenuati oppido perquam pauci 5
sub pellibus quiescebant; reliqui ex vestimentis ten-
toriolis factis atque harundinibus scopisque contextis
permanebant. Itaque subito imbre grandineque conse- 6
cuta gravatis pondere tentoriis aquarumque vi subrutis
disiectisque, nocte intempesta ignibus exstinctis, rebus,
quae ad victum pertinent, omnibus corruptis per ca-
stra passim vagabantur scutisque capita contegebant.
Eadem nocte V legionis pilorum cacumina sua sponte
arserunt.
XXXXVIII. Rex interim Iuba de equestri proelio 1
Scipionis certior factus evocatusque ab eodem litteris
praefecto Saburra cum parte exercitus contra Sittium
relicto, ut secum ipse aliquid auctoritatis adderet exer-
citui Scipionis ac terrorem Caesaris, cum tribus legio-

nibus equitibusque frenatis DCCC, Numidis sine frenis peditibusque levis armaturae grandi numero, elephantis XXX egressus e regno ad Scipionem est profectus.
2 Postquam ad eum pervenit, castris regiis seorsum positis cum eis copiis, quas commemoravi, haud ita
3 longe ab Scipione consedit. — Erat in castris Caesaris superiore tempore magnus terror, et exspectatione copiarum regiarum exercitus eius magis suspensiore animo ante adventum Iubae commovebatur; postquam vero castra castris contulit, despectis eius copiis omnem timorem deponit. Ita quam antea absens habuerat
4 auctoritatem, eam omnem praesens dimiserat. — Quo facto cuivis facile fuit intellectu Scipioni additum
5 animum fiduciamque regis adventu. Nam postero die universas suas regisque copias cum elephantis LX productas in aciem, quam speciosissime potuit, instruxit ac paulo longius progressus ab suis munitionibus haud ita diu commoratus se recepit in castra.

1 XXXXVIIII. Caesar postquam animadvertit Scipioni auxilia fere, quae exspectasset, omnia convenisse neque moram pugnandi ullam fore, per iugum summum cum copiis progredi coepit et brachia protinus ducere et castella munire propiusque Scipionem capiendo loca excelsa occupare contendit, *ne* adversarii magnitudine copiarum confisi proximum collem occuparent atque ita longius sibi progrediendi eriperent facultatem.
2 Eiusdem collis occupandi [gratia] Labienus consilium ceperat et, quo propiore loco fuerat, eo celerius occurrerat.

1 L. Erat convallis satis magna latitudine, altitudine praerupta, crebris locis speluncae in modum subrutis, quae erat transgredienda Caesari, antequam ad eum collem, quem capere volebat, perveniretur; ultraque eam convallem olivetum vetus crebris arboribus condensum. Hic cum Labienus animadvertisset Caesarem, 2
si vellet eum locum occupare, prius necesse *esse* convallem olivetumque transgredi, eorum locorum peritus in insidiis cum parte equitatus levique armatura consedit et praeterea post montem [collesque Caesari subito se ostenderet] equites in occulto conlocaverat, ut, cum ipse ex improviso legionarios adortus esset, ex colle se equitatus ostenderet, et re duplici perturbatus Caesar eiusque exercitus neque retro regrediundi neque ultra procedendi oblata facultate circumventus concideretur. Caesar postquam equitatu ante prae- 3
misso inscius insidiarum cum ad eum locum venisset, adversarii sive obliti praeceptorum Labieni sive veriti, ne in fossa ab equitibus opprimerentur, rari ac singuli de rupe prodire et summa petere collis. Quos Cae- 4
saris equites consecuti partim interfecerunt, partim vivorum sunt potiti; deinde protinus collem petere contenderunt atque eum decusso Labieni praesidio celeriter occupaverunt. Labienus cum parte equitum vix fuga sibi peperit salutem.

LI. Hac re per equites gesta Caesar legionibus 1
opera distribuit atque in eo colle, quo erat potitus, castra munivit. Deinde ab suis maximis castris per 2
medium campum e regione oppidi Uzitae, quod inter sua castra et Scipionis in planitie positum erat tenebaturque ab Scipione, duo brachia instituit ducere et ita derigere, ut ad angulum dextrum sinistrumque eius oppidi convenirent. Id hac ratione opus instruebat, 3
ut, cum propius oppidum copias admovisset oppugnareque coepisset, tecta latera suis munitionibus haberet, ne ab equitatus multitudine circumventus ab oppugnatione deterreretur, praeterea quo facilius conloquia fieri possent, et si qui perfugere vellent, id quod antea saepe accidebat magno cum eorum periculo, tum facile

4 et sine periculo fieret. Voluit etiam experiri, cum
propius hostem accessisset, haberetne in animo dimi-
5 care. Accedebat etiam ad reliquas causas, quod is
locus depressus erat puteique ibi [nonnulli] fieri com-
plures poterant: aquatione enim longa et angusta ute-
6 batur. Dum haec opera, quae ante dixi, fiebant a
legionibus, interim pars acie ante opus instructa sub
hoste stabat; equites barbari levisque armatura proeliis
minutis comminus dimicabant.

1 LII. Caesar ab eo opere cum iam sub vesperum
copias in castra reduceret, magno incursu cum omni
equitatu levique armatura Iuba, Scipio, Labienus in
2 legionarios impetum fecerunt. Equites Caesariani vi
universae subitaeque hostium multitudinis pulsi pa-
3 rumper cesserunt. Quae res aliter adversariis cecidit:
namque Caesar ex medio itinere copiis reductis equi-
tibus suis auxilium tulit; equites autem adventu legio-
num animo addito conversis equis in Numidas cupide
insequentes dispersosque impetum fecerunt atque eos
convulneratos usque in castra regia reppulerunt multos-
4 que ex his interfecerunt. Quod nisi in noctem proe-
lium esset coniectum pulvisque vento elatus omnium
prospectui offecisset, Iuba cum Labieno capti in pote-
statem Caesaris venissent, equitatusque cum levi arma-
5 tura funditus ad internecionem deletus esset. Interim
incredibiliter ex legione IV et VI Scipionis milites
diffugere partim in castra Caesaris, partim, in quas
quisque poterat regiones, pervenire; itemque equites
Curiani diffisi Scipioni eiusque copiis complures se
eodem conferebant.

LIII. Dum haec circum Uzitam ab utrisque du-
cibus administrantur, legiones duae, X et IX, ex Si-
cilia navibus onerariis profectae, cum iam non longe
a portu Ruspinae abessent, conspicati naves Cae-

sarianas, quae in statione apud Thapsum stabant, veriti,
ne in adversariorum ut insidiandi gratia ibi commo-
rantium classem inciderent imprudentes, vela in altum
dederunt ac diu multumque iactati tandem multis post
diebus siti inopiaque confecti ad Caesarem perveniunt.

LIIII. Quibus legionibus expositis memor in Italia 1
pristinae licentiae militaris ac rapinarum certorum ho-
minum parvulam modo causulam nactus Caesar, quod
C. Avienus, tribunus militum X legionis, navem *ex*
commeatu familia sua atque iumentis occupavisset
neque militem unum ab Sicilia sustulisset, postero
die de suggestu convocatis omnium legionum tribunis
centurionibusque, 'Maxime vellem', inquit, 'homines 2
suae petulantiae nimiaeque libertatis aliquando finem
fecissent meaeque lenitatis, modestiae patientiaeque
rationem habuissent. Sed quoniam ipsi sibi neque 3
modum neque terminum constituunt, quo ceteri dissi-
militer se gerant, egomet ipse documentum more mili-
tari constituam. C. Aviene, quod in Italia milites po- 4
puli Romani contra rempublicam instigasti rapinasque
per municipia fecisti quodque mihi reique publicae
inutilis fuisti et pro militibus tuam familiam iumen-
taque in naves imposuisti tuaque opera militibus tem-
pore necessario respublica caret, ob eas res ignominiae
causa ab exercitu meo te removeo hodieque ex Africa
abesse et, quantum pote, proficisci iubeo. Itemque te,
A. Fontei, quod tribunus militum seditiosus malusque
civis fuisti, te ab exercitu dimitto. T. Saliene, M. 5
Tiro, C. Clusinas, cum ordines in meo exercitu bene-
ficio, non virtute consecuti ita vos gesseritis, ut neque
bello fortes neque pace boni aut utiles fueritis et
magis in seditione concitandisque militibus adversum
vestrum imperatorem quam pudoris modestiaeque fu-
eritis studiosiores, indignos vos esse arbitror, qui in

meo exercitu ordines ducatis, missosque facio et, quan-
tum pote, abesse ex Africa iubeo.' Itaque traditos
centurionibus et singulis non amplius singulos additos
servos in navem imponendos separatim curavit.
1 LV. Gaetuli interim perfugae, quos cum litteris
mandatisque a Caesare missos supra docuimus, ad suos
cives perveniunt. Quorum auctoritate facile adducti
Caesarisque nomine persuasi a rege Iuba desciscunt
celeriterque cuncti arma capiunt contraque regem fa-
2 cere non dubitant. Quibus rebus cognitis Iuba disten-
tus triplici bello necessitateque coactus de suis co-
piis, quas contra Caesarem adduxerat, sex cohortes in
fines regni sui mittit, quae essent praesidio contra
Gaetulos.
1 LVI. Caesar brachiis perfectis promotisque usque
eo, quo telum ex oppido adigi non posset, castra
munit, ballistis scorpionibusque crebris ante frontem
castrorum contra oppidum conlocatis defensores muri
deterrere non intermittit eoque quinque legiones ex
2 superioribus castris deducit. Qua facultate oblata in-
lustriores notissimique conspectum amicorum propin-
quorumque efflagitabant atque inter se conloquebantur.
3 Quae res quid utilitatis haberet, Caesarem non falle-
bat: namque Gaetuli ex equitatu regio nobiliores equi-
tumque praefecti, quorum patres cum Mario ante
meruerant eiusque beneficio agris finibusque donati
post Syllae victoriam sub Hiempsalis regis erant dati
potestatem, occasione capta nocte iam luminibus ac-
censis cum equis calonibusque suis circiter mille per-
fugiunt in Caesaris castra, quae erant in campo pro-
xime [locum] Uzitam locata.
1 LVII. Quod postquam Scipio, quique cum eo erant,
cognoverunt, cum commoti ex tali incommodo essent,
fere per id tempus M. Aquinium cum C. Saserna con-

loquentem viderunt. Scipio mittit ad Aquinium, nihil 2
adtinere eum cum adversariis conloqui. Cum nihilo
minus eius sermonem nuntius ad S*cipionem* referret,
sed † restare, ut reliqua, quae vellet, perageret, viator
praeterea ab Iuba ad eum est missus, qui diceret au-
diente Saserna: 'Vetat te rex conloqui'. Quo nuntio 3
perterritus discessit et dicto audiens fuit regi. Usu
venisse hoc civi Romano et ei, qui ab populo Romano
honores accepisset, incolumi patria fortunisque omni-
bus Iubae barbaro potius oboedientem fuisse, quam aut
Scipionis obtemperasse nuntio aut caesis eiusdem par-
tis civibus incolumem reverti malle! Atque etiam su- 4
perbius Iubae factum non in M. Aquinium, hominem
novum parvumque senatorem, sed in Scipionem, ho-
minem illa familia, dignitate, honoribus praestantem.
Namque cum Scipio sagulo purpureo ante regis adven- 5
tum uti solitus esset, dicitur Iuba cum eo egisse, non
oportere illum eodem *uti* vestitu, atque ipse uteretur.
Itaque factum est, ut Scipio ad album sese vestitum 6
transferret et Iubae, homini superbissimo ineptissimo-
que, obtemperaret.
LVIII. Postero die universas omnium copias de 1
castris omnibus educunt et supercilium quoddam ex-
celsum nacti non longe a Caesaris castris aciem con-
stituunt atque ibi consistunt. Caesar item producit 2
copias celeriterque iis instructis ante suas munitiones,
quae erant in campo, constituit, sine dubio existimans
ultro adversarios, cum tam magnis copiis auxiliisque
regis essent praediti promptiusque prosiluissent, ante
se concursuros propiusque se accessuros. Equo cir- 3
cumvectus legionesque cohortatus signo dato accessum
hostium aucupabatur. Ipse enim a suis munitionibus 4
longius non sine ratione *non* procedebat, quod in oppido
Uzitae, quod Scipio tenebat, hostium erant cohortes

armatae; eidem autem oppido ad dextrum latus eius
cornu erat oppositum, verebaturque, ne, si praeter-
gressus esset, ex oppido eruptione facta ab latere eum
5 adorti conciderent. Praeterea haec quoque eum causa
tardavit, quod erat locus quidam perimpeditus ante
aciem Scipionis, quem suis impedimento ad ultro oc-
currendum fore existimabat.

1 LVIIII. Non arbitror esse praetermittendum, quem-
admodum exercitus utriusque fuerint in aciem instructi.
2 Scipio hoc modo aciem derexit. Conlocarat in fronte
suas et Iubae legiones, post eas autem Numidas in
subsidiaria acie ita extenuatos et in longitudinem de-
rectos, ut procul simplex esse acies media ab legiona-
riis militibus videretur [in cornibus autem duplex esse
3 existimabatur]. Elephantos dextro sinistroque cornu
conlocaverat aequalibus inter eos intervallis interiec-
tis, post autem elephantos armaturas leves Numidasque
4 auxiliares substituerat. Equitatum frenatum univer-
sum in suo dextro cornu disposuerat: sinistrum enim
cornu oppido Uzita claudebatur, neque erat spatium
5 equitatus explicandi. Praeterea Numidas levisque ar-
maturae infinitam multitudinem ad dextram partem
suae aciei opposuerat fere interiecto non minus mille
passuum spatio et ad collis radices magis adpulerat
longiusque ab adversariorum suisque copiis promove-
bat, id hoc consilio, ut, cum acies duae inter se con-
currissent, initio certaminis paulo longius eius equi-
tatus circumvectus ex improviso clauderet multitu-
dine sua exercitum Caesaris atque perturbatum iaculis
configeret. Haec fuit ratio Scipionis eo die proeliandi.

1 LX. Caesaris autem acies hoc modo fuit conlocata,
ut ab sinistro eius cornu ordiar et ad dextrum perve-
niam. Habuit legionem X et IX in sinistro cornu,
XXX, XXIX, XIII, XIV, XXVIII, XXVI in media acie.

In suo autem dextro cornu ex secunda acie vetera- 2
narum legionum partem cohortium conlocaverat, prae-
terea ex tironum adiecerat paucas. Tertiam autem 3
aciem in sinistrum suum cornu contulerat et usque
ad aciei suae mediam legionem porrexerat et ita con-
locaverat, uti sinistrum suum cornu esset triplex. Id 4
eo consilio fecerat, quod suum dextrum latus munitio-
nibus adiuvabatur, sinistrum autem, equitatus hostium
multitudini uti resistere posset, laborabat, eodemque
suum omnem equitatum contulerat et, quod ei parum
confidebat, praesidio his equitibus legionem V prae-
miserat levemque armaturam inter equites interposue-
rat. Sagittarios varie passimque locis certis maxime- 5
que in cornibus conlocaverat.

LXI. Sic utrorumque exercitus instructi non plus 1
passuum CCC interiecto spatio, quod forsitan ante id
tempus acciderit numquam, quin dimicaretur, a mane
usque ad horam X diei perstiterunt. Iamque Caesar 2
cum exercitum intra munitiones suas reducere coe-
pisset, subito universus equitatus ulterior Numidarum
Gaetulorumque sine frenis ab dextra parte se movere
propiusque Caesaris castra, quae erant in colle, se
conferre coepit, frenatus autem Labieni eques in loco
permanere legionesque distinere: cum subito pars equi- 3
tatus Caesaris cum levi armatura contra Gaetulos in-
iussu ac temere longius progressi paludemque trans-
gressi multitudinem hostium pauci sustinere non po-
tuerunt levique armatura deserta pulsi convulneratique
uno equite amisso, multis equis sauciis, levis armatu-
rae XXVII occisis ad suos refugerunt. Quo secundo 4
equestri proelio facto Scipio laetus in castra nocte
copias reduxit. Quod proprium gaudium bellantibus 5
Fortuna tribuere non decrevit: namque postero die
Caesar cum partem equitatus sui frumentandi gratia

Leptim misisset, in itinere praedatores equites Numi-
das Gaetulosque ex improviso adorti circiter C partim
6 occiderunt, partim vivorum potiti sunt. Caesar interim
cotidie legiones in campum deducere atque opus facere
vallumque et fossam per medium campum ducere ad-
versariorumque excursionibus [iter] officere non inter-
7 mittit. Scipio item munitiones contra facere et, ne
8 iugo a Caesare excluderetur, adproperare. Ita duces
utrique et in operibus occupati esse et nihilo minus
equestribus proeliis inter se cotidie dimicabant.

1 LXII. Interim Varus classem, quam antea Uticae
hiemis gratia subduxerat, cognito legionis X et IX ex
Sicilia adventu celeriter deducit ibique Gaetulis remi-
gibus epibatisque complet insidiandique gratia ab Utica
progressus Hadrumetum cum LV navibus pervenit.
2 Cuius adventus inscius Caesar L. Cispium cum classe
XXVII navium ad Thapsum versus in stationem prae-
sidii gratia commeatus sui mittit itemque Q. Aquilam
cum XIII navibus longis Hadrumetum eadem de causa
3 praemittit. Cispius, quo erat missus, celeriter perve-
nit; at Aquila tempestate iactatus promunturium su-
perare non potuit atque angulum quendam tutum a
tempestate nactus cum classe se longius a prospectu
4 removit. Reliqua classis in salo ad Leptim egressis
remigibus passimque in litore vagantibus, partim in
oppidum victus sui mercandi gratia progressis vacua
5 a defensoribus stabat. Quibus rebus Varus ex perfu-
gis cognitis occasionem nactus vigilia secunda Hadru-
meto ex cothone egressus cum primo mane Leptim
universa classe vectus naves onerarias, quae longius
a portu in salo stabant, incendit et penteres duas va-
cuas a defensoribus nullo repugnante cepit.

1 LXIII. Caesar interim celeriter per nuntios, in ca-
stris cum opera circumiret, certior factus, quae abe-

rant a portu milia passuum VI, equo admisso omissis
omnibus rebus celeriter pervenit Leptim ibique horta-
tur, omnes ut se naves consequerentur; [postea] ipse
parvulum navigiolum conscendit, in cursu Aquilam
multitudine navium perterritum atque trepidantem nac-
tus hostium classem sequi coepit. Interim Varus ce- 2
leritate Caesaris audaciaque commotus cum universa
classe conversis navibus Hadrumetum versus fugere con-
tendit. Quem Caesar in milibus passuum IV consecu- 3
tus recuperata quinqueremi cum suis omnibus epibatis
atque etiam hostium custodibus CXXX in ea nave captis
triremem hostium proximam, quae in repugnando erat
commorata, onustam remigum epibatarumque cepit.
Reliquae naves hostium promunturium superarunt at- 4
que Hadrumetum in cothonem se universae contulerunt.
Caesar eodem vento promunturium superare non potuit 5
atque in salo in ancoris eadem nocte commoratus
prima luce Hadrumetum accedit ibique navibus onera-
riis, quae erant extra cothonem, incensis omnibusque
reliquis ab iis aut subductis aut in cothonem compulsis
paulisper commoratus, si forte vellent classe dimicare,
rursus se recepit in castra.

LXIIII. In ea nave captus est P. Vestrius, eques 1
Romanus, et P. Ligarius Afranianus, quem Caesar in
Hispania cum reliquis dimiserat, et postea se ad Pom-
peium contulerat, inde ex proelio effugerat in Afri-
camque ad Varum venerat; quem ob periurium per-
fidiamque Caesar iussit necari. P. Vestrio autem, quod 2
eius frater Romae pecuniam imperatam numeraverat,
et quod ipse suam causam probaverat Caesari, se a
Nasidii classe captum, cum ad necem duceretur, bene-
ficio Vari esse servatum, postea sibi facultatem nullam
datam transeundi, ignovit.

LXV. Est in Africa consuetudo incolarum, ut in 1

agris et in omnibus fere villis sub terra specus fru-
menti condendi gratia clam habeant atque id propter
bella maxime hostiumque subitum adventum praepa-
2 rent. Qua de re Caesar per indicem certior factus
tertia vigilia legiones duas cum equitatu mittit a ca-
stris suis milia passuum X atque inde magno numero
3 frumenti onustos recipit in castra. Quibus rebus co-
gnitis Labienus progressus a suis castris milia pas-
suum VII per iugum et collem, per quem Caesar pridie
iter fecerat, ibi castra duarum legionum facit atque
ipse cotidie existimans Caesarem eadem saepe frumen-
tandi gratia commeaturum cum magno equitatu levi-
que armatura insidiaturus locis idoneis considit.

1 LXVI. Caesar interim de insidiis Labieni ex per-
fugis certior factus paucos dies ibi commoratus, dum
hostes *ex* cotidiano instituto saepe idem faciendo in
neglegentiam adducerentur, subito mane imperat porta
decumana legiones se III veteranas cum parte equita-
tus sequi atque equitibus praemissis neque opinantes
insidiatores subito *adortus* in convallibus latentes levis
armaturae concidit circiter D, reliquos in fugam tur-
2 pissimam coniecit. Interim Labienus cum universo
3 equitatu fugientibus suis suppetias occurrit. Cuius
vim multitudinis cum equites pauci Caesariani iam
sustinere non possent, Caesar instructas legiones ho-
stium copiis ostendit. Quo facto perterrito Labieno
4 ac retardato suos equites recepit incolumes. Postero
die Iuba Numidas eos, qui loco amisso fuga se rece-
perant in castra, in cruce omnes suffixit.

1 LXVII. Caesar interim quoniam inopia frumenti
premebatur, copias omnes in castra conducit atque
praesidio Lepti, Ruspinae, Acyllae relicto, Cispio Aqui-
laeque classe tradita, ut alter Hadrumetum, alter Tha-
psum mari obsiderent, ipse castris incensis quarta noctis

vigilia acie instructa impedimentis in sinistra parte
conlocatis ex eo loco proficiscitur et pervenit ad oppi-
dum Aggar, quod a Gaetulis saepe antea oppugnatum
summaque vi per ipsos oppidanos erat defensum. Ibi 2
in campo castris unis positis ipse frumentatum circum
villas cum parte exercitus profectus magno invento
ordei, olei, vini, fici numero, pauco tritici, atque re-
creato exercitu redit in castra. Scipio interim cognito 3
Caesaris discessu cum universis copiis per iugum Cae-
sarem subsequi coepit atque ab eius castris milia pas-
suum VI longe trinis castris dispertitis copiis consedit.

LXVIII. Oppidum erat Zeta, quod aberat a Sci- 1
pione milia passuum X, ad eius regionem et partem
castrorum conlocatum, a Caesare autem diversum ac
remotum, quod erat ab eo longe milia passuum XIV.
Huc Scipio legiones duas frumentandi gratia misit.
Quod postquam Caesar ex perfuga cognovit, castris ex 2
campo in collem ac tutiora loca conl[oc]atis atque ibi
praesidio relicto ipse quarta vigilia egressus praeter
hostium castra proficiscitur cum copiis et oppido
potitur. Legiones Scipionis comperit longius in agris 3
frumentari et, cum eo contendere conaretur, animad-
vertit copias hostium his legionibus occurrere suppe-
tias. Quae res eius impetum retardavit. Itaque capto 4
C. Minucio Regino, equite Romano, Scipionis familia-
rissimo, qui ei oppido praeerat, et P. Atrio, equite
Romano de conventu Uticensi, et camelis XXII regis
abductis, praesidio ibi cum Oppio legato relicto ipse
se recipere coepit ad castra.

LXVIIII. Cum iam non longe a castris Scipionis 1
abesset, quae eum necesse erat praetergredi, Labienus
Afraniusque cum omni equitatu levique armatura ex
insidiis adorti agmini eius extremo se offerunt atque
ex collibus primis exsistunt. Quod postquam Caesar 2

animum advertit, equitibus suis hostium vi oppositis sarcinas legionarios in acervum iubet comportare atque
3 celeriter signa hostibus inferre. Quod postquam coeptum est fieri, primo impetu legionum equitatus et levis armatura hostium nullo negotio loco pulsa et
4 deiecta est de colle. Cum iam Caesar existimasset hostes pulsos deterritosque finem lacessendi facturos et iter coeptum pergere coepisset, iterum celeriter ex proximis collibus erumpunt atque eadem ratione, qua ante dixi, in Caesaris legionarios impetum faciunt Numidae levisque armaturae mirabili velocitate praediti, qui inter equites pugnabant et una pariterque cum
5 equitibus accurrere et refugere consueverant. Cum hoc saepius facerent et proficiscentes Iulianos insequerentur, refugerent instantes, propius non accederent et singulari genere pugnae uterentur eosque iaculis convulnerare satis esse existimarent, Caesar intellexit nihil aliud eos conari, nisi ut se cogerent castra eo loco ponere, ubi omnino aquae nihil esset, ut exercitus ieiunus, qui a quarta vigilia usque ad horam X diei nihil gustasset, ac iumenta siti perirent.

1 LXX. Cum iam ad solis occasum esset, et non totos C passus in horis IV esset progressus, equitatu suo propter equorum interitum extremo agmine remoto legiones in vicem ad extremum agmen evocabat.
2 Ita vim hostium placide leniterque procedens per le-
3 gionarium militem commodius sustinebat. Interim equitum Numidarum copiae dextra sinistraque per colles praecurrere coronaeque in modum cingere multitudine sua Caesaris copias, pars agmen extremum insequi.
4 Caesaris interim non amplius III aut IV milites veterani si se convertissent et pila viribus contorta in Numidas infestos coniecissent, amplius duum milium numero ad unum terga vertebant ac rursus ad aciem

passim conversis equis se colligebant atque in spatio consequebantur et iacula in legionarios coiciebant.
Ita Caesar modo procedendo modo resistendo tardius 5
itinere confecto noctis hora prima omnes suos ad unum
in castra incolumes sauciis X factis reduxit. Labienus 6
circiter CCC amissis, multis vulneratis, [ac] defessis
instando omnibus ad suos se recepit. Scipio interim 7
legiones productas cum elephantis, quos ante castra in acie terroris gratia in conspectu Caesaris conlocaverat, reducit in castra.

LXXI. Caesar contra eiusmodi hostium genera co- 1
pias suas non ut imperator exercitum veteranum victoremque maximis rebus gestis, sed ut lanista tirones gladiatores condocefacere; quot pedes se reciperent ab hoste et quemadmodum obversi adversariis et in quantulo spatio resisterent, modo procurrerent modo recederent comminarenturque impetum, ac prope quo loco
et quemadmodum tela mitterent, praecipere. Mirifice 2
enim hostium levis armatura anxium exercitum nostrum atque sollicitum habebat, quia et equites deterrebat proelium inire propter equorum interitum, quod eos iaculis interficiebat, et legionarium militem defatigabat propter velocitatem: gravis enim armaturae miles simulatque ab iis insectatus constiterat in eosque impetum fecerat, illi veloci cursu periculum facile vitabant.

LXXII. Quibus ex rebus Caesar vehementer com- 1
movebatur, quod quotienscumque proelium erat commissum, equitatu suo sine legionario milite hostium equitatui levique armaturae eorum nullo modo par esse
poterat. Sollicitabatur autem his rebus, quod nondum 2
legiones hostium cognoverat, et quonam modo sustinere se posset ab eorum equitatu levique armatura, quae
erant mirifica, si legiones quoque accessissent. Acce- 3

debat etiam haec causa, quod elephantorum magnitudo
4 multitudoque animos militum detinebat in terrore. Cui
uni rei tamen invenerat remedium: namque elephantos
ex Italia transportari iusserat, quo et miles noster
speciemque et virtutem bestiae cognosceret, et cui
parti corporis eius telum facile adigi posset, ornatus-
que ac loricatus cum esset elephans, quae pars cor-
poris eius sine tegmine nuda relinqueretur, ut eo tela
coicerentur; praeterea ut iumenta bestiarum odorem,
stridorem, speciem consuetudine capta ne reformida-
5 rent. Quibus ex rebus largiter erat consecutus: nam
et milites bestias manibus pertractabant earumque tar-
ditatem cognoscebant, equitesque in eos pila praepilata
coiciebant, atque in consuetudinem equos patientia
bestiarum adduxerat.

1 LXXIII. Ob has causas, quas supra commemoravi,
sollicitabatur Caesar tardiorque et consideratior erat
factus et ex pristina bellandi consuetudine celeritateque
2 excesserat. Neque mirum: copias enim habebat in
Gallia bellare consuetas locis campestribus et contra
Gallos, homines apertos minimeque insidiosos, qui per
virtutem, non per dolum dimicare consuerunt; tum
autem erat ei laborandum, ut consuefaceret milites
hostium dolos, insidias, artificia cognoscere, et quid
3 sequi, quid vitare conveniret. Itaque, quo haec cele-
rius conciperent, dabat operam, ut legiones non in
uno loco contineret, sed per causam frumentandi huc
atque illuc rapsaret, ideo quod hostium copias ab se
4 suoque vestigio non discessuras existimabat. Atque
post diem tertium productas accuratius suas copias,
sicut instruxerat, propter hostium castra praeter-
gressus aequo loco invitat ad dimicandum. Postquam
abhorrere eos videt, reducit sub vesperum legiones
in castra.

LXXIIII. Legati interim ex oppido Vaga, quod 1
finitimum fuit Zetae, cuius Caesarem potitum esse
demonstravimus, veniunt; petunt et obsecrant, ut sibi
praesidium mittat: se res complures, quae utiles bello
sint, subministraturos. Per id tempus † deorum volun- 2
tate studioque erga Caesarem transfuga suos cives facit
certiores Iubam regem celeriter cum copiis suis, ante-
quam Caesaris praesidium eo perveniret, ad oppidum
adcucurrisse atque advenientem multitudine circumdata
eo potitum omnibusque eius oppidi incolis ad unum
interfectis dedisse oppidum diripiendum delendumque
militibus.

LXXV. Caesar interim lustrato exercitu a. d. XII 1
Kal. April. postero die productis universis copiis pro-
gressus ab suis castris milia passuum V, a Scipionis
circiter duum milium interiecto spatio, in acie con-
stitit. Postquam satis diu adversarios ab se ad dimi- 2
candum invitatos supersedere pugnae animadvertit,
reducit copias posteroque die castra movet atque iter
ad oppidum Sarsuram, ubi Scipio Numidarum habuerat
praesidium frumentumque comportaverat, ire contendit.
Quod ubi Labienus animadvertit, cum equitatu levique 3
armatura agmen eius extremum carpere coepit atque
ita lixarum mercatorumque, qui plostris merces por-
tabant, interceptis sarcinis addito animo propius auda-
ciusque accedit ad legiones, quod existimabat milites
sub onere ac sub sarcinis defatigatos pugnare non
posse. Quae res Caesarem non fefellerat: namque ex- 4
peditos ex singulis legionibus trecenos milites esse
iusserat. Itaque eos in equitatum Labieni immissos
turmis suorum suppetias mittit. Tum Labienus con- 5
versis equis signorum conspectu perterritus turpissime
fugere contendit. Multis eius occisis, compluribus vul- 6
neratis milites legionarii ad sua se recipiunt signa

atque iter inceptum ire coeperunt. Labienus per iugum
summum collis dextrorsus procul subsequi non destitit.
1 LXXVI. Postquam Caesar ad oppidum Sarsuram
venit, inspectantibus adversariis interfecto praesidio
Scipionis, cum suis auxilium ferre non auderent, for-
titer repugnante P. Cornelio, evocato Scipionis, qui
ibi praeerat, atque a multitudine circumvento inter-
fectoque oppido potitur atque ibi frumento exercitui
dato postero die ad oppidum Thysdram pervenit; in
quo Considius per id tempus fuerat cum grandi prae-
2 sidio cohorteque sua gladiatorum. Caesar oppidi na-
tura perspecta aquae inopia ab oppugnatione eius de-
territus protinus profectus circiter milia passuum IV
ad aquam facit castra atque inde quarta vigilia
egressus redit rursus ad ea castra, quae ad Aggar
habuerat. Idem facit Scipio atque in antiqua castra
copias reducit.
1 LXXVII. Thabenenses interim, qui sub dicione et
potestate Iubae esse consuessent in extrema eius regni
regione marituma locati, interfecto regio praesidio le-
gatos ad Caesarem mittunt, rem [male] gestam docent,
petunt orantque, ut suis fortunis, *cum de* populo Ro-
2 mano bene meriti essent, auxilium ferret. Caesar
eorum consilio probato Marcium Crispum tribunum
cum cohorte et sagittariis tormentisque compluribus
3 praesidio Thabenam mittit. Eodem tempore ex legio-
nibus omnibus milites, qui aut morbo impediti aut
commeatu dato cum signis non potuerant ante transire
Africam, ad milia IV, equites CCCC, funditores sa-
gittariique mille uno commeatu Caesari occurrerunt.
4 Itaque cum his copiis et omnibus legionibus eductis,
sicut erat instructus, V[III] milibus passuum ab suis
castris, ab Scipionis vero II milibus passuum longe
constitit in campo.

LXXVIII. Erat oppidum infra castra Scipionis 1
nomine Tegea, ubi praesidium equestre circiter II mi-
lium numero habere consuerat. Eo equitatu dextra 2
sinistra derecto ab oppidi lateribus ipse legiones ex
castris eductas atque in iugo inferiore instructas non
longius fere mille passus ab suis munitionibus pro-
gressus in acie constituit. Postquam diutius in uno 3
loco Scipio commorabatur et tempus diei in otio con-
sumebatur, Caesar equitum turmas suorum iubet in
hostium equitatum, qui ad oppidum in statione erant,
facere impressionem levemque armaturam, sagittarios
funditoresque eodem submittit. Quod ubi coeptum 4
est fieri, et equis concitatis Iuliani impetum fecissent,
Pacideius suos equites exporrigere coepit in longi-
tudinem, ut haberent facultatem turmas Iulianas
circumfundi et nihilo minus fortissime acerrimeque
pugnare. Quod ubi Caesar animum advertit, CCC, 5
quos ex legionibus habere expeditos consuerat, ex
legione, quae proxima ei proelio in acie constiterat,
iubet equitatui succurrere. Labienus interim suis 6
equitibus auxilia equestria submittere sauciisque ac de-
fatigatis integros recentioribusque viribus equites sub-
ministrare. Postquam equites Iuliani CCCC vim hostium 7
ad IV milia numero sustinere non poterant et ab levi
armatura Numidarum vulnerabantur minutatimque ce-
debant, Caesar alteram alam mittit, qui satagentibus
celeriter occurrerent. Quo facto sui sublati universi 8
in hostes impressione facta in fugam adversarios de-
derunt; multis occisis, compluribus vulneratis in-
secuti per III milia passuum usque ad collem hostibus
adactis se ad suos recipiunt. Caesar in horam X com- 9
moratus, sicut erat instructus, se ad sua castra re-
cepit omnibus incolumibus. In quo proelio Pacideius 10
graviter pilo per cassidem caput ictus compluresque

duces ac fortissimus quisque interfecti vulneratique
sunt.

1 LXXVIIII. Postquam nulla condicione cogere ad-
versarios poterat, ut in aequum locum descenderent
legionumque periculum facerent, neque ipse propius
hostem castra ponere propter aquae penuriam se posse
animadvertebat, *et* adversarios non virtute eorum con-
fidere, sed aquarum inopia fretos despicere se in-
tellexit, II Non. Apr. tertia vigilia egressus ab Aggar,
XVI milia nocte progressus, ad Thapsum, ubi Vergilius
cum grandi praesidio praeerat, castra ponit oppidumque
eo die circummunire coepit locaque idonea oportunaque
complura praesidiis occupare, hostes ne intrare ad se
2 ac loca interiora capere possent. Scipio interim co-
gnitis Caesaris consiliis ad necessitatem adductus di-
micandi, ne per summum dedecus fidissimos suis rebus
Thapsitanos et Vergilium amitteret, confestim Caesarem
per superiora loca consecutus milia passuum VIII a
Thapso binis castris consedit.

1 LXXX. Erat stagnum salinarum, inter quod et
mare angustiae quaedam non amplius mille et D pas-
sus intererant; quas Scipio intrare et Thapsitanis auxi-
2 lium ferre conabatur. Quod futurum Caesarem non
fefellerat. Namque pridie in eo loco castello munito
ibique III *cohortium* praesidio relicto ipse cum reliquis
copiis lunatis castris Thapsum operibus circummunivit.
3 Scipio interim exclusus ab incepto itinere supra sta-
gnum postero die et nocte confecta caelo albente non
longe a castris praesidioque, quod supra commemoravi,
MD passibus ad mare versus consedit et castra munire
4 coepit. Quod postquam Caesari nuntiatum est, milite
ab opere deducto, castris praesidio Asprenate procon-
sule cum legionibus duabus relicto ipse cum expedita
5 copia in eum locum citatim contendit, classisque parte

ad Thapsum relicta reliquas naves iubet post hostium
tergum quam maxime ad litus adpelli signumque suum
observare, quo signo dato subito clamore facto ex im-
proviso hostibus aversis incuterent terrorem, ut per-
turbati ac perterriti respicere post terga cogerentur.

LXXXI. Quo postquam Caesar pervenit et animad- 1
vertit aciem pro vallo Scipionis [contra] elephantis
dextro sinistroque cornu conlocatis, et nihilo minus
partem militum castra non ignaviter munire, ipse acie
triplici conlocata, legione X XIIIque dextro cornu,
XIV et IX sinistro oppositis, quinque legiones .... in
quarta acie ad ipsa cornua quinis cohortibus contra
bestias conlocatis, sagittariis, funditoribus in utrisque
cornibus dispositis levique armatura inter equites inter-
iecta, ipse pedibus circum milites concursans virtu-
tesque veteranorum proeliaque superiora commemorans
blandeque appellans animos eorum excitabat. Tirones 2
autem, qui numquam in acie dimicassent, hortabatur,
ut veteranorum virtutem aemularentur eorumque fa-
mam, locum, nomen victoria parta cuperent possidere.

LXXXII. Itaque in circumeundo exercitu animad- 1
vertit hostes circa vallum trepidare atque ultro citroque
pavidos concursare et modo se intra portas recipere,
modo inconstanter immoderateque prodire. Cum idem 2
a pluribus animadverti coeptum esset, subito legati
evocatique obsecrare Caesarem, ne dubitaret signum
dare: victoriam sibi propriam a dis immortalibus por-
tendi. Dubitante Caesare atque eorum studio cupidi- 3
tatique resistente sibique eruptione pugnari non placere
clamitante, etiam atque etiam aciem sustentante, subito
dextro cornu iniussu Caesaris tubicen a militibus co-
actus canere coepit. Quo facto ab universis cohortibus 4
signa in hostem coepere inferri, cum centuriones pec-
tore adverso resisterent vique continerent milites, ne

iniussu imperatoris concurrerent, nec quicquam proficerent.

1 LXXXIII. Quod postquam Caesar intellexit incitatis militum animis resisti nullo modo posse, signo Felicitatis dato equo admisso in hostem contra prin-
2 cipes ire contendit. A dextro interim cornu funditores sagittariique concita tela in elephantos frequentes iniciunt. Quo facto bestiae stridore fundarum, lapidum plumbique iactatu perterritae sese convertere et suos post se frequentes stipatosque proterere et in portas
3 valli semifactas ruere contendunt. Item Mauri equites, qui in eodem cornu elephantis erant praesidio,
4 deserti principes fugiunt. Ita celeriter bestiis circumitis legiones vallo hostium sunt potitae, et paucis acriter repugnantibus interfectisque reliqui concitati in castra, unde pridie erant egressi, confugiunt.

1 LXXXIIII. Non videtur esse praetermittendum de virtute militis veterani V legionis. Nam cum in sinistro cornu elephans vulnere ictus et dolore concitatus in lixam inermem impetum fecisset eumque sub pede subditum dein genu innixus pondere suo proboscide erecta vibrantique stridore maximo premeret atque enecaret, miles hic non potuit pati, quin se armatus bestiae
2 offerret. Quem postquam elephans ad se telo infesto venire animadvertit, relicto cadavere militem proboscide
3 circumdat atque in sublime extollit. Armatus, qui in eiusmodi periculo constanter agendum sibi videret, gladio proboscidem, qua erat circumdatus, caedere,
4 quantum viribus poterat, non destitit. Quo dolore adductus elephans milite abiecto maximo cum stridore cursuque conversus ad reliquas bestias se recepit.

1 LXXXV. Interim, Thapso qui erant praesidio, ex oppido eruptionem porta marituma faciunt et, sive ut suis subsidio occurrerent, sive ut oppido deserto fuga

salutem sibi pararent, egrediuntur, atque ita per mare umbilici fine ingressi terram petebant. Qui a servitiis 2
puerisque, qui in castris erant, lapidibus pilisque prohibiti terram attingere rursus se in oppidum recepe-
runt. Interim Scipionis copiis prostratis passimque 3
toto campo fugientibus confestim Caesaris legiones consequi spatiumque se non dare colligendi. Qui post- 4
quam ad ea castra, quae petebant, perfugerunt, ut refecti castris rursus sese defenderent ducemque aliquem requirerent, quem respicerent, cuius auctoritate imperioque rem gererent: qui postquam animadverterunt neminem ibi esse praesidio, protinus armis abiectis in regia castra fugere contendunt. Quo post- 5
quam pervenerunt, ea quoque ab Iulianis teneri vident. Desperata salute in quodam colle consistunt atque armis demissis salutationem more militari faciunt. Quibus miseris ea res parvo praesidio fuit. Namque 6
milites veterani ira et dolore incensi non modo, ut parcerent hosti, non poterant adduci, sed etiam ex suo exercitu inlustres urbanos, quos auctores ... appellabant, complures aut vulnerarunt aut interfecerunt; in quo 7
numero fuit Tullius Rufus quaestorius, qui pilo traiectus consulto a milite interiit; item Pompeius Rufus brachium gladio percussus, nisi celeriter ad Caesarem adcucurrisset, interfectus esset. Quo facto complures 8
equites Romani senatoresque perterriti ex proelio se receperunt, ne a militibus, qui ex tanta victoria licentiam sibi adsumpsissent immoderate peccandi impunitatis *spe* propter maximas res gestas, ipsi quoque interficerentur. Itaque ibi omnes Scipionis milites 9
cum fidem Caesaris implorarent, inspectante ipso Caesare et a militibus deprecante, eis uti parcerent, ad unum sunt interfecti.

LXXXVI. Caesar trinis castris potitus occisisque 1

hostium x milibus fugatisque compluribus se recepit L
militibus amissis, paucis sauciis in castra ac statim
ex itinere ante oppidum Thapsum constitit elephan-
tosque LXIV ornatos armatosque cum turribus orna-
mentisque capit, captos ante oppidum instructos con-
stituit, id hoc consilio, si posset Vergilius, quique
cum eo obsidebantur, rei male gestae suorum indicio
2 a pertinacia deduci. Deinde ipse Vergilium appellavit
invitavitque ad deditionem suamque lenitatem et cle-
mentiam commemoravit. Quem postquam animadvertit
3 responsum sibi non dare, ab oppido discessit. Postero
die divina re facta contione advocata in conspectu
oppidanorum milites conlaudat totumque exercitum
veteranum donavit, praemia fortissimo cuique ac bene
merenti pro suggestu tribuit, ac statim inde digressus
Rebilo proconsule cum III ad Thapsum legionibus et
Cn. Domitio cum duabus Thysdrae, ubi Considius
praeerat, ad obsidendum relictis, M. Messala Uticam
ante praemisso cum equitatu ipse eodem iter facere
contendit.

1 LXXXVII. Equites interim Scipionis, qui ex
proelio fugerant, cum Uticam versus iter facerent,
2 perveniunt ad oppidum Paradae. Ubi cum ab incolis
non reciperentur, ideo quod fama de victoria Caesaris
praecucurrisset, vi oppido potiti in medio foro lignis
coacervatis omnibusque rebus eo congestis ignem sub-
iciunt atque eius oppidi incolas cuiusque generis aeta-
tisque vivos constrictosque in flammam coiciunt atque
ita acerbissimo adficiunt supplicio; deinde protinus
3 Uticam perveniunt. Superiore tempore M. Cato, quod
in Uticensibus propter beneficium legis Iuliae parum
suis partibus praesidii esse existimaverat, plebem in-
ermem oppido eiecerat et ante portam bellicam castris
fossaque parvula dumtaxat muniverat ibique custodiis

circumdatis habitare coëgerat; senatum autem oppidi
custodia tenebat. Eorum castra illi equites adorti ex- 4
pugnare coeperunt, ideo quod eos Caesaris partibus
favisse sciebant, ut eis interfectis eorum pernicie do-
lorem suum ulciscerentur. Uticenses animo addito ex 5
Caesaris victoria lapidibus fustibusque equites reppule-
runt. Itaque posteaquam castra non potuerant potiri, 6
Uticam se in oppidum coniecerunt atque ibi multos
Uticenses interfecerunt domosque eorum expugnaverunt
ac diripuerunt. Quibus cum Cato persuadere nulla 7
ratione quiret, ut secum oppidum defenderent et caede
rapinisque desisterent, et, quid sibi vellent, sciret, se-
dandae eorum importunitatis gratia singulis C divisit.
Idem Sylla Faustus fecit ac de sua pecunia largitus 8
est unaque cum his ab Utica proficiscitur atque in
regnum ire contendit.

LXXXVIII. Complures interim ex fuga Uticam per- 1
veniunt. Quos omnes Cato convocatos una cum CCC,
qui pecuniam Scipioni ad bellum faciendum contule-
rant, hortatur, ut servitia manumitterent oppidumque
defenderent. Quorum cum partem adsentire, partem 2
animum mentemque perterritam atque in fugam desti-
natam habere intellexisset, amplius de ea re agere
destitit navesque his attribuit, ut, in quas quisque
partes vellet, proficisceretur. Ipse omnibus rebus dili- 3
gentissime constitutis, liberis suis L. Caesari, qui tum
ei pro quaestore fuerat, commendatis, et sine suspicione,
vultu atque sermone, quo superiore tempore usus
fuerat, cum dormitum isset, ferrum intro clam in
cubiculum tulit atque ita se traiecit. Qui cum anima 4
nondum exspirata concidisset, *et* impetu facto in cubi-
culum ex suspicione medicus familiaresque continere
vulnus atque obligare coepissent, ipse suis manibus
vulnus crudelissime divellit atque animo praesenti se

5 interemit. Quem Uticenses quamquam oderant partium
gratia, tamen propter eius singularem integritatem, et
quod dissimillimus reliquorum ducum fuerat quodque
Uticam mirificis operibus munierat turribusque auxerat,
6 sepultura adficiunt. Quo interfecto L. Caesar ut ali-
quid sibi ex ea re auxilii pararet convocato populo
contione habita cohortatur omnes, ut portae aperi-
rentur: se in C. Caesaris clementia magnam spem
7 habere. Itaque portis patefactis Utica egressus Cae-
sari imperatori obviam proficiscitur. Messala, ut erat
imperatum, Uticam pervenit omnibusque portis custo-
dias ponit.

1 LXXXVIIII. Caesar interim ab Thapso progressus
Uzitam pervenit, ubi Scipio magnum frumenti nume-
rum, armorum, telorum ceterarumque rerum cum parvo
2 praesidio habuerat. Id adveniens potitur, deinde Ha-
drumetum pervenit. Quo cum sine mora introisset,
armis, frumento pecuniaque considerata Q. Ligario,
C. Considio filio, qui tum ibi fuerant, vitam concessit.
3 Deinde eodem die Hadrumeto egressus Livineio Regulo
4 cum legione ibi relicto Uticam ire contendit. Cui in
itinere fit obvius L. Caesar et subito se ad genua
proiecit vitamque sibi neque amplius quicquam de-
5 precatur. Cui Caesar facile et pro natura sua et pro
instituto concessit, idem Caecinae, C. Ateio, P. Atrio,
L. Cellae patri et filio, M. Eppio, M. Aquinio, Catonis
filio Damasippique liberis ex sua consuetudine tribuit
circiterque luminibus accensis Uticam pervenit atque
extra oppidum ea nocte mansit.

1 LXXXX. Postero die mane in oppidum introiit
contioneque advocata Uticenses incolas cohortatus gra-
tias pro eorum erga se studio agit, cives autem Ro-
manos negotiatores et eos, qui inter CCC pecunias
contulerant Varo et Scipioni, multis verbis accusatos

et de eorum sceleribus longiore habita oratione ad
extremum, ut sine metu prodirent, edicit: se eis dum-
taxat vitam concessurum; bona quidem eorum se ven-
diturum, ita tamen, qui eorum ipse sua bona rede-
misset, se bonorum venditionem inducturum et pecuniam
multae nomine relaturum, ut incolumitatem retinere
posset. Quibus metu exsanguibus de vitaque ex suo 2
promerito desperantibus subito oblata salute libentes
cupidique condicionem acceperunt petieruntque a Cae-
sare, ut universis CCC uno nomine pecuniam imperaret.
Itaque bis miliens sestertio his imposito, ut per trien- 3
nium sex pensionibus populo Romano solverent, nullo
eorum recusante ac se eo demum die natos praedi-
cantes laeti gratias agunt Caesari.

LXXXXI. Rex interim Iuba, ut ex proelio fugerat, 1
una cum Petreio interdiu in villis latitando tandem
nocturnis itineribus confectis in regnum pervenit atque
ad oppidum Zamam, ubi ipse domicilium, coniuges
liberosque habebat, quo ex cuncto regno omnem pe-
cuniam carissimasque res comportaverat quodque inito
bello operibus maximis muniverat, accedit. Quem antea 2
oppidani rumore exoptato de Caesaris victoria audito
ob has causas oppido prohibuerunt, quod bello contra
populum Romanum suscepto in oppido Zamae lignis
congestis maximam in medio foro pyram construxerat,
ut si forte bello foret superatus, omnibus rebus eo
coacervatis, dein civibus cunctis interfectis eodemque
proiectis igne subiecto tum demum se ipse insuper
interficeret atque una cum liberis, coniugibus, civibus
cunctaque gaza regia cremaretur. Postquam Iuba ante 3
portas diu multumque primo minis pro imperio egisset
cum Zamensibus, dein cum se parum proficere in-
tellexisset, precibus orasset, uti se ad suos deos penates
admitterent, ubi eos perstare in sententia animadvertit

nec minis nec precibus suis moveri, quo magis se re-
ciperent, tertio petit ab eis, ut sibi coniuges liberosque
4 redderent, ut secum eos asportaret. Postquam sibi
nihil omnino oppidanos responsi reddere animadvertit,
nulla re ab his impetrata ab Zama discedit atque ad
villam suam cum M. Petreio paucisque equitibus se
confert.

1 LXXXXII. Zamenses interim legatos de his rebus
ad Caesarem Uticam mittunt petuntque ab eo, uti,
antequam rex manum colligeret seseque oppugnaret,
sibi auxilium mitteret: se tamen paratos esse, sibi
quoad vita suppeteret, oppidum seque ei reservare.
2 Legatos conlaudatos Caesar domum iubet antecedere
ac suum adventum praenuntiare. Ipse postero die
Utica egressus cum equitatu in regnum ire contendit.
3 Interim in itinere ex regiis copiis duces complures ad
4 Caesarem veniunt orantque, ut sibi ignoscat. Quibus
supplicibus venia data Zamam pervenit. Rumore
interim perlato de eius lenitate clementiaque prope-
modum omnes regni equites Zamam perveniunt ad
Caesarem ab eoque sunt metu periculoque liberati.

1 LXXXXIII. Dum haec utrobique geruntur, Con-
sidius, qui Thysdrae cum familia sua, gladiatoria manu
Gaetulisque praeerat, cognita caede suorum Domitiique
et legionum adventu perterritus desperata salute oppi-
dum deserit seque clam cum paucis barbaris pecunia
onustus subducit atque in regnum fugere contendit.
2 Quem Gaetuli, sui comites, in itinere praedae cupidi
concidunt seque, in quascumque potuere partes, con-
3 ferunt. C. interim Vergilius, postquam terra marique
clausus se nihil proficere intellexit suosque interfectos
aut fugatos, M. Catonem Uticae sibi ipsum manus
attulisse, regem vagum ab suisque desertum ab om-
nibus aspernari, Saburram eiusque copias ab Sittio

esse deletas, Uticae Caesarem sine mora receptum, de
tanto exercitu reliquias esse nullas, ipse sibi suisque
liberis a Caninio proconsule, qui eum obsidebat, fide
accepta seque et sua omnia et oppidum proconsuli
tradit.

LXXXXIIII. Rex interim ab omnibus civitatibus 1
exclusus desperata salute cum iam coenatus esset cum
Petreio, ut cum virtute interfecti esse viderentur, ferro
inter se depugnant, atque firmior imbecilliorem Iubam
Petreius facile ferro consumpsit. Deinde ipse sibi 2
cum conaretur gladio traicere pectus nec posset, pre-
cibus a servo suo impetravit, ut se interficeret, idque
obtinuit.

LXXXXV. P. Sittius interim pulso exercitu Sa- 1
burrae, praefecti Iubae, ipsoque interfecto cum iter
cum paucis [per Mauretaniam] ad Caesarem faceret,
forte incidit in Faustum Afraniumque, qui eam manum
habebant, qua Uticam diripuerant, iterque in Hispa-
niam intendebant et erant numero circiter mille. Ita- 2
que celeriter nocturno tempore insidiis dispositis eos
prima luce adortus praeter paucos equites, qui ex
primo agmine fugerant, reliquos aut interfecit aut in
deditionem accepit, Afranium et Faustum cum coniuge
et liberis vivos capit. Paucis post diebus dissensione 3
in exercitu orta Faustus et Afranius interficiuntur;
Pompeiae cum Fausti liberis Caesar incolumitatem
suaque omnia concessit.

LXXXXVI. Scipio interim cum Damasippo et 1
Torquato et Plaetorio Rustiano navibus longis diu
multumque iactati cum Hispaniam peterent, ad Hip-
ponem regium deferuntur, ubi classis P. Sittii id tem-
poris erat. A qua pauciora ab amplioribus circumventa 2
navigia deprimuntur, ibique Scipio cum illis, quos
paulo ante nominavi, interiit.

1 LXXXXVII. Caesar interim Zamae auctione regia
facta bonisque eorum venditis, qui cives Romani
contra populum Romanum arma tulerant, praemiisque
Zamensibus, qui de rege excludendo consilium ceperant,
tributis vectigalibusque regiis inrogatis ex regnoque
provincia facta atque ibi C. Sallustio pro consule cum
imperio relicto ipse Zama egressus Uticam se recepit.
2 Ibi bonis venditis eorum, qui sub Iuba Petreioque
ordines duxerant, Thapsitanis HS xx, conventui eorum
HS xxx, itemque Hadrumetinis HS xxx, conventui
eorum HS L multae nomine imponit; civitates bonaque
3 eorum ab omni iniuria rapinisque defendit. Leptitanos,
quorum superioribus annis bona Iuba diripuerat, et ad
senatum questi per legatos atque arbitris a senatu
datis sua receperant, xxx centenis milibus pondo olei
in annos singulos multat, ideo quod initio per dissen-
sionem principum societatem cum Iuba inierant eumque
4 armis, militibus, pecunia iuverant. Thysdritanos propter
humilitatem civitatis certo numero frumenti multat.

1 LXXXXVIII. His rebus gestis Idibus Iun. Uticae
classem conscendit et post diem tertium Caralis in
2 Sardiniam pervenit. Ibi Sulcitanos, quod Nasidium
eiusque classem receperant copiisque iuverant, HS c
multat et pro decumis octavas pendere iubet bonaque
paucorum vendit et ante diem IV Kal. Quintil. naves
conscendit et a Caralibus secundum terram provectus
duodetricensimo die, ideo quod tempestatibus in por-
tibus cohibebatur, ad urbem Romam venit.

VOLUME 3
PART 2

This book is due two weeks from the last date stamped below, and if not returned at or before that time a fine of five cents a day will be incurred.

JAN 1 5 '52		

C. IULII CAESARIS

COMMENTARII

CUM

A. HIRTII ALIORUMQUE SUPPLEMENTIS

EX RECENSIONE

BERNARDI KÜBLERI.

VOL. III PARS ALTERA

COMMENTARIUS DE BELLO HISPANIENSI.

C. IULII CAESARIS ET A. HIRTII FRAGMENTA.

LIPSIAE
IN AEDIBUS B. G. TEUBNERI.
MDCCCXCVII.

LIPSIAE: TYPIS B. G. TEUBNERI.

PATRI

OPTIMO CARISSIMO

LXX ANNOS FELICITER PERACTOS

GRATULATUR

PIO GRATOQUE ANIMO

EDITOR

DIE XXIX AUG. A. D. MDCCCLXXXXVII

PRAEFATIO.

Invitus paene nec sine anxia dubitatione supremum hunc fasciculum editionis Caesarianae in publicum emitto; vix enim inveneris, quid difficilius sit quam recensere verba commentarii qui fertur de bello Hispaniensi, libri sescentis locis corrupti atque ab eo scripti, qui latine magis balbutiebat quam loquebatur. Qui quid dicere voluerit, quamquam interdum divinare possumus, tamen saepissime dubitamus, utrum ita dixerit, ut in libris manu scriptis legitur, an dictiones barbarae secundum praecepta artis grammaticae corrigendae sint, cum praesertim videamus librarium, qui archetypum β scripsit, in bello Hispaniensi munere suo neglegentissime functum esse, consiliique certi expertes haeremus. Quae cum ita sint, plerumque rectius mihi visum est ea, quae in codicibus tradita sunt, quantumvis corrupta, praebere lectoribus monenti eos cruce adposita, ut in notis criticis videant, quae homines docti ad menda tollenda commenti sint, quam textum edere coniecturis philologorum non minus interpolatum vexatumve quam purgatum ac perpolitum neque absimilem vestis ubique lacerae ac pannis alienis colorum maxime variorum adsutis male sartae. Quodsi in alteram utram partem peccavi, magis vereor, ne parum abstinuerim cupiditate corruptelis medendi, qua ad difficultates superandas illici solemus, quam ne crucibus nimis multis adpictis lacunisve indicatis deterruerim lectores, quominus adeant hunc libellum. Cuius indoles non est ea, ut ad pueros elementis linguae latinae initiandos in scholis tractetur,

sed aut hominibus historiae Romanae studiosis, qui eo carere non possunt, aut eis, qui sermoni vulgari cognoscendo operam dant, usui sit. Horum autem omnium non interest textum in manibus habere, qui facile legi possit, sed scire, quid fuerit in archetypo β.

Codicibus usus sum iisdem atque in edendis commentariis qui sunt de Bello Civili, Alexandrino, Africo. Atque codicem Thuaneum (T) ipse contuli. Collationes codicum Ursiniani (U), Vindobonensis (V), Riccardiani (F) cap. 28—36, 1; 40, 7—42 ab ipso accuratissime confectas Meuselius, vir eximiae liberalitatis, qualis in hominibus vere doctis esse solet, utendas mihi permisit. Codicis Laurentiani 68, 8 (W) collatione ea usus sum, quam H. Rostagnus in Studiorum Italicorum Philologiae Classicae volumine II p. 135—138 publici iuris fecit. Codicis Ashburnhamiani (S) tres collationes mihi praesto fuerunt, una, quam Grevenus in usum Mommseni instituit, altera a Woelfflinio, tertia a Miodonskio facta. Quae ubi inter se discrepabant, Woelfflinius denuo codicem Florentiae inspexit meque summa cum humanitate de genuina lectione certiorem fecit. Inspexi quoque collationem codicis Vindobonensis a Polaschekio in Ephemeridibus gymnasiorum Austriacorum a. 1892 p. 384 sq. editam. Quae praeterea de codicum lectionibus adnotavi, ea ex editionibus Oudendorpii, Nipperdei, Duebneri excerpsi.

Hominum doctorum, qui nostra aetate huic commentario emendando operam dederunt — priores enim etsi non neglexi, tamen enumerare nunc supersedeo — facile principem locum tenet Theodorus Mommsen. Qui cum in Herme Berolinensi a. 1893 p. 607 sq. magnam copiam adnotationum et emendationum in lucem protulisset, nunc denuo plagulas huius meae editionis, qua semper est in me benignitate ac benevolentia, legens permultas observationes margini adscripsit. Quas fere omnes si non in textum recepi, at tamen in praefatione critica commemoravi. Nam quamquam saepius me monuit vir ingeniosissimus et per litteras et coram mecum de ratione huius editionis disputans, ut cautissime ex suis adnotationibus

eligerem eas, quibus uterer, ceteras abicerem, quippe quarum plerasque desperatio fecisset, non se dubitare, quin si octo diebus post iterum hunc commentarium legeret, de plurimis locis aliter iudicaturus esset, tamen a me impetrare non potui, ut notas Mommsenianas in scriniis meis delitescere sinerem eisque homines doctos fraudarem. Post Mommsenum qui commemoretur nemo est dignior Curtio Fleischero, professore Gymnasii Sanctae Afrae Misnensis. Qui quoniam abhinc fere viginti annos primum de bello Hispaniensi emendando docte disseruit, inde nunquam desiit huic libello restituendo curam impertire nec minus quam quinquies post primam suam commentationem de eo egit. Huius opuscula in apparatu critico ita significavi:

Fleischer[1] = Observationes criticae de bello Hispaniensi, Progr. Misn. 1876.
Fleischer[2] = Zu Caesar und seinen Fortsetzern, Annal. Fleckeis. Vol. CXVII (1878) p. 273 sq.
Fleischer[3] = Kritisches und Exegetisches zum Bellum Gallicum und Bellum Hispaniense, Progr. Misn. 1879.
Fleischer[4] = Zu Caesar und seinen Fortsetzern, Annal. Fleckeis. Vol. CXIX (1879) p. 849 sq.
Fleischer[5] = Quaestionum de bello Hispaniensi pars altera, Progr. Misn. 1885.
Fleischer[6] = Kritische und exegetische Bemerkungen zum Bellum Hispaniense, Progr. Misn. 1895.

Bis de nostro commentario egregie disseruit Robertus Novak, professor Pragensis, primum in Listy filologické 1888 p. 8 sq. (nobis Novakius[1]), deinde in České museum filologické T. III (1897) p. 33 sq. (nobis Novakius[2]). Multas speciosas observationes de sermone auctoris belli Hispaniensis emendationesque Eduardus Woelfflinius in Archivio Lexicographiae lat. suo, nonnullas quoque in dissertatione Nicolai Vulić, quae inscribitur Historische Untersuchungen zum Bellum Hispaniense (München 1896), publici iuris fecit. Omnibus his viris doctis, qui aut precibus meis morem gerentes collationes suas mihi credide-

runt aut opuscula, quae scripserant, sua sponte dono mihi miserunt, gratias ago quam maximas. Quae praeterea in usum nostrum convertimus, ea suo loco commemoravimus.

Fragmentorum ordinem hic illic mutavi, pauca addidi, quaedam abieci, velut Fragmentum Plinianum Nat. Hist. XIX, 144 (cf. Teuffelii Histor. Litter. Roman. § 195, 3), diligenter perscrutatus, quaecunque de his rebus a viris doctis scripta in lucem prodierunt, inprimis Schlittii dissertationem de Caesaris libris grammaticis et Dyroffii opusculum de Anticatone (Mus. Rhen. Vol. L, 1895, p. 481 sq.). Adieci tabulam Fastorum Iulianorum et leges Iulias, quas colligenti mihi denuo reliquias operum Caesarianorum praetermittendas non esse putavi.

Gratias denique ago amicis Friderico Schlee et Rudolfo Helm, qui in corrigendis plagulis me adiuverunt, item Gulielmo Nachstaedt, qui rogatu meo indicem nominum composuit.

ADNOTATIO CRITICA.

BELLUM HISPANIENSE.

1, 1. Pharnace ϱSTW; Pharnace rege V. — adulescente ϱSW; adulescentes T, adulescentules V. — Pompeio πϱW; Pompeium S. ad adulescentulum Cn. Pompeium *Dinter probante Fleischero*[4] *p. 860.* — civitatis *om.* V. — 2. bene magna πϱW; pene magna S. — *post* provinciam *excidisse* citeriorem *suspicatur Mommsenus.* — 3. cludebant ϱST; claudebant VW. — 4. vi ceperat πϱW; vice parat S. — aliquis S; aliis πϱW. — ex ea ϱSTW; *om.* V. — de Cn. Pompeio *del. Nipperdeius, defend. Mommsenus*; de C. Caesare *Oudendorpius*, de populo Romano *Woelfflinius.* — alia qua ϱ; alia quae W, aliqua πS. — de medio πϱW; medio S. — sublato S; sublata πϱW. — eius S; eo πϱW. — pecuniam V. — pacis (paucis ST) commoda hoste hortato β; paucis commoda obtenta; eo *Mommsenus,* paucis commoda ab hoste orta; eo *Fleischer*[6] *p. 5*; pacis commoda hoste furato *Madvigius,* ita paucis commoda hoste [host] ⟨spoli⟩ato ⟨cum tribueret⟩ *Novakius*[2] *p. 34.* — 5. indicabant et *add. Novakius*[3] *p. 33.* — **2**, 1 C. *om.* W. — dictator tertio designatus dictator quarto multis iterante diebus coniectis πSW; dictator quarto multis iterante diebus coniectis tertio designatus dictator ϱ. *Cf. Mommsenus in Corp. Inscr. Latin.* I^2 *p. 41.* — cum celeri festinatione $D^2\delta$; *cf.* 38, 6. *Firmic. Mat. mathes. I, 6, 13. IV, 1, 7.* festina celeritate *id. IV, 1, 6. de error. profan. relig. 21, 6.* cum ceteris (ceteri' T) festinationem β. *Locum ita restituendum esse censet Mommsen. l. s. s.*: multis iter ante diebus confecit quam crederes, festinans ad bellum conficiendum. — ad *add. Aldus.* — in Hispaniam cum venisset πϱW; in hispania convenisset S. — Cordubensium *Mommsenus*; Cordubenses β. — oppidum Cordubam *om.* W. — necopinantibus ϱSTW; nec oppidanis V. — facerent *om.* V; *deinde Mommsenus supplet*: ipse suum eius adventus metum significasset. — 2. Maxumum SW. — utque ϱS; ut quem πW. — equitatus S; equitatum πϱW. — fuisset πS;

fecisset UW, isset F. — esset πS; misissent ϱW. — 3. habuit ϱT^{b}VW; esse habuit T^{a}. — **3**, 1. *post* erat *add. Fleischer*[6] *p. 8* ibi. — temporis *om.* V. — Pompeius πϱW; Pompeio S. — Uliam; Ullam β. *sic semper.* — oppugnabat ϱSTW; expugnabat V. — fere β; opere *Fleischer*[6] *p. 9.* — 2. uti πϱW; ut S. — 3. de populo Romano optime U. — sex ϱS; sex̄ ✕ W, sex s̄ T, sex s̄ pompeius V. — cohortes ϱS; cohortis πW. — 4. Vibium *Forchhammer*; uiuium FU^{2}VW, invium T, vivum S, vivie U^{1}. — Paciaecum; paci aequum ϱ, paciaeum S, patiecum W, patię cum T. — 5. idem πϱW; id S. — aditusque vis D^{2}δ; litusque vis S, quem vis πϱ, quae vis WD^{1}, visumque cuiusque vis *Mommsenus*, militisque visum vis *Fleischer*[6] *p. 9. An* halitusque vi [tempestatis] ita obscurabat? — proximum β. — adgnoscere U; agnoscere π. — possent *Nipperdeius*; posset β. — 6. equites (*i. e.* equos) β. *Cf. Woelfflin. Archiv. VII, 310. X 286.* — 7. cum quaereretur qui essent Dδ; *om.* β. — partim ϱSVW; partem T. — responso SW; responsum ϱT, responsu V. — 8. et *om.* S. — dispositi *Nipperdeius*; equites clamore facto dispositis β. — ibi qui W. — castra δ; castris β. — 9. accidisset δ; accidisse β. — existimant πϱS; existimabant W. — prope magna β; probe magna *Eufsner*, perperam magna *Fleischer*[6] *p. 12.* — fuissent F; fuisset πSUW. — **4**, 1. ex quo itinere S; exque itinere πϱW. — fortis ϱT^{a}; fortes ST^{b}, forte V. — 2. se dederunt ϱW; sederunt πS. — a Cordubensibus πϱS; Cordubensibus W. — bene magna πϱW; pene magna S. — sic uti πϱW; sicut S. — infinito V. — se in oppidum U. — recipent T. — 3. venissent W^{b}. — 4. Gn. Pompeius ϱW; facit ut πS. — ad *om.* U^{a}V. — **5**, 1. transire ϱW; ire πS. — posset ϱSTW; potuisset V. — corbes plenos πϱW; plenos corboes S. — demisit V; dimisit ϱSTW. — 2 insuper ponit trabes; ita ponte facto copias ad castra tripertito transduxit. Tendebat (*sic Kraner*) adversum oppidum e regione pontis, ut supra scripsimus *Fleischer*[5] *p. 5*; ita insuper ponte facto copias ad castra tripertito transduxit tenebat adversum oppidum e regione ponit trabes ut supra scripsimus β. — tripertito V; bipertito ϱST, bipartito W; *cum sequentibus coniungit Mommsenus.* — cum suis S; suis πϱW. — 3. pari idem ϱW; pari dem T, pari denique S, pari V, pari item *Fleischer*[6] *p. 14. cf. ad* 8, 4. — condicione πϱW; condictione S. — Pompeius facit hic D^{2}δ; Pompeius hic facit S, Pompeius hic πϱW. — 4. duos duces V. — inita *cod. Voss.*; iniqua β. — coagulabantur; coagulabant β; conglobantur *Mommsenus, sed cf. C. I. L. XIV 2605* amicos semper coaglavi *et* quaglator (*i. e.* coagulator) *C. I. L. X 3910. XIV 25.* — ad *ante* fluminis *add. Novakius*[2] *p. 34* (*sed cf. Landgraf Archiv. Lexicogr. X, 396*). — adpropinquantes; ac propinquantes πϱW, ut propinquantes S, et propinquantes D^{2}δ. — 6. alterius β; ut ait Ennius *Woelfflinius, Arch. VIII 597. cf*

de nominibus propriis in libello nostro corruptis Fleischer[1] *p. 15, N.* — exaggerabant πϱW; aggerabant S. — 7. consumptis *add. Fleischer*[5] *p. 5.* — decernere FπSU^{a}W; decertare U^{b}. — cum id *Mommsenus*; id cum β. — **6**, 1. quos *del.* V^{2}. — quoniam S, q͠m πϱW. — ab Ulia *Ciacconius*; a avia S, a via T, a via W, *ceteri aut* a via *aut* avia. — ut in πϱW; in S. — item *scripsi*; ita β, contra *Mommsenus*, interea *A. Eberhard*; *cfr. Fleischer*[6] *p. 14.* — firmissimo eius praesidio V. — eius ⟨provinciae⟩ praesidium *Fleischer*[5] *p. 6, sed* eius *ad Caesarem pertinet.* — Ateguam ϱTW; ad teguam V, ad tegunā S. — 2. nactus est relinquens montes *add. Mommsenus.* — multos-
servos
que lanystas S, multosque lonrstos W, multosque lanistos F, multosque lonystos U (*in marg.* lan), multosque lonistros V, multos lanistos T, multasque ballistas *Scaliger*, mulosque onustos *Nipperdeius.* — ea nocte ⟨secutus, viae dif⟩ficultate et angustiis ⟨tardata hostis⟩ carra complura frumento onusta retraxit *Novakius*[1]. Id cum Pompeius ex perfugis rescisset, sequi; difficultatem et angustias locorum cum explorasset, milites antemissos retraxit *Fleischer*[5] *p. 7.* — 3. munitionibus πϱW; munitiones S. — Ateguam *Aldus*; antequam πϱW, antiquas S. — oppugnare et brachia S; oppugnaret brachia πϱW (*in* T *post* oppugna *rasura est quattuor vel quinque litterarum, supra quam manus prima scripsit* r&). — cui de Pompeio cum ϱSV, cui cum de Pompeio T, cui cum de Pompeio cum, *priore* cum *deleto*, W, quo die Pompeio *Fleischer*[5] *p. 7 (idem*[6] *p. 15).* — nuntius ϱSVW; nuntiatum T. — proficisci *Mommsenus Vahleno auctore*; proficiscitur β. — ubi equitatus L; sub equitatus ST, sub equitatu ϱVW. — pedestris πϱW; pedestres S. — copiae D^{2}δ; copias β. — in statione et in excubitu; in stationes in excubitus β, in stationes *del. Mommsenus improbante Fleischero*[6] *p. 16.* — Pompei incidit πϱW; ~~caesaris~~ incidit PopeiS. — **7**, 1. ategua V. — ucubim F; ucubi πUW, ucumbi S. — 2. in (*om. cod. Norvicensis*) munitionibus ceterisque β; interim munitionibus confectis *Fleischer*[5] *p. 7.* — oppugnandum *Kraner*; oppidum β. — perfectis *add. Nipperdeius.* — agere FπSW; aggere U. — 3. impedita *Mommsenus*; edita β. — quae β; qua *Fleischer*[6] *p. 17.* — passus β. — e regione *Mommsenus*; ex ea regione β. — Pompeius posita U. — 4. XIII ϱSTW; triginta V. — sed *om.* S. — firmamenti πϱW; firmamenta S. — vernaculae β; vernacula et II *Mommsenus.* — coloniis (colonis V) quae πϱW; colonis qui S. — 5. reliqui S; reliquae πϱW. — auxiliares β; auxiliariisve *Mommsenus.* — et numero *om.* V. — **8**, 1. hoc ϱTW; huc SV. — duceret bellum S. — edita ϱSTW; dedita V. — 2. *post* fecunditatem *Mommsenus putat haec fere excidisse*: ⟨exercitum qui eum optinet non facile reddit⟩ inopem; *Nipperdeius haec proposuit*: propter terrae fecunditatem et non

minus copiosam aquationem longam (impeditam *Koch*) difficilemque habet oppugnationem, *Novakius*[1]: propter terrae fecunditatem ⟨minime⟩ inops difficilem[que] habet oppugnationem [et] non minus copiosa aquatione. — 3. ab ρSVW; ad T. — *post* Africa *gravius distinxit Mommsenus.* — speculas W; specula πρS. — late longeque ρSVW; longe lateque T. — 4. item ρW; idem ST, id ē V. — 5. ut civitates πρW; et civitates S. — capiantur πρW; capiuntur S. — id quod πS; quod ρW. — 6. cum *del. Fleischer*[5] *p. 8.* — Ateguam πρW; antequam S. — ucubim πρW; ucumbim S. — quae oppida πρ; quae loppida W, quae ab oppido S. — habuit; ut habuit ρSTW, habuisset V. — circiter *om.* V. — postumiana πρW; postumana S. — **9**, 1. iugo πρW; iurgo S. — difficultate *Em. Hoffmann*; difficultatem β. — salso ρW; falso V, salsone ST. — ad SVW; ab ρT. — mittendum se demitteret *Fleischer*[5] *p. 9*; committendum se mitteret β, mittendum se committeret *Nipperdeius.* — illa *Fleischer*[6] *p. 18*; ita β. — 2. telorum *Novakius*; telorumque β. — 3. peracto Dδ; pacto β. — Caesaris $U^1 W^1$; Caesari FπSW^2. — ut laborantibus succurreret nostris (nostri β) *huc transposuit Nipperdeius; in β legitur post* coepit § 1. — in quibus *om.* U^1. — centuriones *add. Oudendorpius.* — fugierunt V. — sunt relata πρW; relata S. — **10**, 1. Arguetius β. Vargunteius *cod. Busl.*, Arquitius *Nipperd.*, A. Vettius *Lipsius.* — 2. praeteritum *Davisius*; praeteritus (praeterritus ST, perterritus V) β. — 3. vernaculis πρW; vernariis S. — legionariis ρSVW; legioñ T. — **11**, 1. prosecuti sunt πρS; prosecuti W. — 2. Eodem; eo πρS eoque W. — dieq. Marcius U, die Martius W. — fuisset πρW; fuit S. — in β; ex *Fleischer*[6] *p. 19.* — tormentorum absumeretur *add. Novakius*[1]*; E. Hoffmann aptius*: telorum *cf.* 13, 6. 15, 6. 16, 2. — quibus ρSVW; *om.* T. omnigenus ignis *Mommsenus.* — 3. transfugit ρSVW; confugit T. — **12**, 2. Fabio *Glandorpius*; bauio V, babio STW, babibio ρ. — quod a *scripsi (Philol. LIV, 1896, 155)*; et β. *Fortasse plura exciderunt, velut* esse ex iis legionibus quae a, *cf.* 7, 5. — transfugerant β. *del. Nipperdeius*; transfugae erant *Mommsenus.* — 3. missi erant ad Pompeium V. — 5. noctis tempore ρVW; nostri tempore S, tempore noctis T. — nostris ρSTW; nobis V. — 6. *Verba uncis inclusa delevit Mommsenus; totam paragraphum condemnat Novakius, Fleischer*[5] *p. 9 transponit post* 11, 2. — Hi *Davisius*; l *sive* ·l· β, *quod significare videtur* vel *aut* aliter. — tamen repulsi β; tandem repulsi *Fleischer*[5] *p. 9.* — **13**, 1. ex ρSTW; a V. — ducere *post* Salsum *legitur in codd. Norvic. et Petav.*; *om.* β. — 3. interfectus est W; interfectus πρS. — capiundum ρS; capiendum πW. — positurum β; posituros *Mommsenus, at cf. Fleischer*[6] *p. 19.* — 4. parte πρW; partis S. — 6. Illi cum ρW(D); qui cum S(δ), ibi cum π. — fere magna β; bene magna *C. F. W. Müller*, permagna *Mommsenus.* — 7. balista *et*

balistam πρS (*de* W *Rostagnus nihil adnotavit*). — turre V. — **14**, 1. Eius praeteriti temporis Pompeius πρW; eius praeteriti tempompeius S; *cf. Woelfflin Arch. IX, 46.* opus continuans praeteriti temporis Pompeius *Mommsenus.* — 2. nostrorum equitum *del. Mommsenus.* — simul S; simulque πρW. — 3. hoc *om.* V. — utrorum T. — longius quod; longius quodvae S, longiusque πρW. — aequo *Lipsius*; aliquo β. — 4. recepti β; excepti *Glandorpius.* — ex simili β; eximia *Fleischer*[1] *p. 12, Mommsenus; sed cf. Fleischer*[6] *p. 21.* — adversati W. — **15**, 1. dimisso equo *del. Nipperdeius, defendit Mommsenus, quem refutare studet Fleischer*[6] *p. 21.* — id quod ⟨contra⟩ in hoc accidit proelio *E. Hoffmann.* — 2. armatura πρW; armaturae S. — electi δ. — 3. eques pedestre ρSW; eques pedestres π. — pedes equestre *del. Nipperd.* — fecerunt T. — 5. sauciati V. — insequenti πρW; sequenti S. — 6. iniecissent πρW; iniecisset S. — adgressi ρS; aggressi πW. — memoriam πρW; memorię S. — **16**, 1. ad *del. vett. edd.* — 2. temporis *Nipperdeius*; muri β, noctis *Fleischer*[4] *p. 864, Stoffel t. II p. 316.* — copiaeque ρVW; copiaequae T, copiaequa S. — virgulta crates *Nipperdeius*; culcatas ρ, cul catas W, calcatas S, culta tẹs T, cultatas V. — conatum; conatu β. — tota FπSW; toto U. — stabat *Köhler, de auctorum belli Africani et belli Hispaniensis latinitate, Erlang. 1877*; ibat β. — 3. factum licet S; factum et πρW. — 4. Iunium β; unum *Mommsenus.* — qui in πρW; quin S. — meruisse πρW; invenisse S. — deterritos S; deterritus FTW, perterritus V, deteritus U. — **17**, 1. Ti. *inser. Mommsenus.* — dii immortales πρS; immortales dii W. — 2. reciderunt πρS; redierunt W. — ut cives Romani; ut CR· ρST, in CR· V, ut consules R· W. — prospera πρW; *om.* S. — simus *add. Fleischer*[6] *p. 23.* — demur *Fleischer*[6] *ibidem*; dedimur β. — prosperam πρW; *om.* S. — acie primam fortunam β; aciem primam fortunam *Fleischer*[1] *p. 14; postea in programmate a. 1895 maluit* primam *delere et* fortunam *transponere post* obtinuimus. — victoriam *delevi*; vix tuarum *Fleischer*[4] *p. 864.* — qui *del. Fleischer*[6] *p. 23.* — expectantes β; exceptantes *Dinter.* — relicti *Nipperdeius*; victi β. — petimus ut qualem πS, petimusque et qualem ρ, petimusque et qualem ait W. — me gentibus W. — petimus. Responsum est: Qualem alienis *Fleischer*[4] *p. 864.* — 4. praestitisti V. — **18**, 1. cum FπSW; eum UW, *Woelfflinius.* — C. Antonius ρST, Gantonius W, Caesar Antonius V, Cato Lusitanus *Fleischer*[1] *p. 15*; cum ad portam venissent Cato et Ti. Tullius et cum introeuntem Catonem hic secutus non esset *Mommsenus.* — revertitur V. — 2. fieri cum V. — simul; semul W, semel πρS. — eduxit et S; eduxisset UVW, eduxisse et F, eduxit T. — refugierunt V. — 3. nuntiavit *Aldus*; non timuit πρW, innotuit S. — *ante* suo

ex *add. Kreyfsig; sed cf.* 15, 2. 20, 4. — licere T; liceret ϱSVW. — quemquam; quamquam STUW, quaquam V, quamque F. — 4. servus ϱW; servos πS. — cuius ϱSTW; quorum V. — filios STW; filium ϱV. — oppido ϱSVW; oppidum T. — dominam *Woelfflinius*; dominum *β, cf.* 20, 3. — a Caesaris praesidiis β; Caesaris praesidia *Woelfflinius Arch. VII, 278. cf.* 3, 2. 35, 3. — misit β; missum *Mommsenus*. — 5. revertisset πϱW; revertissent S. — qui *del. Fleischer*[4] *p. 865.* — solebat *Nipperdeius*; solebant β. — *Post* solebat *lacunam statuit Nipperdeius.* — 6. transfugerunt *Fleischer*[4] *p. 864*; transfuge *vel* transfugae *β, cf.* 18, 3. 20, 2. *Fleischeri emendationem improbat Novakius*[2] *p. 35.* — descenderet *et* ostenderet *Fleischer*[6] *p. 24*; descenderent *et* ostenderent β. — 7. abiecit πϱW; obiecit S. — qui β; si qui *A. Eberhard, cf.* 22, 7. — ei se ϱSV; ei TW. — 8. ita fune crure de ligno β; noctu turrem ligneam *Fleischer*[4] *p. 865*, ita nocturno tempore dato igne *Fleischer*[6] *p. 25.* — ab ϱSVW; ad T. — **19**, 2. pugnarunt πϱW; pugnaverunt S. — et FS; *om.* πUW. — incenderunt ϱST^2W; incenderent π. — oppidani ϱTW; oppidā S, *om.* V. — 3. materfamilias ϱSW; materiam illam π. — se *om.* V. — et ad nos ϱS; ad nos et W, ad nos π. — transiliit ϱ; transsiliit S, transilit π, transivit W. — 4. praeterito *scripsi*; praeterea ϱSTW, *om.* V. — Munatius ϱTW; Manutius V, mutius S. — tribues πϱW; tribuis S. — ab ϱST; a VW. — futurum β; fautorem *Fleischer*[4] *p. 866.* — me in te esse ϱT; me inter esse S, me esse in te VW. — 5. si sibi ϱTW; sibi si V, sibi sibi S. — **20**, 1. versus et L; versus set W, versus sed πϱS. — disponit V. — item *add. Fleischer*[6] *p. 15.* — et propius β; propius et *Schlee.* — 2. nuntiasse T. — imperavisse ϱVW; impetravisse T, imperavisset S. — 3. dominam πϱS; dominum W. — 4. transfugerant V. — congressi sunt πϱW; c̄gress̄ S. — occiderunt πϱW; occiderant S. — 5. *Totam hanc paragraphum om. S.* — crucem FTW; cruce UV. — militi Dδ; militibus πϱW. — **21**, 1. Postero die equites cum levi armatura *om.* S. — 2. XI ϱS, undecim W; xl π. — interfecerunt πϱW; iter fecerunt S. — abduxerunt V; adduxerunt ϱSTW. — e quibus FT; de equitibus S, ex equitibus W, equitibus UV. — 3. homines πϱW; oīs S. — rursus in *Fleischer*[5] *p. 12*; versum πϱW, in S. — effugerunt ϱSW; exfugerunt V, fugerunt T. — et *om.* V. — **22**, 1. Ategua *Aldus*; articula β. — Ursavonenses *Glandorpius*; bursavonenses β (bursanonenses V). — sunt profecti V. — Ursavonensibus *Glandorpius*; bursavonensibus T, bursavolensibus ϱSVW. — ab iis fieri S; ab is fieri T, ab his fieri ϱVW. — causa ab iis S; causa ab is T, causa ab his ϱVW. — reciperentur πϱW; recipe S. — 2. cum *add. vett. edd.* — non sunt *om.* W. — praeterquam πϱW; praeter quos S. — 3. citroque ϱSW; citro π. — recepissent V. — ex Ursaone *Madvigius*; ex adversione β, ex aversione *Aldus*. — reliqui ex eis V^2; reliqui eis β (*in T* eis *inter versus adscriptum*). reliqui qui ex eis *editt. vett.* — et Caesari S; Caesari πϱW. — *lacunam statuit Nipperdeius, quam Mommsenus ita fere supplet:* Oppidani id aegre tulerunt. — et speculatores β; ita speculatores *Fleischer*[5] *p. 13.* — Ateguam *del. Fleischer*[5] *p. 13.* — miserunt β; missi sunt *Fleischer*[4] *p. 866.* — 5. *Verbis* petiit at *desinit vetus scriptura codicis* W; *reliqua recentissima manu suppleta sunt.* — 6. cum inde πϱ; cum de S. — esset et U^2. — fecisset et S; fecisset πϱ. — principibusque qui S; principibus qui ϱ, principibusque III T, principibus III^{bus} qui V. — recipit ϱT; recepit SV. — 7. venire *Lipsius*; vendere β. — neque . . . licere *Nipperdeius*; ne cui . . liceret β. — discinctum FS; distinctum πU. — complures β; quam plurimos *Fleischer*[6] *p. 25.* — profugere β; profugisse D^2δ, *quod rectum esse censet Fleischer*[6] *p. 25.* — in *om.* S. — et si; ut si β. — transfugeret *Fleischer*[6] *p. 26*; transfugerent S, transfugerunt πϱ. — eumque ϱV; eumquae T, eum qui S. — asses VII *Mommsenus*; XVII πS, sedecim ϱ. — **23**, 2. dum β; cum *Nipperdeius. Cf. Woelfflin. Arch. X, 369.* — superiore ϱ; superiori π. — decurrerunt V. — nec desinentibus *Vossius*; nec detinentibus πϱS^2, nec timentibus S^1, et detinentibus *Novak.*[2]. — nostris; nostros β. — 3. tum *Glandorpius*; dum β. — ut ait Ennius; ut adtennius ϱST, attencius V. — nostri δ; nostris β. — cessere ϱST; resistentibus cederent V. — cum *om.* V. — cedere FSU^2; credere TU^1, *om.* V. — restituerunt πϱ; restituerant (*corr. ex* restitueret ?) S. — 4. eius compar impar *Nipperdeius*; eis compar πS, is compar ϱ. — circumveniri FπS; circumvenire U. — regressus *Lipsius*; ingressus β, in regressu *Fleischer*[5] *p. 13 cf.* 25, 8. *An* inde regressus? — 5. incidentis *Fleischer*[5] *p. 13*; concidentis ϱSVW, concidentius T. — ad viri *Fleischer*[6] *p. 20*; aquari β. — insignia πϱ; insigni S. — inferiore *Heinsius*; interiori β. — 7. virtutis V. — capti fuissent V. — et munitione (munitio S) praesidii β; et munitione et praesidiis *Fleischer*[5] *p. 14.* — coangustabantur πϱ; coangustabatur S. — 8. ex utroque FπS; ex his utroque U. — in quibus V^2. — Arquitius ϱST^2; arquinus T^1, arquicius V. — centuriones πϱ; *om.* S. — **24**, 1. ad Soricariam *Glandorpius*; ab Soricaria (Sorecaria V) β. — convenere ϱV; convenire T, *om.* S. — 2. passuum V: ϱST; passus V devenit: V. — devocabat ut ad dimicandum S; devocabat eum ad dimicandum ut V, devocabat ad dimicandum ϱT. — descenderet ϱV; descenderent ST. — *lacunam indicavit Nipperdeius*; ex grumo excelsum tumulum petebat ipse Caesar *Mommsenus.* — capiebant ϱST^bV; capiebat T^a *codd. recc.* — usque eo πϱ; ipso eo S. — 3. Quo de πϱ; quidem S. — 4. Quae res ϱ; quorum πS. — 5. mons saluti, non virtus fuit subsidio *scripsi, cf.* 31, 7.

40, 6; mons non virtus saluti fuit. Quo (quod T) subsidio β. mons subsidio, non virtus saluti fuit *Fleischer*[5] *p. 14.* — ut ϱS; *om.* π. — 6. levi πϱ; legi S. — CCCXXIIII πϱ; CCCXXIII S. — sunt ablata S, *cf.* 31, 11; sunt allata ϱV, allata sunt T. — *Verba inde a* Ita pridie *usque ad finem capitis om.* S. — internicio ***Mommsenus***; intericio π, interitio ϱ. — **25**, 1. nulli *Morus*; nullo β. — 2. distenti *addidi, cf.* 23, 2. 27, 1. — cum locum efflagitarent β; eum locum efflagitarunt *Fleischer*[5] *p. 14.* — ut consueti (consuete T[1]) insequi πϱ; ex consuetudine insequenti S. *Verba ita ut dedi distinxit Mommsenus,* ut consuetudinis inscius (insuetus *Fleischer*[5] *p. 14 et Fl.*[6] *p. 26*) existimare posses *Madvigius.* — posses paratissimos S; posse speratissimos πϱ (sparatissimos U). — in aequiore *Davisius*; inęquore S, iniquiori ϱT, in iniquiore V. — 4. progressus est D[2]δ; progressus (congressus V) β. — 5. laudis insignia scutorumque praefulgens opus caelatum *huc transponenda proposuit Chr. Schneider*; *in β leguntur* § 7 *post* se contulisset *hoc ordine*: scutorumque laudis insignia praefulgens opus. — acies ϱS; acie T[1], aciȩ V. — principes; principesque β. — 6. partium F[1]V; ex partium F[2]ST(U?) — voluntatis *Mommsenus*; voluntas β. — 7. virtute SV; virtutem ϱT. — quorum *delevi.* — perfecta *scripsi*; profecto β. — esset *add. Fleischer*[5] *p. 15*; *idem huc transposuit* dirempta (*sic* S; direpta πϱ); *in β legitur post* profecto (*nobis* perfecta). — congressum *Nipperdeius*; concessum β; concursum *A. Eberhard, cf.* § 2. — prope *add. Fleischer*[2] *p. 275.* — 8. dederunt; dederant β. — **26**, 1. turbae V. — denarium tria milia *Mommsenus*; mil̄ XIII β. — et levi ϱS; levi F, levȩ V. — armaturae πϱ; armare S. — denarium duo milia *Momms.*; mil. Ↄ–C C̄I β. — 2. Astenses V; hastenses ϱST. — equites β; equos *Chr. Schneider*, equis *Glandorp., cf. ad* 3, 6. — coniurasse omnis ϱT; coniurasse omnes S, ut omnes V. — *verba* qui in *usque ad* iudicio omnes *om.* S. — ut *om.* V. — e quibus πϱ; equitibus S, *fortasse recte*, equis *Fleisch.*[6] *p. 26.* — 3. mittebatur Saonem TU; mittebat Saonem FS, misit Saonem V. — habemus *vulgo*; *om.* β. — qui β; *om. codd. recc.* — fert *cod. Norvic.*; fere est ϱSV, ferre est T. — confecissem ϱS; conficissem T, confectum V. — 4. tironem FST; tironum U, tyronum V. — deducere ϱSV; ducere T. — freti ϱSV; fixi T, irretiti *Mommsenus.* — 5. conservabant V. — primo *om.* V. — 6. *Post* cohortes *numerus et praepositio* in *exciderunt.* — profectu *Mommsenus*; profecto β. — descendent ϱT; descendunt SV. — **27**, 1. cum πϱ; *om.* S. — equites essent V. — 2. ad Soricariam *Clarkius*; ad Soriciam ϱV, ad siticiā T, adfore S. — castellis *Fleischer*[1] *p. 18*; castella β (*in* T *corr., ut videtur, ex* castellū). — 3. Spalim ϱST; Sparim V. *Quod vulgo legitur* Hispalim, *falsum esse demonstravit Mommsenus; quid in litteris traditis delitescat, non invenio.* — 4. Ucubim; Accubim ϱST,

Aucubim V. — incendere ut S; incendere et V, incenderent et ϱ, ut incenderent et T. *Cf. Woelfflin. Arch. VI, 434.* — 5. Ventiponem *Nipperd.*; Ventiponte β. — iter fecit V; interfecit ϱST. — 6. interceptus ϱST; interemptus V. — fustibus S; fusti ϱT, fuste V. — Mundensem S[2]; mudensem S[1], undensem πϱ. — **28**, 1. sequenti π; sequentique ϱS, inֹsequenti *Kraner. Cf. ad* 15, 5. — praenuntiatum V. — ab ϱ; a πS. — 2. Ursaonensium *Glandorpius*; Versaonensium ST, Versonensium V, Versoenensium ϱ. — qui sui *add. Nipperdeius.* — fautores πϱ; fauto S. — tironem πS; tironum ϱ. — 3. Ita β; id *Mommsenus.* — tuto se *Lipsius*; totos πϱ, totum S. — defendebatur Dδ; defendebantur β. — habuit ϱSV; *om.* T. — 4. superius ϱSV; superioribus T. — tumulis πϱ; tumulus S. — contineri interim β; *puto haec fere auctorem scripsisse:* tumulis continentibus ad rem militarem impedita sunt, si *etc cf.* 7, 3. — nulla planitia dividit *scripsi*; nulla planitia edividit S, nullā planitię dividit ϱT, nullam planitiē dividi V. — id ϱ; ·d· ST, *om.* V. — **29**, 1. utraque ϱS; utrumque π. — intercidebat V. — oppido et excelsi *Nipperdeius*; oppidi excelsi et β. — 2. derigens *scripsi*; dirigens β. — eorum β; aquatorum *Mommsenus.* — erat V; erant ϱST. — dextram; dextera T[1], dextrum ϱST[2]V. — 3. Itaque *Nipperd.*; id quod β. — Caesar cum ϱSV; cum Caesar T. — derectam ϱS; directam T, directum V. — 4. accedebat T; accidebat ϱSV. — aequitate ornaretur *Fleisch.*[5] *p. 17, Fl.*[6] *p. 27*; equitatum ornaret β, illam planitiei aequitatem ornaret diei solisque serenitate *Madv.* — serenitate *Nipperd.*; serenitatem β. — dies solis *Mommsenus*; diei solisque β. — et *vulgo*; ut β. — optandum ϱST; oppandum V. — ad proelium πϱ; proelium S. — 5. nonnulli etiam timore (timeri V) β; cum illi etiam timerent *Fleischer*[6] *p. 28.* — res *om.* S. — deducerentur ϱST; ducerentur V. — casus tribuisset π; castribuisset ϱS. — 6. oppido T. — in quo sibi β; immo se ibi *Mommsenus*, aciemque sibi *Fleischer*[5] *p. 17*, *idem* adversariis *mutans in* adversarii. — praesidium ab *addidi, cf.* 31, 7. — 7. aequitas πϱ, equites S. — condicione contenderent πϱ; contenderent condicione S. — ex sua V. — discedebant πϱ; discebant S. — ut aut πϱ, ut S. — ab oppido F; oppido πSU. — discederent β, *in* S *corr. ex* descenderent. — 8. pede presso πϱ; pedem S. — patrocinari πϱ; a patrocinali S. — desinunt T; deserunt ϱV, deservant S. — **30**, 1. equitatu *om.* S; equitati F, equitatus V. — tegebatur πϱ; tegebantur S. — milibus S; militibus πϱ. — cohortibus et; cohortibus β. — octo milibus V; VIII milia F, V̄ĪĪĪ U, VIIII milibus S, VIIII mil T. — 2. adpropinquassent ϱS; appropinquassent π. — transeundum πϱ; transeundē S. — 3. temere ϱ; timere π, timore S. — suorum *scripsi*; secus β. — definire ϱT; diffinire SV. *An* declinare? *cf. Cic. p. Planc.* 41, 97 urbem unam mihi amicissimam

declinavi. *Ascon. p. 33, 20 ed. Kiessl. Schol. Bob. p. 264, 16. 270, 9. Or. Cf. Philol. 1896 p. 156.* — 4. se impediri ϱS; impediri π. — 5. copias ϱST; opus V. — 6. potestate S. — faciebant F; efficiebant TU, efficerent V, *qui* ut *inserit ante* iniquo. — 7. cornum US; cornuum V, cornu FT. — legio $D^2\delta$; *om.* β. — auxilia et equitatus; et *om.* β. — **31**, 1. se *om.* β. — fiebat ab utrisque ϱST; ab utrisque fiebat V. — missu πS; missus ϱ. — diffiderent; differrent F, different TU, differunt S, deferunt V. — 2. conterretur ϱT; conteriretur S, conterreretur U. — conlatu ϱS; c̄latu T, collatu V. — pari erant *Aldus*; pari erat ϱST, paruerat V. — 3. missu; missus β. — fixa ϱST; fixus V. — cumulatur πϱ; cumulantur S. — 4. demonstravimus πϱ; demonstrati sumus S. — cornum ϱSV; cornu T. — adficiebat *Mommsenus*; adficiebant β. — ne ab ϱS; nec ab π. — legio ϱ; legi πS. — coepta ϱ; coepte S, cepte V, ceptę T. — a dextro *Glandorpius*; ad dextrum β. — 5. equitatu V. — sinistro cornu *Nipperdeius*; sinistrum cornu FT, et sinistrum cornu V, sinistrum cornum US. — coepit ita uti πϱ; cepita uti S, coepit at illi (*scil.* decumani) *Nipperdeius*, coepit ita usi *Fleischer*[5] *p. 18 delentes cum Oudendorpio* possent, coepit, illi uti *Mommsenus*. — locus V; locum ϱT, locu S. — 6. Ita cum πϱ; in ca cū S. — gemitu V; gemitus ϱST. — crepitus ϱT; cripitus S, crepitu V. — timore β; timor *Vascosanus*. — 7. teruntur ϱST; feruntur V. — 8. ipsis FST; ipsi UV. — fugatique πSU; fatigatique F. — 9. Attius ϱT; Acius SV. — 10 hominum πϱ; omnium S. — ∞ partim πϱ; copartim S. — ad D ϱ; a de S, praeter V, *om.* T. — 11. aquilae ϱST; maculas V. — fasces πϱ; faces S. — praeterea hos habuit ex fuga hac β; praeterea pars evasit ex fuga hac *Mommsenus*. — **32**, 1. mundam sibi ϱV; mundam is ibi ST. — 2. scuta et pila pro cespite, pro vallo cadavera conlocacabantur *Fleischer*[5] *p. 18*; pro cespite cadavera conlocabantur scuta (scutumque ϱV) et pila pro vallo β, scuta et pila pro vallo, pro cespite cadavera conlocabantur *Nipperdeius*. — insuper occisorum in gladiorum mucronibus capita *scripsi*; insuper occisi et gladia (gladio TU^1, gladios V) ut mucro (mocro S, mucronem V) et capita β. *Fleischer*[5] *p. 19 locum ita restituit:* insuper accidit, ut in veruta et gladios et mucrones capita hominum ordinata ad oppidum conversa, virtutis quae insignia proposita viderent et vallo circumcluderentur adversarii, hostium timorem ⟨augerent⟩, *quod displicet*. — universa ϱSV; universas T. — 3. tragulis ϱT; ciragulis S, traguis V. — quod *inserui*. — 4. ex hoc ϱS; et hoc π. — Valerius V; Falerius ϱST. — 5. quos πϱ; eos S. — 6. parandum Carteiam *scripsi, cf.* 39, 1; parte Carteiam altera U, parte altera FπS. — a Corduba πF; ab Corduba S, ad Corduba U. — 7. Caucilius *Scaliger*; Caucili β. — eius verbis πS; verbis eius ϱ. — eum S; cum πϱ. — habere πS; haberetur ϱ. —

mitterent ϱ; mitteret πS. — qua in ϱS; quam T, qua V. — possit πϱ; posset S. — 8. lecticariis *Fleischer*[6] *p. 29*; litteris β. — Carteiam; Certeiam ϱST, Certeigam V. — partum S. — delatus Dδ; dilatus β. — quae vellent ϱSV; qui vellent T. — conquirerent V. — **33**, 1. Munda *add. Rhellicanus, cf.* 34, 6. — eo ϱST; eorum V. — refugerant T^1, refugerunt T^2ϱV, refugerentur S. — occupaverunt F. — 2. ventum *codd. recc.*; circumventum (circumven|ventum F) β, conventum *Fleischer*[5] *p. 20.* — convitiare ϱST; convitiari V. — quo ϱS; quos π. — 3. familiae et libertinorum *del. Fleisch.*[1] *p. 21, Momms.* — caput F; capud U, apud πS. — ex proelio Cordubam ϱST; Cordubam ex proelio V. — libertos ϱSV; liberos T. — adferri πϱ; adfert S. — in praesentia β; insuper maerenti *Fleisch.*[5] *p. 20.* — 4. de tempore β; eodem tempore *Fleisch.*[5] *p. 20.* — cenat resinam *Mommsenus*; cenare sitam β. — libertum ϱSV; liberum T. — eius ϱS; *om.* π. — pyram ϱ; pylam T, piram S. — **34**, 1. contra ad πS; contra ϱ. — fere β; rixae *vel simile verbum restituendum esse censet Mommsenus*, ⟨caedem⟩ fieri *Fleischer*[6] *p. 13.* — 2. duae *Madvigius*; quae (ex perfugis quae legio V) β. — a Sexto Pompeio; a pompeio sexto πϱ, ad pompei////o S. — manumissi ϱST; missi V. — dissentire *scripsi cf.* 37, 1 *et ad Bell. Alex.* 4, 1; descendere β. cives caedere *Mommsenus, idem postea*: excedere; hostes caedere *Fleischer*[6] *p. 13*, discedere *Duebner*. — 3. ne *Fleisch.*[5] *p. 21*; non β, nostri *Petav.* — depugnarent turres *Nipperd.*; repugnarent turres F, repugnarentur res πSU; repugnaretur turres *Mommsenus*. — partem V. — occuparent T^1; occuparunt ϱST^2V. — 4. demum *Fleischer*[5] *p. 21*; denuo β. — homines Dδ; nomine πϱ, nomini S. — cendere S. — 5. a nostris πϱ; nostri S. — murum qui ϱST; murum illi qui V. — potitur L; potitus β. — 6. quos πϱ; quos cum S. — multis interfectis; multi interfecti β. — **35**, 1. Hispalim; hispali β. — contendisset ϱST; descendisset V. — esset ventum S; esse tuendum TU, sese tuendum FV. — cum praesidio legatum β. — 2. magna manus *Ciacconius*; magnum β. — partium quae ϱ; partiumque πS. — receptum πϱ; *om.* S. — is tota πϱ; istata S. — 3. erat FπSU^2; fuerat U^1. — praesidio V. — Lusitaniam β. *Cf. Woelfflin. Archiv VII, 582.* — hominem barbarum *Glandorpius*; nomine barbarum ϱS^1V, nomine barbaro S^2T. — 4. reversus *cod. Voss., alii, Momms.*; rursus β. *Cf. ad* 21, 3 *et ad Bell. Civ.* 3, 18, 3. — haberet. rursus Hispalim oppidum ϱST; cum haberet in Ippeli oppidum V. — praesidium πϱ; *om.* S. — portas πϱ; porta S. — **36**, 1. Carteienses; carcelenses π, cartelenses U, castelenses S. *Hinc quae sequuntur usque ad c.* 40, 4 petere coeperunt, *in codice* F *recenti manu suppleta sunt, cuius lectiones raro notamus*; *post* haberent *desinit manus antiqua codicis* U; *recentium manuum lectiones significamus litteris* f *et* u. — potestate f; potestatem β. — haberent SUV; habent T. —

lucri facere π; lucrificare S. — Hispali pugnare πS; Hispalim oppugnare u. — nullo tempore pugnare V. — nullo π; illo Su. — 2. contenderet πS; contendit u. — timuit ne V; ait ST, et u. — moenia incenderent et V; incenderunt et moenia ST. — quod consulto ST; consulto quod V. — erumpendo L; inrumpendo (irrumpendo Vu) β. — naves V. — 4. recuperato hastam πu; recuperatåstam S. — iter u; iterū S, interim π. — legati *om.* V. — Mundenses qui *Fleischer*[6] *p. 30*; Mundensosq; πS. — in legionem SVu; *quid in* T *scriptum fuerit, cognosci iam non potest.* in legiones *Fleisch.*[1] *p. 22, cf. b. c.* 3, 4, 2. — ut *om.* u. — fuissent π; *om.* S. — 5. tessera T; thessera S, thessara V. — omnes π; homines S. — **37**, 1. Carteienses dum; Cartecienses duces π, castecienses duces S, mundenses duces u. — opugnet S. — propter πS; quae propter u. — qui Pompeianarum; quae Pompeianarum β. — 2. portas *Vascosanus*; partes β. partes concurrunt *Mommsenus.* — Pompeius π; *om.* S. — XX πS; XXV u. — Gadibus D; cadis πS[2], Gadis u. — classi Vu; classis ST. — ad quem *del. Vielhaber.* — sequi β; insequi *A. Eberhard cf. ad* 28, 1. — Carteia pedites *scripsi probante Mommseno, qui tamen praefert* Carteiani; partim (partem S) pedibus (pedis V) β. — et equitatus ad π; ad equitatus ad S. — 3. Item quarto die navigatione confestim consequentes (sequentes V) β; *ordinem verborum restituit Nipperdeius.* — imperati a cratela profectis in ea qua β. — accurrit π; occurrit Su. — naves π; navis S, navesque u. — **38**, 1. quae πS; qui u. — missae; missi β. — 2. saucius Su; sautius T, sautiatus V. — intorsisset πS; intus scidisset u. — 3. a turrem STu; ad turrem V. *An* ad terram? — cum L; quem ST, quam V, in qua u. — esset ablatus πS; erat allatus u. — Lusitanis *Mommsenus*; Lusitanus β. — circumcluditur β; circumdatur u. — 4. difficilis V; difficultas STu. — suo praesidio STu; suum praesidium V. *Verba* propter suo praesidio fuisset conspectus celeriter *ex paragrapho antecedenti per errorem iterata fortasse genuina expulerunt.* — ad munitum T. — ut *add. Madvigius.* — quamvis πS; quem vix u. — magnam multitudinem *scripsi*; magna multitudine β. magna multitudine adducta *Madvigius.* — pauci *add. Madvigius.* — possent u; possunt πS. — nostri depellunturque *Fleischer*[5] *p. 21*; nos depellunt qui β, nostri depelluntur u. *Fleischeri emendationem improbat Novakius*[2] *p. 37, qui ita locum restituit:* nam idcirco munitum locum natura ceperat sibi Pompeius, ⟨ut⟩ quamvis magna multitudine subeunte deducti homines ex superiore loco defendere possent, qui telis in adventu nos⟨tros⟩ depellunt. — 5. ab accessu πu; accetsu S. accessum *Mommsenus.* — facto; factu β. — animum advertebatur ST; animum advertebat V, advertebatur u. — 6. instituunt *Nipperdeius*; instituit β. —

pari β; pares (*scil.* iugo) *Mommsenus.* — autem β; item *Fleischer*[6] *p. 31.* — ex celeri πS; et celeri u. — circummunitiones; circummittones π, circummitiones S. — derigunt S; dirigunt πu. — **39**, 1. saucius; saucio β. — tardabatur πu; tradebatur S. — saluti Vu; salutis ST. — 2. exclusus *Fleischer*[1] *p. 23, cf.* 24, 2; exclusa β, et clusa *Momms.* — auxiliis STu; praesidiis V. — exesumque *codd. Scal. Petav.*; ex se sumque β, atque exesum u. — in LDδ; ut β, ut in u. — speluncam STu; specula V. — se Pompeius V. — a *om.* V. — 3. Gadibus fuisset V; Gadibus fuisse ST, gradiebatur ad u. — in conspectum Tu; in conspectu SV. — **40**, 1. castello πu; *om.* S. — ad reficiendum subduxit STu; subduxit ad reficiendum V. — et quodvis (quotvis V) essent brachium π; brachium ex utrisque partibus S, *om.* u. — 2. ad Didium; adidium S, ad dium π. — 3. aberat π; haberat S. — eliciebatur *Glandorpius*; eiciebatur β. — et prope β; et sic prope u. — signa π; signo Su. — 4. ferrent *edd. E. Hoffmann.* — repellerent *E. Hoffmann*; repeterent β. — hi sic V; hii sic T, his hic S. — conspici possent reliqui in *add. Nipperdeius.* — contendunt β; contenderent u. — 5. cum ex castello STu; ex castello cum V. — incenduntur π; incendunt S, succenduntur u. — ex castello *cod. Norvic., Stephanus*; in castello β, castello u. — a tergo πu; adergo S. — 6. pugnans *add. Kraner.* — nonnulli π; nonnulq· S, nonnullique u. — ea pugna β; ex pugna *Kraner.* — scaphas quae ad litus π; schaphasque et litus S. — complures SVu; nonnulli complures T. — fuerunt πS; fuerant u. — ancorisque u. — fuit subsidio ST; subsidio fuit Vu *et* F, *quo in codice ea, quae inde a verbis* quae res *sequuntur, iterum manu antiqua scripta sunt.* — 7. a Gadibus u. — ad *om.* u. — **41**, 1. quem ad Mundam; quemadmodum S, quem ad munam T, quem ad mundum V, quem una F, quem ipse u. — adsiduis FS; assiduis T. — diurnis nocturnisque *Dinter*; lurnis T, iurnis FS, et diurnis V, hostes u. — circumsedit *Fleischer*[5] *p. 22*; circum se π, circum sese FSu. — inter *om.* u. — decernere β; discordare *Nipperdeius*, ⟨constituunt⟩ decernere *Mommsenus.* — facta caede bene (pene u, *sicut semper*) magna faciunt Fπu; facta ade bene faciunt magna S. *Haec fere videtur auctor scripsisse:* interclusi inter se decernere ⟨armis constituunt⟩; facta caede bene magna ⟨ei qui victores restiterunt deditionem⟩ faciunt. — 2. vivos T; viros FSVu. — 3. Ursaonem FT; usaonem V, ursonem S, ac deinde ursaonem u. — munitus ad *Fleischer*[1] *p. 27*; aditus ad FπS, ad aditus u. — impediret *Fleischer*[1] *p. 27*; appeteret FSTu, appareret V, abverteret *Scaliger*, absterreret *vel* aspelleret *Nipperdeius.* — 4. accedebat *cod. Petav.*; accederet β, accideret u. — ut β; quod u. — aqua u; aquam β. — unam F; nam πS. *Cf. Sall. Bell. Iug. 89, 6.* — in ipso oppido non erat; nam circum circa

rivus nusquam reperiebatur u. — 5. accedebat SV; 'accedebant F, accidebat T. — soliti S; soluti πF, solite u. — aggerem β; agger *Fleischer*[4] *p. 867.* — ac vineas facere *Kraner, Dinter*; agi β. — reperiebatur FST, reperiebantur Vu, reperirentur *Fleischer*[4] *p. 867.* — hac FπS; ac u. hoc Pompeius ut oppidi oppugnationem impeditiorem efficeret *Fleischer*[6] *p. 14*, nam Pompeius ad oppidum ⟨castra habens ut⟩ ab oppugnatione se tutiorem efficeret *Mommsenus.* — materiam Su. — 6. diducebantur FST, deducebantur uV; *an* adducebantur? — ut a Munda FSTu; ait amanda V. — quod FπS; quam u. — **42**, 1. Ursaonem FT; Ursonem SV. — ad Hispalim Su; ab Hispali Fπ. — a Gadibus u. — commemorat u; *om.* β. — peculiarem sibi FSVu; sibi peculiarem sibi T. — constituisse et; constituisset et FπS, constituisse ut u. — 2. insequente β. — praetura FVu; p̄turia T, petunt S. — petisse u; petisset β. — abolenda *add. Mommsenus.* — eius pecuniae S; eius pecunia Fπ, eius pecuniis u. — se liberasse u. — legationibus πS; legibus u, legionibus F. — ad se F. — inductis β; introductis *A. Eberhard.* — pro *add. Mommsenus.* — defendisset F. — 3. provincia S. — et' immemores; etiam memores πFS; esse memores u. — ingratos FSu; integratos T^2V; *deinde addit* u: eos et. — 4. iure πSu; in re F. — civiumque SVu; et civiumque FT. — magistratibus sacrosanctis manus semel *P. Manutius*; magna trans aero (ero S, ore F) sanctis Romanus β, mag̃ transitio sanctis romanis u. — attulistis u; attulissetis FT, adtulisset his S, retulisset V *in hoc verbo desinens.* — Cassium *P. Manutius*; captum β. — 5. pace F. — desitae β; desint u. — sint *add. Fleisch.*[3] *p. 278.* — maleficia Fπ; et maleficia Su. — ita β; itaque u. — in otio F^2u; initio F^1πS. — ullo β; illo u. — 6. privatus Fπu; privatis S. — imperiumque u; imperium β. — inpulsū S. — depopulavit β; depopulatus u. — 7. extabatis ST; excitabatis F, existimabatis u, restabatis *Mommsenus.* — decem β; dementes *Fleischer*[5] *p. 23.* — legiones β; lectas quidem legiones u. — obsistere β; resistere u. — quarum β; earum u.

C. IULII CAESARIS

QUI FERTUR

COMMENTARIUS

DE BELLO HISPANIENSI.

BELLUM HISPANIENSE.

I. Phamace superato, Africa recepta, qui ex his 1
proeliis cum adulescente Cn. Pompeio profugissent,
cum . . . . . et ulterioris Hispaniae potitus esset, dum
Caesar muneribus dandis in Italia detinetur, ...
quo facilius praesidia contra compararet, Pompeius in
fidem uniuscuiusque civitatis confugere coepit. Ita 2
partim precibus partim vi bene magna comparata manu
provinciam vastare. Quibus in rebus nonnullae civi- 3
tates sua sponte auxilia mittebant, item nonnullae
portas contra cludebant. Ex quibus si qua oppida vi 4
ceperat, cum aliquis ex ea civitate optime de Cn. Pom-
peio meritus civis esset, propter pecuniae magnitudi-
nem alia qua ei inferebatur causa, ut eo de medio sub-
lato ex eius pecunia latronum largitio fieret. Ita pacis
commoda hoste † hortato maiores augebantur copiae.
Hoc crebris nuntiis in Italiam missis civitates contra- 5
riae Pompeio *indicabant et* auxilia sibi depostulabant.

II. C. Caesar dictator tertio, designatus dictator 1
quarto multis iterante † diebus coniectis cum celeri
festinatione ad bellum conficiendum in Hispaniam cum
venisset, legatique Cordubensium, qui a Cn. Pompeio
discessissent, Caesari obviam venissent, a quibus nun-
tiabatur nocturno tempore oppidum Cordubam capi
posse, quod necopinantibus adversariis eius provinciae

potitus esset, simulque quod tabellariis, qui a Cn. Pom-
peio dispositi omnibus locis essent, qui certiorem
Cn. Pompeium de Caesaris adventu facerent . . . . multa
2 praeterea verisimilia proponebant. Quibus rebus ad-
ductus, quos legatos ante exercitui praefecerat, Q. Pe-
dium et Q. Fabium Maxumum de suo adventu facit
certiores, utque sibi equitatus, qui ex provincia fuisset,
3 praesidio esset. Ad quos celerius, quam ipsi opinati
sunt, adpropinquavit neque, ut ipse voluit, equitatum
sibi praesidio habuit.
1 III. Erat idem temporis Sex. Pompeius frater,
qui cum praesidio Cordubam tenebat, quod eius pro-
vinciae caput esse existimabatur; ipse autem Cn. Pom-
peius adulescens Uliam oppidum oppugnabat et fere
2 iam aliquot mensibus ibi detinebatur. Quo ex oppido
cognito Caesaris adventu legati clam praesidia Cn. Pom-
pei Caesarem cum adissent, petere coeperunt, uti sibi
3 primo quoque tempore subsidium mitteret. Caesar —
eam civitatem omni tempore optime de populo Romano
meritam esse . . . — celeriter sex cohortes secunda
4 vigilia iubet proficisci, pari equites numero. Quibus
praefecit hominem eius provinciae notum et non parum
5 scientem, L. Vibium Paciaecum. Qui cum ad Cn. Pom-
pei praesidia venisset, incidit idem temporis, ut tem-
pestate adversa vehementique vento adflictaretur; adi-
tusque vis tempestatis ita obscurabat, ut vix proximum
6 adgnoscere possent. Cuius incommodum summam utili-
tatem ipsis praebebat. Ita cum ad eum locum venerunt,
iubet binos equites conscendere, et recta per adver-
7 sariorum praesidia ad oppidum contendunt. Mediisque
eorum praesidiis cum essent, cum quaereretur, qui
essent, unus ex nostris respondit, ut sileat verbum
facere: nam id temporis conari ad murum accedere,
ut oppidum capiant; et partim tempestate inpediti

vigiles non poterant diligentiam praestare, partim illo
responso deterrebantur. Cum ad portam adpropin- 8
quassent, signo dato ab oppidanis sunt recepti, et pe-
dites [equites clamore facto] dispositi partim ibi
remanserunt, equites clamore facto eruptionem in ad-
versariorum castra fecerunt. Sic in illo facto, cum 9
inscientibus accidisset, existimant [prope] magna pars
hominnm, qui in his castris fuissent, se prope cap-
tos esse.
IIII. Hoc misso ad Uliam praesidio Caesar, ut 1
Pompeium ab ea oppugnatione deduceret, ad Cordu-
bam contendit, ex quo itinere loricatos viros fortis
cum equitatu ante praemisit. Qui simul in conspectum 2
oppidi se dederunt, cum equis recipiuntur, hoc a Cor-
dubensibus nequaquam poterat animadverti. Adpro-
pinquantibus ex oppido bene magna multitudo ad equi-
tatum concidendum cum exissent, loricati, ut supra
scripsimus, ex equis descenderunt et magnum proelium
fecerunt, sic uti ex infinita hominum multitudine pauci
in oppidum se reciperent. Hoc timore adductus Sex. 3
Pompeius litteras fratri misit, ut celeriter sibi sub-
sidio veniret, ne prius Caesar Cordubam caperet, quam
ipse illo venisset. Itaque Cn. Pompeius Ulia prope 4
capta litteris fratris excitus cum copiis ad Cordubam
iter facere coepit.
V. Caesar, cum ad flumen Baetim venisset neque 1
propter altitudinem fluminis transire posset, lapidibus
corbes plenos demisit: insuper ponit trabes; ita ponte
facto copias ad castra tripertito traduxit. Tendebat ad- 2
versus oppidum e regione pontis, ut supra scripsimus,
tripertito. Hoc cum Pompeius cum suis copiis venis-
set, ex adverso pari ratione castra ponit. Caesar, ut 3
eum ab oppido commeatuque excluderet, brachium ad
pontem ducere coepit. Pari idem condicione Pom-

4 peius facit. Hic inter duces duos fit contentio, uter
prius pontem occuparet; ex qua contentione cotidiana
minuta proelia fiebant, ut modo hi, nonnumquam illi
5 superiores discederent. Quae res cum ad maiorem
contentionem venisset, ab utrisque comminus pugna
inita, dum cupidius locum student tenere, propter
pontem coagulabantur, fluminis ripas adpropinquan-
6 tes coangustati praecipitabantur. Hic alterius † non
solum morti mortem exaggerabant, sed tumulos tumu-
7 lis exaequabant. Ita diebus compluribus *consumptis*
cupiebat Caesar, si qua condicione posset, adversarios
in aequum locum deducere et primo quoque tempore
de bello decernere, cum id animadverteret adver-
sarios minime velle.

1 VI. Quos quoniam ab Ulia retraxerat, ut in
aequum deduceret, copiis flumine traductis noctu iubet
ignes fieri magnos: item firmissimum eius praesidium
2 Ateguam proficiscitur. Id cum Pompeius ex perfugis
rescisset, qua die facultatem *nactus est*, *relinquens
montes* et angustias, carra complura multosque lanistas
3 retraxit et ad Cordubam se recepit. Caesar munitio-
nibus Ateguam oppugnare et brachia circumducere
coepit. Cui de Pompeio cum nuntius esset adlatus, eo
die proficisci, cuius in adventum praesidii causa Cae-
sar complura castella occupasset, partim ubi equitatus,
partim ubi pedestris copiae in statione et in excubitu
castris praesidio esse possent, hic in adventu Pompei
incidit, ut matutino tempore nebula esset crassissima.
4 Ita illa obscuratione cum aliquot cohortibus et equi-
tum turmis circumcludunt Caesaris equites et conci-
dunt, sic ut vix in ea caede pauci effugerent.

1 VII. Insequenti nocte castra sua incendit Pom-
peius et trans flumen Salsum per convalles castra
inter duo oppida Ateguam et Ucubim in monte con-

stituit. Caesar [in] munitionibus ceterisque, quae ad 2
opp*ugnan*dum opus fuerunt, *perfectis* aggerem vineasque
agere instituit. Haec loca sunt montuosa et natura 3
impedita ad rem militarem; quae planitie dividuntur,
Salso flumine, proxime tamen Ateguam ut flumen
sit; circiter passus duo milia e regione oppidi in
montibus castra habuit posita Pompeius in conspectu
utrorumque oppidorum, neque suis ausus est subsidio
venire. Aquilas et signa habuit XIII legionum; sed 4
ex quibus aliquid firmamenti se existimabat habere,
duae fuerunt vernaculae, quae a Trebonio transfuge-
rant; una facta ex coloniis, quae fuerunt in his regio-
nibus; quarta fuit Afraniana ex Africa, quam secum
adduxerat; reliqui ex fugitivis auxiliares consiste- 5
bant: nam de levi armatura et equitatu longe et vir-
tute et numero nostri erant superiores.

VIII. Accedebat hoc, ut longius bellum duceret 1
Pompeius, quod loca sunt edita et ad castrorum muni-
tiones non parum idonea. Nam fere totius ulterioris 2
Hispaniae regio propter terrae fecunditatem . . . . in-
opem difficilemque habet oppugnationem et non minus
copiosam aquationem. Hic etiam propter barbarorum 3
crebras excursiones omnia loca, quae sunt ab oppidis
remota, turribus et munitionibus retinentur, sicut in
Africa: rudere, non tegulis teguntur; simulque in his
habent speculas et propter altitudinem late longeque
prospiciunt. Item oppidorum magna pars eius provin- 4
ciae montibus fere munita et natura excellentibus locis
est constituta, ut simul aditus ascensusque habeat
difficiles. Ita ab oppugnationibus natura loci disti- 5
nentur, ut civitates Hispaniae non facile ab hoste
capiantur; id quod in hoc contigit bello. Nam cum 6
inter Ateguam et Ucubim, quae oppida supra sunt
scripta, Pompeius habuit castra constituta in conspectu

duorum oppidorum, ab suis castris circiter milia pas-
suum IIII grumus est excellens natura, qui appellatur
Castra Postumiana: ibi praesidii causa castellum Cae-
sar habuit constitutum.
1 VIIII. Quod Pompeius, quod eodem iugo tegeba-
tur loci natura et remotum erat a castris Caesaris,
animadvertebat loci difficultate et, quia flumine Salso
intercludebatur, non esse commissurum Caesarem, ut
in tanta loci difficultate ad subsidium mittendum se
demitteret, illa fretus opinione tertia vigilia profectus
2 castellum oppugnare coepit. Cum adpropinquassent,
clamore repentino telorum multitudine iactus facere
coeperunt, uti magnam partem hominum vulneribus
3 adficerent. Quo peracto cum ex castello repugnare
coepissent maioribusque castris Caesaris nuntius esset
adlatus, cum III legionibus est profectus, ut laboranti-
bus succurreret nostris; et cum ad eos adpropin-
quasset, fuga perterriti multi sunt interfecti, complures
capti, in quibus duo *centuriones;* multi praeterea armis
exuti fugerunt, quorum scuta sunt relata LXXX.
1 X. Insequenti luce Arguetius ex Italia cum equi-
tatu venit. Is signa Saguntinorum rettulit quinque,
2 quae ab oppidanis cepit. Suo loco praeteritum est,
quod equites ex Italia cum Asprenate ad Caesarem
venissent. Ea nocte Pompeius castra sua incendit et
3 ad Cordubam versus iter facere coepit. Rex nomine
Indo, qui cum equitatu suas copias adduxerat, dum
cupidius agmen adversariorum insequitur, a vernaculis
legionariis exceptus est et interfectus.
1 XI. Postero die equites nostri longius ad Cordu-
bam versus prosecuti sunt eos, qui commeatus ad
castra Pompei ex oppido portabant. Ex his capti L
2 cum iumentis ad nostra adducti sunt castra. Eodem
die Q. Marcius, tribunus militum qui fuisset Pompei,

ad nos transfugit; et noctis tertia vigilia in oppido acerri-
me pugnatum est, ignemque multum miserunt sicut omne
genus *telorum absumeretur,* quibus ignis per iactus solitus
est mitti. Hoc praeterito tempore C. Fundanius, eques 3
Romanus, ex castris adversariorum ad nos transfugit.
XII. Postero die ex legione vernacula milites sunt 1
capti ab equitibus nostris duo, qui dixerunt se servos
esse. Cum venirent, cogniti sunt a militibus, qui antea 2
cum Fabio et Pedio fuerant, quod a Trebonio trans-
fugerant. Eis ad ignoscendum nulla facultas est data,
et a militibus nostris interfecti sunt. Idem temporis 3
capti tabellarii, qui a Corduba ad Pompeium missi
erant perperamque ad nostra castra pervenerant, prae-
cisis manibus missi sunt facti. Pari consuetudine 4
vigilia secunda ex oppido ignem multum telorumque
multitudinem iactando bene magnum tempus consump-
serunt compluresque vulneribus adfecerunt. Praeterito 5
noctis tempore eruptionem ad legionem VI fecerunt,
cum in opere nostri distenti essent, acriterque pugnare
coeperunt; quorum vis repressa a nostris, etsi oppi-
dani superiore loco defendebantur. [Hi cum eruptio- 6
nem facere coepissent, tamen virtute militum nostro-
rum, qui etsi inferiore loco premebantur, tamen]
repulsi adversarii bene multis vulneribus adfecti in
oppidum se contulerunt.
XIII. Postero die Pompeius ex castris suis bra- 1
chium *ducere* coepit ad flumen Salsum; et cum nostri
equites pauci in statione fuissent a pluribus reperti,
de statione sunt deiecti et occisi tres. Eo die A. Val- 2
gius, senatoris filius, cuius frater in castris Pompei
fuisset, omnibus suis rebus relictis equum conscendit
et fugit. Speculator de legione II Pompeiana captus 3
a militibus et interfectus est; idemque temporis glans
missa est inscripta: quo die ad oppidum capiundum

4 accederent, se scutum esse positurum. Qua spe non-
nulli, dum sine periculo murum ascendere et oppido
potiri posse se sperant, postero die ad murum opus
facere coeperunt, et bene magna prioris muri parte
5 deiecta . . . . . . Quo facto ab oppidanis, ac si suarum
partium essent, conservati . . . . missos facere lori-
catos, qui praesidii causa praepositi oppido a Pom-
peio essent, orabant. Quibus respondit Caesar se con-
6 diciones dare, non accipere consuevisse. Illi cum
in oppidum revertissent, relato responso clamore sub-
lato omni genere telorum emisso pugnare pro muro
toto coeperunt; propter quod fere magna pars homi-
num, qui in castris nostris essent, non dubitarunt,
7 quin eruptionem eo die essent facturi. Ita corona
circumdata pugnatum est aliquamdiu vehementissime,
simulque ballista missa a nostris turrem deiecit, qua
adversariorum, qui in ea turre fuerant, quinque deiecti
sunt et puer, qui ballistam solitus erat observare.

1 XIIII. Eius praeteriti temporis Pompeius trans
flumen Salsum castellum constituit neque a nostris
prohibitus falsaque illa opinione gloriatus est, quod
2 prope in nostris partibus locum tenuisset. Item in-
sequenti die eadem consuetudine dum longius prose-
quitur, quo loco equites nostri stationem habuerant,
aliquot turmae cum levi armatura impetu facto loco
sunt deiecti et propter paucitatem nostrorum equitum
simul cum levi armatura inter turmas adversariorum
3 protriti. Hoc in conspectu utrorumque castrorum
gerebatur, et maiore Pompeiani exultabant gloria, lon-
4 gius quod nostris cedentibus prosequi coepissent. Qui
cum aequo loco a nostris recepti essent, ut consues-
sent, ex simili virtute clamore facto aversati sunt
proelium facere.

1 XV. Fere apud exercitus haec est equestris proelii

consuetudo: cum eques ad dimicandum dimisso equo
cum pedite congreditur, nequaquam par habetur; id
quod in hoc accidit proelio. Cum pedites levi arma- 2
tura lecti ad pugnam equitibus nostris necopinantibus
venissent, idque in proelio animadversum esset, com-
plures ex equis descenderunt. Ita exiguo tempore 3
eques pedestre [pedes equestre] proelium facere coepit,
usque eo, ut caedem proxime a vallo fecerint. In quo 4
proelio adversariorum ceciderunt CXXIII, compluresque
armis exuti, multi vulneribus adfecti in castra sunt
redacti. Nostri ceciderunt III; saucii XII pedites et 5
equites V. Eius diei insequenti tempore pristina con-
suetudine pro muro pugnari coeptum est. Cum bene 6
magnam multitudinem telorum ignemque nostris de-
fendentibus iniecissent, nefandum crudelissimumque
facinus sunt adgressi in conspectuque nostro hospites,
qui in oppido erant, iugulare et de muro praecipites
mittere coeperunt, sicuti apud barbaros; quod post
hominum memoriam numquam est factum.

XVI. Huius diei extremo tempore a Pompeianis 1
clam [ad] nostros tabellarius est missus, ut ea nocte
turres aggeremque incenderent et tertia vigilia eruptio-
nem facerent. Ita igne telorumque multitudine iacta 2
cum bene magnam partem *temporis* consumpsissent,
portam, quae e regione et in conspectu Pompei castro-
rum fuerat, aperuerunt, copiaeque totae eruptionem
fecerunt secumque extulerunt *vir*gulta, *cra*tes ad fossas
complendas et harpagones ad casas, quae stramen-
ticiae ab nostris hibernorum causa aedificatae erant,
diruendas et incendendas, praeterea argentum, vesti-
menta, ut, dum nostri in praeda detinentur, illi caede
facta ad praesidia Pompei se reciperent: nam quod
existimabat eos posse conatum efficere, nocte tota
ultra stabat flumen Salsum in acie. Quod factum licet 3

necopinantibus nostris esset gestum, tamen virtute
freti repulsos multisque vulneribus adfectos oppido
represserunt, praedam armaque eorum sunt potiti vivos-
que aliquos ceperunt, qui postero die sunt interfecti.
4 Eodemque tempore transfuga nuntiavit ex oppido
Iunium, qui in cuniculo fuisset, iugulatione oppidano-
rum facta clamasse facinus se nefandum et scelus
fecisse: nam eos nihil meruisse, quare tali poena ad-
ficerentur, qui eos ad aras et focos suos recepissent,
eosque hospitium scelere contaminasse; multa praeterea
dixisse: qua oratione deterritos amplius iugulationem
non fecisse.

1 XVII. Ita postero die *Ti.* Tullius legatus cum Catone
Lusitano venit et apud Caesarem verba fecit: 'Utinam
quidem dii immortales fecissent, ut tuus potius miles
quam Cn. Pompei factus essem et hanc virtutis con-
stantiam in tua victoria, non in illius calamitate prae-
2 starem. Cuius funestae laudes quoniam ad hanc for-
tunam reciderunt, ut cives Romani indigentes praesidii
simus et propter patriae luctuosam perniciem demur
hostium numero, qui neque in illius [prospera] acie
primam fortunam neque in adversa secundam obtinui-
mus, [victoriam qui] legionum tot impetus susten-
tantes, nocturnis diurnisque operibus gladiorum ictus
telorumque missus expectantes, relicti et deserti a
Pompeio, tua virtute superati salutem a tua clementia
3 deposcimus petimusque ut ......' 'Qualem *alienis*
gentibus me praestiti, similem in civium deditione
praestabo.'

1 XVIII. Remissis legatis, cum ad portam venis-
sent .... Ti. Tullius, et cum introëuntem † An-
tonius insecutus non esset, revertit ad portam et
2 hominem adprehendit. Quod Tiberius cum fieri ani-
madvertit, simul pugionem eduxit et manum eius

incidit. Ita refugerunt ad Caesarem. Eodemque tem- 3
pore signifer de legione prima transfugit et nun-
tiavit, quo die equestre proelium factum esset, suo
signo perisse homines XXXV, neque licere castris Cn.
Pompei nuntiare neque dicere perisse quemquam.
Servus, cuius dominus in Caesaris castris fuisset — 4
uxorem et filios in oppido reliquerat —, dominam
iugulavit et ita clam a Caesaris praesidiis in Pompei
castra discessit ... et indicium glande scriptum misit,
per quod certior fieret Caesar, quae in oppido ad de-
fendendum pararentur. Ita litteris acceptis, cum in 5
oppidum revertisset, qui mittere glandem inscriptam
solebat ... Insequenti tempore duo Lusitani fratres 6
transfugerunt nuntiaruntque Pompeium contionem habu-
isse: quoniam oppido subsidio non posset venire, noctu
ex adversariorum conspectu se deducerent ad mare
versum; unum respondisse, ut potius ad dimicandum
descenderet, quam signum fugae ostenderet; eum,
qui ita locutus esset, iugulatum. Eodem tempore 7
tabellarii eius deprehensi, qui ad oppidum veniebant:
quorum litteras Caesar oppidanis abiecit et, qui vitam
sibi peteret, iussit turrem ligneam oppidanorum incen-
dere; id si fecisset, ei se promisit omnia concessurum.
Quod difficile erat factu, ut eam turrem sine periculo
quis incenderet. Ita fune crure de ligno † cum propius 8
accessisset, ab oppidanis est occisus. Eadem nocte 9
transfuga nuntiavit Pompeium et Labienum de iugu-
latione oppidanorum indignatos esse.

XVIIII. Vigilia secunda propter multitudinem telo- 1
rum turris lignea, quae nostra fuisset, ab imo vitium
fecit usque ad tabulatum secundum et tertium. Eodem 2
tempore pro muro pugnarunt acerrime et turrim no-
stram ut superiorem incenderunt, idcirco quod ven-
tum oppidani secundum habuerunt. Insequenti luce 3

materfamilias de muro se deiecit et ad nos transiliit
dixitque se cum familia constitutum habuisse, ut una
transfugerent ad Caesarem; illam oppressam et iugula-
4 tam. Hoc praeterito tempore tabellae de muro sunt
deiectae, in quibus scriptum est inventum: 'L. Muna-
tius Caesari. Si mihi vitam tribues, quoniam ab
Cn. Pompeio sum desertus, qualem me illi praestiti,
tali virtute et constantia futurum me in te esse prae-
5 stabo.' Eodem tempore oppidani legati, qui antea
exierant, Caesarem adierunt: si sibi vitam concederet,
6 sese insequenti luce oppidum esse dedituros. Quibus
respondit se Caesarem esse fidemque praestaturum.
Ita ante diem XI Kal. Mart. oppido potitus imperator
est appellatus.

1 XX. Quod Pompeius ex perfugis cum deditionem
oppidi factam esse scisset, castra movit Ucubim versus
et circum ea loca castella disposuit et munitionibus
se continere coepit. *Item* Caesar movit et propius
2 castra castris contulit. Eodem tempore mane loricatus
unus ex legione vernacula ad nos transfugit et nuntia-
vit Pompeium oppidanos Ucubenses convocasse eisque
ita imperavisse, ut diligentia adhibita perquirerent, qui
essent suarum partium itemque adversariorum victoriae
3 fautores. Hoc praeterito tempore in oppido, quod fuit
captum, servus est prensus in cuniculo, quem supra
demonstravimus dominam iugulasse: is vivus est com-
4 bustus. Idemque temporis centuriones loricati VIII ad
Caesarem transfugerunt ex legione vernacula, et equi-
tes nostri cum adversariorum equitibus congressi sunt,
5 et saucii aliquot occiderunt levi armatura. Ea nocte
speculatores prensi servi III et unus ex legione vernacula.
Servi sunt in crucem sublati, militi cervices abscisae.

1 XXI. Postero die equites cum levi armatura ex
2 adversariorum castris ad nos transfugerunt. Et eo

tempore circiter XI equites ad aquatores nostros ex-
cucurrerunt, nonnullos interfecerunt, item alios vivos
abduxerunt; e quibus capti sunt equites VIII. Inse- 3
quenti die Pompeius securi percussit homines LXXIIII,
qui dicebantur esse fautores Caesaris victoriae, reli-
quos rursus in oppidum iussit deduci; ex quibus effu-
gerunt CXX et ad Caesarem venerunt.

XXII. Hoc praeterito tempore, qui in oppido 1
Ategua Ursaonenses capti sunt, legati profecti sunt
cum nostris, uti rem gestam Ursaonensibus referrent,
quid sperarent de Cn. Pompeio, cum viderent hospites
iugulari; praeterea multa scelera ab iis fieri, qui prae-
sidii causa ab iis reciperentur. Qui *cum* ad oppidum 2
venissent, nostri, qui fuissent equites Romani et sena-
tores, non sunt ausi introire in oppidum, praeterquam
qui eius civitatis fuissent. Quorum responsis ultro 3
citroque acceptis et redditis cum ad nostros se reci-
perent, qui extra oppidum fuissent, illi praesidio inse-
cuti ex Ursaone legatos iugularunt. Duo reliqui ex
eis fugerunt et Caesari rem gestam detulerunt . . . .
et speculatores ad oppidum Ateguam miserunt. Qui 4
cum certum comperissent, legatorum responsa ita esse
gesta, quemadmodum illi rettulissent, ab oppidanis con-
cursu facto eum, qui legatos iugulasset, lapidare et ei
manus intentare coeperunt: illius opera se perisse. Ita 5
vix periculo liberatus petiit ab oppidanis, ut ei liceret
legatum ad Caesarem proficisci: illi se satisfacturum.
Potestate data cum inde esset profectus, praesidio com- 6
parato, cum bene magnam manum fecisset et nocturno
tempore per fallaciam in oppidum esset receptus, iugu-
lationem magnam facit principibusque, qui sibi con-
trarii fuissent, interfectis oppidum in suam potestatem
recipit. Hoc praeterito tempore servi transfugae nun- 7
tiaverunt oppidanorum bona venire neque extra vallum

licere exire nisi discinctum, idcirco quod, ex quo die
oppidum Ategua esset captum, metu conterritos com-
plures profugere in Baeturiam; neque sibi ullam spem
victoriae propositam habere, et si qui ex nostris
transfugeret, in levem armaturam conici eumque non
amplius asses VII accipere.

1 XXIII. Insequenti tempore Caesar castris castra
contulit et brachium ad flumen Salsum ducere coepit.
2 Hic dum in opere nostri distenti essent, complures
ex superiore loco adversariorum decucurrerunt nec
desinentibus nostris multis telis iniectis complures
3 vulneribus adfecere. Hic tum, ut ait Ennius, 'nostri
cessere parumper'. Itaque praeter consuetudinem
cum a nostris animadversum esset cedere, centuriones ex
legione V flumen transgressi duo restituerunt aciem,
acriterque eximia virtute plures cum agerent, ex supe-
riore loco multitudine telorum alter eorum concidit.
4 Ita cum eius compar *impar* proelium facere coepisset,
cum undique se circumveniri animum advertisset, re-
5 gressus pedem offendit. Huius incidentis temporis
ad viri fortis insignia cum complures adversariorum
concursum facerent, equites nostri transgressi inferiore
6 loco adversarios ad vallum agere coeperunt. Ita cupi-
dius dum intra praesidia illorum student caedem facere,
7 a turmis et levi armatura sunt interclusi. Quorum
nisi summa virtus fuisset, vivi capti essent: nam et
munitione praesidii ita coangustabantur, ut eques
8 spatio intercluso vix se defendere posset. Ex utroque
genere pugnae complures sunt vulneribus adfecti, in
quis etiam Clodius Arquitius; inter quos ita comminus
est pugnatum, ut ex nostris praeter duos centuriones
sit nemo desideratus gloria se efferentes.

1 XXIIII. Postero die ad Soricariam utrorumque
2 convenere copiae. Nostri brachia ducere coeperunt.

Pompeius cum animadverteret, castello se excludi
Aspavia, quod est ab Ucubi milia passuum V, haec
res necessario devocabat, ut ad dimicandum descen-
deret; neque tamen aequo loco sui potestatem faciebat,
sed ex grumo . . . excelsum tumulum capiebant, usque
eo, ut necessario cogeretur iniquum locum subire. Quo 3
de facto cum utrorumque copiae tumulum excellentem
petissent, prohibiti a nostris sunt deiecti planitie.
Quae res secundum nostris efficiebat proelium. Undi- 4
que cedentibus adversariis non parum magna in caede
versabantur. Quibus mons saluti, non virtus fuit 5
subsidio, ut, nisi advesperasset, a paucioribus nostris
omni auxilio privati essent. Nam ceciderunt ex levi 6
armatura CCCXXIIII, ex legionariis CXXXVIII, praeter-
quam quorum arma et spolia sunt ablata. Ita pridie
duorum centurionum internicio hac adversariorum
poena est litata.

XXV. Insequenti die pari consuetudine cum ad 1
eundem locum eius praesidium venisset, pristino illo
suo utebantur instituto: nam praeter equites nulli loco
aequo se committere audebant. Cum nostri in opere 2
distenti essent, equitum copiae concursus facere coepe-
runt, simulque vociferantibus legionariis, cum locum
efflagitarent, ut consueti insequi — existimare posses
paratissimos esse ad dimicandum — nostri ex humili
convalle bene longe sunt egressi et planitie in aequiore
loco constiterunt. Illi tamen procul dubio ad con- 3
grediendum in aequum locum non sunt ausi descendere
praeter unum Antistium Turpionem; qui fidens viri-
bus ex adversariis sibi parem esse neminem agitare
coepit. Hic, ut fertur Achillis Memnonisque con- 4
gressus, Q. Pompeius Niger, eques Romanus Italicen-
sis, ex acie nostra ad congrediendum progressus est.
Quoniam ferocitas Antistii, laudis insignia scutorumque 5

praefulgens opus caelatum omnium mentes converterat
ab opere ad spectandum, acies sunt dispositae: nam
inter bellatores principes dubia erat posita victoria, ut
prope videretur finem bellandi duorum dirimere pugna.
6 Ita avidi cupidique suarum quisque partium virorum
7 fautorumque voluntatis habebatur. Quorum virtute
alacri, cum ad dimicandum in planitiem se contu-
lissent, [quorum] pugna esset prope perfecta, nisi
propter equitum congressum, ut supra demonstravimus,
esset dirempta; levem armaturam praesidii causa non
8 longe ab opere *prope* castra constituit. Ut, nostri
equites in receptu dum ad castra redeunt, adversarii
cupidius sunt insecuti, universi clamore facto impetum
9 dederunt. Ita metu perterriti, cum in fuga essent,
multis amissis in castra se recipiunt.

1 XXVI. Caesar ob virtutem turmae Cassianae donavit
denarium tria milia et praefecto torques aureos v et
2 levi armaturae denarium duo milia. Hoc die A. Baebius
et C. Flavius et A. Trebellius, equites Romani Astenses,
argento prope tecti equites ad Caesarem transfugerunt;
qui nuntiaverunt equites Romanos coniurasse omnis,
qui in castris Pompei essent, ut transitionem facerent;
servi indicio omnes in custodiam esse coniectos, e quibus
3 occasione capta se transfugisse. Item hoc die litterae
sunt deprensae, quas mittebat Ursaonem Cn. Pompeius:
'S. V. G. E. V. Etsi, prout nostra felicitas, ex sen-
tentia adversarios adhuc propulsos *habemus*, [qui] si
aequo loco sui potestatem facerent, celerius, quam
4 vestra opinio fert, bellum confecissem; sed exercitum
tironem non audent in campum deducere nostrisque
adhuc freti praesidiis bellum ducunt. Nam singulas
civitates circumsederunt, ut inde sibi commeatus capi-
5 ant. Quare et civitates nostrarum partium conservabo
6 et bellum primo quoque tempore conficiam. Cohortes

. . . animo habeo ad vos mittere. Profectu nostro
commeatu privati necessario ad dimicandum descen-
dent.'

XXVII. Insequenti tempore cum nostri in opere 1
distenti essent, equites in oliveto, dum lignantur, inter-
fecti sunt aliquot. Servi transfugerunt, qui nuntia- 2
verunt, a. d. III Non. Mart. proelium ad Soricariam
quod factum est, ex eo tempore metum esse magnum,
et Attium Varum circum castellis praeesse. Eo die 3
Pompeius castra movit et contra † Spalim in oliveto
constituit. Caesar priusquam eodem est profectus, luna
hora circiter sexta visa est. Ita castris motis Ucubim 4
Pompeius praesidium, quod reliquit, iussit incendere,
ut deusto oppido in castra maiora se reciperent. In- 5
sequenti tempore Ventiponem oppidum cum oppugnare
coepisset, deditione facta iter fecit in Carrucam, contra
Pompeium castra posuit. Pompeius oppidum, quod 6
contra sua praesidia portas clausisset, incendit; miles-
que, qui fratrem suum in castris iugulasset, inter-
ceptus est a nostris et fustibus percussus. Hinc itinere
facto in campum Mundensem cum esset ventum, castra
contra Pompeium constituit.

XXVIII. Sequenti die cum iter facere Caesar cum 1
copiis vellet, renuntiatum est ab speculatoribus Pom-
peium de tertia vigilia in acie stetisse. Hoc nuntio 2
adlato vexillum proposuit. Idcirco enim copias edu-
xerat, quod Ursaonensium civitati, *qui sui* fuissent
fautores, antea litteras miserat Caesarem nolle in
convallem descendere, quod maiorem partem exercitus
tironem haberet. Hae litterae vehementer confirma- 3
bant mentes oppidanorum. Ita hac opinione fretus
tuto se facere posse existimabat: etenim et natura
loci defendebatur et ipsius oppidi munitione, ubi castra
habuit constituta. Namque ut superius demonstravi- 4

mus, loca excellentia tumulis contineri iuterim † nulla
planitia dividit; id quod eo incidit tempore.

1 XXVIIII. Planities inter utraque castra intercede-
bat circiter milia passuum v, ut auxilia Pompei duabus
defenderentur rebus, oppido et excelsi loci natura.
2 Hinc derigens proxima planities aequabatur. Cuius
decursum antecedebat rivus, qui ad eorum accessum
summam efficiebat loci iniquitatem: nam palustri et
3 voraginoso solo currens erat ad dextram. Itaque Cae-
sar cum aciem derectam vidisset, non habuit dubium,
quin media planitie in aequum ad dimicandum adver-
sarii procederent. Hoc erat in omnium conspectu.
4 Hoc accedebat, ut locus illa planitie aequitate or-
naretur et dies solis serenitate, ut mirificum et
optandum tempus prope ab diis immortalibus illud
5 tributum esset ad proelium committendum. Nostri
laetari, nonnulli etiam timere, quod in eum locum res
fortunaeque omnium deducerentur, ut, quidquid post
6 horam casus tribuisset, in dubio poneretur. Itaque
nostri ad dimicandum procedunt, id quod adversarios
existimabamus esse facturos; qui tamen a munitione
oppidi longius non audebant procedere, in quo sibi prope
murum *praesidium ab* adversariis constituebant. Itaque
7 nostri procedunt. Interdum aequitas loci adversarios
efflagitabat, ut tali condicione contenderent ad victoriam;
neque tamen illi a sua consuetudine discedebant, ut
8 aut ab excelso loco aut ab oppido discederent. Nostri
pede presso propius rivum cum adpropinquassent, ad-
versarii patrocinari loco iniquo non desinunt.

1 XXX. Erat acies XIII aquilis constituta, quae late-
ribus equitatu tegebatur cum levi armatura milibus
sex, praeterea auxiliares accedebant prope alterum
tantum; nostra praesidia LXXX cohortibus et VIII mili-
2 bus equitum. Ita cum in extrema planitie iniquum

in locum nostri adpropinquassent, paratus hostis erat
superior, ut transeundum superius iter vehementer
esset periculosum. Quod cum a Caesare esset ani- 3
madversum, ne quid temere culpa suorum admitte-
retur, eum locum definire coepit. Quod cum hominum 4
auribus esset obiectum, moleste et acerbe accipiebant,
se impediri, quo minus proelium conficere possent.
Haec mora adversarios alacriores efficiebat: Caesaris 5
copias timore impediri ad committendum proelium.
Ita se efferentes iniquo loco sui potestatem faciebant, 6
ut magno tamen periculo accessus eorum haberetur.
Hic decumani suum locum, cornum dextrum, tenebant, 7
sinistrum III et V legio itemque et cetera auxilia *et*
equitatus. Proelium clamore facto committitur.

XXXI. Hic etsi virtute nostri antecedebant, ad- 1
versarii loco superiore *se* defendebant acerrime, et
vehemens fiebat ab utrisque clamor telorumque missu
concursus, sic ut prope nostri diffiderent victoriae.
Congressus enim et clamor, quibus rebus maxime 2
hostis conterretur, in conlatu pari erant condicione.
Ita ex utroque genere cum parem virtutem ad bellan- 3
dum contulissent, pilorum missu fixa cumulatur et
concidit adversariorum multitudo. Dextrum ut demon- 4
stravimus decumanos cornum tenuisse; qui etsi erant
pauci, tamen propter virtutem magno adversarios
timore eorum opera adficiebat, quod a suo loco hostes
vehementer premere coeperunt, ut ad subsidium, ne
ab latere nostri occuparent, legio adversariorum tra-
duci coepta sit a dextro. Quae simul est mota, equi- 5
tatus Caesaris sinistro cornu premere coepit, ita uti
eximia virtute proelium facere possent, ut locus in
aciem ad subsidium veniundi non daretur. Ita cum 6
clamor esset intermixtus gemitu gladiorumque crepitus
auribus oblatus, inperitorum mentes timore praepediebat.

7 Hic, ut ait Ennius, pes pede premitur, armis terun-
tur arma, adversariosque vehementissime pugnantes
nostri agere coeperunt; quibus oppidum fuit subsidio.
8 Ita ipsis Liberalibus fusi fugatique non superfuissent,
nisi in eum locum confugissent, ex quo erant egressi.
9 In quo proelio ceciderunt milia hominum circiter xxx
et si quid amplius, praeterea Labienus, Attius Varus,
quibus occisis utrisque funus est factum, itemque
equites Romani partim ex urbe partim ex provincia
10 ad milia iii. Nostri desiderati ad hominum mille
11 partim equitum partim peditum; saucii ad D. Adver-
sariorum aquilae sunt ablatae xiii et signa et fasces
......; praeterea .... Hos habuit ....

1 XXXII. .... ex fuga hac qui oppidum Mun-
dam sibi constituissent praesidium, nostrique coge-
2 bantur necessario eos circumvallare. Ex hostium armis
scuta et pila pro cespite, pro vallo cadavera conloca-
bantur; insuper occisorum in gladiorum mucronibus
capita hominum ordinata ad oppidum conversa: uni-
versa hostium timorem .... virtutisque insignia
proposita viderent et vallo circumcluderentur adver-
3 sarii. Ita Galli tragulis iaculisque oppidum, *quod* ex
hostium cadaveribus sunt circumplexi, oppugnare coe-
4 perunt. Ex hoc proelio Valerius adulescens Cordubam
cum paucis equitibus fugit, Sex. Pompeio, qui Cordubae
5 fuisset, rem gestam refert. Cognito hoc negotio, quos
equites secum habuit, quod pecuniae secum habuit,
eis distribuit et oppidanis dixit se de pace ad Cae-
sarem proficisci et secunda vigilia ab oppido discessit.
6 Cn. Pompeius cum equitibus paucis nonnullisque pedi-
tibus ad navale praesidium parandum Carteiam con-
tendit, quod oppidum abest a Corduba milia passuum
7 clxx. Quo cum ad octavum miliarium venisset,
P. Caucilius, qui castris antea Pompei praepositus

esset, eius verbis nuntium mittit, eum minus belle
habere: ut mitterent lecticam, qua in oppidum deferri
possit. Lecticariis missis Pompeius Carteiam defertur. 8
Qui illarum partium fautores essent, conveniunt in
domum, quo erat delatus — qui arbitrati sunt clan-
culum venisse —, ut ab eo, quae vellent, de bello
requirerent. Cum frequentia convenisset, de lectica
Pompeius eorum in fidem confugit.

XXXIII. Caesar ex proelio *Munda* munitione cir- 1
cumdata Cordubam venit. Qui ex caede eo refugerant,
pontem occuparunt. Cum eo ventum esset, convitiare 2
coeperunt, nos ex proelio paucos superesse; quo fuge-
remus? Ita pugnare coeperunt de ponte. Caesar
flumen traiecit et castra posuit. Scapula, totius sedi- 3
tionis [, familiae et libertinorum] caput, ex proelio
Cordubam cum venisset, familiam et libertos convo-
cavit, pyram sibi extruxit, cenam adferri quam opti-
mam imperavit, item optimis insternendum vestimentis:
pecuniam et argentum in praesentia familiae donavit.
Ipse de tempore cenat, *re*sinam et nardum identidem 4
sibi infundit. Ita novissimo tempore servum iussit et
libertum, qui fuisset eius concubinus, alterum se iugu-
lare, alterum pyram incendere.

XXXIIII. Oppidani autem, simul Caesar castra 1
contra ad oppidum posuit, discordare coeperunt, usque
eo, ut clamor in castra nostra perveniret † fere inter
Caesarianos et inter Pompeianos. Erant hic legiones 2
duae ex perfugis conscriptae, partim oppidanorum servi,
qui erant a S. Pompeio manumissi; qui in Caesa-
ris adventum dissentire coeperunt. Legio xiii oppi- 3
dum defendere coepit, ne, cum iam depugnarent, turres
ex parte et murum occuparent. Demum legatos ad 4
Caesarem mittunt, ut sibi legiones subsidio intromitteret.
Hoc cum animadverterent homines fugitivi, oppidum

5 incendere coeperunt. Qui superati a nostris sunt inter-
fecti hominum milia XXII, praeterquam extra murum
6 qui perierunt. Ita Caesar oppido potitur. Dum hic
detinetur, ex proelio quos circummunitos superius
demonstravimus, eruptionem fecerunt et bene multis
interfectis in oppidum sunt redacti.

1 XXXV. Caesar Hispalim cum contendisset, legati
deprecatum venerunt. Ita cum ad oppidum esset ven-
tum, Caninium cum praesidio legatum intromittit: ipse
2 castra ad oppidum ponit. Erat bene magna *manus*
intra Pompeianarum partium, quae praesidium receptum
indignaretur clam quendam Philonem, illum, qui Pom-
peianarum partium fuisset defensor acerrimus — is
3 tota Lusitania notissimus erat —: hic clam praesidia
Lusitaniam proficiscitur et Caecilium Nigrum, hominem
barbarum, ad Lennium convenit, qui bene magnam
4 manum Lusitanorum haberet. Reversus Hispalim oppi-
dum denuo noctu per murum recipitur: praesidium,
vigiles iugulant, portas praecludunt, de integro pugnare
coeperunt.

1 XXXVI. Dum haec geruntur, legati Carteienses
renuntiaverunt, quod Pompeium in potestate haberent.
Quod ante Caesari portas praeclusissent, illo beneficio
suum maleficium existimabant se lucri facere. Lusi-
2 tani Hispali pugnare nullo tempore desistebant. Quod
Caesar cum animadverteret, si oppidum capere con-
tenderet, timuit, ne homines perditi incenderent et
moenia delerent, ita consilio habito noctu patitur Lusi-
tanos eruptionem facere; id quod consulto non existi-
mabant fieri. Ita erumpendo navis, quae ad Baetim
3 flumen fuissent, incendunt. Nostri dum incendio deti-
nentur, illi profugiunt et ab equitibus conciduntur.
4 Quo facto oppido recuperato Astam iter facere coepit;
ex qua civitate legati ad deditionem venerunt. Mun-

denses, qui ex proelio in oppidum confugerant, cum
diutius circumsederentur, bene multi deditionem faciunt,
et cum essent in legionem distributi, coniurant inter
sese, ut noctu signo dato, qui in oppido fuissent,
eruptionem facerent, illi caedem in castris admini-
strarent. Hac re cognita insequenti nocte vigilia tertia 5
tessera data extra vallum omnes sunt concisi.

XXXVII. Carteienses, dum Caesar in itinere reli- 1
qua oppida oppugnat, propter Pompeium dissentire
coeperunt. Pars erat, quae legatos ad Caesarem miserat,
pars erat, qui Pompeianarum partium fautores essent.
Seditione concitata portas occupant; caedes fit magna; 2
saucius Pompeius naves XX occupat longas et profugit.
Didius, qui Gadibus classi praefuisset, [ad quem] simul
nuntius adlatus est, confestim sequi coepit; Carteia
pedites et equitatus ad persequendum celeriter iter
faciebant item confestim consequentes. Quarto die 3
navigationis, quod imparati a Carteia profecti sine
aqua fuissent, ad terram adplicant. Dum aquantur,
Didius classe accurrit, naves incendit, nonnullas capit.

XXXVIII. Pompeius cum paucis profugit et locum 1
quendam munitum natura occupat. Equites et cohor-
tes, quae ad persequendum missae essent, speculatori-
bus antemissis certiores fiunt: diem et noctem iter
faciunt. Pompeius humero et sinistro crure vehe- 2
menter erat saucius. Hoc accedebat, ut etiam talum
intorsisset; quae res maxime impediebat. Ita lectica 3
a turre cum esset ablatus, in ea ferebatur Lusitanis
more militari; cum Caesaris praesidio fuisset con-
spectus, celeriter equitatu cohortibusque circumcluditur.
Erat accessus loci difficilis. Nam idcirco [propter 4
suo praesidio fuisset conspectus celeriter] munitum
locum natura ceperat sibi Pompeius, *ut* quamvis
magnam multitudinem deducti *pauci* homines ex supe-

riore loco defendere possent. Subeunt in adventu
5 nos*tri* depellunt*ur*que telis. Quibus cedentibus cupi-
dius insequebantur adversarii et confestim tardabant
ab accessu. Hoc saepius facto animum advertebatur,
6 nostro magno id fieri periculo. Opere circummunire
instituunt; pari † autem ex celeri festinatione circum-
munitiones iugo derigunt, ut aequo pede cum adver-
sariis congredi possent. A quibus cum animum ad-
versum esset, fuga sibi praesidium capiunt.

1 XXXVIIII. Pompeius, ut supra demonstravimus,
saucius et intorto talo idcirco tardabatur ad fugien-
dum, itemque propter loci difficultatem neque equo
neque vehiculo saluti suae praesidium parare poterat.
2 Caedes a nostris undique administrabatur. Exclusus
munitione amissisque auxiliis ad convallem exesumque
locum in speluncam Pompeius se occultare coepit, ut
a nostris non facile inveniretur nisi captivorum in-
3 dicio. Ita ibi interficitur. Cum Caesar Gadibus fuisset,
Hispalim prid. Id. April. caput adlatum et populo datum
est in conspectum.

1 XXXX. Interfecto Cn. Pompeio adulescente Didius,
quem supra demonstravimus, illa adfectus laetitia pro-
ximo se recepit castello nonnullasque naves ad refi-
ciendum subduxit et, quodvis essent . . . . brachium ex
2 utrisque partibus . . . . . . Lusitani, qui ex pugna
superfuerunt, ad signum se receperunt et bene magna
3 manu comparata ad Didium se reportant. Huic etsi
non aberat diligentia ad naves tuendas, tamen non-
numquam ex castello propter eorum crebras excur-
siones eliciebatur et prope cotidianis pugnis . . . .
4 insidias ponunt et tripertito signa distribuunt. Erant
parati, qui naves incenderent, incensisque qui subsidium
ferrent repellerent: hi sic dispositi erant, ut a nullo
conspici possent; reliqui in conspectu omnium ad pugnam

contendunt. Ita cum ex castello Didius ad propellen- 5
dum processisset cum copiis, signum a Lusitanis tolli-
tur, naves incenduntur, simulque, qui ex castello ad
pugnam processerant, eodem signo . . . fugientes latro-
nes dum persequuntur, a tergo insidiae clamore sub-
lato circumveniunt. Didius magna cum virtute *pugnans* 6
cum compluribus interficitur; nonnulli ea pugna sca-
phas, quae ad litus fuerant, occupant, item complures
nando ad naves, quae in salo fuerunt, se recipiunt,
ancoris sublatis pelagus remis petere coeperunt; quae
res eorum vitae fuit subsidio. Lusitani praeda potiun- 7
tur. Caesar Gadibus rursus ad Hispalim recurrit.

XXXXI. Fabius Maximus, quem ad Mundam † prae- 1
sidium oppugnandum reliquerat, operibus adsiduis
*diurnis noc*turnisque circumsedit; interclusi inter se
decernere; facta caede bene magna . . . . . faciunt.
Nostri ad oppidum recuperandum occasionem non 2
praetermittunt et reliquos vivos capiunt, XIIII milia.
Ursaonem proficiscuntur; quod oppidum magna muni- 3
tione continebatur, sic ut ipse locus non solum opere,
sed etiam natura munitus ad oppugnandum hostem
inpediret. Hoc accedebat, ut aqua praeterquam in 4
ipso oppido unam circumcirca nusquam reperiretur
propius milia passuum VIII; quae res magno erat
adiumento oppidanis. Tum praeterea accedebat, ut 5
aggerem . . . . . ., materiesque, unde soliti sunt turris
ac vi*neas facere*, propius milia passuum VI non repe-
riebatur: † hac Pompeius ad oppidum oppugnationem
tutiorem efficeret, omnem materiem circum oppidum
succisam intro congessit. Ita necessario diducebantur 6
nostri, ut a Munda, quod proxime ceperant, materiem
illo deportarent.

XXXXII. Dum haec ad Mundam geruntur et Ursa- 1
onem, Caesar, ad Hispalim cum Gadibus se recepisset,

insequenti die contione advocata *commemorat:* Initio quaesturae suae eam provinciam ex omnibus provinciis peculiarem sibi constituisse et, quae potuisset eo
2 tempore, beneficia largitum esse; insequente praetura ampliato honore vectigalia, quae Metellus inposuisset, a senatu petisse *abolenda* et eius pecuniae provinciam liberasse simulque patrocinio suscepto multis legationibus ab se in senatum inductis simul *pro* publicis priva-
3 tisque causis multorum inimicitiis susceptis defendisse; suo item in consulatu absentem, quae potuisset, commoda provinciae tribuisse: eorum omnium commodorum et immemores et ingratos in se et in populum Roma-
4 num hoc bello et praeterito tempore cognosse. 'Vos iure gentium civiumque Romanorum institutis cognitis more barbarorum populi Romani magistratibus sacrosanctis manus semel et saepius attulistis et luce clara Cassium
5 in medio foro nefarie interficere voluistis. Vos ita pacem semper odistis, ut nullo tempore legiones desitae *sint* populi Romani in hac provincia haberi. Apud vos beneficia pro maleficiis, maleficia pro beneficiis habentur. Ita neque in otio concordiam neque
6 in bello virtutem ullo tempore retinere potuistis. Privatus ex fuga Cn. Pompeius adulescens a vobis receptus fasces imperiumque sibi arripuit, multis interfectis civibus auxilia contra populum Romanum conparavit,
7 agros provinciamque vestro inpulsu depopulavit. In quo vos victores exstabatis? An me deleto non animum advertebatis decem habere legiones populum Romanum, quae non solum vobis obsistere, sed etiam caelum diruere possent? Quarum laudibus est virtute ......

C. IULII CAESARIS

ET

A. HIRTII

FRAGMENTA.

C. IULII CAESARIS
FRAGMENTA.

I. ORATIONES.

Oratio in Cn. Cornelium Dolabellam a. u. c. DCLXXVII (vel DCLXXV).*

Val. Max. VIII, 9, 3. Divus quoque Iulius . . . vim facundiae proprie expressit dicendo in accusatione Cn. Dolabellae, quem reum egit, extorqueri sibi causam optimam L. Cottae patrocinio, si quidem maxima tunc ⟨eloquentia de vi⟩ eloquentiae questa est.

Gell. Noct. Att. IV, 16, 8. C. Caesar . . . in Dolabellam actionis I lib. I: Isti, quorum in aedibus fanisque posita et honori erant et ornatu.

Sueton. Caes. 4. Composita seditione civili Cornelium Dolabellam consularem et triumphalem repetundarum postulavit, absolutoque Rhodum secedere statuit.

Ibid. c. 55. Post accusationem Dolabellae haud dubie principibus patronis adnumeratus est.

Ibid. Genus eloquentiae dumtaxat adulescens adhuc Strabonis Caesaris secutus videtur, cuius etiam ex oratione, quae inscribitur 'pro Sardis', ad verbum nonnulla transtulit in divinationem suam.

Plut. Caes. 4. Ἐπανελθὼν δ' εἰς Ῥώμην Δολοβέλλαν ἔκρινε κακώσεως ἐπαρχίας, καὶ πολλαὶ τῶν ἀπὸ τῆς Ἑλλάδος πόλεων μαρτυρίας αὐτῷ παρέσχον. Ὁ μὲν οὖν Δολοβέλλας ἀπέφυγε τὴν δίκην.

Ascon. in Cicer. Orat. pro Scaur. p. 23 ed. Kiessl. Ne forte erretis et eundem hunc Cn. Dolabellam putetis esse, in quem C. Caesaris orationes legitis, scire vos oportet duos eodem [tempore] fuisse et praenomine et nomine et cognomine Dola-

---

**) Cf. Ranke, Weltgesch. III, 2, 324 Nr. 1.*

bellas. Horum igitur alterum [Dolabellam] Caesar accusavit nec damnavit; alterum M. Scaurus et accusavit et damnavit.

Tac. de Orat. 34. Nono decumo aetatis anno L. Crassus C. Carbonem, uno et vicesimo Caesar Dolabellam ... iis orationibus insecuti sunt, quas hodie quoque cum admiratione legimus.

Vell. Pat. Hist. Rom. II, 43, 3. Reliqua eius acta in urbe, nobilissima Cn. Dolabellae accusatio et maior civitatis in ea favor quam reis praestari solet ... quo notiora sunt, minus egent stilo.

Emporius de Demonstrativa Materia, Rhetor. Lat. Minor. ed. Halm p. 568. Dicetur accusatione Dolabellae magnam famam eloquentiae consecutus; negabitur eandem meruisse, cum is, quem accusabat, evaserit.

Ps. Ascon. in Cic. Div. § 24 p. 110 ed. Orell. Significat et Caesarem item adolescentem in Dolabella reo ex Cilicia, qui quidem damnatus est, quantum oportuit per Hortensii gratiam.

Aurel. Victor de vir. ill. 78, 2. Mox Dolabellam iudicio oppressit.

Oratio in C. Antonium a. u. c. DCLXXVII.

Ascon. ad Cicer. Orat. in tog. cand. p. 75 ed. Kiessl. Is (Antonius) multos in Achaia spoliaverat nactus de exercitu Syllano equitum turmas. Deinde Graeci qui spoliati erant eduxerunt Antonium in ius ad M. Lucullum praetorem, qui ius inter peregrinos dicebat. Egit pro Graecis ⟨C. Caesar⟩ etiam tum adulescentulus, de quo paulo ante mentionem fecimus; et quom Lucullus id quod Graeci postulabant decrevisset, appellavit tribunos Antonius iuravitque se id forum eiurare, quod aequo iure uti non posset.

Plut. Caes. 4. Ὁ δὲ Καῖσαρ ἀμειβόμενος τὴν Ἑλλάδα τῆς προθυμίας συνηγόρευσεν αὐτῇ Πόπλιον Ἀντώνιον διωκούσῃ δωροδοκίας ἐπὶ Λευκούλλου τοῦ Μάρκου Μακεδονίας στρατηγοῦ. Καὶ τοσοῦτον ἴσχυσεν, ὥστε τὸν Ἀντώνιον ἐπικαλέσασθαι τοὺς δημάρχους, σκηψάμενον οὐκ ἔχειν τὸ ἴσον ἐν τῇ Ἑλλάδι πρὸς Ἕλληνας. Ἐν δὲ Ῥώμῃ πολλὴ μὲν ἐπὶ τῷ λόγῳ περὶ τὰς συνηγορίας αὐτοῦ χάρις ἐξέλαμπε.

Oratio, qua Plautiam rogationem suasit a. u. c. DCLXXXIV.

Gell. Noct. Att. XIII, 3, 5: Repperi in oratione C. Caesaris, qua Plautiam rogationem suasit, necessitatem dictam pro necessitudine, id est iure adfinitatis. Verba haec sunt: Equidem mihi videor pro nostra necessitate non labore, non opera, non industria defuisse.

Non. Marcell. p. 354, 8 M.: C. Caesar, cum Plautiam suasit rogationem: et quidem mihi videtur pro necessitate non labore, non opera, non industria defuisse.

Sueton. Caes. 5: Tribunatu militum, qui primus Romam reverso per suffragia populi honor optigit, actores restituendae tribuniciae potestatis, cuius vim Sulla diminuerat, enixissime iuvit. L. etiam Cinnae uxoris fratri, et qui cum eo civili discordia Lepidum secuti post necem consulis ad Sertorium confugerant, reditum in civitatem rogatione Plotia confecit, habuitque et ipse super ea re contionem.

Laudationes Iuliae amitae et Corneliae uxoris a. u. c. DCLXXXVI.

Sueton. Caes. 6. Quaestor Iuliam amitam uxoremque Corneliam defunctas laudavit e more pro rostris. Et in amitae quidem laudatione de eius ac patris sui utraque origine sic refert: Amitae meae Iuliae maternum genus ab regibus ortum, paternum cum diis immortalibus coniunctum est. Nam ab Anco Marcio sunt Marcii Reges, quo nomine fuit mater: a Venere Iulii, cuius gentis familia est nostra. Est ergo in genere et sanctitas regum, qui plurimum inter homines pollent, et caerimonia deorum, quorum ipsi in potestate sunt reges.

Plut. Caes. 5. Τῆς Μαρίου γυναικὸς Ἰουλίας ἀποθανούσης ἀδελφιδοῦς ὢν αὐτῆς ἐγκώμιόν τε λαμπρὸν ἐν ἀγορᾷ διῆλθε ... Τὸ μὲν οὖν ἐπὶ γυναιξὶ πρεσβυτέραις λόγους ἐπιταφίους διεξιέναι πάτριον ἦν Ῥωμαίοις, νέαις δὲ οὐκ ὂν ἐν ἔθνει πρῶτος εἶπε Καῖσαρ ἐπὶ τῆς ἑαυτοῦ γυναικὸς ἀποθανούσης.

Oratio de poenis coniuratorum a. u. c. DCLXXXXI.

Cic. in Catilin. IV, 7. Video duas adhuc esse sententias, unam D. Silani, qui censet eos, qui haec delere conati sunt, morte esse multandos, alteram C. Caesaris, qui mortis poenam removet, ceterorum suppliciorum omnis acerbitates amplectitur ... Alter (Caesar) intellegit mortem ab dis immortalibus non esse supplicii causa constitutam, sed aut necessitatem naturae aut laborum ac miseriarum quietem esse. Itaque eam sapientes numquam inviti, fortes saepe etiam lubenter oppetiverunt. Vincula vero, et ea sempiterna, certe ad singularem poenam nefarii sceleris inventa sunt. Municipiis dispertiri iubet.

Ibid. § 8. Adiungit gravem poenam municipiis, si quis eorum vincula ruperit; horribiles custodias circumdat et dignas scelere hominum perditorum; sancit, ne quis eorum poenam, quos condemnat, aut per senatum aut per populum levare possit;

eripit etiam spem, quae sola homines in miseriis consolari solet. Bona praeterea publicari iubet, vitam solam relinquit nefariis hominibus; quam si eripuisset, multos una dolores animi atque corporis et omnis scelerum poenas ademisset.

Ibid. § 10. At vero C. Caesar intellegit legem Semproniam esse de civibus Romanis constitutam; qui autem rei publicae sit hostis, eum civem esse nullo modo posse; denique ipsum latorem Semproniae legis iniussu populi poenas rei publicae dependisse. Idem ipsum Lentulum, largitorem et prodigum, non putat, cum de pernicie populi Romani, exitio huius urbis tam acerbe, tam crudeliter cogitarit, etiam appellari posse popularem.

Cf. Cic. ad Att. XII, 21, 1. Sall. Bell. Catilin. c. 51. Suet. Caes. c. 14.

Plut. Caes. 7. Ὁ δὲ Καῖσαρ ἀναστὰς λόγον διῆλθε πεφροντισμένον, ὡς ἀποκτεῖναι μὲν ἀκρίτους ἄνδρας ἀξιώματι καὶ γένει λαμπροὺς οὐ δοκεῖ πάτριον οὐδὲ δίκαιον εἶναι, μὴ μετὰ τῆς ἐσχάτης ἀνάγκης, εἰ δὲ φρουροῖντο δεθέντες ἐν πόλεσι τῆς Ἰταλίας, ἃς ἂν αὐτὸς ἕληται Κικέρων, μέχρι οὗ καταπολεμηθῇ Κατιλίνας, ὕστερον ἐν εἰρήνῃ καὶ καθ' ἡσυχίαν περὶ ἑκάστου τῇ βουλῇ γνῶναι παρέξει. Cf. Plut. Cicer. 21.

Dio Cass. XXXVII, 36. Ὁ γὰρ Καῖσαρ, πάντων τῶν πρὸ αὐτοῦ ψηφισαμένων ἀποθανεῖν σφας, γνώμην ἔδωκε δῆσαί τε αὐτοὺς καὶ ἐς πόλεις ἄλλους ἄλλῃ καταθέσθαι, τῶν οὐσιῶν ἐστερημένους, ἐπὶ τῷ μήτε περὶ ἀδείας ἔτι αὐτῶν χρηματισθῆναί τί ποτε, κἂν διαδρᾷ τις, ἐν πολεμίων μοίρᾳ τὴν πόλιν, ἐξ ἧς ἂν φύγῃ, εἶναι.

Appian. Bell. Civ. II, 6. Ὁ Νέρων ἐδικαίου φυλάττειν αὐτοὺς μέχρι Κατιλίναν ἐξέλωσι πολέμῳ καὶ τὰ ἀκριβέστατα μάθωσι, Γάιός τε Καῖσαρ . . . προσετίθει διαθέσθαι τοὺς ἄνδρας Κικέρωνα τῆς Ἰταλίας ἐν πόλεσιν αἷς ἂν αὐτὸς δοκιμάσῃ, μέχρι Κατιλίνα καταπολεμηθέντος ἐς δικαστήριον ὑπαχθῶσι, καὶ μηδὲν ἀνήκεστον ἐς ἄνδρας ἐπιφανεῖς ἢ πρὸ λόγου καὶ δίκης ἐξειργασμένος.

C. Iulius Victor Ars Rhet. III, 5 (Schol. Cic. ed. Orell. p. 202. Rhet. Lat. Min. ed. Halm p. 379). Quaecumque controversia versatur in aestimatione litis . . . ea cadit in statum negotialem; sicut etiam de aestimatione litis aut de modo poenae constituendo iis, quorum de culpa iam pronuntiatum est, quales sunt duae orationes Catonis et Caesaris de poena coniuratorum.

Orationes in Memmium et L. Domitium praetores a. u. c. DCLXXXXVI.

Sueton. Caes. 23. Functus consulatu, Gaio Memmio Lucioque Domitio praetoribus de superioris anni actis referentibus, cognitionem senatui detulit; nec illo suscipiente triduoque per inritas altercationes absumpto in provinciam abiit.

Schol. Bob. in Cic. Sest. p. 297 Or. De actis loquitur, quae habuit in consulatu C. Caesar inauspicato, ut videbatur; qua de re adversus eum egerant in senatu C. Memmius et L. Domitius praetores, et ipsius Caesaris orationes contra hos extant, ⟨quibus⟩ et sua acta defendit et illos insectatur.

Schol. Bob. in Cic. Vatin. p. 317 Or. Commiserat senatui causam suam C. Caesar, id est, ut de lege agraria patres iudicarent. Ibi enim habitae sunt tres illae orationes contra Domitium et Memmium.

Suet. Caes. 73. Gai Memmi, cuius asperrimis orationibus non minore acerbitate rescripserat, etiam suffragator mox in petitione consulatus fuit.

Cf. Suet. Ner. 2.

Oratio ad milites seditiosos a. u. c. DCCV.

Dio Cass. XLI, 26—35. Appian. Bell. civ. II, 47.

Oratio apud milites in Africa habita a. u. c. DCCVIII.

Suet Caes. 66. Itaque cum expectatio adventus Iubae terribilis esset, convocatis ad contionem militibus Scitote, *inquit,* paucissimis his diebus regem adfuturum cum decem legionibus, equitum triginta, levis armaturae centum milibus, elephantis trecentis. Proinde desinant quidam quaerere ultra aut opinari, mihique, qui compertum habeo, credant; aut quidem vetustissima nave impositos quocumque vento in quascumque terras iubebo avehi.

Oratio apud milites de commodis eorum.

Diomed. Art. Gramm. ed. K. I p. 400. 'Frustro' ait C. Caesar apud milites de commodis eorum: Non frustrabo vos, milites.

Oratio pro Bithynis.

Gell. Noct. Att. V, 13, 6. In oratione, quam pro Bithynis dixit, hoc principio usus est: Vel pro hospitio regis Nicomedis vel pro horum necessitate, quorum *de* re agitur, refugere hoc munus, M. Iunce, non potui. Nam neque hominum morte memoria deleri debet, quin a proximis retineatur, neque clientes sine summa infamia deseri possunt; quibus etiam a propinquis nostris opem ferre instituimus.

Iul. Rufinian. de Figur. p. 201 ed. Ruhnk. Rhet. Lat. Min. ed. Halm p. 40 § 8. Caesar pro Bithynis: Quid ergo? syngraphae non sunt, sed res aliena est.

Oratio pro Decio Samnite.

Tacit. de Orator. 21. *Nisi forte quisquam aut Caesaris pro Decio Samnite aut Bruti pro Deiotaro rege ceterosque eiusdem lentitudinis ac teporis legit, nisi qui et carmina eorundem miratur.*

Orationes perperam Caesari attributae.

Sueton. Caes. 55. *Orationes aliquas reliquit, inter quas temere quaedam feruntur. Pro Quinto Metello non immerito Augustus existimat magis ab actuariis exceptam male subsequentibus verba dicentis, quam ab ipso editam; nam in quibusdam exemplaribus invenio ne inscriptam quidem pro Metello, sed quam scripsit Metello, cum ex persona Caesaris sermo sit Metellum seque adversus communium obtrectatorum criminationes purgantis. Apud milites quoque in Hispania idem Augustus vix ipsius putat, quae tamen duplex fertur: una quasi priore habita proelio, altera posteriore, quo Asinius Pollio ne tempus quidem contionandi habuisse eum dicit subita hostium incursione.*

II. DE ANALOGIA AD M. TULLIUM CICERONEM LIBRI DUO.

(a. u. c. DCLXXXXIX?).

Sueton. Caes. 56. *Reliquit et de Analogia duos libros et Anticatones totidem ac praeterea poëma, quod inscribitur Iter. Quorum librorum primos in transitu Alpium, cum ex citeriore Gallia conventibus peractis ad exercitum rediret, sequentes sub tempus Mundensis proelii fecit, novissimum, dum ab urbe in Hispaniam ulteriorem quarto et vicensimo die pervenit.*

Quintil. Instit. Orat. I, 7, 34. *An ideo minor est M. Tullius orator, quod idem artis huius diligentissimus fuit et in filio, ut in epistulis apparet, recte loquendi asper quoque exactor? aut vim C. Caesaris fregerunt editi de analogia libri?*

Fronto p. 221 ed. Nab. *Fac memineris et cum animo tuo cogites, G. Caesarem atrocissimo bello Gallico cum alia multa militaria, tum etiam duos de Analogia libros scrupulosissimos scripsisse: inter tela volantia de nominibus declinandis, de verborum aspirationibus et rationibus inter classica et tubas.*

Ioann. Saresb. Metal. I, 21. *C. Caesar de Analogia libros edidit.*

LIBRI PRIMI FRAGMENTA.

Cicer. Brut. 72, 253. *Qui etiam in maximis occupationibus cum ad te ipsum (sc. Ciceronem) . . . de ratione latine loquendi accuratissime scripserit primoque in libro dixerit,* verborum delectum originem esse eloquentiae, *tribueritque, mi Brute, huic nostro, qui me de illo maluit quam se dicere, laudem singularem; nam scripsit his verbis, cum hunc nomine esset adfatus:* Ac si, ut cogitata praeclare eloqui possent, nonnulli studio et usu elaboraverunt, cuius te paene principem copiae atque inventorem bene de nomine ac dignitate populi Romani meritum esse existimare debemus: hunc facilem et cotidianum novisse sermonem nunc pro relicto est habendum.

Gell. Noct. Att. I, 10, 4. *Id, quod a C. Caesare, excellentis ingenii ac prudentiae viro, in primo de analogia libro scriptum est, habe semper in memoria atque in pectore, ut* tanquam scopulum, sic fugias inauditum atque insolens verbum. — Macrob. Sat. I, 5, 2. *Ego enim id quod a C. Caesare, excellentis ingenii ac prudentiae viro, in primo analogiae libro scriptum est habeo semper in memoria atque in pectore, ut* tanquam scopulum, sic fugiam infrequens atque insolens verbum. — Joh. Saresb. Policr. 8, 10. *Fideliter exsequendum erit, quod in primo libro de analogia scripsit C. Claudius Caesar, vir excellentis ingenii magnaeque prudentiae. Ait enim: „Tanquam scopulum nautae fugiunt, sic fugiendum est infrequens atque insolens verbum.“* — Idem Metalog. 1, 15. *Caesar in libro de analogia grammaticus quidem est, et evitandum esse denuntiat, quidquid auditori perito potest esse absurdum: „Ut nautae, inquit, scopulum fugiunt, sic fugiendum est infrequens atque insolens verbum.“*

Gell. Noct. Att. XIX, 8, 3. *Gaius Caesar . . in libris, quos ad M. Ciceronem de analogia conscripsit, harenas vitiose dici existimat, quod harena numquam multitudinis numero appellanda sit, sicuti neque caelum neque triticum; contra autem quadrigas, etiamsi currus unus, equorum quattuor iunctorum agmen unum sit, plurativo semper numero dicendas putat, sicut arma et moenia et comitia et inimicitias.* — Ibid. § 7. *Tunc probato libro de analogia primo, verba haec ex eo pauca memoriae mandavi. Nam, cum supra dixisset, neque caelum neque triticum neque harenam multitudinis significationem pati:* num tu, *inquit,* harum rerum natura accidere arbitraris, quod unam terram ac plures terras et urbem et urbes et imperium et imperia dicamus, neque quadrigas in unam nominis figuram redigere neque harenam multitudinis appellatione convertere possimus?

Pompei. Comment. in Art. Donat. ed. Keil (Gramm. Lat. V) p. 197, 24. *Analogia . . . fit octo modis: ut sint sex illae partes*

quae accidunt nomini ⟨similes⟩; sex autem accidunt nomini ista, qualitas conparatio genus numerus figura casus, ecce sex partes: exitus syllabarum ut sit similis; puta illud in us exit et illud in us: paenultimarum ratio ut sit similis, ut aut vocales [syllabae] sint aut consonantes: deinde ut tempora sint similia; si illa brevis est, et illa brevis sit. de istis omnibus rebus si unum minus fuerit, iam non stat analogia; de his rebus, quae positae sunt apud Caesarem, siquid minus fuerit, iam non stabit ratio analogiae, ait enim Caesar: nisi omnia consentiant inter se, non potest fieri ut nominis similitudo sit.

Pompei. Comment. in Don. ed. Keil p. 144, 17. Alba civitas: alii dicunt Albanus, alii Albensis. quae ratio est? numquid possumus scire, quare sic [quid] invenitur? Caesar quidem in libris analogicis voluit dicere discretionem. ait sic Caesar in libris analogiae: duae sunt Albae, alia ista quam novimus in Aricia, et alia hic in Italia. volentes Romani discretionem facere, istos Albanos dixerunt, illos Albenses.

Pompei. Comment. in Don. ed. Keil p. 108, 7. Legimus apud maiores nostros primas apud Romanos XI litteras fuisse tantum modo, ut dicit Caesar in libro analogiarum primo; in libro analogiarum Caesar hoc dicit, XI fuisse.

Pompei. Comment. in Don. ed. Keil p. 199, 13. Ille (Varro) dicit: lac non debemus dicere, sed lact. sed dixit Caesar contra ipsum rem valentissimam, nullum nomen duabus mutis terminari. Cf. Keil Gramm. Lat. V p. 326, 25. VIII p. 120, 7.

Priscian. I p. 14, 10 ed. Hertz. Pompeiii quoque genetivum per tria i scribebant, quorum duo superiora loco consonantium accipiebant, ut si dicas Pompelli; nam tribus i iunctis qualis possit syllaba pronuntiari? quod Caesari doctissimo artis grammaticae placitum a Victore quoque in arte grammatica de syllabis comprobatur.

Prob. Inst. Art. p. 50, 21 ed. Keil (Gramm. Lat. IV). Nam cum omnes artis latores, praecipueque Caesar, propter rationem metricam et structurarum qualitates siugularum litterarum sonos ponderarent, hac ratione semivocales mutis praeferendas indicaverunt, quod semivocales geminatae ad sonum vocalibus occurrunt, hoc est ut syllabam facere possint, ut puta fla ars mons iners et cetera talia; at vero mutae geminatae, si vocalibus occurrant nec syllabam nec sonum scilicet facere possint. quis enim b c d k p q t g geminatas vocalibus misceat et sonum syllabae potest audire?

LIBRI SECUNDI FRAGMENTA.

Charis. I p. 130, 6 K. (Gramm. Lat. I). Fagos G. Caesar de analogia II: fagos populos ulmos.

Charis. I p. 135, 20 K. Lacer an laceris? ut tener puer.

ultimam enim vocalem si ablativus amiserit, dabit scire qualis esse debeat nominativus. Ovidius „mille lacer spargere locis", quod ita dici debere et Caesar de analogia libro II nec non et Valgius de rebus per epistolam quaesitis disputant.

Charis. I p. 144, 30 K. Turbo Turbonis, si proprium sit hominis nomen; turbinis, si procellam voluerimus exprimere, aut in eo, inquit Plinius, qui est in lusu puerorum. sed Caesar de analogia II turbonem, non turbinem etiam in tempestate dici debere ait, ut Cato Catonis, non ut homo hominis. Cf. Charis. p. 63, 8 sq. Prob. de Nomin. Exc. K. G. L. IV p. 210, 30. Prisc. VI, 16 (K. G. L. II) p. 207, 17. Serv. ad Verg. Aen. I, 83. VII, 378.

Quintil. Inst. Orat. I, 5, 63. Nunc recentiores instituerunt Graecis nominibus Graecas declinationes potius dare, quod tamen ipsum non semper fieri potest. mihi autem placet rationem Latinam sequi, quousque patitur decor. neque enim iam Calypsonem dixerim ut Iunonem, quamquam secutus antiquos C. Caesar utitur hac ratione declinandi.

Priscian. Inst. VI, 64 p. 248 ed. Hertz (Keil Gramm. Lat. II). In is desinentia longam cuiuscumque sint generis Latina ablata s, addita tis faciunt genetivum, ut haec lis litis, hic et haec dis ditis, unde hi et hae dites et haec ditia, cuius nominativum singularem in usu non inveni. debet tamen secundum analogiam hoc dite esse. nam in is finiri neutrum non potest . . . hic et haec Samnis huius Samnitis. sic Caesar de analogia.

De dub. nomin. Keil Gramm. Lat. V p. 575, 11. Crinis generis masculini, ut Caesar de analogia.

Priscian. VI, 65. p. 249 ed. Hertz. Illa quoque tam in is quam in er finita nomina regulam servant in er terminatorum, id est accepta is faciunt genetivum, ut hic pulvis et pulver pulveris, hic cucumis et cucumer cucumeris, hic cinis et ciner cineris, hic vomis et vomer vomeris. praeterea Caesar declinat pubis puberis; quidam, ut Probus, pubes puberis, quidam puber puberis.

Priscian. VI, 66. p. 250 ed. Hertz. Haec pollis pollinis. sic Charisius. Probus autem et Caesar hoc pollen pollinis declinaverunt.

Charis. I p. 122, 29 K. Ne illa quidem ratio recepta est, quam G. Caesar ponit in femininis, ut puppim restim pelvim †. hoc enim modo et ab hoc cani dicemus et ab hoc iuv⟨eni⟩.

Charis. I p. 122, 13 K. Omnium nominum quae sunt neutri generis et in e terminantur ait Plinius Caesarem scisse eosdem esse ablativos quales sunt dativi singulares. Ar litteris nomina neutralia terminata item non minus ait Caesar, quia dativo et ablativo pari iure funguntur, ut idem Plinius scribit.

Charis. I p. 119, 3 K. Animal animale faciet, ut autumnal autumnale, capital capitale, tribunal tribunale: quae patienda

non sunt, ut supra diximus. Plinius Secundus animal, non animale ait dici debere. C. Caesar, quasi indiscretum hoc sit, ait l littera nominativo singulari neutra finita nomina eandem [de]finitionem capere quam capiunt e littera terminata, huic animali et ab hoc animali, huic puteali et ab hoc puteali.

Charis. I p. 133, 18 K. Iubare. Plinius ait inter cetera etiam istud C. Caesarem dedisse praeceptum, quod neutra nomina ar nominativo clausa per i dativum ablativumque singulares ostendant; iubar tamen ab hac regula dissidere. nam ut huic iubari dicimus, ab hoc iubare dicendum est, ut huic farri et ab hoc farre.

Charis. I p. 90, 7 K. Panis genetivum pluralem Caesar de analogia II panium dixit, sed Verrius panum sine i. — Charis. I p. 141, 20 K. Panium Caesar de analogia libro II dici debere ait. sed Verrius contra. nam i detracta panum ait dici debere.

Charis. I p. 141, 24 K. Partum. Caesar in analogicis harum partum.

Gell. IV, 16, 9. In libris analogicis omnia istius modi (sc. genetivos et dativos singul. nominum quartae declinationis) sine i littera dicenda censet. Cf. Beck, C. Plinii Secundi libror. dubii sermonis reliquiae p. 17 (Lips. 1894).

Marius Victor. Ars Gramm. I, 4. p. 9, 2 ed Keil (Gramm. Lat. VI). Consultum senati ipse (Licinius Calvus) scripsit, at C. Caesar (sic emend. Schlittius, codd.: et ad C. Caesarem) senatus consultum.

Gell. IX, 14, 25. C. Caesar in libro de analogia secundo huius die et huius specie dicendum putat.

Isidor. Orig. XI, 2, 33. Mortuus ex qua parte orationis declinetur, incertum est. Nam sicut ait Caesar, ab eo, quod est morior, in participio praeteriti temporis in tus exire debuit, per unum scilicet u, non per duo. Nam ubi geminata est littera u, nomen est, non participium, ut fatuus, arduus. — Cf. August. Regul. p. 520, 22 ed. Keil (Gramm. Lat. V), unde Isidorus sua transscripsit, ubi tamen legitur: ut Cicero dixit. — Prob. Instit. Art. p. 126, 16 K. G. L. IV; Prisc. X, 9. p. 502, 3 H.

Gell. VI, 9, 15. M. Tullius et C. Caesar mordeo memordi, pungo pepugi, spondeo spepondi dixerunt.

Priscian. XVIII, 8, 75. p. 239, 7 ed. Hertz. Caesar non incongrue protulit ens a verbo sum es, quomodo a verbo possum potes: potens.

Charis. p. 110, 23 K. Is homo idem compositum facit † nisi quia Caesar libro II singulariter idem, pluraliter isdem dicendum confirmat. sed consuetudo hoc non servat. Se et sese pronomina ita distinguit, ut se dicamus, cum aliquem quid in alium fecisse ostendimus, ut puta ille dicit se hoc illi fecisse; cum autem in se ipsum, tunc dicamus sese, velut dixit sese hoc sibi fecisse. Cf. Ritschl Opusc. IV, 313.

Quintil. I, 7, 21 optimus maximus, ut mediam i litteram, quae veteribus u fuerat, acciperent, Gai primum Caesaris inscriptione traditur factum. — Vel. Long. p. 67, 3 K. (Gramm. Lat. VII). Varie scriptitatum est mancupium aucupium manubiae, siquidem C. Caesar per i scripsit, ut apparet ex titulis ipsius. — Cassiod. de Orthograph. p. 150, 10 ed Keil (Gramm. Lat. VII). Lacrumae an lacrimae, maxumus an maximus, et siqua similia sunt, quo modo scribi debeant, quaesitum est. Terentius Varro tradidit Caesarem per i eius modi verba solitum esse enuntiare et scribere: inde propter auctoritatem tanti viri consuetudinem factam. — Isidor. Orig. I, 26, 15. — Mar. Victor. p. 9, 3 K. (Gramm. Lat. VI) idem (i. e. Caesar, siquidem recte Schlittius emendavit fragm. ap. Mar. Victor. supra p. 144) optimus maximus scripsit, non ut nos per u litteram.

Charis. I p. 143, 32 K. Siremps tantum per nominativum et ablativum declinatur, siremps, ut tabes et pluris, ab hac sirempse plure tabe; Caesar ergo, siremps lex esto quasi sacram violaverit dixisse pronuntiandus est, nisi forte quidam adverbialiter legere maluerint, similiter lex esto. Cf. Ritschl Opusc. IV, 61 sq. Huschke ibid. p. 80. Hertz. Philol. XI, 680.

III. ANTICATO a. u. c. DCCIX.

Gell. IV, 16, 8. C. Caesar, gravis auctor linguae Latinae in Anticatone, unius, inquit, arrogantiae, superbiae dominatuque mandatus. Cf. Baehrens, Arch. Lexicogr. II, 477.

Priscian. VI, 36 p. 227, 2 H. Caesar in Anticatone priore: uno enim excepto, quem alius modi atque omnis natura finxit, suos quisque habet caros. — Item VI, 82 p. 266, 19. VII, 20 p. 303, 23. XIII, 12. Vol. II p. 8, 13.

Plin. Epist. III, 12, 2. Erunt officia antelucana, in quae incidere inpune ne Catoni quidem licuit, quem tamen C. Caesar ita reprehendit ut laudet. Describit enim eos quibus obvius fuerat cum caput ebrii retexissent, erubuisse: deinde adicit putares non ab illis Catonem, sed illos a Catone deprehensos. Potuitne plus auctoritatis tribui Catoni quam si ebrius quoque tam venerabilis erat?

Plut. Caes. 3. Ἐν τῇ πρὸς Κικέρωνα περὶ Κάτωνος ἀντιγραφῇ παραιτεῖται μὴ στρατιωτικοῦ λόγου ἀνδρὸς ἀντεξετάζειν πρὸς δεινότητα ῥήτορος εὐφυοῦς καὶ σχολὴν ἐπὶ τοῦτο πολλὴν ἄγοντος.

Plut. Cic. 39. Ἐκ δὲ τούτου διετέλει τιμῶν καὶ φιλοφρονούμενος, ὥστε καὶ γράψαντι λόγον ἐγκώμιον Κάτωνος ἀντιγράφων τόν τε λόγον αὐτοῦ καὶ τὸν βίον ὡς μάλιστα τῷ Περικλέους ἐοικότα καὶ Θηραμένους ἐπαινεῖν. Ὁ μὲν οὖν Κικέρωνος λόγος Κάτων, ὁ δὲ Καίσαρος Ἀντικάτων ἐπιγέγραπται.

Plin. Nat. Hist. VII, 117. Salve primus omnium parens patriae appellate (sc. Cicero), primus in toga triumphum linguaeque lauream merite, et facundiae Latiarumque litterarum parens atque, ut dictator Caesar hostis quondam tuus de te scripsit, omnium triumphatorum laurea maior, quanto plus est ingenii Romani terminos in tantum promovisse quam imperii.

Senec. de tranquill. animi. 17, 9. Catoni ebrietas obiecta est. facilius efficiet, quisquis obiecerit, hoc crimen honestum, quam turpem Catonem.

Plut. Cat. 11. Τῆς κληρονομίας (Καπίωνος ἀδελφοῦ) εἰς αὐτόν τε καὶ θυγάτριον τοῦ Καπίωνος ἡκούσης, οὐθὲν ὧν ἀνάλωσε περὶ τὸν τάφον ἀπήτησεν ἐν τῇ νεμήσει. Καὶ ταῦτα πράξαντος αὐτοῦ καὶ πράττοντος ἦν ὁ γράψας, ὅτι κοσκίνῳ τὴν τέφραν τοῦ νεκροῦ μετέβαλε καὶ διήθησε, χρυσίον ζητῶν κατακεκαυμένον. Οὕτως οὐ τῷ ξίφει μόνον, ἀλλὰ καὶ τῷ γραφείῳ τὸ ἀνυπεύθυνον καὶ τὸ ἀνυπόδικον ἐπίστευσεν.

Plut. Cat. 36. Οὔσης δὲ πολλῆς καὶ βασιλικῆς ἐν ἐκπώμασι καὶ τραπέζαις καὶ λίθοις καὶ πορφύραις κατασκευῆς, ἣν ἔδει πραθεῖσαν ἐξαργυρισθῆναι, πάντα βουλόμενος ἐξακριβοῦν καὶ πάντα κατατείνειν εἰς ἄκραν τιμὴν καὶ πᾶσιν αὐτὸς παρεῖναι καὶ προσάγειν τὸν ἔσχατον ἐκλογισμὸν οὐδὲ τοῖς ἐθάσι τῆς ἀγορᾶς ἐπίστευεν, ἀλλὰ ὑπονοῶν ὁμοῦ πάντας, ὑπηρέτας, κήρυκας, ὠνητάς, φίλους, τέλος αὐτὸς ἰδίᾳ τοῖς ὠνουμένοις διαλεγόμενος καὶ προσβιβάζων ἕκαστον, οὕτω τὰ πλεῖστα τῶν ἀγορασμάτων ἐπώλει. Διὸ τοῖς τε ἄλλοις φίλοις ὡς ἀπιστῶν προσέκρουσε, καὶ τὸν συνηθέστατον ἁπάντων Μουνάτιον εἰς ὀργὴν ὀλίγου δεῖν ἀνήκεστον γενομένην ἐνέβαλεν, ὥστε καὶ Καίσαρι γράφοντι λόγον κατὰ τοῦ Κάτωνος πικροτάτην τοῦτο τὸ μέρος τῆς κατηγορίας διατριβὴν παρασχεῖν.

Plut. Cat. 52. Τῆς δὲ οἰκίας καὶ τῶν θυγατέρων κηδεμόνος δεομένων ἀνέλαβε πάλιν τὴν Μαρκίαν χηρεύουσαν ἐπὶ χρήμασι πολλοῖς· ὁ γὰρ Ὁρτήσιος θνήσκων ἐκείνην ἀπέλιπε κληρονόμον. Εἰς ὃ δὴ μάλιστα λοιδορούμενος ὁ Καῖσαρ τῷ Κάτωνι φιλοπλουτίαν προφέρει καὶ μισθαρνίαν ἐπὶ τῷ γάμῳ. Τί γὰρ ἔδει παραχωρεῖν δεόμενον γυναικὸς ἢ τί μὴ δεόμενον αὖθις ἀναλαμβάνειν, εἰ μὴ δέλεαρ ἐξ ἀρχῆς ὑφείθη τὸ γύναιον Ὁρτησίῳ καὶ νέαν ἔχρησεν, ἵνα πλουσίαν ἀπολάβῃ;

Plut. Cat. 54. Ἐκπεμφθεὶς δὲ εἰς Ἀσίαν, ὡς τοῖς ἐκεῖ συνάγουσι πλοῖα καὶ στρατιὰν ὠφέλιμος γένοιτο, Σερβιλίαν ἐπηγάγετο τὴν ἀδελφὴν καὶ τὸ Λευκούλλου παιδίον ἐξ ἐκείνης γεγονός. Ἠκολούθησε γὰρ αὐτῷ χηρεύουσα, καὶ πολὺ τῶν εἰς τὸ ἀκόλαστον αὐτῆς διαβολῶν ἀφεῖλεν ὑποδῦσα τὴν ὑπὸ Κάτωνι φρουρὰν καὶ πλάνην καὶ δίαιταν ἑκουσίως. Ἀλλ' ὅ γε Καῖσαρ οὐδὲ τῶν ἐπ' ἐκείνῃ βλασφημιῶν τοῦ Κάτωνος ἐφείσατο.

Suet. Caes. 56. Reliquit et de Analogia duos libros et Anticatones totidem . . . Quorum librorum primos in transitu Alpium . . . sequentes sub tempus Mundensis proelii fecit.

Plut. Caes. 54. Ὁ μὲν οὖν μετὰ ταῦτα γραφεὶς ὑπ' αὐτοῦ πρὸς Κάτωνα τεθνεῶτα λόγος οὐ δοκεῖ πράως ἔχοντος οὐδὲ εὐδιαλλάκτως σημεῖον εἶναι. Πῶς γὰρ ἂν ἐφείσατο ζῶντος, εἰς ἀναίσθητον ἐκχέας ὀργὴν τοσαύτην; τῇ δὲ πρὸς Κικέρωνα καὶ Βροῦτον αὐτοῦ καὶ μυρίους ἄλλους τῶν πεπολεμηκότων ἐπιεικείᾳ τεκμαίρονται καὶ τὸν λόγον ἐκεῖνον οὐκ ἐξ ἀπεχθείας, ἀλλὰ φιλοτιμίᾳ πολιτικῇ συντετάχθαι διὰ τοιαύτην αἰτίαν. Ἔγραψε Κικέρων ἐγκώμιον Κάτωνος ὄνομα τῷ λόγῳ θέμενος Κάτωνα· καὶ πολλοῖς ὁ λόγος ἦν διὰ σπουδῆς, ὡς εἰκός, ὑπὸ τοῦ δεινοτάτου τῶν ῥητόρων εἰς τὴν καλλίστην πεποιημένος ὑπόθεσιν. Τοῦτο ἠνία Καίσαρα κατηγορίαν αὐτοῦ νομίζοντα τὸν τοῦ τεθνηκότος δι' αὐτὸν ἔπαινον. Ἔγραψεν οὖν πολλάς τινας κατὰ τοῦ Κάτωνος αἰτίας συναγαγών· τὸ δὲ βιβλίον Ἀντικάτων ἐπιγέγραπται. Καὶ σπουδαστὰς ἔχει τῶν λόγων ἑκάτερος διὰ Καίσαρα καὶ Κάτωνα πολλούς.

Cic. ad Attic. XIII, 50, 1. Admonitus quibusdam tuis litteris, ut ad Caesarem uberiores litteras mittere instituerem, quum mihi Balbus nuper in Lanuvino dixisset se et Oppium scripsisse ad Caesarem me legisse libros contra Catonem et vehementer probasse, conscripsi de iis ipsis libris epistolam Caesari.

Cic. ad Attic. XIII, 51, 1. Ad Caesarem quam misi epistolam, eius exemplum fugit me tum tibi mittere, nec id fuit, quod suspicaris, ut me puderet tui, ne ridicule † micillus, nec mehercule scripsi aliter, ac si πρὸς ἴσον ὅμοιόν*que scriberem: bene enim existimo de illis libris, ut tibi coram; itaque scripsi et* ἀκολακεύτως *et tamen sic, ut nihil eum existimem lecturum libentius.*

Cic. Topic. 25, 94. Cum aliquid de utilitate, honestate, aequitate disseritur deque iis rebus, quae his sunt contrariae, incurrunt status aut iuris aut nominis, quod idem contingit in laudationibus. Nam aut negari potest id factum esse, quod laudetur, aut non eo nomine adficiendum, quo laudator adfecerit, aut omnino non esse laudabile, quod non recte, non iure

factum sit. Quibus omnibus generibus usus est nimis impudenter Caesar contra Catonem meum.

Quintil. Inst. Or. III, 7, 28. Itaque, ut non consensi hoc laudativum genus circa solam versari honesti quaestionem, sic qualitate maxime contineri puto, quamquam tres status omnes cadere in hoc opus possint, iisque usum C. Caesarem in vituperando Catone notaverit Cicero.

Tacit. Ann. IV, 34. Marci Ciceronis libro, quo Catonem caelo aequavit, quid aliud dictator Caesar quam rescripta oratione, velut apud iudices, respondit?

Iuven. Sat. VI, 338

omnes
noverunt Mauri atque Indi, quae psaltria penem
maiorem, quam sunt duo Caesaris Anticatones,
illuc, testiculi sibi conscius unde fugit mus,
intulerit.

Schol. ad h. l. Caesar bello civili cognita Catonis morte, cuius virtutem dialogo illo cui inscripsit Cato Cicero etiam laudavit, libros duos famosissimos, vitam Catonis, edidit quos Anticatones inscripsit.

App. Bell. Civ. II, 99. Κικέρωνος ποιήσαντος ἐγκώμιον ἐς αὐτὸν καὶ ἐπιγράψαντος Κάτων, ἀντέγραψε κατηγορίαν ὁ Καῖσαρ, καὶ ἐπέγραψεν Ἀντικάτων.

Dio Cass. XLIII, 13, 4. Καὶ δὴ καὶ τὸν Κάτωνα ἔσωσεν ἄν· οὕτω γὰρ αὐτὸν ἐτεθαυμάκει, ὥστε τοῦ Κικέρωνος ἐγκώμιον μετὰ ταῦτα αὐτοῦ γράψαντος ἀγανακτῆσαι μὲν μηδὲν καίπερ καὶ ἐκείνου οἱ προσπολεμήσαντος, βιβλίον δέ τι γράψαι, ὃ καὶ Ἀντικάτωνα ἐκάλεσε.

Mart. Cap. V, 468 p. 152 Gr. Adversum quam intentionem laudatori certamen est vel vituperatori, licet in superiori astructione quidam conflictus evidens approbetur, ut cum alius quempiam laudat et alter accusat, ut Catonem Tullius laudans et duobus voluminibus Caesar accusans.

Hieronym. Comment. in Osee Lib. II, Praef. (Tom. VI p. 54 ed. Vallars.). Magis optarem illud mihi contingere, quod Titus Livius scribit de Catone, cuius gloriae neque profuit quisquam laudando, nec vituperando nocuit, quum utrumque summis praediti fecerint ingeniis. Significat autem M. Ciceronem et C. Caesarem, quorum alter laudes, alter vituperationes supradicti scripsit viri.

IV. APOPHTHEGMATA sive DICTA COLLECTANEA.

Suet. Caes. 56. Feruntur et a puero et ab adulescentulo quaedam scripta, ut Laudes Herculis, tragoedia Oedipus, item Dicta collectanea; quos omnis libellos vetuit Augustus publicari.

Cic. ad Fam. IX, 16, 4. Sed tamen ipse Caesar habet peracre iudicium, et, ut Servius, frater tuus, quem litteratissimum fuisse iudico, facile diceret: 'hic versus Plauti non est, hic est', quod tritas aures haberet notandis generibus poetarum et consuetudine legendi, sic audio Caesarem, cum volumina iam confecerit ἀποφθεγμάτων, *si quod adferatur ad eum pro meo, quod meum non sit, reicere solere; quod eo nunc magis facit, quia vivunt mecum fere cotidie illius familiares; incidunt autem in sermone vario multa, quae fortasse illis, cum dixi, nec inlitterata nec insulsa esse videantur; haec ad illum cum reliquis actis perferuntur — ita enim ipse mandavit —: sic fit, ut, si quid praeterea de me audiat, non audiendum putet.*

V. CARMINA.

Suet. Caes. 56. Reliquit et de Analogia duos libros et Anticatones totidem ac praeterea poema, quod inscribitur Iter. Quorum librorum primos in transitu Alpium cum ex citeriore Gallia conventibus peractis ad exercitum rediret, sequentes sub tempus Mundensis proelii fecit, novissimum, dum ab urbe in Hispaniam ulteriorem quarto et vicensimo die pervenit.

Ibid. Feruntur et a puero et ab adulescentulo quaedam scripta, ut Laudes Herculis, tragoedia Oedipus . . . quos omnis libellos vetuit Augustus publicari.

Tac. de Orat. 21. Nisi qui et carmina eorundem (Caesaris et Bruti) miratur. Fecerunt enim et carmina et in bibliothecas rettulerunt, non melius, quam Cicero, sed felicius, quia illos fecisse pauciores sciunt.

Plut. Caes. 2. Καὶ ποιήματα γράφων καὶ λόγους τινὰς ἀκροαταῖς ἐκείνοις *(sc. piratis Asiaticis)* ἐχρῆτο.

Plin. Epist. V, 3, 2. Facio nonnumquam versiculos severos parum, facio: etiam comoedias audio et specto mimos et lyricos lego et Sotadicos intellego; aliquando praeterea rideo, iocor, ludo, utque omnia innoxiae remissionis genera breviter amplectar, homo sum. Nec vero moleste fero hanc esse de moribus meis existimationem, ut qui nesciunt talia doctissimos gravissimos

sanctissimos homines scriptitasse me scribere mirentur. Ab illis autem quibus notum est quos quantosque auctores sequar facile impetrari posse confido, ut errare me, sed cum illis sinant, quorum non seria modo verum etiam lusus exprimere laudabile est. An ego verear — neminem viventium, ne quam in speciem adulationis incidam, nominabo — sed ego verear, ne me non satis deceat quod decuit M. Tullium, C. Calvum, Asinium Polionem, M. Messallam, Q. Hortensium, M. Brutum, L. Sullam, Q. Catulum, Q. Scaevolam, Servium Sulpicium, Varronem, Torquatum, immo Torquatos, C. Memmium, Lentulum, Gaetulicum, Annaeum Senecam, Lucanum, et proxime Verginium Rufum, et si non sufficiunt exempla privata, divum Iulium, divum Augustum, divum Nervam, Tiberium Caesarem?

Suet. vit. Terent. (Sueton. Reliqu. ed. Reiffersch. p. 34.) Item C. Caesar

Tu quoque, tu in summis, o dimidiate Menander,
Poneris, et merito, puri sermonis amator.
Lenibus atque utinam scriptis adiuncta foret vis,
Comica ut aequato virtus polleret honore
Cum Graecis, neve hac despectus parte iaceres.
Unum hoc maceror aureolo tibi desse, Terenti.

Isidor. Orig. IV, 12, 7. Telinum, cuius Iulius Caesar meminit dicens:

Corpusque suavi telino ungimus.

Caper de orthogr. p. 101, 21 (Keil Gramm. Lat. VII).

'hic lutus' atque 'macellum' ἑνικῶς exire memento,
Memmius 'ista macella' licet, Caesar 'luta' dicat.

Cf. Baehrens, Archiv. Lexicogr. II, 476.

Non. p. 198 M. Cinis feminino apud Caesarem et Catullum et Calvum lectum est, quorum vacillat auctoritas.

VI. DE ASTRIS.

Plin. Nat. Hist. I. Ind. auctorum libri XVIII. L. Tarutio, qui Graece de astris scripsit, Caesare dictatore, qui item.

Plin. Nat. Hist. XVIII, 214. Nos sequimur observationem Caesaris maxime, haec erit Italiae ratio.

Macrob. Sat. I, 16, 39. Iulius Caesar ut siderum motus, de quibus non indoctos libros reliquit, ab Aegyptiis disciplinis hausit, ita hoc quoque ex eadem institutione mutuatus est, ut ad solis cursum finiendi anni tempus extenderet.

Schol. in Lucan. X, 185. Probat ab effectu, quod vere intentus fuerit, quia suus (i. e. Caesaris) liber, quem composuit de computatione, non inferior libro Eudoxi sit.

Comment. Bern. in Lucan. X, 187. Est autem liber fastorum Divi Iulii Caesaris, qui ordinationem continet anni secundum auctoritatem conpositus Chaldaeorum, quem in senatu recitavit.

Ioann. Laurent. Lyd. de Ostent. p. 381, 9 Bekk. 155, 3 Wachsm. Καὶ ταῦτα μὲν ὁ Κλώδιος ἐκ τῶν παρὰ Θούσκοις ἱερῶν πρὸς λέξιν· καὶ οὐκ αὐτὸς μόνος, ἀλλὰ μὴν καὶ Εὔδοξός τε ὁ πολύς, Δημόκριτος πρῶτος αὐτῶν, Βάρρων τε ὁ Ῥωμαῖος, Ἵππαρχος, Μητρόδωρος, καὶ μετ' αὐτοὺς ὁ Καῖσαρ, περὶ τῆς ἐφημέρου τῶν φαινομένων ἐπιτολῆς τε καὶ δυσμῶν.

Claud. Ptolem. Apparition. p. 259 Wachsm. Καὶ τούτων ἀνέγραψα τὰς ἐπισημασίας, καὶ κατέταξα κατά τε Αἰγυπτίους καὶ Δοσίθεον, Φίλιππον, Κάλλιππον, Εὐκτήμονα, Μέτωνα, Κόνωνα, Μητρόδωρον, Εὔδοξον, Καίσαρα, Δημόκριτον, Ἵππαρχον· τούτων δὲ Αἰγύπτιοι ἐτήρησαν παρ' ἡμῖν, Δοσίθεος δὲ ἐν Κῷ . . . Καῖσαρ *(ex coni. Wachsm.)* ἐν Σικελίᾳ καὶ Ἰταλίᾳ . . . Διὸ δεῖ μάλιστα ἐφαρμόζειν τὰς μὲν τῶν Αἰγυπτίων ἐπισημασίας ταῖς περὶ τοῦτον τὸν παράλληλον χώραις, τοῦτ' ἴστι καθ' ὃν ἡ μεγίστη τῶν ἡμερῶν ὡρῶν ἐστιν ιδ' ἰσημερίνων· τὰς δὲ Δοσιθέου καὶ Φιλίππου, καθ' ὃν ἔστιν ἡ μεγίστη τῶν ἡμερῶν ὡρῶν ιδ' ϛ''· τὰς δὲ Δημοκρίτου καὶ Καίσαρος καὶ Ἱππάρχου, καθ' ὃν ἡ μεγίστη τῶν ἡμερῶν ὡρῶν ἐστιν ἰσημερίνων ιε'.

(Cum eis, quae ex Plinio excerpsimus, comparanda sunt scholia in Germanicum p. 203 sq. ed. Breysig.)

Plin. Nat. Hist. XVIII, 234. A bruma in favonium Caesari nobilia sidera significant, III kal. Ian. matutino canis occidens . . . pridie nonas Ian. Caesari delphinus matutino exoritur et postero die fidicula. — Ptolem. Apparit. Choeac 29 (= VIII kal. Ian.) Καίσαρι καὶ Μητροδώρῳ ἐπισημαίνει· ἀκρασία ἀέρος.

Plin. Nat. Hist. XVIII, 235. Item ad VI idus Ian. eiusdem delphini vespertino occasu continui dies hiemant Italiae, et cum sol in aquarium sentiatur transire, quod fere XVI (XVII schol. German.) kal. Febr. evenit. VIII kal. stella regia appellata Tuberoni in pectore leonis occidit matutino, et pridie nonas Feb. fidicula vespera. — Ptolem. Apparit. Tybi 15 (= IV Id. Ian.): Αἰγυπτίοις καὶ Καίσαρι νότος πολὺς, καὶ ἐπισημαίνει· κατὰ θάλασσαν βροντὴ καὶ ψακάς. *Tybi 22 (= XVI kal. Febr.):* Καίσαρι ἄνεμοι σφοδροί. *Tybi 24 (= XIV kal. Febr.):* Καίσαρι καὶ Εὐκτήμονι χειμών. *Laur. Lyd. de mens. IV, 14 p. 65 ed. Schow.* πρὸ δεκαμιᾶς Καλενδῶν Φεβρουαρίων τὸν ἥλιον ἐν ὑδροχόῳ γενέσθαι ὁ Καῖσαρ λέγει.

Plin. Nat. Hist. XVIII, 237. A favonio in aequinoctium vernum Caesari significat XIV kal. Mart. triduum (quatriduum schol. German.) varie, et VIII kal. hirundinis visu et postero

die arcturi exortu vespertino, item III non. Mart. — Caesar cancri exortu id fieri observavit, maior pars auctorum vindemitoris emersu — VIII idus aquilonii piscis exortu et postero die Orionis. In Attica milvum apparere servatur. Caesar et iduus Mart. ferales sibi notavit scorpionis occasu, XV kal. vero April. Italiae milvum ostendi, XII kal. equum occidere matutino. — Ptolem. Apparit. Mechir 12 (= VIII Id. Febr.): Καίσαρι ὑετία. Mechir 15 (= V Id. Febr.): Καίσαρι καὶ Μητροδώρῳ ἔαρος ἀρχή· ζέφυρος ἄρχεται πνεῖν. Phamenoth 1 (= V kal. Mart.): Καίσαρι καὶ Δοσιθέῳ χειμών· ἐπισημαίνει. Phamenoth 9 (= III Non. Mart.): Καίσαρι χελιδονίαι πνέουσιν ἐπὶ ἡμέρας δέκα. Phamenoth 10 (= prid. Non. Mart.): Καίσαρι χελιδονίαι. Phamenoth 24 (= XIII kal. Apr.): Καίσαρι Ἰκτῖνος φαίνεται, βορέας πνεῖ. Phamenoth 27 (= X kal. Apr.): Καίσαρι βορέας πνεῖ.

Plin. Nat. Hist. XVIII, 246—248. Aequinoctium vernum a. d. VIII kal. April. peragi videtur. ab eo ad vergiliarum exortum matutinum Caesari significant kal. April. III non. April. in Attica vergiliae vesperi occultantur, eaedem postridie in Boeotia, Caesari autem et Chaldaeis nonis . . . Caesari VI idus significatur imber librae occasu. XIV kal. Mai. Aegypto suculae occidunt vesperi, sidus vehemens et terra marique turbidum, XVI Atticae, XV Caesari; continuo quatriduo significat . . . Caesari et VIII kal. notatur dies . . . VI non. Mai. Caesari suculae matutino exoriuntur et VIII id. capella pluvialis . . . sic fere in VI id. Mai. qui est vergiliarum exortus, decurrunt sidera. — Ptolem. Apparit. Pharmuthi 18 (= Id. Apr.): Δοσιθέῳ καὶ Καίσαρι ὑετία. Pharm. 22 (= XV kal. Mai.): Καίσαρι καὶ Εὐδόξῳ ὑετία. Pharm. 27 (= X kal. Mai.): Αἰγυπτίοις καὶ Καίσαρι χειμαίνει. Pachon 4 (= III kal. Mai.): Καίσαρι χειμών.

Plin. Nat. Hist. XVIII, 255. 256. A vergiliarum exortu significant Caesari postridie arcturi occasus matutinus, III id. Mai. fidiculae exortus, XII kal. Iun. capella vesperi occidens et in Attica canis. XI kal. Caesari Orionis gladius occidere, incipit, IV (III codd.) non. Iun. Caesari et Assyriae aquila vesperi oritur, VII id. arcturus matutino occidit Italiae, IV delphinus vesperi exoritur. XVII kal. Iul. gladius Orionis exoritur . . . XI kal. eiusdem Orionis gladius Caesari occidere incipit. VIII kal. vero Iul. longissimus dies totius anni et nox brevissima solstitium conficiunt. — Ptolem. Apparit. Pachon 17 (= IV Id. Mai.): Καίσαρι ὑετία. Pachon 20 (= Id. Mai.): Καίσαρι ἐπισημαίνει, ὑετία. Pachon 21 (= XVII kal. Iun.): Καίσαρι ἐπισημαίνει. Pachon 26 (= XII kal. Iun.): Καίσαρι χειμάζει. Payni 5 (= III kal. Iun.): Καίσαρι νότος πνεῖ. Payni 10 (= prid. Non. Iun.): Καίσαρι βρονταὶ καὶ ὑετός. Payni 11 (= Non. Iun.): Καίσαρι βροντή, ὑετός.

Plin. Nat. Hist. XVIII, 268—271. Ab solstitio ad fidiculae occasum VI kal. Iul. Caesari Orion exoritur . . . XVI (XV Schol. Germ.) kal. Aug. Assyriae procyon exoritur, dein postridie (post triduum Schol. Germ.) fere ubique confessum inter omnes sidus ingens, quod canis ortum vocamus, sole partem primam leonis ingresso. Hoc fit post solstitium XXIII die. . . . XIII (XVII schol. Germ. et libri Plinii plerique) kal. Aegypto aquila occidit matutino etesiarumque prodromi flatus incipiunt, quod Caesar X kal. sentire Italiam existimavit. † aquila Atticae matutino occidit, III kal. regia in pectore leonis stella matutino Caesari emergit. VIII id. Aug. arcturus medius occidit, III id. fidicula occasu suo autumnum indicat, ut is adnotavit. Ptolem. Appar. Epiphi 9 (= V Non. Iul.): Αἰγυπτίοις καὶ Καίσαρι νότος καὶ καῦμα. Epiphi 20 (= Pr. Id. Iul.): Καίσαρι ἄνεμος πολὺς πνεῖ. Epiphi 27 (= XII Kal. Aug.): Καίσαρι πρόδρομοι πνέουσιν. Mesori 1 (= VIII Kal. Aug.): Εὐδόξῳ καὶ Καίσαρι νότος. Mesori 7 (= prid. Kal. Aug.): Καίσαρι νότος πνεῖ. Mesori 10 (= III Non. Aug.): Καίσαρι ἐπισημαίνει.

Plin. XVIII 309—311. Significant prid. id. Aug. Atticae equus oriens vespera, Aegypto et Caesari delphinus occidens. XI kal. Sept. Caesari et Assyriae stella, quae vindemitor appellatur, exoriri mane incipit vindemiae maturitatem promittens . . . V id. Sept. Caesari capella oritur vesperi, arcturus vero medius prid. id. vehementissimo significatu (imbres vehementissimos significat Schol. Germ.) terra marique per dies quinque. ratio eius haec traditur: si delphino occidente imbres fuerint, non futuros per arcturum. signum orientis eius sideris servetur hirundinum abitus, namque deprehensae intereunt. XVI kal. Oct. Aegypto spica quam tenet virgo exoritur matutino etesiaeque desinunt. hoc idem Caesari XIV kal., XIII Assyriae significant, et XI kal. Caesari commissura piscium occidens ipsumque aequinocti (equi Schol. Germ.) sidus VIII kal. Oct. — Ptolem. Apparit. Mesori 20 (= Id. Aug.): Καίσαρι ἐπισημαίνει. Mesori 21 (= XIX Kal. Sept.): Καίσαρι ἐπισημαίνει, πνιγετός. Mesori 23 (= XVII Kal. Sept.): Καίσαρι περίστασις. Mesori 29 (= XI Kal. Sept.): Αἰγυπτίοις καὶ Καίσαρι ἐπισημαίνει. δυσαερία. Epagomenon 2 (= VIII Kal. Sept.): Εὐδόξῳ καὶ Καίσαρι ἐπισημαίνει. Thoth 3 (= prid. Kal. Sept.): Καίσαρι ἄνεμος, ὑετός, βρονταί. Thoth 8 (= Non. Sept.): Καίσαρι ἄνεμοι μεταπίπτοντες, ὑετία καὶ ἐτησίαι παύονται. Thoth 14 (= III Id. Sept.): Καίσαρι βορέαι παύονται πνέοντες. Thoth 20 (= XV Kal. Oct.): Καίσαρι μετοπώρου ἀρχὴ καὶ χελιδὼν ἀφανίζεται. Io. Laur. Lyd. de mens. IV, c. 23 p. 123 ed. Schow.: τῇ πρὸ δεκαδύο Καλενδῶν Ὀκτωβρίων Καῖσαρ τὰς χελιδόνας ἐκδημεῖν λέγει.

Plin. Nat. Hist. XVIII, 312—313. VI non. Oct. Atticae corona exoritur mane, Asiae et Caesari V heniochus occidit matutino. III Caesari corona exoriri incipit, et postridie (prid.

non. Schol. Germ.) occidunt haedi vespere. VIII id. Oct. Caesari fulgens in corona stella exoritur, et III (VI Pontedera) id. vergiliae vesperi, idibus corona tota. XVII (XVI Schol. Germ.) kal. Nov. suculae vesperi exoriuntur. prid. kal. Caesari arcturus occidit et suculae exoriuntur cum sole. IV non. arcturus occidit vesperi. V id. Nov. gladius Orionis occidere incipit. dein III id. vergiliae occidunt. — Ptolem. Apparit. Phaophi 6 (= V Non. Oct.): Αἰγυπτίοις καὶ Καίσαρι χειμών, ὑετός, βρονταί, ἀστραπαί. Phaophi 16 (= III Id. Oct.): Καίσαρι ἄνεμος ἄτακτος, ὑετός, βρονταί. Phaophi 26 (= X Kal. Nov.): Καίσαρι βορέας πνεῖ. Athyr 4 (= prid. Kal. Nov.): Καίσαρι καὶ Μητροδώρῳ ἄνεμοι· χειμάζει. Athyr 6 (= IV Non. Nov.): Καίσαρι καὶ Ἱππάρχῳ νότος ἢ βορρᾶς ψυχρός. Athyr 19 (= XVII Kal. Dec.): Καίσαρι χειμάζει. Athyr 20 (= XVI Kal. Dec.): Καίσαρι χειμάζει. Athyr. 21 (= XV Kal. Dec.): Καίσαρι χειμών. Athyr. 25 (= XI Kal. Dec.): Καίσαρι ἀκρασία ἀέρος. Choeac 5 (= Kal. Dec.): Καίσαρι καὶ Εὐκτήμονι καὶ Εὐδόξῳ καὶ Καλλίππῳ χειμών. Choeac 7 (= III Non. Dec.): Καίσαρι καὶ Κόνωνι χειμών. Choeac 8 (= prid. Non. Dec.): Καίσαρι καὶ Εὐκτήμονι καὶ Εὐδόξῳ χειμών. Choeac 12 (= VI Id. Dec.): Καίσαρι νοτία. Choeac 13 (= V Id. Dec.): Καίσαρι νοτία. Choeac 20 (= XVII Kal. Ian.): Καίσαρι χειμάζει. Choeac 28 (= IX Kal. Ian.): Αἰγυπτίοις καὶ Καίσαρι χειμών.

Plin. Nat. Hist. XVIII, 220—222. Cardines temporum quadripertita anni distinctione constant per incrementa lucis. augetur haec a bruma, et aequatur noctibus verno aequinoctio diebus XC horis tribus. dein superat noctem ad solstitium diebus XCIV horis XII . . . usque ad aequinoctium autumni, et tum aequata die procedit ex eo ad brumam diebus LXXXVIII horis tribus . . . omnesque eae differentiae fiunt in octavis partibus signorum, bruma capricorni a. d. VIII kal. Ian. fere, aequinoctium vernum arietis, solstitium cancri, alterumque aequinoctium librae, qui et ipsi dies raro non aliquos tempestatum significatus habent. rursus hi cardines singulis etiamnum articulis temporum dividuntur, per media omnes dierum spatia, quoniam inter solstitium et aequinoctium autumni fidiculae occasus autumnum inchoat die XLVI, at ab aequinoctio eo ad brumam vergiliarum matutinus occasus hiemem die XLIII, inter brumam et aequinoctium die XLV flatus favoni vernum tempus, ab aequinoctio verno initium aestatis die XLVIII vergiliarum exortus matutinus. Cf. II, 122—125. Varr. de r. r. 1, 28. Colum. 9, 14. Sueton. ap. Isidor. de nat. rer. VII, 5. VIII. (Reiffersch. Suet. reliqu. p. 173—177.)

Macrob. Saturn. I, 14, 6—13. Iulius Caesar decem dies observationi veteri super adiecit, ut annum trecenti sexaginta quinque dies, quibus sol lustrat zodiacum, efficerent, et ne quadrans deesset, statuit, ut quarto quoque anno sacerdotes, qui curabant mensibus ac diebus, unum intercalarent diem, eo scilicet mense ac loco, quo etiam apud veteres mensis intercalabatur, id est ante quinque ultimos Februarii mensis dies idque bissextum censuit nominandum. dies autem decem, quos ab eo additos diximus, hac ordinatione distribuit. in Ianuarium et Sextilem et Decembrem binos dies inseruit, in Aprilem autem Iunium Septembrem Novembrem singulos, sed neque mensi Februario addidit diem, ne deum inferum religio immutaretur, et Martio Maio Quintili Octobri servavit pristinum statum, quod satis pleno erant numero, id est dierum singulorum trecenorumque. ideo et septimanas habent Nonas, sicut Numa constituit, quia nihil in his Iulius mutavit: sed Ianuarius Sextilis December, quibus Caesar binos dies addidit, licet tricenos singulos habere post Caesarem coeperint, quintanas tamen habent Nonas, et ab Idibus illis sequentes Kalendae in undevicesimum revertuntur, quia Caesar, quos addidit dies, neque ante Nonas neque ante Idus inserere voluit, ne Nonarum aut Iduum religionem, quae stato erat die, novella comperendinatione corrumperet. sed nec post Idus mox voluit inserere, ne feriarum quarumque violaretur indictio, sed peractis cuiusque mensis feriis locum diebus advenis fecit. et Ianuario quidem dies, quos dicimus, quartum et tertium Kalendas Februarias dedit, Aprili sextum Kalendas Maias, Iunio tertium Kalendas Iulias, Augusto quartum et tertium Kalendas Septembres, Septembri tertium Kalendas Octobres, Novembri tertium Kalendas Decembres, Decembri vero quartum et tertium Kalendas Ianuarias. ita factum est, ut cum omnes hi menses, quibus dies addidit, ante hanc ordinationem habuissent mensis sequentis Kalendas ad septimum decimum revertentes, postea ex augmento additorum dierum hi, qui duos acceperunt, ad nonum decimum, qui vero unum, ad octavum decimum haberent reditum Kalendarum. feriarum tamen cuiusque mensis ordo servatus est. nam sicut fere tertius ab Idibus dies festus aut feriatus fuit et tunc a. d. sextum decimum dicebatur, etiam post augmentum dierum eadem religio servata est, ut tertio ab Idibus die celebraretur, licet ab incremento non iam a. d. sextum decimum Kalendas sed a. d. septimum decimum, si unus, a. d. octavum decimum, si duo sunt additi, diceretur. nam ideo novos dies circa finem cuiusque mensis inseruit, ubi finem omnium, quae in mense erant, repperit feriarum, adiectosque omnes a se dies fastos notavit, ut maiorem daret actionibus libertatem, et non solum nullum nefastum sed nec comitialem quemquam de adiectis diebus instituit, ne

ambitionem magistratuum augeret adiectio. sic annum civilem Caesar habitis ad lunam dimensionibus constitutum edicto palam posito publicavit.

Comm. Bern. in Lucan. X, 187. Eudoxus post VIII annum solem in cursum suum dixit reverti, Caesar post quinquennium, quo peracto bissextum esse praecepit. — Schol. Guelferb. ad eundem versum: Eudoxus enim ad cursum suum post VIII annos solem reverti dicit et esse annum magnum, Gaius vero Caesar post quinquennium, quo peracto bis sextum esse praecepit.

Ovid. Fast. III, 155—166:

Sed tamen errabant etiamnunc tempora, donec
Caesaris in multis haec quoque cura fuit.
non haec ille deus tantaeque propaginis auctor
credidit officiis esse minora suis,
promissumque sibi voluit praenoscere caelum
nec deus ignotas hospes inire domos.
ille moras solis, quibus in sua signa rediret,
traditur exactis disposuisse notis.
is decies senos tercentum et quinque diebus
iunxit et e pleno tempora quarta die.
hic anni modus est. in lustrum accedere debet,
quae consummatur partibus, una dies.

Suet. Caes. 40. Plin. Nat. Hist. XVIII, 211. Macrob. Sat. I, 14, 1. 2. Solin. 1, 45. 46. Censorin. de die nat. 20, 8—11. 21, 7. 22, 16. Plut. Caes. 59. Appian. Bell. civ. II, 154. Dio Cass. XLIII, 26. Lyd. de mensib. 3, 4.

Tabula Fastorum Iulianorum.

1.	A	K. Ian.	F	
2.	B	4	F	
3.	C	3	C	
4.	D	PR.	C	Delphinus matutino exoritur.
5.	E	NON.	F	Fidicula matutino exoritur.
6.	F	8	F	hiemat.
7.	G	7	C	hiemat.
8.	H	6	C	Delphini vespertinus occasus.
9.	A	AGON.	(NP?)	
10.	B	4	EN	*νότος πολὺς καὶ ἐπισημαίνει. κατὰ θάλασσαν βροντὴ καὶ ψακάς. (Tybi 15).*
11.	C	CAR.	NP	
12.	D	PR.	C	
13.	E	EID.	NP	
14.	F	19	EN	
15.	G	CAR.	NP	
16.	H	17	C	
17.	A	16	C	Sol in Aquarium transit. hiemat Italiae. *ἄνεμοι σφοδροί (Tybi 22).*
18.	B	15	C	
19.	C	14	C	*χειμών (Tybi 24).*
20.	D	13	C	
21.	E	12	C	
22.	F	11	C	*ἥλιος ἐν ὑδροχόῳ γίγνεται (Lyd.)*
23.	G	10	C	
24.	H	9	C	
25.	A	8	C	Stella regia in pectore Leonis occidit matutino.
26.	B	7	C	
27.	C	6	C	
28.	D	5	C	
29.	E	4	F	
30.	F	3	F	
31.	G	PR.	C	

1.	H	K. FEBR.	N	
2.	A	4	N	
3.	B	3	N	
4.	C	PR.	N	Fidicula vespera occidit.
5.	D	NON.	NP	
6.	E	8	N	*ὑετία (Mechir 12).*
7.	F	7	N	(Primum vernum tempus *Varro r. r. 1, 28*).
8.	G	6	N	Favonius flare incipit. Veris initium *(Plin. II, 122. XVIII, 239).*
9.	H	5	N	*ἔαρος ἀρχή· ζέφυρος ἄρχεται πνεῖν. (Mechir 15).*
10.	A	4	N	
11.	B	3	N	
12.	C	PR.	N	
13.	D	EID.	NP	
14.	E	16	N	
15.	F	LVPER	NP	
16.	G	14	EN	varie.
17.	H	QUIR	NP	
18.	A	12	C	
19.	B	11	C	
20.	C	10	C	
21.	D	FERAL.	FP	
22.	E	8	C	hirundinis visus; varie.
23.	F	TER.	NP	Arcturi exortus vespertinus; varie.
24.	G	REGIF.	N	
25.	H	5	C	*χειμὼν· ἐπισημαίνει (Phamenoth 1).*
26.	A	4	EN	
27.	B	EQ.	NP	
28.	C	PR.	C	

1.	D	K. MAR.	NP	
2.	E	6	F	
3.	F	5	C	
4.	G	4	C	
5.	H	3	C	Cancri exortus; varie. *χελιδονίαι πνέουσιν ἐπὶ ἡμέρας δέκα. (Phamenoth 9).*
6.	A	PR.	(NP?)	*χελιδονίαι (Phamenoth 10).* Hoc die Caesar pontif. maxim. factus est *(Fast. Maffei.).*
7.	B	NON.	F	
8.	C	8	F	Aquilonii Piscis exortus.
9.	D	7	C	Orionis exortus.
10.	E	6	C	
11.	F	5	C	
12.	G	4	C	
13.	H	3	EN	
14.	A	EQ.	NP	
15.	B	EID.	NP	Scorpionis occasus.
16.	C	17	F	
17.	D	LIB.	NP	
18.	E	15	C	milvus Italiae ostenditur.
19.	F	QUIN.	NP	
20.	G	13	C	*ἰκτῖνος φαίνεται. βορέας πνεῖ. (Phamenoth 24).*
21.	H	12	C	Equus occidit matutino.
22.	A	11	N	
23.	B	TUBIL.	NP	*βορέας πνεῖ (Phamenoth 27).*
24.	C	Q. REX C.	F	
25.	D	8	C	Aequinoctium vernum
26.	E	7	C	
27.	F	6	F	Hoc die Caesar Alexand⟨riam⟩ recepit *(Fast. Maffei.).*
28.	G	5	C	
29.	H	4	C	
30.	A	3	C	
31.	B	PR.	C	

1.	C	K. APR.	F	Significat.
2.	D	4	F	
3.	E	3	C	
4.	F	PR.	C	
5.	G	NON.	(N)	Vergiliae vesperi occultantur.
6.	H	8	NP?	
7.	A	7	N	
8.	B	6	N	Librae occasu significatur imber.
9.	C	5	N	
10.	D	4	N	
11.	E	3	N	
12.	F	PR.	N	
13.	G	EID.	NP	*ὑετία (Pharmuthi 18).*
14.	H	18	N	
15.	A	FORD.	NP	
16.	B	16	N	
17.	C	15	N	Suculae occidunt vesperi. Significat. *ὑετία. (Pharm. 22).*
18.	D	14	N	Significat.
19.	E	CER.	NP	Significat.
20.	F	12	N	Significat.
21.	G	PAR.	NP	
22.	H	10	N	*χειμαίνει (Pharm. 27).*
23.	A	VIN.	FP	
24.	B	8	C	Notatur.
25.	C	ROB.	NP	
26.	D	6	F	*hunc diem divus Caesar addidit (Fast. Praenest.).*
27.	E	5	C	
28.	F	4	C	
29.	G	3	C	*χειμών (Pachon 4).*
30.	H	PR.	C	

1.	A	K. MAI	F	
2.	B	6	F	Suculae matutino exoriuntur.
3.	C	5	C	
4.	D	4	C	
5.	E	3	C	
6.	F	PR.	C	
7.	G	NON.	F	Vergili⟨ae⟩ exori⟨untur⟩ *(Fast. Venus.).*
8.	H	8	F	Capella pluvialis exoritur.
9.	A	LEM.	N	(Primum aestivum tempus, *Varro r. r. 1, 28*)
10.	B	6	C	Vergiliarum exortus matutinus. Initium aestatis.
11.	C	LEM.	N	Arcturi occasus matutinus. Significat.
12.	D	4	C	*ὑετία (Pachon 17).*
13.	E	LEM.	N	Fidiculae exortus. Significat.
14.	F	PR.	C	
15.	G	EID.	NP	*ἐπισημαίνει, ὑετία (Pachon 20).*
16.	H	17	F	*ἐπισημαίνει (Pachon 21).*
17.	A	16	C	
18.	B	15	C	Sol in Gemin⟨is⟩ *(Fast. Venus.).*
19.	C	14	C	
20.	D	13	C	
21.	E	AGON.	NP	Capella vesperi occidens significat. *χειμάζει (Pachon 26).*
22.	F	11	N	Orionis Gladius occidere incipit.
23.	G	TUB.	NP	
24.	H	Q. REX C.	F	
25.	A	8	C	
26.	B	7	C	
27.	C	6	C	
28.	D	5	C	
29.	E	4	C	
30.	F	3	C	*νότος πνεῖ (Payni 5).*
31.	G	PR.	C	

1.	H	K. IUN.	N	
2.	A	4	F	Aquila vesperi oritur.
3.	B	3	C	
4.	C	PR.	C	*βρονταὶ καὶ ὑετός (Payni 10).*
5.	D	NON.	(N)	*βροντή, ὑετός (Payni 11).*
6.	E	8	N	
7.	F	7	N	Arcturus matutino occidit.
8.	G	6	N	
9.	H	VEST.	N	
10.	A	4	N	Delphinus vesperi exoritur.
11.	B	MATR.	N	
12.	C	PR.	N	
13.	D	EID.	NP	
14.	E	18	F	
15.	F	Q. ST. D.	F	Gladius Orionis exoritur.
16.	G	16	C	
17.	H	15	C	
18.	A	14	C	
19.	B	13	C	Sol in Cancro *(Fast. Venus.).*
20.	C	12	C	
21.	D	11	C	Gladius Orionis occidere incipit.
22.	E	10	C	
23.	F	9	C	
24.	G	8	C	Solstitium.
25.	H	7	C	
26.	A	6	C	Orion exoritur. Solstitium confec⟨tum⟩ *(Fast. Venus.).*
27.	B	5	C	
28.	C	4	C	
29.	D	3	F	
30.	E	PR.	C	

1.	F	K. IUL.	N	
2.	G	6	N	
3.	H	5	N	*νότος καὶ καῦμα (Epiphi 9).*
4.	A	4	(NP)	
5.	B	POPLIF	NP	
6.	C	PR.	N	
7.	D	NON.	N	
8.	E	8	N	
9.	F	7	N	
10.	G	6	C	
11.	H	5	C	
12.	A	4	C	
13.	B	3	C	
14.	C	PR.	C	*ἄνεμος πολὺς πνεῖ (Epiphi 20).*
15.	D	EID.	NP	
16.	E	17	F	
17.	F	16	C	
18.	G	15	C	Canis ortus sole partem primam Leonis ingresso.
19.	H	LUCAR.	NP	
20.	A	13	C	
21.	B	LUCAR.	(NP)	*πρόδρομοι πνέουσιν (Epiphi 27).*
22.	C	11	C	
23.	D	NEPT.	(NP)	Aquila occidit matutino. Etesiarum prodromi flatus incipiunt.
24.	E	9	N	
25.	F	FURR.	NP	*νότος (Mesori 1).*
26.	G	7	C	
27.	H	6	C	
28.	A	5	C	
29.	B	4	C	
30.	C	3	C	Regia in pectore Leonis stella matutino emergit.
31.	D	PR.	C	*νότος πνεῖ (Mesori 7).*

1.	E	K. SEXT.	F	
2.	F	4	NP	
3.	G	3	C	*ἐπισημαίνει (Mesori 10).*
4.	H	PR.	C	
5.	A	NON.	F	
6.	B	8	F	Arcturus medius occidit.
7.	C	7	C	
8.	D	6	C	
9.	E	5	F?	
10.	F	4	C	
11.	G	3	C	Fidicula occasu suo autumnum indicat. (Primum autumnale tempus *Varro r. r. 1, 28).*
12.	H	PR.	C	Delphinus occidens significat.
13.	A	EID.	NP	*ἐπισημαίνει (Mesori 20).*
14.	B	19	F	*ἐπισημαίνει. πνιγετός (Mesori 21).*
15.	C	18	C	
16.	D	17	C	*περίστασις (Mesori 23).*
17.	E	PORT.	NP	
18.	F	15	C	
19.	G	VIN.	FP	
20.	H	13	C	
21.	A	CONS.	NP	
22.	B	11	EN	Vindemitor mane exoriri incipit. *ἐπισημαίνει. δυσαερία (Mesori 29).*
23.	C	VOLC.	NP	
24.	D	9	C	
25.	E	OPIC.	NP	*ἐπισημαίνει (Epagomen. 2).*
26.	F	7	C	
27.	G	VOLT.	NP	
28.	H	5	C?	
29.	**A**	**4**	**F**	
30.	**B**	**3**	**F**	
31.	C	PR.	C	*ἄνεμος, ὑετός, βρονταί (Thoth 3).*

1.	D	K. SEPT.	F	
2.	E	4	F?	
3.	F	3	F?	
4.	G	PR.	C	
5.	H	NON.	F	*ἄνεμοι μεταπίπτοντες, ὑετία καὶ ἐτησίαι παύονται (Thoth 8).*
6.	A	8	F	
7.	B	7	C	
8.	C	6	C	
9.	D	5	C	Capella oritur vesperi.
10.	E	4	C	
11.	F	3	C	*βορέαι παύονται πνέοντες (Thoth 14).*
12.	G	PR.	N	Arcturus medius oritur vehementissimo significatu terra marique per dies quinque. Hirundinum abitus.
13.	H	EID.	NP	
14.	A	18	F	
15.	B	17	N	
16.	C	16	C	
17.	D	15	C	*μετοπώρου ἀρχή· χελιδὼν ἀφανίζεται (Thoth 20).*
18.	E	14	C	Spica quam tenet Virgo exoritur matutino. etesiae desinunt.
19.	F	13	C	
20.	G	12	C	*χελιδόνες ἐκδημοῦσι (Lydus.)*
21.	H	11	C	Commissura Piscium occidit.
22.	A	10	C	
23.	B	9	F?	
24.	C	8	C	Aequinoctii sidus.
25.	D	7	C	
26.	E	6	C	
27.	F	5	C	
28.	G	4	C	
29.	**H**	**3**	**F**	
30.	A	PR.	C	

1.	B	K. OCT.	N	
2.	C	6	F	
3.	D	5	C	Heniochus occidit matutino. *χειμών, ὑετός, βρονταί, ἀστραπαί (Phaophi 6).*
4.	E	4	C	
5.	F	3	C	Corona exoriri incipit.
6.	G	PR.	C	Haedi occidunt vespere.
7.	H	NON.	F	
8.	A	8	F	Fulgens in Corona stella exoritur.
9.	B	7	C	
10.	C	6	C	
11.	D	MEDITR.	(NP)	
12.	E	4	C?	
13.	F	FONT.	NP	Vergiliae vesperi oriuntur. *ἄνεμος ἄτακτος, ὑετός, βρονταί (Phaophi 16).*
14.	G	PR.	EN	
15.	H	EID.	NP	Corona tota exoritur.
16.	A	17	F	Suculae vesperi exoriuntur.
17.	B	16	C	
18.	C	15	C	
19.	D	ARM.	NP	
20.	E	13	C	
21.	F	12	C	
22.	G	11	C	
23.	H	10	C	*βορέας πνεῖ (Phaophi 26).*
24.	A	9	C	
25.	B	8	C	
26.	C	7	C	
27.	D	6	C	
28.	E	5	C	
29.	F	4	C	
30.	G	3	C	
31.	H	PR.	C	Arcturus occidit. Suculae exoriuntur cum sole. *ἄνεμοι. χειμάζει (Athyr 4).*

1.	A	K. NOV.	F	
2.	B	4	F	Arcturus occidit vesperi. *νότος ἢ βορρᾶς ψυχρός (Athyr 6).*
3.	C	3	C	
4.	D	PR.	C	
5.	E	NON.	F	
6.	F	8	F	
7.	G	7	C	
8.	H	6	C	
9.	A	5	C	Gladius Orionis occidere incipit. Initium hiemis.
10.	B	4	C	(Primum hibernum tempus *Varro r. r. I, 28*).
11.	C	3	C	Vergiliae occidunt.
12.	D	PR.	C	
13.	E	EID.	NP	
14.	F	18	F	
15.	G	17	C	*χειμάζει (Athyr 19).*
16.	H	16	C	*χειμάζει (Athyr 20).*
17.	A	15	C	*χειμών (Athyr 21).*
18.	B	14	C	
19.	C	13	C	
20.	D	12	C	
21.	E	11	C	*ἀκρασία ἀέρος (Athyr 25).*
22.	F	10	C	
23.	G	9	C	
24.	H	8	C	
25.	A	7	C	
26.	B	6	C	
27.	C	5	C	
28.	D	4	C	
29.	E	3	F	
30.	F	PR.	C	

1.	G	K. DEC.	N	χειμών (Choeac 5).
2.	H	4	N	
3.	A	3	N	χειμών (Choeac 7).
4.	B	PR.	C	χειμών (Choeac 8).
5.	C	NON.	F	
6.	D	8	F	
7.	E	7	C	
8.	F	6	C	νοτία (Choeac 12).
9.	G	5	C	νοτία (Choeac 13).
10.	H	4	C	
11.	A	ACON.	NP	
12.	B	PR.	EN	
13.	C	EID.	NP	
14.	D	19	F	
15.	E	CONS.	NP	
16.	F	17	C	χειμάζει (Choeac 20).
17.	G	SAT.	NP	
18.	H	15	C	
19.	A	OPAL.	NP	
20.	B	13	C	
21.	C	DIV.	NP	
22.	D	11	C	
23.	E	LAR.	NP	
24.	F	9	C	χειμών.
25.	G	8	C	Bruma. ἐπισημαίνει. ἀκρασία ἀέρος (Choeac 29).
26.	H	7	C	
27.	A	6	C	
28.	B	5	C	
29.	C	4	F	
30.	D	3	F	Canis matutino occidens significat.
31.	E	PR.	C	

VII. LEGES SENATUSCONSULTA DECRETA.

LEX AGRARIA a. u c. DCLXXXXV (59).

Gromatic. Latin. ed. Lachm. I, p. 263. Lex Mamilia Roscia Peducaea Alliena Fabia.

K. L. III. Quae colonia hac lege deducta quodve municipium praefectura forum conciliabulum constitutum erit, qui ager intra fines eorum erit, qui termini in eo agro statuti erunt, quo in loco terminus non stabit, in eo loco is cuius is ager erit terminum restituendum curato, uti quod recte factum esse volet, idque magistratus qui in ea colonia municipio praefectura foro conciliabulo iure dicundo praeerit facito uti fiat.

K. L. IV. Qui limites decimanique hac lege deducti erunt, quaecumque fossae limitales in eo agro erunt qui ager hac lege cui datus adsignatus erit, ne quis eos limites decimanosve obsaepito, neve quid in eis molitum neve quid ibi opsaeptum habeto, neve eos arato, neve eas fossas opturato neve opsaepito, quo minus suo itinere aqua ire fluere possit. si quis adversus ea quid fecerit, is in res singulas quotienscumque fecerit, HS. $\overline{IV}$. colonis municipibusve eis in quorum agro id factum erit dare damnas esto, eiusque pecuniae qui volet petitio hac lege esto.

K. L. V. Qui hac lege coloniam deduxerit, municipium praefecturam forum conciliabulum constituerit, in eo agro, qui ager intra fines eius coloniae municipii fori conciliabuli praefecturae erit, limites decimanique ut fiant terminique statuantur curato. quosque fines ita statuerit, ii fines eorum sunto; dum ne extra agrum colonicum territoriumve fines ducat. quique termini hac lege statuti erunt, ne quis eorum quem eicito neve loco moveto sciens dolo malo. siquis adversus ea fecerit, is in terminos singulos, quos eiecerit locove moverit sciens dolo malo, HS. V m(ilia) n(ummum) in publicum eorum, quorum intra fines is ager erit, dare damnas esto. deque ea re curatoris, qui hac lege erit, iuris dictio reciperatorumque datio addictio esto. cum curator hac lege non erit, tum quicumque magistratus in ea colonia municipio praefectura foro conciliabulo iure dicundo praeerit, eius magistratus de ea re iurisdictio iudicisque datio addictio esto. inque eam rem is qui hac lege iudicium dederit testibus publice dumtaxat in res singulas X denuntiandi potestatem facito ita, ut ei e re publica fideque sua videbitur. et si is unde ea pecunia petita erit condemnatus erit, eam pecuniam ab eo deve bonis eius primo quoque die exigito, eiusque pecuniae quod receptum erit partem dimidiam ei cuius unius opera maxime is condemnatus erit *dato*, partem dimidiam in publicum redigito.

quo ex loco terminus aberit, si quis in eum locum terminum restituere volet, sine fraude sua liceto facere, neve quid cui is ob eam rem hac lege dare damnas esto.

Cf. Callistrat. Dig. 47, 21, 3, pr. Lege agraria, quam Gaius Caesar tulit, adversus eos, qui terminos statutos extra suum gradum finesve moverint dolo malo, pecuniaria poena constituta est: nam in terminos singulos, quos eiecerint locove moverint, quinquaginta aureos in publico dari iubet: et eius actionem petitionem ei qui volet esse iubet. Lex Col. Genet. c. 104 infra p. 194.

Liv. Epit. CIII. Leges agrariae a Caesare consule cum magna contentione, invito senatu et altero consule M. Bibulo latae sunt.

Vell. II, 44, 4. In hoc consulatu Caesar legem tulit, ut ager Campanus plebei divideretur, suasore legis Pompeio: ita circiter viginti milia civium eo deducta et ius urbis restitutum post annos circiter centum quinquaginta duos quam bello Punico ab Romanis Capua in formam praefecturae redacta erat. 45, 2.

Suet. Caes. 20. Campum Stellatem, maioribus consecratum, agrumque Campanum, ad subsidia rei publicae vectigalem relictum, divisit extra sortem ad viginti milibus civium, quibus terni pluresve liberi essent.

App. Bell. Civ. II, 10. Νόμους ὑπὲρ τῶν πενήτων ἐς τὸ βουλευτήριον ἐσέφερε, καὶ γῆν αὐτοῖς διένεμε, καὶ τὴν ἀριστεύουσαν αὐτῆς μάλιστα περὶ Καπύην, ⟨ἣ⟩ ἐς τὰ κοινὰ διεμισθοῦτο, τοῖς οὖσι πατράσι παίδων τριῶν, ἔμμισθον ἑαυτῷ τῆσδε τῆς χάριτος πλῆθος τοσόνδε ποιούμενος· δισμύριοι γὰρ ἀθρόως ἐφάνησαν οἱ τὰ τρία τρέφοντες μόνοι.

App. Bell. Civ. III, 2. Ἔτι δὲ ὄντες ἀστικοὶ στρατηγοὶ (Βροῦτος καὶ Κάσσιος) ὑπ' ἀνάγκης καὶ διατάγμασιν οἷα στρατηγοὶ τοὺς κληρούχους ἐθεράπευον, ὅσοις τε ἄλλοις ἐπενόουν καὶ τὰ κληρουχήματα συγχωροῦντες αὐτοῖς πιπράσκειν, τοῦ νόμου κωλύοντος ἐντὸς εἴκοσιν ἐτῶν ἀποδίδοσθαι.

Dio Cass. XXXVIII, 1, 4—6. Τὴν δὲ χώραν τήν τε κοινὴν ἅπασαν πλὴν τῆς Καμπανίδος ἔνεμε — ταύτην γὰρ ἐν τῷ δημοσίῳ ἐξαίρετον διὰ τὴν ἀρετὴν συνεβούλευσεν εἶναι — καὶ τὴν λοιπὴν οὔτε παρὰ ἄκοντός τινος οὔτ' αὖ ὅσου ἂν οἱ γεωνόμοι βουληθῶσιν, ἀλλὰ πρῶτον μὲν παρ' ἑκόντων, ἔπειτα δὲ τοσούτου ὅσου ἐν ταῖς ἀπογραφαῖς ἐτετίμητο, ἀγορασθῆναι ἐκέλευσε. χρήματά τε γὰρ πολλὰ ἀπό τε τῆς λείας ἣν ὁ Πομπήιος εἰλήφει καὶ ἀπὸ τῶν φόρων τῶν τε τελῶν τῶν προσκαταστάντων περιεῖναί σφισιν ἔλεγε, καὶ χρῆναι αὐτά, ἅτε καὶ τοῖς τῶν πολιτῶν κινδύνοις πεπορισμένα, ἐς αὐτοὺς ἐκείνους ἀναλωθῆναι. καὶ μέντοι καὶ τοὺς γεωνόμους οὔτ' ὀλίγους, ὥστε καὶ δυναστείᾳ τινὶ ἐοικέναι, οὔτ' ἐξ ὑπευθύνων, ὥστε τινὰ δυσχερᾶναι, καθίστη, ἀλλὰ πρῶτον μὲν τοῦ συχνοὺς τῆς τιμῆς μετασχεῖν, εἴκοσιν, ἔπειτα δὲ τοὺς ἐπιτηδειοτάτους, πλὴν ἑαυτοῦ.

Dio Cass. XXXVIII, 7, 3. ὅ τε οὖν νόμος οὕτως ἐκυρώθη καὶ προσέτι καὶ ἡ τῶν Καμπανῶν γῆ τοῖς τρία τε πλείω τε ἔτι τέκνα ἔχουσιν ἐδόθη. καὶ διὰ τοῦτο καὶ ἄποικος τῶν Ῥωμαίων ἡ Καπύη τότε πρῶτον ἐνομίσθη.

Lib. colon. I (Grom. Lat. ed. Lachm. I p. 231). Capua, muro ducta colonia Iulia Felix iussu imperatoris Caesaris a viginti viris est deducta. iter populo debetur ped. C. ager eius lege Sullana fuerat adsignatus: postea Caesar in iugeribus militi pro merito dividi iussit. Cf. p. 239, 4. 169, 2. 210, 13. 213, 7. 220, 9. 231, 8. 233, 14. 259, 18. 24. 260, 1. 14. 18. 272, 1.

Cic. ad Attic. II, 16, 1. 2. 18, 2. Varr. r. r. I, 2, 10. Plin. Nat. Hist. VII, 176.

Schol. Bob. ad Cic. p. Planc. p. 263 Or. Existimamus eum legem Iuliam significare, quam Caesar consul agrariam tulerat de ⟨XX⟩ viris creandis.

Caes. b. c. I, 14, 4. Dilectum colonorum, qui lege Iulia Capuam deducti erant, habere instituunt.

Suet. Caes. 81. Cum in colonia Capua deducti lege Iulia coloni ad extruendas villas vetustissima sepulchra disicerent etc.

Cic. Phil. II, 102. Deduxisti coloniam Casilinum, quo Caesar ante deduxerat.

LEX DE PUBLICANIS a. u. c. DCLXXXXV (59).

Suet. Caes. 20. Publicanos remissionem petentis tertia mercedum parte relevavit, ac, ne in locatione novorum vectigalium inmoderatius licerentur, propalam monuit.

App. Bell. Civ. II, 13. Οἱ δ' ἱππεῖς λεγόμενοι, τὴν μὲν ἀξίωσιν τοῦ δήμου καὶ τῆς βουλῆς ὄντες ἐν μέσῳ, δυνατώτατοι δὲ ἐς ἅπαντα περιουσίας τε οὕνεκα καὶ μισθώσεως τελῶν καὶ φόρων, οὓς ὑπὸ τῶν ἐθνῶν τελουμένους ἐξεμισθοῦντο καὶ πλήθους βεβαιοτάτων ἐς ταῦτα θεραπόντων, ἐκ πολλοῦ τὴν βουλὴν ᾔτουν ἄφεσίν τινα μέρους τῶν φόρων αὐτοῖς γενέσθαι. καὶ ἀποδιέτριβεν ἡ βουλή. ὁ δὲ Καῖσαρ ἐς οὐδὲν τότε τῆς βουλῆς δεόμενος, ἀλλὰ μόνῳ τῷ δήμῳ χρώμενος, τὰ τρίτα τῶν μισθώσεων αὐτοῖς παρῆκεν.

Dio Cass. XXXVIII, 7, 4. Τὸ μὲν οὖν πλῆθος ἐκ τούτων ὁ Καῖσαρ ἀνηρτήσατο, τοὺς δ' ἱππέας τὸ τριτημόριόν σφισι τῶν τελῶν ἃ ἐμεμίσθωντο ἀφείς· πᾶσαί τε γὰρ αἱ τελωνίαι δι' αὐτῶν ἐγίγνοντο, καὶ πολλάκις τῆς βουλῆς δεηθέντες, ὅπως ἐκδικίας τινὸς τύχωσιν, οὐχ εὕροντο.

Cic. p. Planc. 35. Nam quod primus (Plancius) scivit legem de publicanis tum, cum vir amplissimus consul id illi ordini per populum dedit, quod per senatum, si licuisset, dedisset, si in eo crimen est, quia suffragium tulit, quis non tulit publicanus? Schol. Bob. ad h. l. p. 259. 261. Val. Max. II, 10, 7. Cic. ad Att. II, 16, 2. (Drum. III, 210. Momms. R. St. II, 456.)

LEX IULIA REPETUNDARUM a. u. c. DCLXXXXV (59).

Dig. Tit. 48, 11. De lege Iulia Repetundarum.

1. *MARCIANUS libro quarto decimo institutionum. Lex Iulia repetundarum pertinet ad eas pecunias, quas quis in magistratu potestate curatione legatione vel quo alio officio munere ministeriove publico cepit, vel cum ex cohorte cuius eorum*
1 *est. Excipit lex, a quibus licet accipere: a sobrinis propioreve gradu cognatis suis ⟨uxorisve⟩, uxore.*
2. *SCAEVOLA libro quarto regularum. Datur ex hac lege et in heredes actio intra annum dumtaxat a morte eius qui arguebatur (Cf. Mod. Dig. 48, 2, 20).*
3. *MACER libro primo publicorum. Lege Iulia repetundarum tenetur,* qui, cum aliquam potestatem haberet, pecuniam ob iudicandum vel non iudicandum decernendumve acceperit:
4. *VENULEIUS SATURNINUS libro tertio publicorum iudiciorum.* vel quo magis aut minus quid ex officio suo faceret.
5. *MACER libro primo publicorum. In comites quoque iudicum ex hac lege iudicium datur.*
6. *VENULEIUS SATURNINUS libro tertio publicorum iudiciorum. Eadem lege tenentur* qui ob denuntiandum vel non
1 denuntiandum testimonium pecuniam acceperint. *Hac lege damnatus testimonium publice dicere aut iudex esse postu-*
2 *lareve prohibetur. Lege Iulia repetundarum cavetur,* ne quis ob militem legendum mittendumve aes accipiat, neve quis ob sententiam in senatu consiliove publico dicendam pecuniam accipiat, vel ob accusandum vel non accusandum: utque urbani magistratus *ab omni sorde se abstineant* neve plus doni muneris in anno accipiant, quam quod sit HS $\overline{C}$ *(aureorum centum Dig.).*
7. *MACER libro primo iudiciorum publicorum. Lex Iulia de repetundis praecipit,* ne quis ob iudicem arbitrumve dandum mutandum iubendumve ut iudicet: neve ob non dandum non mutandum non iubendum ut iudicet: neve ob hominem in vincula publica coiciendum vinciendum vincirive iubendum exve vinculis dimittendum: neve quis ob hominem condemnandum absolvendumve: neve ob litem aestimandam iudiciumve capitis pecuniaeve faciendum vel non faciendum
1 aliquid acceperit. *Apparet autem, quod lex ab exceptis quidem in infinitum capere permittit, ab his autem, qui hoc capite enumerantur, a nullo neque ullam quantitatem capere*
2 *permittit. Illud quoque cavetur,* ne in acceptum feratur opus publicum faciendum, frumentum publice dandum praebendum adpraehendendum, sarta tecta tuenda, antequam perfecta probata praestita lege erunt.
8. *PAULUS libro quinquagensimo quarto ad edictum. Quod*

contra legem repetundarum proconsuli vel praetori donatum
1 *est, non poterit usu capi. Eadem lex venditiones locationes eius rei causa pluris minorisve factas irritas facit impeditque usucapionem, priusquam in potestatem eius, a quo profecta res sit, heredisve eius veniat.*
9. *PAPINIANUS libro quinto decimo responsorum. Qui munus publice mandatum accepta pecunia rumperunt, crimine repetundarum postulantur.*

Cic. p. Rab. Post. 8. Est enim haec causa „quo ea pecunia pervenerit" *quasi quaedam appendicula causae iudicatae atque damnatae. Sunt lites aestimatae A. Gabinio, nec praedes dati nec ex bonis populo universa pecunia exacta est. Iubet lex Iulia persequi ab iis, ad quos ea pecunia, quam is ceperit, qui damnatus sit, pervenerit. Si est hoc novum in lege Iulia, sicuti multa sunt severius scripta, quam in antiquis legibus et sanctius, inducatur sane etiam consuetudo huius generis iudiciorum nova; sin hoc totidem verbis translatum caput est, quot fuit non modo in Cornelia, sed etiam ante in lege Servilia, per deos immortales quid agimus. Cf. ad Fam. VIII, 8, 2.*

Cic. ad Fam. II, 17, 2. De rationibus referendis non erat incommodum te nullas referre, quam tibi scribis a Bibulo fieri potestatem; sed id vix mihi videris per legem Iuliam facere posse.

Cic. ad Fam. V, 20, 2. Quod fecissem ad urbem, si consuetudo pristina maneret, id, quoniam lege Iulia relinquere rationes in provincia necesse erat easdemque totidem verbis referre ad aerarium, feci in provincia.

Cic. ad Attic. VI, 7, 2. Ego Laodiceae quaestorem Mescinium exspectare iussi, ut confectas rationes lege Iulia apud duas civitates possem relinquere.

Cic. in Pison. 50. Mitto exire de provincia, educere exercitum, bellum sua sponte gerere, in regnum iniussu populi Romani aut senatus accedere, quae cum plurimae leges veteres, tum lex Cornelia maiestatis, Iulia de pecuniis repetundis planissime vetat.

Cic. in Pison. 37. Obtinuisti provinciam consularem finibus iis, quos lex cupiditatis tuae, non quos lex generi tui pepigerat. Nam lege Caesaris iustissima atque optima populi liberi plane et vere erant liberi etc.

Cic. in Pison. 90. Mitto aurum coronarium, quod te diutissime torsit, cum modo velles modo nolles. Lex enim generi tui et decerni et te accipere vetabat nisi decreto triumpho . . . Mitto diplomata tota in provincia passim data, mitto numerum navium summamque praedae, mitto rationem exacti imperatique frumenti, mitto ereptam libertatem populis ac singulis, qui erant affecti praemiis nominatim, quorum nihil est, quod non sit lege Iulia ne fieri liceat sanctum diligenter.

Scaev. Dig. 50, 5, 3. Senatores autem hanc vacationem habere non possunt, quod nec habere illis navem ex lege Iulia repetundarum licet.

Ulp. Dig. 1, 16, 10, 1. Legatum suum ne ante se de provincia dimittat, et lege Iulia repetundarum et rescripto divi Hadriani . . . admonetur.

Cic. ad Att. XV, 11, 4. Habent liberae legationes definitum tempus lege Iulia nec facile addi potest.

Cic. ad Attic. V, 10, 2. Adhuc sumptus nec in me aut publice aut privatim nec in quemquam comitum; nihil accipitur lege Iulia, nihil ab hospite.

Cic. ad Attic. V, 16, 3. Scito non modo nos foenum aut quod de lege Iulia dari solet non accipere, sed ne ligna quidem etc.

Cic. ad Attic. V, 21, 5. Cave putes quidquam homines magis umquam esse miratos quam nullum teruncium me obtinente provinciam sumptus factum esse nec in rempublicam nec in quemquam meorum, praeterquam in L. Tullium legatum. Is, ceteroqui abstinens, sed Iulia lege in transitu, semel tamen in diem, non, ut alii solebant, omnibus vicis, — praeter eum semel nemo — accepit; ita facit, ut mihi excipiendus sit, cum teruncium nego sumptus factum: praeter eum accepit nemo.

Cic. p. Flacc. 13. Lege hac recenti ac nova certus est inquisitori comitum numerus positus.

Val. Max. VIII, 1, 10. Cum accusator diceret, lege sibi centum atque XX hominibus denuntiare testimonium licere.

Cael. ap. Cic. ad Fam. VIII, 8, 3. Legis unum et centesimum caput legit, in quo ita erat: Quod eorum iudicum maior pars iudicarit, id ius ratumque esto.

Paul. Sent. V, 28 = Dig. 48, 19, 38, 10. [Ad legem Iuliam repetundarum]. Iudices pedanei si pecunia corrupti dicantur, plerumque a praeside aut curia submoventur aut in exilium mittuntur aut ad tempus relegantur.

Marcian. Dig. 1, 9, 2. Cassius Longinus non putat ei permittendum, qui propter turpitudinem senatu motus nec restitutus est, iudicare vel testimonium dicere, quia lex Iulia repetundarum hoc fieri vetat.

Cic. p. Rab. Post. 12. Datur tibi tabella iudici. Qua lege? Iulia de pecuniis repetundis.

Cic. in Vat. 29. Quae cum ita sint, quaero ex te, sisne ex pauperrimo dives factus illo ipso anno, quo lex lata est de pecuniis repetundis acerrima, ut omnes intellegere possent, a te non modo nostra acta, quos tyrannos vocas, sed etiam amicissimi tui legem esse contemptam.

Schol. Bob. ad h. l. p. 321 Or. Eo, inquit, anno ditatus est, quo lex de pecuniis repetundis lata est ab ipso scilicet Caesare.

Cic. p. Sest. 135. Etiamne eius, quem sua lege et suo beneficio ornatum, munitum armatum solet gloriari, C. Caesaris, legem de pecuniis repetundis non putat esse legem? Et aiunt alios esse, qui acta Caesaris rescindant, cum haec optuma lex et ab illo socero eius et ab hoc adsecula neglegatur!

Cic. de prov. consul. 7. Emisti grandi pecunia, ut tibi de pecuniis creditis ius in liberos populos contra senatus consulta et contra legem generi tui dicere liceret.

LEX DE ACTIS POMPEI CONFIRMANDIS a. u. c. DCLXXXXV (59).

Dio Cass. XXXVIII, 7, 5. Τὰ πραχθέντα ὑπὸ τοῦ Πομπηίου πάντα μήτε τοῦ Λουκούλλου μήτ' ἄλλου τινὸς ἀντιστάντος ἐβεβαίωσεν.

App. Bell. Civ. II, 13. Νόμους δ' ἐσέφερεν ἐκθεραπεύων τὸ πλῆθος ἑτέρους καὶ τὰ Πομπηίῳ πεπραγμένα ἅπαντα ἐκύρου.

Vell. II, 44, 2.

LEX DE SOCIETATE CUM PTOLEMAEO AULETE REGE FACIENDA a. u. c. DCLXXXXV (59).

Caes. B. C. III, 107. Superiore consulatu cum patre Ptolomaeo et lege et senatusconsulto societas erat facta.

Cic. p. Rab. Post. 6; ad Att. II, 16, 2.

Suet. Caes. 54. Societates ac regna pretio dedit, ut qui uni Ptolemaeo prope sex milia talentorum suo Pompeique nomine abstulerit.

Dio Cass. XXXIX, 12, 1.

LEX DE CIVITATE GALLIS TRANSPADANIS DANDA. a. u. c. DCCV (49).

Dio Cass. XLI, 36, 3. Τοῖς Γαλάταις τοῖς ἐντὸς τῶν Ἄλπεων ὑπὲρ τὸν Ἠριδανὸν οἰκοῦσι τὴν πολιτείαν ἅτε καὶ ἄρξας αὐτῶν ἀπέδωκε.

LEX DE CIVITATE GADITANIS DANDA a. u. c. DCCV (49).

Dio Cass. XLI, 24, 1. Γαδειρεῦσι πολιτείαν ἅπασιν ἔδωκεν, ἣν καὶ ὁ δῆμός σφισιν ὕστερον ἐπεκύρωσε.

Liv. Epit. CX. Gaditanis civitatem dedit.

LEX DE PECUNIIS MUTUIS a. u. c. DCCV (49).

Caes. B. C. III, 1.

Suet. Caes. 42. De pecuniis mutuis, disiecta novarum tabularum exspectatione, quae crebro movebatur, decrevit tandem, ut debitores creditoribus satis facerent per aestimationem possessionum, quanti quasque ante civile bellum comparassent, deducto summae aeris alieni, si quid usurae nomine numeratum aut perscriptum fuisset; qua condicione quarta pars fere crediti deperibat.

Plut. Caes. 37. Σεισαχθείᾳ τινὶ τόκων ἐκούφιζε τοὺς χρεωφειλέτας.

Appian. Bell. Civ. II, 48. Αἰτοῦσι δ' αὐτοῖς καὶ χρεῶν ἀποκοπὰς διά τε πολέμους καὶ στάσεις καὶ τὴν ἐκ τῶνδε τοῖς πιπρασκομένοις ἐποῦσαν εὐωνίαν τὰς μὲν ἀποκοπὰς οὐκ ἔδωκε, τιμητὰς δὲ τῶν ὠνίων ἀπέφηνεν ὧν ἔδει τοὺς χρήστας τοῖς δανείσασιν ἀντὶ τῶν χρημάτων διδόναι.

Dio Cass. XLI, 37, 3. Τά τε ἐνέχυρα πρὸς τὴν ἀξίαν ἐναποτιμηθῆναι ἐκέλευσε καὶ δικαστὰς αὐτῆς τοῖς ἀμφισβητοῦσί τι ἀποκληροῦσθαι προσέταξεν. Cf. XLII, 22. 51. Cic. de off. II, 84.

LEX FAENEBRIS a. u. c. DCCVII (47).

Tac. Ann. VI, 16. Interea magna vis accusatorum in eos irrupit, qui pecunias faenore auctitabant adversum legem dictatoris Caesaris, qua de modo credendi possidendique intra Italiam cavetur.

Dio Cass. XLI, 38. Ἐπειδή τε συχνοὶ πολλὰ χρήματα ἔχειν καὶ πάντα αὐτὰ ἀποκρύπτειν ἐλέγοντο, ἀπηγόρευσε μηδένα πλεῖον πεντακισχιλίων καὶ μυρίων δραχμῶν ἐν ἀργυρίῳ ἢ καὶ χρυσίῳ κεκτῆσθαι, οὐχ ὡς καὶ αὐτὸς τὸν νόμον τοῦτον τιθείς, ἀλλ' ὡς καὶ πρότερόν ποτε ἐσενεχθέντα ἀνανεούμενος. Cf. LVIII, 21.

LEX DE MERCEDIBUS HABITATIONUM ANNUIS a. u. c. DCCVII (47).

Suet. Caes. 38. Annuam habitationem Romae usque ad bina milia nummum, in Italia non ultra quingenos sestertios remisit.

Dio Cass. XLII, 51. Τὸ ἐνοίκιον, ὅσον ἐς πεντακοσίους δραχμὰς ἦν, ἐνιαυτοῦ ἑνὸς ἀφείς.

LEX DE DECEM PRAETORIBUS CREANDIS a. u. c. DCCVII (47).

Dio Cass. XLII, 51. στρατηγοὺς δέκα ἐς τὸ ἐπιὸν ἔτος ἀπέδειξε.

LEX DE SACERDOTIIS a. u. c. DCCVII (47).

Cic. ad Brut. I, 5, 3. Ciceronem nostrum in vestrum collegium cooptari volo. Existimo omnino absentium rationem sacerdotum comitiis posse haberi; nam etiam factum est antea: Gaius enim Marius, cum in Cappadocia esset, lege Domitia factus est augur, nec, quo minus id postea liceret, ulla lex sanxit; est etiam in lege Iulia, quae lex est de sacerdotiis proxima, his verbis: qui petet cuiusve ratio habebitur; *aperte indicat posse rationem haberi etiam non praesentis.*

Dio Cass. XLII, 51, 3. Ἵνα γὰρ πλείονας αὐτῶν ἀμείψηται, στρατηγούς τε δέκα ἐς τὸ ἐπιὸν ἔτος ἀπέδειξε καὶ ἱερέας ὑπὲρ τὸ νενομισμένον· τοῖς τε γὰρ ποντίφιξι καὶ τοῖς οἰωνισταῖς, ὧν καὶ αὐτὸς ἦν, τοῖς τε πεντεκαίδεκα καλουμένοις ἕνα ἑκάστοις προσένειμε καίπερ αὐτὸς βουληθεὶς πάσας τὰς ἱερωσύνας λαβεῖν, ὥσπερ ἐψήφιστο.

Nic. Dam. vit. Aug. 4.

LEX DE PROVINCIIS a. u. c. DCCVIII (46).

Dio Cass. XLIII, 25, 3. Ὅτι τε αὐτὸς πολλοῖς τῶν Γαλατῶν ἐφεξῆς ἔτεσιν ἄρξας ἔς τε τὴν ἐπιθυμίαν ἀπ' αὐτοῦ τῆς δυναστείας μᾶλλον προήχθη καὶ ἐς τὴν παρασκευὴν τῆς ἰσχύος ἐπηυξήθη, κατέκλεισε νόμῳ τοὺς μὲν ἐστρατηγηκότας ἐπ' ἐνιαυτόν, τοὺς δὲ ὑπατευκότας ἐπὶ δύο ἔτη κατὰ τὸ ἑξῆς ἄρχειν καὶ μηδενὶ τὸ παράπαν ἐπὶ πλεῖον ἡγεμονίαν τινὰ ἔχειν ἐξεῖναι.

Cic. Phil. I, 19. Quae lex melior, utilior optima etiam re publica saepius flagitata, quam ne praetoriae provinciae plus quam annum neve plus quam biennium consulares optinerentur? cf. III, 38. V, 7.

Cic. Phil. VIII, 28. 'Ipse autem ut quinquennium', inquit, 'optineam'. At istud vetat lex Caesaris, et tu acta Caesaris defendis.

LEX (MILITARIS?) a. u. c. DCCVIII (46).

Suet. Caes. 42. Sanxit, ne quis civis maior annis viginti minorve quadraginta, qui sacramento non teneretur, plus triennio continuo Italia abesset, neu qui senatoris filius nisi contubernalis aut comes magistratus peregre proficisceretur.

LEX PECUARIA a. u. c. DCCVIII (46).

Suet. Caes. 42. Sanxit . . . ne ii, qui pecuariam facerent, minus tertia parte puberum ingenuorum inter pastores haberent.

LEX IUDICIARIA a. u. c. DCCVIII (46).

Dio Cass. XLIII, 25. Τά τε γὰρ δικαστήρια τοῖς τε βουλευταῖς καὶ τοῖς ἱππεῦσι μόνοις ἐπέτρεψεν, ὅπως τὸ καθαρώτατον ὅτι μάλιστα ἀεὶ δικάζοι· πρότερον γὰρ καὶ ἐκ τοῦ ὁμίλου τινὲς συνδιεγίγνωσκον αὐτοῖς.

Suet. Caes. 41. Iudicia ad duo genera iudicum redegit, equestris ordinis ac senatorii, tribunos aerarios, quod erat tertium, sustulit.

Cic. Phil. I, 19. Quid? lege quae promulgata est de tertia decuria, nonne omnes iudiciariae leges Caesaris dissolvuntur?

Ascon. in Cic. Scaur. p. 18 ed. Kiessl. Defenderunt Scaurum sex patroni, cum ad id tempus raro quisquam pluribus quam quattuor uteretur: at post bella civilia ante legem Iuliam ad duodenos patronos est perventum.

LEX SUMPTUARIA a. u. c. DCCVIII (46).

Suet. Caes. 43. Lecticarum usum, item conchyliatae vestis et margaritarum, nisi certis personis perque certos dies, ademit. Legem praecipue sumptuariam exercuit, dispositis circa macellum custodibus; qui obsonia contra vetitum retinerent deportarentque ad se, submissis nonnumquam lictoribus atque militibus, qui si qua custodes fefellissent, iam apposita e triclinio auferrent.

Dio Cass. XLIII, 25, 2. Καὶ τὰ ἀναλώματα τῶν τι ἐχόντων ἐπὶ πλεῖστον ὑπ' ἀσωτίας ἐξηγμένα οὐκ ἐν νόμῳ μόνον ἐμετρίασεν, ἀλλὰ καὶ τῷ ἔργῳ ἰσχυρῶς ἐν φυλακῇ ἐποιήσατο.

Cic. ad Attic. XIII, 7, 1. Sestius apud me fuit et Theopompus pridie: venisse a Caesare narrabat litteras; hoc scribere, sibi certum esse Romae manere, causamque eam ascribere, quae erat in epistola nostra, ne se absente leges suae neglegerentur, sicut esset neglecta sumptuaria. cf. XII, 13, 2. 35. 36, 1. XIII, 6, 1. ad fam. VII, 26, 2. IX, 15, 5. 26, 4. (Lange, Antiquit. Roman. III, 450.)

LEX DE COLLEGIIS a. u. c. DCCVIII (46).

Suet. Caes. 42. Cuncta collegia, praeter antiquitus constituta, distraxit.

Ascon. ad Cicer. Cornel. p. 67 ed. Kiessl. Frequenter tum etiam coetus factiosorum hominum sine publica auctoritate malo publico fiebant: propter quod postea collegia et S. C. et pluribus legibus sunt sublata praeter pauca atque certa quae utilitas civitatis desiderasset, qualia sunt fabrorum lictorumque.

Ioseph. Antiqu. Iud. XIV, 10, 8 (215 Niese). Γάιος Καῖσαρ, ὁ ἡμέτερος στρατηγὸς [καὶ] ὕπατος, ἐν τῷ διατάγματι κωλύων θιάσους συνάγεσθαι κατὰ πόλιν, μόνους τούτους οὐκ ἐκώλυσεν, οὔτε χρήματα συνεισφέρειν οὔτε σύνδειπνα ποιεῖν.

LEX DE PORTORIIS a. u. c. DCCVIII (46.)

Suet. Caes. 43. Peregrinarum mercium portoria instituit.

LEGES DE VI ET DE MAIESTATE a. u. c. DCCVIII (46).

Cic. Phil. I, 23. Quid, quod obrogatur legibus Caesaris, quae iubent ei, qui de vi itemque ei, qui maiestatis damnatus sit, aqua et igni interdici?

Suet. Caes. 42. Poenas facinorum auxit et cum locupletes eo facilius scelere se obligarent, quod integris patrimoniis exulabant, parricidas, ut Cicero scribit, bonis omnibus, reliquos dimidia parte multavit.

Dio Cass. XLIV, 49, 3. 'Αλλὰ σὺ μέν, ὅπως μηδ' ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν τις φονεύηται, πολλὰ ἐνομοθέτησας.

Cf. Dig. 48, 4. 6. 7. Paul. Sent. V, 26. 29. Macer Dig. 48, 1, 1. Iustin. Instit. IV, 18, 3. Theophil. ad h. l. p. 491 ed. Ferrini.

LEX MUNICIPALIS a. u. c. DCCIX (45).

Corp. Inscr. Lat. I p. 119 n. 206.

Quem h(ac) l(ege) ad co(n)s(ulem) profiterei oportebit sei is, quom eum profiterei oportebit, Romae non erit, tum quei eius | negotia curabit, is eadem omnia, quae eum, quoius negotia curabit, sei Romae esset, h(ac) l(ege) profiterei | oporteret, item isdemque diebus ad co(n)s(ulem) profitemino. ~ |

Quem h(ac) l(ege) ad co(n)s(ulem) profiterei oportebit, sei is pup(illus) seive ea pu(pilla) erit, tum quei eius pup(illi) pu(pillae)ve tutor erit, item eadem|que omnia in iisdem diebus ad co(n)s(ulem) profitemino, ita utei et quae quibusque diebus eum eamve, sei pup(illus) pu(pilla)ve non esset, h(ac) l(ege) profiterei oporteret. ~ |

Sei co(n)s(ul), ad quem h(ac) l(ege) professiones fierei oportebit, Romae non erit, tum is, quem profiterei oportebit, quod eum profiterei | oportebit, ad pr(aetorem) urb(anum) aut, sei is Romae non erit, ad eum pr(aetorem), quei inter peregrinos ius deicet, profitemino, ita utei | eum ad co(n)s(ulem), sei tum Romae esset, h(ac) l(ege) profiterei oporteret. ~ |

Sei ex eis co(n)s(ulibus) et pr(aetoribus), ad quos h(ac) l(ege) professiones fierei oportebit, nemo eorum Romae erit, tum is, quem profiterei oportebit, | quod eum profiterei oportebit, ad tr(ibunum) pl(ebei) profitemino, ita utei eum ad co(n)s(ulem) pr(aetorem) ur(banum) eumque quei inter peregri|nos ius deicet, sei tum Romae esset, h(ac) l(ege) profiterei oporteret. ~ |

Quod quemque[m] h(ac) l(ege) profiterei oportebit, is, apud quem ea professio fiet, eius quei profitebitur nomen, et ea quae professus erit, et quo die professus sit, in tabulas publicas referunda curato, eademque omnia quae uteique in tabu-

las | rettulerit, *ita* in tabulam in album referunda *curato*, idque aput *f*orum, et quom frumentum populo dabitur, ibei ubei frumentum populo dabitur cottidie maiorem partem diei propositum habeto, u(nde) d(e) p(lano) r(ecte) l(egi) p(ossit). ∼ |

Queiquomque frumentum populo dabit damdumve curabit, nei quo*i* eorum, quorum nomina h(ac) l(ege) ad co(n)s(ulem) pr(aetorem) tr(ibunum) pl(ebei) in ta|bula in albo proposita *non* erunt, frumentum dato neve dare iubeto neve sinito. Quei adversus ea eorum quoi frumentum | dederit, is in tr(itici) m(odios) I HS IↃↃ populo dare damnas esto, eiusque pecuniae quei volet petitio esto. ∼ |

Quae viae in urbem Rom(am) propiusve u(rbem) R(omam) p(assus) M ubei continente habitabitur, sunt erunt, quoius ante aedificium earum quae | *via* er*i*t, is eam viam arbitratu eius aed(ilis), quoi ea pars urbis h(ac) l(ege) obvenerit, tueatur; isque aed(ilis) curato, ubi quorum | ante aedificium erit quamque viam h(ac) l(ege) quemque tueri oportebit, ei omnes eam viam arbitratu eius tueantur, neve eo | loco a*qua* consistat, quo minus commode populus ea via utatur. ∼

Aed(iles) cur(ules) aed(iles) pl(ebei), quei nunc sunt, queiquomque post h(anc) l(egem) r(ogatam) factei createi erunt eumve mag(istratum) inierint, iei in diebus V proxumeis | quibus eo mag(istratu) designatei erunt eumve mag(istratum) inierint, inter se paranto aut sortiunto, qua in partei urbis quisque | eorum vias publicas | in urbem Roma*m*, propiusve u(rbem) Ro(mam) p(assus) M, reficiundas sternendas curet, eiusque rei procurationem | habeat. Quae pars quoique aed(ili) ita h(ac) l(ege) obvenerit, eius aed(ilis) in eis loceis quae in ea partei erunt viarum reficien|darum tuemdarum procuratio esto, utei h(ac) l(ege) oportebit. ∼ |

Quae via *int*er aedem sacram et aedificium locumve publicum et inter aedificium privatum est erit, eius | viae partem dimidiam is aed(ilis), quoi ea pars urbis obvenerit, in qua parte ea aedis sacra erit seive aedificium | publicum seive locus publicus, tuemdam locato. ∼ |

Quemquomque ante suum aedificium viam publicam h(ac) l(ege) tueri oportebit, quei eorum eam viam arbitratu eius aed(ilis), | quoius oportuerit, non tuebitur, eam viam aed(ilis), quoius arbitratu eam tuerei oportuerit, tuemdam locato; | isque aed(ilis) diebus ne minus X antequam locet aput forum ante tribunale suom propositum habeto, quam | viam tuendam et quo die locaturus sit, e*t* quorum ante aedificium ea via sit; eisque, quorum ante aedificium | ea via erit, procuratoribusve eorum domum denuntietur facito, se eam viam locaturum, et quo die locaturus | sit; eamque locationem palam in foro per q(uaestorem) urb(anum) eumve quei aerario praerit facito. Quamta pecunia eam | viam locaverit, tamtae pecuniae eum

eosque, quorum ante aedificium ea via erit pro portion*e*, quamtum | quoiusque ante aedificium viae in longitudine et in latitudine erit, q(uaestor) urb(anus) queive aerario praerit in tabula*s* | publicas pecuniae factae referundum curato Ei quei eam viam tuemdam redemerit, tamtae pecuniae eum eos|ve adtribuito sine d(olo) m(alo). Sei is quei adtributus erit eam pecuniam diebus XXX proxum*e*is, quibus ipse aut pro|curator eius sciet adtributionem factam esse ei, *q*uoi adtributus erit, non solverit neque satis fecerit, is | quamtae pecuniae adtributus erit, tamtam pecuniam et eius dimidium ei, quoi adtributus erit, da*r*e debeto, | inque eam rem is, quo quomque de ea re aditum erit, iudicem iudiciumve ita dato, utei de pecunia credita | *iudicem* iudiciumv*e* dari oport*e*ret. ∼ |

Quam viam h(ac) l(ege) tuemdam locari oportebit, aed(ilis), quem eam viam tuendam locare oportebit, is eam viam per | q(uaestorem) urb(anum) queive aerario praerit tuemdam locato, utei eam viam arbitratu eius, quei eam viam locandam | curaverit, tueatur. Quamtam pecuniam ita quaeque via locata erit, t(antam) p(ecuniam) q(uaestor) urb(anus) queive aerario praerit | redemptorei, quoi e lege locationis dari oportebit, heredeive eius damdam adtribuendam curato. ∼ |

Quo minus aed(iles) et IIIIvir(ei) vieis in urbem purgandeis, IIvir(ei) vieis extra propiusve urbem Rom(am) passus ***M*** | purgandeis, queiquomque erunt, vias publicas purgandas curent eiusque rei potestatem habeant, | ita utei legibus pl(ebei)ve sc(itis) s(enatus)*ve* c(onsultis) oportet oportebit, e*ius* h(ac) l(ege) n(ihil) r(ogatur). ∼ |

Quoius ante aedificium semita in loco erit, is eam semitam, eo aedificio perpetuo lapidibus perpetueis | integreis continentem, constratam recte habeto arbitratu eius aed(ilis), quoius in ea parte h(ac) l(ege) viarum | procurat*io* erit. ∼ |

Quae viae in u(rbem) R(omam) sunt erunt intra ea loca, ubi continenti hab*i*tab*i*tur, ne quis in ieis vieis post k. Ianuar. | primas plostrum interdiu post solem ortum, neve ante horam X diei ducito agito, nisi quod aedium | sacrarum deorum inmortalium caussa aedificandarum operisve publice faciumdei causa adv*e*hei | portari oportebit, aut quod ex urbe exve ieis loceis earum rerum, quae publice domolienda*e* loca*tae* erunt, publi|ce exportarei oportebit, et quarum rerum caussa plostra h(ac) l(ege) certeis hominibus certeis de causeis agere | ducere licebit. ∼ |

Quibus diebus virgines Vestales re*gem* sacrorum flamines plostreis in urbe sacrorum publicorum p(opuli) R(omani) caussa | vehi oportebit, quaeque plostra triumphi caussa, quo die quisque triumpha*b*it, ducei oportebit, quaeque | plostra ludorum *caussa*, quei Romae aut *propius* urbei Romae *passus M* publice feient, inve pompam ludeis circiensibus ducei agei opus |

erit: quo[ve] minus earum rerum caussa eisque diebus plostra interdiu in urbe ducantur agantur, e(ius) h(ac) l(ege) n(ihil) r(ogatur). ~ |

Quae plostra noctu in urbem inducta erunt, quo minus ea plostra inania aut stercoris exportandei caussa | post solem ortem h(oris) X diei bubus iumenteisve iuncta in u(rbe) R(oma) et ab u(rbe) R(oma) p(assus) M esse liceat, e(ius) h(ac) l(ege) n(ihil) r(ogatur). ~ |

Quae loca publica porticusve *p*ublicae in u(rbe) R(oma) p(ropius)ve u(rbei Romae) p(assus) M sunt erunt, quorum locorum quoiusque porticus | aedilium *e*orumve mag(istratuom), quei vieis loceisque publiceis u(rbis) R(omae) p(ropius)ve u(rbei) R(omae) p(assus) M purgandeis praerunt, legibus | procuratio est erit, nei quis in ieis loceis inve ieis porticibus quid inaedificatum inmolitomve habeto, | neve ea loca porticumve quam possideto, neve eorum quod saeptum clausumve habeto quo minus eis loceis porticibusque populus utatur pateantve, nisi quibus uteique leg(ibus) pl(ebei)ve s(citis) s(enatus)ve c(onsultis) concessum permissumve e(st). ~ |

Quibus loceis ex lege locationis, quam censor aliusve quis mag(istratus) publiceis vectigalibus ultrove tributeis | fruendeis tuendeisve dix*it* dixerit, eis, quei ea fruenda tuendave conducta habebunt, ut utei fruei liceat | *a*ut utei ea ab eis custodiantur, cautum est, ei quo minus ieis loceis utantur fruantur ita, utei quo*i*que eorum | *ex lege loca*tionis ieis *sine d(olo) m(alo)* utei fruei licebit, ex h(ac) l(ege) n(ihil) r(ogatur). ~ |

Quos lud*os* quisque Romae p(ropius)ve u(rbei) R(omae) p(assus) M faciet, quo minus ei eorum ludorum caussa scaenam pulpitum ceteraque, quae ad eos ludos opus erunt, in loco publico ponere statuere eisque diebus, quibus eos faciet, loco publico utei | liceat, e(ius) h(ac) l(ege) n(ihil) r(ogatur). ~ |

Quei scribae librarei magistratibus apparebunt, ei quo minus loceis publiceis, ubei is, *quoi* quisque eorum apparebunt | iuserit, apparendi caussa utantur, e(ius) h(ac) l(ege) n(ihil) r(ogatur). ~ |

Quae loca serveis publiceis ab cens(oribus) habitandei utendei caussa adtributa sunt, ei quo minus eis loceis utantur, e(ius) h(ac) l(ege) n(ihil) r(ogatur). ~ |

Queiquomque in municipieis coloneis praefectureis foreis conciliabuleis c(ivium) R(omanorum) IIvir(ei) IIIIvir(ei) erunt aliove | quo nomine mag(istratum) potestatemve su*f*ragio eorum, quei quoiusque municipi*i* coloniae praefecturae | for*i* conciliabuli erunt, habebunt: nei quis eorum que*m* in eo municipio coloni*a* praefectur*a* *f*oro conciliabu|lo *in* senatum decuriones conscriptosve legito neve sublegito neve cooptato neve recitandos curato | nisi in demortuei damnateive locum eiusve

quei confessus erit se senatorem decurionem conscreiptumve | ibei h(ac) l(ege) esse non licere. ~ |

Quei minor annos XXX natus est erit, nei quis eorum post k. Ianuar. secundas in municipio colonia praefe|ctura IIvir(atum) IIIIvir(atum) neve quem alium mag(istratum) petito neve capito neve gerito, nisei quei eorum stipendia | equo in legione III aut pedestria in legione VI fecerit, quae stipendia in castreis inve provincia maiore*m* | partem sui quoiusque anni fecerit, aut bina semestria, quae ei pro singuleis ann*u*eis procedere oporteat *cum eo quod ei legibus pl(ebei)ve sc(iteis) procedere oportebit*, | aut ei *v*acatio rei militaris legibus pl(ebei)ve sc(itis) exve foidere erit, quocirca eum inveitum merere non | oporteat. Neve quis, quei praeconium dissignationem libitinamve faciet, dum eorum quid faciet, in muni|cipio colonia praefectura IIvir(atum) IIIIvir(atum) aliumve quem mag(istratum) petito neve capito neve gerito neve habeto, | neve ibei senator neve decurio neve conscriptus esto neve sententiam dicito. Quei eorum ex eis, quei s(upra) s(criptei sunt), | adversus ea fecerit, is HS IↃↃↃ p(opulo) d(are) d(amnas) e(sto), eiusque pecuniae quei volet petitio esto. ~ |

Queiquomque in municipio coloni*a* praefectura post k. Quin*c*(tiles) prim(as) comitia IIvir(eis) II*II*vir(eis) aleive quoi mag(istratui) | rogando subrogandove habebit, is ne quem, quei minor anneis *XXX* natus est erit, IIvir(um) III*I*vir(um), quei*ve* ibei | alium mag(istratum) habeat, renuntiato neve renuntiarei iubeto, nisi quei stipendia equo in legione III, aut stipendia pedestria in legione VI fecerit, quae stipendia in castreis inve provincia maiorem partem sui | quoiusque anni fecerit, aut bina semestria, qua*e* ei pro singuleis annueis procedere oporteat cum eo | quod ei legibus pl(ebeive) sc(iteis) procedere oportebit, aut ei *v*acatio rei militaris legibus pl(ebei)ve sc(iteis) exve foedere | erit, quo circa eum invitum merere non oporteat. Neve eum, quei praeconium dissignationem libitina*m*ve faciet, dum eorum quid | faciet, IIvir(um) IIIIvir(um), queive ibei mag(istratus) sit, renuntiato, neve in senatum neve in decurionum conscriptorumv*e* numer*um* legito sublegito coptato neve sententiam rogato neve dicere neve | ferre iubeto sc(iens) d(olo) m(alo). Quei adversus ea fecerit, is HS IↃↃↃ p(opulo) d(are) d(amnas) esto, eiusque pecuniae quei volet petitio esto. ~ |

Quae municipia coloni*ae* praefectur*ae* fora conciliabula c(ivium) R(omanorum) sunt erunt, nei quis in eorum quo municipio | colonia praefectura *foro* conciliabulo *in* senatu decurionibus conscreipteisque esto, neve quo*i* ibi in eo ordine | sententiam deicere ferre liceto, quei furtei quod i*p*se fecit fecerit condemnatus pactusve est erit; | queive iudicio fiduci*ae*, pro socio, tutelae, mandatei, iniuriarum deve d(olo) m(alo) con-

demnatus est erit; queive lege | Plaetoria ob eamve rem, quod adversus eam legem fecit fecerit, condemnatus est erit; queive depugnandei | caussa auctoratus est erit fuit fuerit; queive in iure *bonam copiam abiuravit* abiuraverit, bonamve copiam iuravit iuraverit; queive sponsoribus creditoribusve sueis renuntiavit renuntiaverit se soldum solvere non posse, aut cum eis | pactus est erit se soldum solvere non posse; prove quo datum depensum est erit; quoiusve bona ex edicto | eius, qu(ei) i(ure) d(eicundo) praefuit praefuerit, — praeterquam sei quoius, quom pupillus esset reive publicae caussa abesset | neque d(olo) m(alo) fecit fecerit quo magis r(ei) p(ublicae) c(aussa) a(besset), *bona possessa proscriptave sunt erunt* — possessa proscriptave sunt erunt; queive iudicio publico Romae | condemnatus est erit, quo circa eum in Italia esse non liceat, neque in integrum restitutus est erit; queive in eo | municipio colonia praefectura foro conciliabulo, quoius erit, iudicio publico condemnatus est erit; quemve | k(alumniae) praevaricationis caussa accussasse fecisseve quod iudicatum est erit; quoive aput exercitum ingnominiae | caussa ordo ademptus est erit; quemve imperator ingnominiae caussa ab exercitu decedere iusit iuserit; queive ob caput c(ivis) R(omani) referundum pecuniam praemium aliudve quid cepit ceperit; queive corpore quaestum | fecit fecerit; queive lanistaturam artemve ludicram fecit fecerit; queive lenocinium faciet. Quei | adversus ea in municipio colonia praefectura[ve] foro conciliabulo *in senatu* decurionibus conscripteisve *f*uerit | sentemtiamve dixerit, is HS Iↄↄↄ p(opulo) d(are) d(amnas) esto, eiusque pecuniae quei volet petitio esto. |

Quoi h(ac) l(ege) in municipio colonia praefectura foro conciliabulo senatorem decurionem conscriptum esse, | inque eo ordine sentemtiam dicere ferre non licebit, nei quis, quei in eo municipio colonia praefectura | foro conciliabulo senatum decuriones conscriptos habebit, eum in senatum decuriones conscriptos | ire iubeto sc(iens) d(olo) m(alo); neve eum ibei sentemtiam rogato neive dicere neive ferre iubeto sc(iens) d(olo) m(alo); neve quis quei | in eo municipio colonia praefectura foro conciliabulo sufragio eorum maxumam potestatem habebit, | eorum quem ibei in senatum decuriones conscriptos ire, neve in eo numero esse neve sentemtiam ibei dicere | ferreve sinito sc(iens) d(olo) m(alo); neve quis eius rationem comitieis conciliove *habeto*, creatumve renuntiato; neve quis, quei ibei mag(istratum) potestatemve habebit, eum cum senatu decurionibus conscripteis *ludos* spectare neive in convivio | publico esse sinito sc(iens) d(olo) m(alo). ∼ |

Quibus h(ac) l(ege) in municipio colonia praefectura foro conciliabulo in senatu[m] decurionibus conscripteis esse | non licebit, nei quis eorum in municipio colonia praefectura foro conciliabulo IIvir(atum) IIIIvir(atum) aliamve | quam potesta-

tem, ex quo honore in eum ordinem perveniat, petito neve capito; neve quis eorum ludeis, | cumve gladiatores ibei pugnabunt, in loco senatorio decurionum conscriptorum sedeto neve spectato; neve convivium publicum is inito; neive quis, sei adversus ea creatum renuntiatum erit, ibei IIvir IIIIvir | esto, neve ibei m(agistratum) potestatemve habeto. Quei adversus ea fecerit, is HS Iↄↄↄ p(opulo) d(are) d(amnas) esto, eiusque pecuniae quei | volet petitio esto. ∼ |

Quae municipia coloniae praefecturae c(ivium) R(omanorum) in Italia sunt erunt, quei in eis municipieis coloneis | praefectureis maximum mag(istratum) maximamve potestatem ibei habebit tum, cum censor aliusve | quis mag(istratus) Romae populi censum aget, is diebus LX proxumeis, quibus sciet Romae censum populi | agi, omnium municipium colonorum suorum queique eius praefecturae erunt, q(uei) c(ives) R(omanei) erunt, censum | agito, eorumque nomina praenomina patres aut patronos tribus cognomina et quot annos | quisque eorum habet, et rationem pecuniae ex formula census, quae Romae ab eo, qui tum censum | populi acturus erit, proposita erit, ab ieis iurateis accipito; eaque omnia in tabulas publicas sui | municipi referunda curato; eosque libros per legatos, quos maior pars decurionum conscriptorum | ad eam rem legarei mittei censuerint tum, cum ea[s] res consuleretur, ad eos, quei Romae censum agent, | mittito; curatoque, utei, quom amplius dies LX reliquei erunt ante quam diem ei, queiquomque Romae | censum agent, finem populi censendi faciant, eos adeant librosque eius | municipi coloniae praefecturae | edant; isque censor, seive quis alius mag(istratus) censum populi aget, diebus V proxumeis, quibus legatei eius | municipi coloniae praefecturae adierint, eos libros census, quei ab ieis legateis dabuntur, accipito | s(ine) d(olo) m(alo), exque ieis libreis, quae ibei scripta erunt in tabulas publicas referunda curato, easque tabulas | eodem loco, ubei ceterae tabulae publicae erunt, in quibus census populi perscriptus erit, condendas curato. ∼ |

Qui pluribus in municipieis coloneis praefectureis domicilium habebit et is Romae census erit, quo magis | in municipio colonia praefectura h(ac) l(ege) censeatur, e(ius) h(ac) l(ege) n(ihil) r(ogatur). ∼ |

Quei lege pl(ebei)ve sc(ito) permissus est *f*uit, utei leges in municipio fundano municipibusve eius municipi daret, | sei quid is post h(anc) l(egem) r(ogatam) in eo anno proxumo, quo h(anc) l(egem) populus iuserit, ad eas leges *addiderit commutaverit conrexerit*, municip[i]eis fundanos | item teneto, utei oporteret, sei eae res ab eo tum, quom primum leges eis municipibus lege pl(ebei)ve sc(ito) dedit, | ad eas leges additae commutatae conrectae essent; neve quis intercedito neve quid

facito, quo minus | ea rata sint, quove minus municipeis fundanos teneant eisque optemperetur. |

Cic. ad Fam. VI, 18, 1. Simulatque accepi a Seleuco tuo litteras, statim quaesivi e Balbo per codicillos, quid esset in lege. Rescripsit eos, qui facerent praeconium, vetari esse in decurionibus, qui fecissent, non vetari. Cf. l. 104, p. 183.

Corp. Inscr. Lat. V, 2864. M. Iunius Sabinus IIIIvir aediliciae potestat(is) e lege Iulia municipali.

Paul. ad municipal. lib. singul. Fragm. Vat. 237. 243. Ulp. Dig. 50, 9, 3. Cod. Iust. 7, 9, 1.

LEX DE MAGISTRATIBUS a. u. c. DCCIX (45).

Dio Cass. XLIII, 47, 2. Ἀριθμὸν δὲ οἱ μὲν ἄλλοι, ὅσοιπερ καὶ πρότερον, στρατηγοὶ δὲ τεσσαρεσκαίδεκα ταμίαι τε τεσσαράκοντα ἀπεδείχθησαν.

LEX DE MAGISTRATIBUS a. u. c. DCCX (44).

Dio Cass. XLIII, 49, 1. Στρατηγοὶ ἑκκαίδεκα ἦρξαν, καὶ τοῦτο καὶ ἐπὶ πολλὰ ἔτη. — *51, 3.* ᾑρεῖτο τῷ μὲν λόγῳ τοὺς ἡμίσεις ὁ Καῖσαρ ἐν νόμῳ τινὶ τοῦτο ποιησάμενος, ἔργῳ δὲ πάντας. καὶ ἐς μὲν τὸ πρῶτον ἔτος ταμίαι τεσσαράκοντα προεχειρίσθησαν, ὥσπερ καὶ πρότερον, καὶ ἀγορανόμοι τότε πρῶτον δύο μὲν καὶ ἐξ εὐπατριδῶν, τέσσαρες δὲ ἐκ τοῦ πλήθους ὧν οἱ δύο τὴν ἀπὸ Δήμητρος ἐπίκλησιν φέρουσιν, ὅπερ που καὶ ἐς τόδε ἐξ ἐκείνου καταδειχθὲν ἐμμεμένηκε. στρατηγοὶ δὲ ἀπεδείχθησαν μὲν ἑκκαίδεκα.

Suet. Caes. 41. Praetorum aedilium quaestorum, minorum etiam magistratuum numerum ampliavit.

Pomp. Dig. 1, 2, 2, 32. Deinde Gaius Iulius Caesar duos praetores et duos aediles qui frumento praeessent et ⟨dicerentur⟩ a Cerere cereales constituit.

Lab. ap. Gell. XVI, 7, 12.

Duas uxores? hercle hoc plus negoti est, inquit cocio;
Sex aediles viderat.

LEX COLONIAE GENETIVAE IULIAE sive URSONENSIS a. DCCX (44).

Corp. Inscr. Lat. II Suppl. 5439, p. 852 sqq.

Desunt tabulae circa quattuor et primae quae hodie est columnae duae.

tab. I col. 3 *LXI. . . . . Cui quis ita man*um inicere iussus erit, iudicati iure ma|nus iniectio esto itque ei s(ine) f(raude) s(ua) facere liceto. Vin|dex arbitratu IIviri qui*v*e i(ure) d(icundo) p(raerit) locuples | esto. Ni vindicem dabit iudicatum*v*e faci|et,

secum ducito. Iure civili vinctum habeto. | Si quis in eo vim faciet, ast eius vincitur, du|pli damnas esto colonisq(ue) eius colon(iae) HS ccIↄↄ ccIↄↄ d(are) d(amnas) esto, eiusque pecuniae *q*ui vo|let petitio, IIvir(o) qui*v*e i(uri) d(icundo) p(raerit) exactio iudicati oque esto. | tab. I

LXII. IIviri quicumque erunt, iis IIviris in eos singulos | lictores binos, accensos sing(ulos), scribas bi|nos, viatores binos, librarium, praeconem, | haruspicem, tibicinem habere ius potestas|que esto. Quique in ea colonia aedil(es) erunt, | iis aedil(ibus) in eos aedil(es) sing(ulos) scribas sing(ulos), publi|cos cum cincto limo IIII, praeconem, haruspi|cem, tibicinem habere ius potestas|q(ue) esto. Ex eo | numero, qui eius coloniae coloni erunt, habe|to. Iisque IIvir(is) aedilibusque, dum eum mag(istratum) habe|bunt, togas praetextas, funalia cere*a* ha|bere ius potestasq(ue) esto. Quos quisque eo|rum ita scribas lictores accensos viatorem | tibicinem haruspicem praeconem habebit, iis | omnibus eo anno, quo anno quisque eorum | apparebit, militiae vacatio esto, neve quis e|um eo anno, quo mag(istratibus) apparebit, invitum | militem facito neve fieri iubeto neve eum | cogito neve ius iurandum adigito neve a|digi iubeto neve sacramento rogato neve | rogari iubeto, nisi tumultus Italici Gallici|ve causa. Eisque merces in eos singul(os), qui IIvi|ris apparebunt, tanta esto:

in scribas sing(ulos) | HS cIↄ CC, in accensos sing(ulos) HS DCC,
in lictores | sing(ulos) HS DC, in viatores sing(ulos) HS CCCC,
in libra|rios sing(ulos) HS CCC, in haruspices sing(ulos) HS D,
prae|coni HS CCC,

qui aedil(ibus) appareb(unt):

in scribas | sing(ulos) HS DCCC, in haruspices sing(ulos) HS C,
in ti|bicines sing(ulos) HS CCC, in praecones sing(ulos) HS CCC.

Iis s(ine) f(raude) s(ua) kapere liceto. | col. 4

LXIII. IIviri, qui primi ad pr. k. Ianuar. mag(istratum) habebunt, appari|tores totidem habento, *quot* sing(ulis) apparitores ex h(ac) l(ege) ha|bere licet[o]. Iisque apparitorib(us) merces tanta esto, | quantam esse oporteret, si partem IIII anni a*ppar*|uissent, ut pro portione, quam diu apparuissent, mer|cedem pro eo kaperent, itque iis s(ine) f(raude) s(ua) c(apere) l(iceto). |

LXIIII. IIvir(i) quicumque post colon(iam) deductam erunt, ii in die|bus X proxumis, quibus eum mag(istratum) gerere coeperint, at | decuriones referunto, cum non minus duae partes | aderint, quos et quot dies festos esse et quae sacra | fieri publice placeat et quos ea sacra facere place|at. Quot ex eis rebus decurionum maior pars, qui | tum aderunt, decreverint statuerint, it ius ratum|que esto, eaque sacra eique dies festi in ea colon(ia) | sunto. |

tab. I LXV. Quae pecunia poenae nomine ob vectigalia, quae | colon(iae) G(enetivae) Iul(iae) erunt, in publicum redacta erit, eam | pecuniam ne quis erogare neve cui dare neve attri|buere potestatem habeto, nisi at ea sacra, quae in | colon(ia) aliove quo loco colonorum nomine fi*ant*, | neve quis aliter eam pecuniam s(ine) f(raude) s(ua) kapito, *ne*ve quis de ea pecunia ad decuriones referundi neve quis | de ea pecunia sententiam dicendi ius potestat(em)que habeto. Eamque pecuniam ad ea sacra, quae | in ea colon(ia) aliove quo loco colonor*um* nomine | fient, IIviri s(ine) f(raude) s(ua) dato attributo itque ei facere | ius potestasq(ue) esto. Eique cui ea *p*ecunia dabi|tur s(ine) f(raude) s(ua) kapere liceto. |

LXVI. Quos pontifices quosque augures C. Caesar, quive | iussu eius colon(iam) deduxerit, fecerit ex colon(ia) Ge|net(iva), ei pontifices eique augures c(oloniae) G(enetivae) I(uliae) sunto, eiq(ue) | pon*tif*ices auguresque in pontificum augu|rum conlegio in ea colon(ia) sunto, ita uti qui | optima lege optumo iure in quaque colon(ia) | pontif(ices) augures sunt erunt. Iisque pontificibus | auguribusque, qui in quoque eorum collegio | erunt, col. 5 liberisque eorum militiae munerisq|ue publici vacatio sacro sanctius esto, uti pon|tifici Romano est erit, *aer*aque militaria ei omni|a merita sunto. De auspiciis quaeque ad eas res per|tinebunt augurum iurisdictio iudicatio esto. Eis|que pontificib(us) auguribusque ludis, quot publice ma|gistratus facient, et cum ei pontific(es) augures sa|cra publica c(oloniae) G(enetivae) I(uliae) facient, togas praetextas haben|di ius potestasq(ue) esto eisque pontificib(us) augurib(us)|q(ue) ludos gladiatoresq(ue) inter decuriones specta|re ius potestasq(ue) esto.

LXVII. Quicumque pontif(ices) quique augures c(oloniae) G(enetivae) I(uliae) post h(anc) l(egem) da|tam in conlegium pontific(um) augurumq(ue) in demort|ui damnative loco h(ac) l(ege) lectus cooptatusve erit, | is pontif(ex) augurq(ue) in c(o)lonia) Iul(ia) in conlegium pontifex | augurq(ue) esto, ita uti qui optuma lege in quaque | colon(ia) pontif(ices) auguresq(ue) sunt erunt. Neve quis | quem in conlegium pontificum kapito suble|gito cooptato nisi tunc cum minus tribus pon tificib(us) ex iis, qui c(oloniae) G(enetivae) sunt, erunt. Neve quis quem | in conlegium augurum sublegito cooptato ni si tum cum minus tribus auguribus ex eis, qui | colon(iae) G(enetivae) I(uliae) sunt, erunt. |

LXVIII. IIviri praef(ectus)ve comitia pontific(um) augurumq(ue), quos h(ac) l(ege) | *fa*cere oportebit, ita habeto prodicito, ita uti | IIvir(um) creare facere sufficere h(ac) l(ege) o(portebit). |

LXIX. IIviri qui post colon(iam) deductam primi erunt, ii in su|o mag(istratu) et quicumq(ue) IIvir(i) in colon(ia) Iu-

l(ia) erunt, ii in | diebus LX proxumis, quibus eum mag(istratum) gerere coe|perint, ad decuriones referunto, cum non minus | XX aderunt, uti redemptori redemptoribusque, | qui ea redempta habebunt, quae ad sacra resq(ue) | divinas opus erunt, pecunia ex lege locationis | adtribuatur solvaturq(ue). Neve quisquam rem ali|am at decuriones referunto neve quot decuri|onum decret(um) faciunto, antequam eis redemp|toribus pecunia ex lege locationis attribuatur | solvaturve d(ecurionum) d(ecreto), dum ne minus XX atsint, cum | e(a) r(es) consulatur. Quot ita decreverint, ei duumvir*i* | *r*edemptori redemptoribus attribuendum | solvendumque cur*ant*o, dum ne ex ea pecunia | solvant adtribuant, quam pecuniam ex h(ac) l(ege) | *ad ea* sacra, quae in colon(ia) aliove quo loco pu|blice fiant, dari adtribui oportebit. | tab. I tab. II col. 1

LXX. IIviri quicu*m*que erunt ei praeter eos, qui primi | post h(anc) l(egem) *fa*cti erunt, ei in suo mag(istratu) munus lu|dosve scaenicos Iovi Iunoni Minervae deis | deabusq(ue) quadriduom m(aiore) p(arte) diei, quot eius fie|ri *pote*rit, arbitratu decurionum faciun|to inque eis ludis eoque munere unusquis|que eorum de sua pecunia ne minus HS ∞∞ | consumito et ex pecunia publica in sing(ulos) | $\overline{II}$vir(os) d(um) t(axat) HS ∞∞ sumere consumere liceto, it|que eis s(ine) f(raude) s(ua) facere liceto, dum ne quis ex ea | pecun(ia) sumat neve adtributionem faciat, | quam pecuniam h(ac) l(ege) ad ea sacra quae in co|lon(ia) aliove quo loco public[a]e fient, dari | adtribui oportebit.

LXXI. Aediles quicumq(ue) erunt in suo mag(istratu) munus lu|dos scaenicos Iovi Iunoni Minervae tri|duom maiore parte diei, quot eius fieri pote|rit, et unum diem in circo aut in foro Veneri | faciunto, inque eis ludis eoque munere unus|quisque eorum de sua pecunia ne minus HS ∞∞ | consumito deve publico in sing(ulos) aedil(es) HS ∞ | sumere liceto, eamq(ue) pecuniam $\overline{II}$vir*i* praef(ectusve) | dandam adtribuendam curanto itque iis | s(ine) f(raude) s(ua) c(apere) liceto. |

LXXII. Quotcumque pecuniae stipis nomine in aedis | sacras datum inlatum erit, quot eius pecuni|ae eis sacri[i]s superfuerit, quae sacra, uti h(ac) l(ege) d(ata) | oportebit, ei deo deaeve, cuius ea aedes erit, fac|ta *fuerint*, it ne quis facito neve curato neve interce|dito, quo minus in ea aede consumatur, ad | quam aedem ea pecunia stipis nomine da|ta conlata erit, neve quis eam pecuniam alio | consumito neve quis facito, quo magis in | alia re consumatur. col. 2

LXXIII. Ne quis intra fines oppidi colon(iae)ve, qua aratro | circumductum erit, hominem mortuom | inferto neve ibi humato neve urito neve homi|nis mortui monimentum aedificato. Si quis | adversus ea fecerit, is c(olonis) c(oloniae) G(e-

tab. II netivae) Iul(iae) HS Iↄↄ d(are) d(amnas) esto, | eiusque pecuniae *q*ui volet petitio persecu|tio exactioq(ue) esto. Itque quot inaedificatum | erit IIvir aedil(is)ve dimoliendum curanto. Si | adversus ea mortuus inlatus positusve erit, | expianto ubi oportebit.

LXXIV. Ne quis ustrinam novam, ubi homo mortuus | combustus non erit, prop[r]ius oppidum pas|sus D facito. Qui adversus ea fecerit, HS Iↄↄ c(olonis) | c(oloniae) G(enetivae) Iul(iae) d(are) d(amnas) esto, eiusque pecuniae *q*ui volet peti|tio persecutioq(ue) ex h(ac) l(ege) esto. |

LXXV. Ne quis in oppido colon(ia) Iul(ia) aedificium detegito | neve demolito neve disturbato, nisi si praedes | IIvir(um) arbitratu dederit se re*d*aedificaturum, aut | nisi decuriones decreverint, dum ne minus L ad|sint cum e(a) r(es) consulatur. Si quis adversus ea fece*rit*, | q(uanti) e(a) r(es) e(rit), t(antam) p(ecuniam) c(olonis) c(oloniae) G(enetivae) Iul(iae) d(are) d(amnas) e(sto), eiusque pecuniae qui volet pe|titio persecutioq(ue) ex h(ac) l(ege) esto. |

LXXVI. Figlinas teglarias maioris tegularum CCC tegu|lariumq(ue) in oppido colon(ia) Iul(ia) ne quis habeto. Qui | habuerit, it[a] aedificium isque locus publicus | colon(iae) Iul(iae) esto, eiusq(ue) aedificii . . . . quicumque in c(olonia) | G(enetiva) Iul(ia) i(uri) d(icundo) p(raerit), s(ine) d(olo) m(alo) eam pecuniam in publicum redigito. |

LXXVII. Si quis vias fossas cloacas IIvir aedil(is)ve publice | facere inmittere commutare aedificare mu|nire intra eos fines, qui colon(iae) Iul(iae) erunt, volet, | quot eius sine iniuria privatorum fiet, it *e*is face|re liceto. |

LXXIIX. Quae viae publicae itinerave publica sunt [fu]erunt | intra eos fines, qui colon(iae) dati erunt, quicumq(ue) | limites quaeque viae quaeque itinera per eos a|gros sunt erunt fueruntve, eae viae eique limites | eaque itinera publica sunto.

col. 3 LXXIX. Qui fluvi rivi fontes lacus aquae stagna paludes | sunt in agro, qui colon(is) h*u*iusc(e) colon(iae) divisus | erit, ad eos rivos fontes lacus aquas[que] sta|gna paludes itus actus aquae haustus iis item esto, qui eum agrum habebunt possidebunt, uti | iis fuit, qui eum agrum habuerunt possederunt. | Itemque iis, qui eum agrum habent possident ha|bebunt possidebunt, itineris aquarum lex ius|que esto. |

LXXX. Quot cuique negotii publice in colon(ia) de decuri(onum) sen|tentia datum erit, is cui negotium datum erit e|ius rei rationem decurionib(us) reddito referto|que in dieb(us) CL proxumis, *quibus* it negotium confecerit | quibusve it negotium gerere desierit, quot eius fieri poterit s(ine) d(olo) m(alo). |

LXXXI. Quicumque IIvir(i) aed(iles)ve colon(iae) Iul(iae) erunt, ii scribis | suis, qui pecuniam publicam colonorumque |

rationes scripturus erit, antequam tabulas | publicas scribet tractetve, in contione palam | luci nundinis in forum ius iurandum adigi|to per Iovem deosque Penates ‘sese pecuniam ‘pu|blicam eius colon(iae) concustodliturum rationesque veras ‘habiturum esse, u(ti) q(uod) r(ecte) f(actum) e(sse) v(olet) s(ine) ‘d(olo) m(alo), ne|que se fraudem per litteras facturum esse ‘sc(ientem) d(olo) m(alo).’ Uti quisque scriba ita iuraverit, in tabulas | publicas referatur facito. Qui ita non iurave|rit, is tabulas publicas ne scribito neve aes | apparitorium mercedemque ob e(am) rem kapito. | Qui ius iurandum non adegerit, ei HS Iↄↄ mul|ta[e] esto eiusq(ue) pecuniae *q*ui volet petitio per|secutioq(ue) ex h(ac) l(ege) esto. tab. II

LXXXII. Qui agri quaeque silvae quaeq(ue) aedificia c(olonis) c(oloniae) G(enetivae) I(uliae), | quibus publice utantur, data adtributa e|runt, ne quis eos agros neve eas silvas ven|dito neve locato longius quam in quinquen|nium, neve ad decuriones referto neve decu|rionum consultum facito, quo ei agri eaeve | silvae veneant aliterve locentur. Neve si ve|nierint, itcirco minus c(oloniae) G(enetivae) Iul(iae) sunto. Quique iis | rebus fruc*t*us erit, quot se emisse dicat, is in iuga sing(ula) inque annos sing(ulos) HS C c(olonis) c(oloniae) G(enetivae) I(uliae) d(are) d(amnas) | *esto, eiusque pecuniae qui volet petitio persecutioque ex hac lege esto.*

(Desunt tabulae hodie secundae columnae duae).

XCI. Si quis ex hac lege decurio augur pontifex coloniae tab. III
Genetivae Iuliae factus creatusve erit, tum quicumque decurio col. 1
augur pontifex huiusce | col(oniae) domicilium in ea col(onia) oppido propiusve it oppidum p(assus) ∞ | non habebit annis V proxumis, unde pignus eius quot satis | sit capi possit, is in ea col(onia) augur pontif(ex) decurio ne es|to, qui*q*ue IIviri in ea col(onia) erunt, eius nomen de decurio|nibus sacerdotibusque de tabulis publicis eximendum | curanto, u(ti) q(uod) r(ecte) f(actum) e(sse) v(olet), idq(ue) eos IIvir(os) s(ine) f(raude) s(ua) f(acere) l(iceto).

XCII. IIviri quicumque in ea colon(ia) mag(istratum) habebunt, ei de legatio|nibus publice mittendis ad decuriones referunto, cum | m(aior) p(ars) decurion(um) eius colon(iae) aderit, quotque de his rebus | maior pars eorum qui tum aderunt constituerit, it ius ratumque esto. Quamque legationem ex h(ac) l(ege) exve | d(ecurionum) d(ecreto), quot ex h(ac) l(ege) factum erit, obire oportuerit | neque obierit qui lectus erit, is pro se vicarium ex eo | ordine, uti hac lege de(curionum)ve *decreto* d(ari) o(portebit), dato. Ni ita dederit, in | res sing(ulas), quotiens ita non fecerit, HS ccIↄↄ colon(is) hu|ius*c*e coloniae d(are) d(amnas) e(sto), eiusque pecuniae *q*ui volet petitio | persecutioque esto. |

tab. III XCIII. Quicumque IIvir post colon(iam) deductam factus creatusve | erit quive praef(ectus) [qui] ab IIvir(o) e lege huius coloniae relic|tus erit, is de loco publico neve pro loco publico neve | ab redemptore mancipe praed(e)ve donum munus mercedem | aliutve quid kapito neve accipito neve facito, quo | quid ex ea re at se suorumve quem perveniat. Qui at|versus ea fecerit, is HS ccIↄↄ ccIↄↄ c(olonis) c(oloniae) G(enetivae) Iul(iae) d(are) d(amnas) e(sto), eius|que pecuniae *qui* vol*et* petitio persecutioque esto. |

XCIV. Ne quis in hac colon(ia) ius dicito neve cuius in ea colon(ia) iurisdictio esto nisi IIvir(i) aut quem IIvir[i] praef(ectum) | reliquerit aut aedil(is), uti h(ac) l(ege) o(portebit). Neve quis pro eo | imper(io) potestat(e)ve facito, quo quis in ea colonia | ius dicat, nisi quem ex h(ac) l(ege) dicere oport*ebit*. |

XCV. Qui reciperatores dati erunt, si eo die quo iussi erunt | non iudicabunt, IIvir prae*f*(ectus)ve ubi e(a) r(es) a(gitur) eos rec(iperatores) | eumque cuius res a(gitur) adesse iubeto diemque cer|tum dicito, col. 2 quo die atsint, usque ateo, dum e(a) r(es) | iudicata erit, facitoque uti e(a) r(es) in diebus XX | proxumis, quibus d(e) e(a) r(e) rec(iperatores) dati iussive e|runt iudicare, iudic(etur), u(ti) q(uod) r(ecte) f(actum) e(sse) v(olet). Testibusque | in eam rem publice dum taxat h(ominibus) XX, qui colon(i) | incolaeve erunt, quibus [h]is qui rem quaere|*t* volet, denuntietur facito. Quibusq(ue) ita tes|timonium *de*nuntiatum erit quique in tes|timonio dicendo nominati erunt, curato, | uti at it iudicium atsint. Testimoniumq(ue), | si quis quit earum rer(um), quae res tum age*n*|tur, sciet aut audierit, iuratus dicat faci|to, uti q(uod) r(ecte) f(actum) e(sse) v(olet), dum ne omnino amplius | h(omines) XX in iudicia singula testimonium dice|re cogantur. Neve quem invitum testimo|nium dicere cogito, *qui* ei, *cuia* r(es) tum age|tur, gener socer, vitricus privignus, patron(us) | lib(ertus) consobrinus *sit* propiusve eum ea cogna|tione atfinitate[m]ve contingat. Si IIvir | praef(ectus)ve, qui e*x* re colon(iae) petet, non ade|rit *cum de ea re iudicium fieri oportebit, eo absente de eo cui is negotium facesset reciperatores sortiuntor reiciuntor res iudicator: si non aderit* ob eam rem, quot ei morbus sonticus, | vadimonium, iudicium, sacrificium, funus | familiare feriaeve de*n*icales erunt, quo | minus adesse possit sive is propter magistra|tus potestatemve p(opuli) R(omani) minus atesse poterit: | quo magis eo absente de eo cui [i]is negotium | facesset recip(eratores) sortiantur reiciantur res iu|dicetur, ex h(ac) l(ege) n(ihil) r(ogatur). Si privatus petet et is, cum | de ea re iudicium fieri oportebit, non aderit | neque arbitratu IIvir(i) praef(ecti)ve ubi e(a) r(es) a(getur) excu|sabitur e*i* harum quam causam esse,

quo minus | atesse possit, morbum sonticum, vadimonium, | iudicium, sacrificium, funus familiare, ferias | de*n*icales eumve propter mag(istratus) potestatemve | p(opuli) R(omani) atesse non posse: post ei earum *rerum*, quarum | h(ac) l(ege) quaestio erit, actio ne esto. Deq(ue) e(a) r(e) sirempe | lex resque esto, col. 3 qu*asi* si neque iudices re*i*ecti neq(ue) recip(eratores) | in eam rem dati essent.

XCVI. Si quis decurio eius colon(iae) ab IIvir(o) praef(ecto)ve postulabit, | u*ti* ad decuriones referatur de pecunia publica de|que multis poenisque deque locis agris aedificiis | publicis quo facto qu*a*eri iudicarive oporteat: tum | IIvir[i] qui[q]ue iuri dicundo praerit d(e) e(a) r(e) primo | quoque die decuriones consulito decurionum|que consultum facito fiat, cum non minus m(aior) p(ars) | decurionum atsit, cum ea re*s* consuletur. Uti m(aior) p(ars) | decurionum, qui tum aderint, censuer(int), ita ius | ratumque esto. |

XCVII. Ne quis IIvir neve quis pro potestate in ea colon(ia) | facito neve ad decur(iones) referto neve d(ecurionum) d(ecretum) facito | fiat, quo quis colon(is) colon(iae) patron(us) sit atoptetur|ve praeter eum, c*ui* c(olonis) a(grorum) d(andorum) a(tsignandorum) i(us) ex lege Iulia est, eumque qui eam colon(iam) deduxerit, liberos posteros*que* | eorum, nisi de m(aioris) p(artis) decurion(um) *qui tum ad*erunt per tabellam | sententia[m], cum non minus L aderunt, cum e(a) r(es) | consuletur. Qui atversus ea *f*ecerit, HS Iↄↄ colon(is) | eius colon(iae) d(are) d(amnas) esto, eiusque pecuniae colon(orum) eius | colon(iae) *q*ui volet petitio esto. |

XCVIII. Quamcumque munitionem decuriones huius|ce coloniae decreverint, si m(aior) p(ars) decurionum | atfuerit, cum e(a) r(es) consuletur, eam munitionem | fieri liceto, dum ne amplius in annos sing(ulos) in|que homines singulos puberes operas quinas et | in iumenta plaustraria iuga sing(ula) operas ter|nas decernant. Eique munitioni aed(iles) qui tum | erunt ex d(ecurionum) d(ecreto) praesunto. Uti decurion(es) censu|erint, ita muniendum curanto, dum ne in|vito eius opera exigatur, qui minor annor(um) XIV | aut maior annor(um) LX natus erit. Qui in ea colon(ia) | intrave eius colon(iae) finis domicilium praedi|umve habebit neque eius colon(iae) colon(us) erit, is eidem munitioni uti colon(us) pare[n]to. |

XCIX. Quae aquae publicae in oppido colon(ia) Gen(etiva) | adducentur, IIvir, qui tum erunt, ad decuriones | cum col. 4 duae partes aderunt, referto, per quos agros | aquam ducere liceat. Qua pars maior decurion(um), qui tum aderunt, duci decreverint, dum ne | per it aedificium, quot non eius rei causa factum | sit, aqua ducatur, per eos agros aquam ducere | i(us) p(otestas)que esto, neve quis facito, quo minus ita | aqua ducatur. |

tab. III C. Si quis colon(us) aquam in privatum caducam du|cere volet isque at IIvir(um) adierit postulabit|*q*ue, uti ad decurion(es) referat, tum is IIvir, a quo | ita postulatum erit, ad decuriones, cum non mi|nus XXXX aderunt, referto. Si decuriones m(aior) p(ars), qui | tum atfuerint, aquam caducam in privatum duci | censuerint, ita ea aqua utatur, quot sine priva|ti[m] iniuria fiat, i(us) potest(as)que e(sto). |

CI. Quicumque comitia ma*g*istrat*ib*us creandis subrogan|dis habebit, is ne qu*em* eis comiti*i*s pro tribu acci|pito neve renuntiato neve renuntiari iubeto, | qui *in* *ea*rum qua[e] causa erit, *e* qua[e] *e*um h(ac) l(ege) in colon(ia) | decurionem nominari creari inve decurionibus | esse non oporteat non liceat. |

CII. IIvir qui h(ac) l(ege) quaeret iud(icium) exercebit, quod iudicium | uti uno die fiat h(ac) l(ege) praesti*tut*um non est, ne quis | eorum ante h(oram) *I* neve post horam XI diei quaerito | neve iudicium exerceto. Isque IIvir in singul(os) | accusatores, qui eorum delator erit, ei h(oras) IV, qui | subscriptor erit, h(oras) II accusandi potest(atem) facito. Si | quis accusator de suo tempore alteri concesserit, | quot eius cuique concessum erit, eo amplius cui | concessum erit dicendi potest(atem) facito. Qui de suo | tempore alteri concesserit, quot eius cuique conces|serit, eo minus ei dicendi potest(atem) facito. Quot horas | omnino omnib(us) accusatorib(us) in sing(ulas) actiones di|cendi potest(atem) fieri oporteb(it), totidem horas et alte|rum tantum reo quive pro eo dicet in sing(ulas)
col. 5 actiones | dicendi potest(atem) facito.

CIII. Quicumque in col(onia) Genet(iva) IIvir praef(ectus)ve i(uri) d(icundo) praerit, *eum* colon(os) | incolasque contributos*que* quocumque tempore colon(iae) fin(ium) | *tu*endorum causa armatos educere decurion(es) cen(suerint), | quot m(aior) p(ars) qui tum aderunt decreverint, id e(i) s(ine) f(raude) s(ua) f(acere) l(iceto). *Ei*|que IIvir(o) aut *q*uem IIvir armatis praefecerit idem ius eademque anim[a]adversio esto, uti tr(ibuno) mi*l*(itum) p(opuli) R(omani) in | exercitu p(opuli) R(omani) est, itque e(i) s(ine) f(raude) s(ua) f(acere) l(iceto) i(us) p(otestas)que e(sto), dum it, quot | m(aior) p(ars) decurionum decreverit, qui tum aderunt, fiat. |

CIV. Qui limites decumaniqu*e* intra fines c(oloniae) G(enetivae) deducti fac*ti*|que erunt, quaecumq(ue) fossae limitales in eo agro erunt, qui iussu C. Caesaris dict(atoris) imp(eratoris) et lege Antonia senat(us)que | c(onsultis) pl(ebi)que sc(itis) ager datus atsignatus erit, ne quis limites | decumanosque opsaeptos neve quit immolitum neve | quit ibi opsaeptum habeto, neve eos arato, neve eis fossas | opturato neve opsaepito, quo minus suo itinere aqua | ire fluere possit. Si quis atversus ea quit fecerit, is in | res sing(ulas), quotienscumq(ue) fecerit,

HS ∞ c(olonis) c(oloniae) G(enetivae) I(uliae) d(are) d(amnas) esto | eiusq(ue) pecun(iae) *q*ui volet petitio p(ersecutio)q(ue) esto | tab. III

CV. Si quis quem decurion(um) indignum loci aut ordinis de|curionatus esse dicet, praeterquam quot libertinus | erit, et ab IIvir(o) postulabitur, uti de ea re iudici|um reddatur, IIvir, quo de ea re in ius aditum erit, | ius dicito iudiciaque reddito. Isque decurio | qui iudicio condemnatus erit, postea decurio n*e* esto neve in decurionibus sententiam dici|to neve IIvir(atum) neve aedilitatem petito neve | quis IIvir comiti*i*s suffragio eius rationem | habeto neve IIvir(um) neve aedilem renunti|ato neve renuntiari sinito. |

CVI. Quicumque c(olonus) c(oloniae) G(enetivae) erit, quae iussu C. Caesaris dict(atoris) ded(ucta) est, ne que*m* in ea col(onia) coetum conventum coniu*rationem* . . . .

(Deest tabula continens c. CVI finis, CVII—CXXII tota, CXXIII princ.)

CXXIII. IIvir ad quem de ea re in ius aditum erit, ubi iudicibus, apud quos ea res agetur, maiori parti eorum planum factum non erit eum de quo iudicium datum est decurionis loco indignum esse, eum qui accusabitur ab his iudicibus eo iudicio tab. IV
absolvi | iubeto. Qui ita absolutus erit, quod iudicium *prae*- col. 1
vari|ca*tion*(is) causa *fac*tum non sit, is eo iudicio h(ac) l(ege) absolutus esto. |

CXXIV. Si quis decurio c(oloniae) G(enetivae) decurionem c(oloniae) G(enetivae) h(ac) l(ege) de indignitate ac|cusabit eum*que* quem accusabit eo iudicio h(ac) l(ege) condemna|rit, is qui quem eo iudicio ex h(ac) l(ege) condemnarit, si volet | in eius locum qui condemnatus erit sententiam dice|re, ex h(ac) l(ege) liceto itque eum s(ine) f(raude) s(ua) iure lege recteq(ue) fa|cere liceto, eiusque is locus in decurionibus sen|tentiae dicendae rogandae h(ac) l(ege) esto. |

CXXV. Quicumque locus ludis decurionibus datus *at*signatus | relictusve erit, ex quo loco decuriones ludos spectare | o(portebit), ne quis in *e*o loco, nisi qui tum decurio c(oloniae) G(enetivae) erit, qui|ve tum magistratus imperium potestatemve colonor(*um*) | suffragio geret iussuque C. Caesaris dict(atoris) co(n)s(ulis) prove | co(n)s(ule) habebit, quive pro quo imperio potestateve tum | in col(onia) Gen(etiva) erit, quibusque locos iu decurionum loco | ex d(ecreto) d(ecurionum) col(oniae) Gen(etivae) d(ari) o(portebit), quod decuriones dec*r*(everint), cum non minus | dimidia pars decurionum adfuerit cum e(a) r(es) consulta erit, | ne quis praeter eos, qui s(upra) s(cripti) s(unt), qui locus decurionibus da|tus atsignatus relictusve erit, in eo loco sedeto neve | quis alium in ea loca sessum ducito neve sessum *d*uci iubeto s(ciens) d(olo) m(alo). Si quis adversus[ve] ea sederit sc(iens) d(olo) m(alo) *sive* | quis atversus ea sessum

tab. IV duxerit ducive iusserit sc(iens) d(olo) m(alo), | is in res sing(ulas), quotienscumque quit d(e) e(a) r(e) atv*ers*us ea | fecerit, HS Iↄↄ c(olonis) c(oloniae) G(enetivae) I(uliae) d(are) d(amnas) esto | eiusque pecunia*e q*ui eorum | volet rec(iperatorio) iudicio aput IIvir(um) praef(ectum)ve actio petitio persecutio ex *hac lege* [i(us) potest(as)que] e(sto). |

CXXVI. IIvir, aed(ilis), praef(ectus) quicumque c(oloniae) G(enetivae) I(uliae) ludos scaenicos faciet, si|ve quis alius c(oloniae) G(enetivae) I(uliae) ludos scaenicos faciet, colonos Geneti|vos incolasque hospites*que* atventoresque ita sessum du|cito, ita locum dato distribuito atsignato, uti d(e) e(a) r(e) de | eo loco dando atsignando decuriones, cum non min(us) | L decuriones, cum e(a) r(es) c(onsuletur), in decurionibus adfuerint, | decreverint statuerint s(ine) d(olo) m(alo). Quod ita ab decurionib(us) | de loco dando atsignando statu*tum* decretum erit, | it h(ac) l(ege) i(us) *r(atum)*q(ue) esto. Neve is qui ludos faciet aliter aliove | modo sessum ducito neve duci iubeto neve locum dato | ne*ve* dari iubeto neve locum attribuito neve attribui | iubeto neve locum atsignato neve atsignari iubeto ne|ve quit facito, quo[d] aliter aliove modo, adque uti | locus datus atsignatus attributusve erit, sedeant, ne|ve facito, quo quis alieno loco sedeat, sc(iens) d(olo) m(alo). Qui atver|sus ea fecerit, is in res singulas | quotiens*cum*que quit | atversus ea fecerit, HS Iↄↄ c(olonis) c(oloniae) G(enetivae) I(uliae) d(are) d(amnas) e(sto), eiu*sque* pecuniae, *q*ui volet, rec(iperatorio) iudicio a*p*ut IIvir(um) praef(ectum)ve actio pe|titio persecutioque h(ac) l(ege) [ius potestasque] esto. |

CXXVII. Quicumque ludi scaenici c(oloniae) G(enetivae) col. 2 I(uliae) fient, ne quis in or|chestra[m] ludorum spectandor(um) causa praeter mag(istratum) | prove mag(istratu) p(opuli) R(omani), quive i(uri) d(icundo) p(raerit) *e*t si quis senator p(opuli) R(omani) est erit | fuerit, et si quis senatoris f(ilius) p(opuli) R(omani) est erit fuerit, et si | quis praef(ectus) fabrum eius mag(istratus) prove magistrat*u* | qui provinc(iarum) Hispaniar(um) ulteriorem [Baeticae pra|erit] optinebit, erit, et quos ex h(ac) l(ege) decurion(um) loco | [decurionem] sedere oportet, oportebit, praeter eos | qui s(upra) s(cripti) s(unt) ne quis in orchestra[m] ludorum spectan|dorum causasedeto, neve [quisque mag(istratus) prove mag(istratu) | p(opuli) R(omani) q(ui) i(uri) d(icundo) p(raerit)] ducito, neve quem quis sessum ducito, | neve in eo loco sedere sinito, uti q(uod) r(ecte) f(actum) e(sse) *volet* s(ine) d(olo) m(alo).

CXXVIII. II(vir) [aed(ilis)] pra*e*f(ectus) c(oloniae) G(enetivae) I(uliae) quicumque erit, is suo quoque anno mag(istratu) | imperioq(ue) facito curato, quod eius fieri poterit, | u(ti) *q(uod)* r(ecte) f(actum) e(sse) v(olet) s(ine) d(olo) m(alo), mag(istri) ad fana templa delubra, que*m* | ad modum decuriones cen-

suerin*t*, suo qu*o*que anno fiant, e*i*qu*e* d(ecurionum) d(ecreto) tab. IV suo quoque anno | ludos circenses, sacrificia pulvinariaque | facienda curent, que*m a*d modum quitquit de iis | rebus, mag(istris) creandis, *lu*dis circensibus facien|dis, sacrificiis procu*r*andis, pulvinaribus fa|ciendis decuriones statuerint decreverint | ea omnia ita fiant. Deque iis omnibus rebus | quae s(upra) s(criptae) s(unt) quotcumque decuriones statuerint | decreverint, it ius ratumque esto, eiq(ue omnes | at quos ea res pertinebit, quot quemque eorum | ex h(ac) l(ege) facere oportebit, faciunto s(ine) d(olo) m(alo). Si quis | atversus ea *f*ecerit quotiens*cum*que quit atversus ea fecerit, HS ccIↄↄ c(olonis) c(oloniae) G(enetivae) I(uliae) d(are) d(amnas) e(sto), eiusque pecun(iae) | *q*ui eorum volet rec(iperatorio) iudic(io) aput IIvir(um) | praef(ectum)*ve* actio petitio persecutioq(ue) e(x) h(ac) l(ege) | [ius pot(estas)] esto. |

CXXIX. IIvir(i) aediles praef(ectus) c(oloniae) G(enetivae) I(uliae) quicumqu*e* erunt decurionesq(ue) c(oloniae) G(enetivae) I(uliae) qui|cumq*ue* erunt, ei omnes d(ecurionum) d(ecretis) diligenter parento optemperanto s(ine) d(olo) m(alo) fa|ciuntoque uti quot *que*mq(ue) eor(um) decurionum d(ecreto) agere facere o(portebit) ea om|nia agant *f*aciant, u(ti) q(uot) r(ecte) f(actum) e(sse) v(olet) s(ine) d(olo) m(alo). Si quis ita non fecerit sive quit atver|sus ea fecerit sc(iens) d(olo) m(alo), is in res sing(ulas) HS ccIↄↄ *colonis* c(oloniae) G(enetivae) I(uliae) d(are) d(amnas) e(sto), eiusque pecuniae *q*ui | eor(um) volet rec(iperatorio) iudic(io) aput IIvir(um) praef(ectum)ve actio petitio persecutioque ex h(ac) l(ege) | [ius potestasque] e(sto). |

CXXX. Ne quis IIvir [aed(ilis)] praef(ectus) c(oloniae) G(enetivae) I(uliae) quicunque erit ad decurion(es) c(oloniae) G(enetivae) referto neve decurion(es) | consulito neve d(ecretum) d(ecurionum) facito neve d(e) e(a) r(e) in tabulas p(ublicas) referto neve referri iubeto | neve quis decur(io) d(e) e(a) r(e), q(ua) d(e) r(e) a(getur), in decurionib(us) sententiam dicito neve d(ecretum) d(ecurionum) scri|bito, neve in tabulas pu*b*licas referto, neve referundum curato, quo quis | senator senatorisve f(ilius) p(opuli) R(omani) c(oloniae) G(enetivae) patronus atoptetur sumatur fiat nisi de tri|um partium d(ecurionum) d(ecreto) senten*tia* per tabellam fac[i]to et nisi de eo homine, de quo | tum referetur consuletu*r*, *decretum* d(ecurionum) fiat, qui, cum e(a) r(es) a(getur), in Italia[m] sine imper*i*o privatus | erit. Si quis adversus ea ad *de*curion(es) rettulerit d(ecurionum)ve d(ecretum) fecerit faciendumv*e* curaverit inve tabulas p*ublicas* rettulerit referrive iusserit sive quis in decurionib(us) | sententiam di*x*erit decurionumve *decretum scrips*erit in*ve* tabulas publicas rettulerit referendumve | curaverit, in res singulas, quo*tienscu*mque quit atversus ea fecerit, *is* HS cccIↄↄↄ c(olonis) c(oloniae) G(enetivae) I(uliae) | d(are) d(amnas) e(sto), eius-

tab. IV que pecuniae *qui eorum volet* rec(iperatorio) iudic(io) aput IIvir(um) interregem praef(ectum) actio | petitio persecutioque *ex h(ac) l(ege) [i(us) pot*est(as)que] e(sto) | .

CXXXI. Neve quis IIvir [aed(ilis)] praef(ectus) *c(oloniae) G(enetivae) I(uliae) quicu*mque erit ad decuriones c(oloniae) col. 3 G(enetivae) referto neve d(ecuriones) con|sulito neve d(ecretum) d(ecurionum) facito neve d(e) e(a) r(e) in tabulas publicas referto neve referri iubeto | neve quis decurio d(e) e(a) r(e) in decurionib(us) sententiam dicito neve d(ecretum) d(ecurionum) scribito ne|ve in tabulas publicas referto neve referundum curato, quo quis senator | senatorisve f(ilius) p(opuli) R(omani) c(oloniae) G(enetivae) I(uliae) hospes atoptetur, hospitium tessera[s]ve hospitalis cum | quo *fiat, nisi* de maio*ris* p(artis) decurionum sententia *decreto* per tabellam *f*ac[i]to et nisi | de eo *h*omine, de quo tum referetur consuletur, d(ecretum) d(ecurionum) *fi*et, qui, cum e(a) r(es) a(getur), in Italia[m] | sine imperio privatus erit. Si quis adversus ea ad decuriones rettulerit d(ecretum)ve | d(ecurionum) fecerit faciendumve curaverit inve tabulas publicas rettulerit re'ferrive iusserit sive quis in decurionibus sententiam dixerit d(ecretum)ve d(ecurionum) | scripserit in*ve* tabul(as) public(as) rettulerit referendumve curaverit, | *is* in res sing(ulas), quotienscumque quit atversus ea fecerit, HS ccIↄↄ c(olonis) c(oloniae) | G(enetivae) Iuliae d(are) d(amnas) e(sto), eiusque pecuniae *q*ui eorum volet recu(peratorio) iudic(io) | aput IIvir(um) praef(ectum)ve actio petitio persecutioque h(ac) l(ege) [ius potest(as)que] esto. |

CXXXII. Ne quis in c(olonia) G(enetiva) post h(anc) l(egem) datam petitor kandidatus | quicumque in c(olonia) G(enetiva) I(ulia) mag(istratum) petet, *m*agistratus[ve] peten|di causa in eo anno, quo quisque anno petitor | kandidatus mag(istratum) petet petiturusve erit, mag(istratus) pe|tendi convivia facito neve at cenam quem[ve] | vocato neve convivium habeto neve facito sc(iens) d(olo) m(alo), | quo quis suae petitionis causa convi*v*ium habeat | ad cenamve quem[ve] vocet, praeter dum quod ip se kandidatus petitor in eo anno, *quo* mag(istratum) petat, vocar*it* dumtaxat *in* dies sing(ulos) h(ominum) VIIII convi*v*ium | habeto, si volet, s(ine) d(olo) m(alo). Neve quis petitor kandidatus | donum munus aliudve quit det largiatur peti|tionis causa sc(iens) d(olo) m(alo). Neve quis alterius petitionis | causa convivia facito neve quem ad cenam voca|to neve convivium habeto, neve quis alterius peti|tionis causa cui quit d*on*um munus aliutve qu*id* | dato donato largito sc(iens) d(olo) m(alo). Si quis atversus ea | fecerit, HS Iↄↄ c(olonis) c(oloniae) G(enetivae) I(uliae) d(are) d(amnas) e(sto), eiusque pecuniae *q*ui eor(um) | volet rec(uperatorio) iudic(io) aput IIvir(um) praef(ectum)*ve* actio petitio per|sec(utio)que ex h(ac) l(ege) [i(us) potest(as)que] esto. |

CXXXIII. Qui col(oni) Gen(etivi) Iul(ienses) h(ac) l(ege) tab. IV sunt erunt, eorum omnium uxo|res, quae in c(olonia) G(enetiva) I(ulia) h(ac) l(ege) sunt, eae mulieres legibus c(oloniae) G(enetivae) I(uliae) vi|rique parento iuraque ex h(ac) l(ege), quaecumque in | hac lege scripta sunt, omnium rerum ex h(ac) l(ege) habe*n*|to s(ine) d(olo) m(alo). |

CXXXIV. Ne quis IIvir [aedil(is)] praefectus c(oloniae) G(enetivae), quicumque erit, post | h(anc) l(egem) ad decuriones c(oloniae) G(enetivae) referto neve decuriones consu|lito neve d(ecretum) d(ecurionum) facito neve d(e) e(a) r(e) in tabulas publicas re|ferto neve referri iubeto neve quis decurio cum e(a) r(es) a(getur), in decurionibus sententiam dicito neve d(ecretum) d(ecurionum) | scribito neve in tabulas publicas referto neve *re*|ferendum curato, quo cui pecunia publica *aliudve* | quid honoris habendi causa munerisve d*andi pol*|licendi *prove* statua danda ponenda detur do|*netur* . . . .

LEX LOCATIONIS COTORIARUM CRETAE.

Alf. Var. Dig. 39, 4, 15. Caesar cum insulae Cretae cotorias locaret, legem ita dixerat: ne quis praeter redemptorem post idus Martias cotem ex insula Creta fodito neve eximito neve avellito.

Suet. Caes. 44. Ius civile ad certum modum redigere atque ex immensa diffusaque legum copia optima quaeque et necessaria in paucissimos conferre libros ⟨*destinavit*⟩.

Isid. Orig. V, 1, 5. Leges autem redigere in libris primus consul Pompeius instituere voluit, sed non perseveravit, obtrectatorum metu. Deinde coepit Caesar id facere, sed ante interfectus est.

DECRETA ET SENATUSCONSULTA DE IUDAEIS.

a. u. c. DCCVII (47).

Ioseph. Antiqu. Ind. XIV, 10, 1 (185 Niese). Καῖσαρ δ' ἐλθὼν εἰς Ῥώμην ἕτοιμος ἦν πλεῖν ἐπ' Ἀφρικῆς πολεμήσων Σκιπίωνι καὶ Κάτωνι, πέμψας δ' Ὑρκανὸς πρὸς αὐτὸν παρεκάλει βεβαιώσασθαι τὴν πρὸς αὐτὸν φιλίαν καὶ συμμαχίαν . . . . . παραθήσομαι δὲ τὰ γενόμενα ὑπό τε τῆς συγκλήτου δόγματα καὶ Ἰουλίου Καίσαρος πρός τε Ὑρκανὸν καὶ τὸ ἔθνος ἡμῶν. Cf. 8, 5 (143) infra *p. 216.*

Ioseph. Antiqu. Iudaic. XIV, 10, 2 (190—210 Niese).

Γάιος Ἰούλιος Καῖσαρ αὐτοκράτωρ καὶ ἀρχιερεὺς δικτάτωρ 190
τὸ δεύτερον Σιδωνίων ἄρχουσιν βουλῇ δήμῳ χαίρειν. εἰ ἔρρωσθε,
εὖ ἂν ἔχοι, κἀγὼ δὲ ἔρρωμαι σὺν τῷ στρατοπέδῳ. τῆς γενο- 191
μένης ἀναγραφῆς ἐν τῇ δέλτῳ πρὸς Ὑρκανὸν υἱὸν Ἀλεξάνδρου

ἀρχιερέα καὶ ἐθνάρχην Ἰουδαίων πέπομφα ὑμῖν τὸ ἀντίγραφον,
ἵν' ἐν τοῖς δημοσίοις ὑμῶν ἀνακέηται γράμμασιν. βούλομαι δὲ
καὶ ἑλληνιστὶ καὶ ῥωμαϊστὶ ἐν δέλτῳ χαλκῇ τοῦτο ἀνατεθῆναι.
192 ἔστιν δὴ τοῦτο· Ἰούλιος Καῖσαρ αὐτοκράτωρ καὶ ἀρχιερεὺς *δικτά-
τωρ* τὸ δεύτερον μετὰ συμβουλίου γνώμης ἐπέκρινα. ἐπεὶ Ὑρκα-
νὸς Ἀλεξάνδρου Ἰουδαῖος καὶ νῦν καὶ ἐν τοῖς ἔμπροσθεν χρόνοις
ἔν τε εἰρήνῃ καὶ πολέμῳ πίστιν τε καὶ σπουδὴν περὶ τὰ ἡμέτερα
πράγματα ἐπεδείξατο, ὡς αὐτῷ πολλοὶ μεμαρτυρήκασιν αὐτο-
193 κράτορες, καὶ ἐν τῷ ἔγγιστα ἐν Ἀλεξανδρείᾳ πολέμῳ μετὰ χιλίων
πεντακοσίων στρατιωτῶν ἧκεν σύμμαχος καὶ πρὸς Μιθριδάτην
ἀποσταλεὶς ὑπ' ἐμοῦ πάντας ἀνδρείᾳ τοὺς ἐν τάξει ὑπερέβαλεν,
194 διὰ ταύτας τὰς αἰτίας Ὑρκανὸν Ἀλεξάνδρου καὶ τὰ τέκνα αὐτοῦ
ἐθνάρχας Ἰουδαίων εἶναι ἀρχιερωσύνην τε Ἰουδαίων διὰ παντὸς
ἔχειν κατὰ τὰ πάτρια ἔθη, εἶναί τε αὐτὸν καὶ τοὺς παῖδας αὐτοῦ
συμμάχους ἡμῖν ἔτι τε καὶ ἐν τοῖς κατ' ἄνδρα φίλοις ἀριθμεῖσθαι,
ὅσα τε κατὰ τοὺς ἰδίους αὐτῶν νόμους ἐστὶν ἀρχιερατικὰ φιλάν-
θρωπα, ταῦτα κελεύω κατέχειν αὐτὸν καὶ τὰ τέκνα αὐτοῦ· ἄν τε
μεταξὺ γένηταί τις ζήτησις περὶ τῆς Ἰουδαίων ἀγωγῆς, ἀρέσκει
μοι κρίσιν γίνεσθαι [παρ' αὐτοῖς]. παραχειμασίαν δὲ ἢ χρήματα
πράσσεσθαι οὐ δοκιμάζω.
196 *3.* Γαΐου Καίσαρος αὐτοκράτορος ὑπάτου δεδομένα συγκεχω-
ρημένα προσκεκριμένα ἐστὶν οὕτως ἔχοντα. ὅπως τὰ τέκνα αὐτοῦ
τοῦ Ἰουδαίων ἔθνους ἄρχῃ, καὶ τοὺς δεδομένους τόπους καρπί-
ζωνται, καὶ ὁ ἀρχιερεὺς αὐτὸς καὶ ἐθνάρχης τῶν Ἰουδαίων προΐ-
197 στῆται τῶν ἀδικουμένων. πέμψαι δὲ πρὸς Ὑρκανὸν τὸν Ἀλεξάν-
δρου υἱὸν ἀρχιερέα τῶν Ἰουδαίων καὶ πρεσβευτὰς τοὺς περὶ
φιλίας καὶ συμμαχίας διαλεξομένους· ἀνατεθῆναι δὲ καὶ χαλκῆν
δέλτον ταῦτα περιέχουσαν ἔν τε τῷ Καπετωλίῳ καὶ Σιδῶνι καὶ
Τύρῳ καὶ ἐν Ἀσκάλωνι [καὶ] ἐν τοῖς ναοῖς ἐγκεχαραγμένην
198 γράμμασιν Ῥωμαικοῖς καὶ Ἑλληνικοῖς. ὅπως τε τὸ δόγμα τοῦτο
πᾶσι τοῖς κατὰ τὴν πόλιν ταμίαις καὶ τοῖς τούτων ἡγουμένοις †
εἴς τε τοὺς φίλους ἀνενέγκωσιν καὶ ξένια τοῖς πρεσβευταῖς παρα-
σχεῖν καὶ τὰ διατάγματα διαπέμψαι πανταχοῦ.
199 *4.* Γάιος Καῖσαρ αὐτοκράτωρ δικτάτωρ ὕπατος τιμῆς καὶ
ἀρετῆς καὶ φιλανθρωπίας ἕνεκεν συνεχώρησεν ἐπὶ συμφέροντι
καὶ τῇ συγκλήτῳ καὶ τῷ δήμῳ τῶν Ῥωμαίων Ὑρκανὸν Ἀλεξάν-
δρου υἱὸν καὶ τέκνα αὐτοῦ ἀρχιερεῖς τε καὶ ἱερεῖς Ἱεροσολύμων
καὶ τοῦ ἔθνους εἶναι ἐπὶ τοῖς δικαίοις, οἷς καὶ οἱ πρόγονοι αὐτῶν
τὴν ἀρχιερωσύνην διακατέσχον.

a. u. c. DCCX (44).

200 *5.* Γάιος Καῖσαρ ὕπατος τὸ πέμπτον ἔκρινεν τούτους ἔχειν
καὶ τειχίσαι τὴν Ἱεροσολυμιτῶν πόλιν, καὶ κατέχειν αὐτὴν Ὑρκα-
νὸν Ἀλεξάνδρου ἀρχιερέα Ἰουδαίων καὶ ἐθνάρχην ὡς ἂν αὐτὸς
201 προαιρῆται. ὅπως τε Ἰουδαίοις ἐν τῷ δευτέρῳ τῆς μισθώσεως
[ἔτει] τῆς προσόδου κόρον ὑπεξέλωνται καὶ μήτε ἐργολαβῶσί
τινες μήτε φόρους τοὺς αὐτοὺς τελῶσιν.

6. Γάιος Καῖσαρ αὐτοκράτωρ *δικτάτωρ* τὸ δεύτερον (*τέταρ-* 202
τον?) ἔστησεν κατ' ἐνιαυτὸν ὅπως τελῶσιν ὑπὲρ τῆς Ἱεροσολυμι-
τῶν πόλεως Ἰόππης ὑπεξαιρουμένης χωρὶς τοῦ ἑβδόμου ἔτους,
ὃν σαββατικὸν ἐνιαυτὸν προσαγορεύουσιν, ἐπεὶ ἐν αὐτῷ μήτε τὸν
ἀπὸ τῶν δένδρων καρπὸν λαμβάνουσιν μήτε σπείρουσιν. καὶ ἵνα 203
ἐν Σιδῶνι τῷ δευτέρῳ ἔτει τὸν φόρον ἀποδιδῶσιν τὸ τέταρτον
τῶν σπειρομένων, πρὸς τούτοις ἔτι καὶ Ὑρκανῷ καὶ τοῖς τέκνοις
αὐτοῦ τὰς δεκάτας τελῶσιν, ἃς ἐτέλουν καὶ τοῖς προγόνοις αὐτῶν.
καὶ ὅπως μηδεὶς μήτε ἄρχων μήτε ἀντάρχων μήτε στρατηγὸς 204
ἢ πρεσβευτὴς ἐν τοῖς ὅροις τῶν Ἰουδαίων ἀνιστὰς συμμαχίαν καὶ
στρατιώτας ἐξῇ τούτῳ χρήματα εἰσπράττεσθαι ἢ εἰς παραχειμα-
σίαν ἢ ἄλλῳ τινὶ ὀνόματι, ἀλλ' εἶναι πανταχόθεν ἀνεπηρεάστους.
ὅσα τε μετὰ ταῦτα ἔσχον ἢ ἐπρίαντο καὶ διακατέσχον καὶ ἐνεμή- 205
θησαν, ταῦτα πάντα αὐτοὺς ἔχειν. Ἰόππην τε πόλιν, ἣν ἀπ'
ἀρχῆς ἔσχον οἱ Ἰουδαῖοι ποιούμενοι τὴν πρὸς Ῥωμαίους φιλίαν
αὐτῶν εἶναι, καθὼς καὶ τὸ πρῶτον, ἡμῖν ἀρέσκει, φόρους τε 206
ὑπὲρ ταύτης τῆς πόλεως Ὑρκανὸν Ἀλεξάνδρου υἱὸν καὶ παῖδας
αὐτοῦ παρὰ τῶν τὴν γῆν νεμομένων χώρας λιμένος ἐξαγωγίου
κατ' ἐνιαυτὸν Σιδῶνι μοδίους δισμυρίους ἑξακοσίους ἑβδομήκοντα
πέντε ὑπεξαιρουμένου τοῦ ἑβδόμου ἔτους, ὃν σαββατικὸν *ἐνιαυ-
τὸν* καλοῦσιν, καθ' ὃν οὔτε ἀροῦσιν οὔτε τὸν ἀπὸ τῶν δένδρων
καρπὸν λαμβάνουσιν. τάς τε κώμας τὰς ἐν τῷ μεγάλῳ πεδίῳ, 207
ἃς Ὑρκανὸς καὶ οἱ πρόγονοι πρότερον αὐτοῦ διακατέσχον, ἀρέσκει
τῇ συγκλήτῳ ταῦτα Ὑρκανὸν καὶ Ἰουδαίους ἔχειν ἐπὶ τοῖς δι-
καίοις οἷς καὶ πρότερον εἶχον. μένειν δὲ καὶ τὰ ἀπ' ἀρχῆς 208
δίκαια, ὅσα πρὸς ἀλλήλους Ἰουδαίοις καὶ τοῖς ἀρχιερεῦσιν καὶ
ἱερεῦσιν ἦν τά τε φιλάνθρωπα, ὅσα τε τοῦ δήμου ψηφισαμένου
καὶ τῆς συγκλήτου ἔσχον. [ἐπὶ] τούτοις τε τοῖς δικαίοις χρῆσθαι
αὐτοῖς ἐξεῖναι ἐν †Λύδδοις. τούς τε τόπους καὶ χώραν καὶ 209
ἐποίκια, ὅσα βασιλεῦσι Συρίας καὶ Φοινίκης συμμάχοις οὖσι Ῥω-
μαίων κατὰ δωρεὰν ὑπῆρχε καρποῦσθαι, ταῦτα δοκιμάζει ἡ
σύγκλητος Ὑρκανὸν τὸν ἐθνάρχην καὶ Ἰουδαίους ἔχειν. δεδόσθαι 210
δὲ Ὑρκανῷ καὶ παισὶ τοῖς αὐτοῦ καὶ πρεσβευταῖς τοῖς ὑπ' αὐτοῦ
πεμφθεῖσιν ἔν τε πυγμῇ μονομάχων καὶ θηρίων καθεζομένοις
μετὰ τῶν συγκλητικῶν θεωρεῖν †αἰτησαμένους παρὰ δικτάτορος
ἢ παρὰ ἱππάρχου παρελθεῖν εἰς τὴν σύγκλητον εἰσάγωσιν καὶ τὰ
ἀποκρίματα αὐτοῖς ἀποδιδῶσιν ἐν ἡμέραις δέκα ταῖς ἁπάσαις, ἀφ'
ἧς ἂν τὸ δόγμα γένηται.

a. u. c. DCCX (44), 9 Febr.

7. Γάιος Καῖσαρ αὐτοκράτωρ δικτάτωρ τὸ τέταρτον ὕπατός 211
τε τὸ πέμπτον δικτάτωρ ἀποδεδειγμένος διὰ βίου λόγους ἐποιή-
σατο περὶ τῶν δικαίων τῶν Ὑρκανοῦ τοῦ Ἀλεξάνδρου ἀρχιερέως
Ἰουδαίων καὶ ἐθνάρχου τοιούτους· [τῶν] πρὸ ἐμοῦ αὐτοκρατό-
ρων ἐν ταῖς ἐπαρχίαις μαρτυρησάντων Ὑρκανῷ ἀρχιερεῖ Ἰου-
δαίων καὶ Ἰουδαίοις ἐπί τε συγκλήτου καὶ δήμου Ῥωμαίων,
εὐχαριστήσαντος δὲ καὶ τοῦ δήμου καὶ τῆς συγκλήτου αὐτοῖς,

καλῶϲ ἔχει καὶ ἡμᾶϲ ἀπομνημονεύειν καὶ προνοεῖν, ὡϲ Ὑρκανῷ καὶ τῷ ἔθνει τῶν Ἰουδαίων καὶ τοῖϲ Ὑρκανοῦ παιϲὶν ὑπὸ ϲυγκλήτου καὶ δήμου Ῥωμαίων ἀξία τῆϲ πρὸϲ ἡμᾶϲ εὐνοίαϲ αὐτῶν καὶ ὧν εὐεργέτηϲαν ἡμᾶϲ χάριϲ ἀνταποδοθῇ.

10 (221 Niese). Δόγμα συγκλήτου κτλ. Πόπλιος Δολοβέλλας Μᾶρκος Ἀντώνιος ὕπατοι λόγους ἐποιήσαντο περὶ ὧν δόγματι συγκλήτου Γάιος Καῖσαρ ὑπὲρ Ἰουδαίων ἔκρινεν καὶ εἰς τὸ ταμιεῖον οὐκ ἔφθασεν ἀνενεχθῆναι, περὶ τούτων ἀρέσκει ἡμῖν γενέσθαι, ὡς καὶ Ποπλίῳ Δολοβέλλᾳ καὶ Μάρκῳ Ἀντωνίῳ τοῖς ὑπάτοις ἔδοξεν, ἀνενεγκεῖν τε ταῦτα εἰς δέλτους καὶ πρὸς τοὺς κατὰ πόλιν ταμίας, ὅπως φροντίσωσιν καὶ αὐτοὶ εἰς δέλτους ἀναθεῖναι διπτύχους. ἐγένετο πρὸ πέντε εἰδῶν Φεβρουαρίων ἐν τῷ ναῷ τῆς Ὁμονοίας.

SENATUS CONSULTUM DE MYTILENAEIS
a. u. c. DCCIX (45).

Vid. infra p. 219.

VIII. EPISTULAE.

Suet. Caes. 56. Epistulae quoque eius ad senatum extant; quas primus videtur ad paginas et formam memorialis libri convertisse, cum antea consules et duces non nisi transversa charta scriptas mitterent. Extant et ad Ciceronem, item ad familiares domesticis de rebus; in quibus si qua occultius perferenda erant, per notas scripsit, id est sic structo litterarum ordine, ut nullum verbum effici posset; quae si quis investigare et persequi volet, quartam elementorum litteram, id est D, pro A et perinde reliquas commutet.

Gell. Noct. Att. XVII, 9, 1—5. Libri sunt epistularum C. Caesaris ad C. Oppium et Balbum Cornelium, qui rebus eius absentis curabant. In his epistulis quibusdam in locis inveniuntur litterae singulariae sine coagmentis syllabarum, quas tu putes positas incondite; nam verba ex his litteris confici nulla possunt. Erat autem conventum inter eos clandestinum de commutando situ litterarum, ut in scripto quidem alia aliae locum et nomen teneret; sed in legendo locus cuique suus et potestas restitueretur; quaenam vero littera pro qua scriberetur, ante is, sicuti dixi, conplacebat, qui hanc scribendi latebram parabant. Est adeo Probi grammatici commentarius satis curiose factus de occulta litterarum significatione in epistularum C. Caesaris scriptura.

C. Iul. Vict. Ars Rhet. de epistol. p. 266 Orell. (Rhet. Lat. Min. ed. Halm p. 448). Solent etiam notas inter se secretiores pacisci, quod et Caesar et Augustus et Cicero et alii plerique fecerunt.

Cf. Isid. Orig. I. 24.

a. u. c. DCLXXXXV (59). a. u. c. DCLXXXXV (59)
AD Q. TULLIUM CICERONEM.

Cic. ad Q. fr. I, 2, 11. Ut opinor, Flavi aliquando rem et Pompeius et Caesar tibi commendarunt.

a. u. c. DCLXXXXVI (58). a. u. c. DCLXXXXVI (58)
AD P. CLODIUM.

Cic. de dom. 22. Litteras in contione recitasti, quas tibi a C. Caesare missas diceres 'Caesar Pulchro', *cum etiam es argumentatus amoris esse hoc signum, quod cognominibus tantum uteretur neque adscriberet 'pro consule' aut 'tribuno plebi'; dein gratulari tibi, quod M. Catonem a tribunatu tuo removisses et quod ei dicendi in posterum de extraordinariis potestatibus libertatem ademisses. Quas aut numquam tibi ille litteras misit aut, si misit, in contione recitari noluit.*

AD LINGONAS.

Caes. B. G. I, 26, 6. Caesar ad Lingonas litteras nuntiosque misit, ne eos frumento neve alia re iuvarent: qui si iuvissent, se eodem loco, quo Helvetios, habiturum.

a. u. c. DCLXXXXVII (57). a. u. c. DCLXXXXVII (57)
AD SENATUM.

Caec. B. G. II, 35, 4. Ob easque res ex litteris Caesaris dierum XV supplicatio decreta est.

a. u. c. DCLXXXXVIII (56). a. u. c. DCLXXXXVIII (56)
INCERTUM AD QUEM.

Plut. Crass. 14. Ἐνταῦθα δ' ὁδὸς ἦν μία, δευτέρας ὑπατείας αἴτησις. ἣν μετιόντων ἐκείνων ἔδει συμπράττειν Καίσαρα τοῖς τε φίλοις γράφοντα καὶ τῶν στρατιωτῶν πέμποντα πολλοὺς ἀρχαιρεσιάσοντας.

a. u. c. DCLXXXXIX (55). a. u. c. DCLXXXXIX (55)
AD M. TULLIUM CICERONEM.

Cic. ad Fam. I, 9, 12 (Lentulo). In hac sententia complectendus erat mihi Caesar, ut vides, in coniuncta et causa et dignitate: hic multum valuit cum vetus amicitia, quam tu non ignoras mihi et Quinto fratri cum Caesare fuisse, tum humanitas eius ac liberalitas brevi tempore et litteris et officiis perspecta nobis et cognita.

a. u. c. DCLXXXXIX (55) Cic. ad Fam. I, 9, 20. Quorum iniqui sermones cum ad me per homines honestissimos perferrentur cumque Pompeius ita contendisset, ut nihil umquam magis, ut cum Crasso redirem in gratiam, Caesarque per litteras maxima se molestia ex illa contentione adfectum ostenderet, habui non temporum solum rationem meorum, sed etiam naturae.

AD M. CRASSUM.

Plut. Crass. 16. Καίτοι τῷ γραφέντι περὶ τούτων νόμῳ Παρθικὸς πόλεμος οὐ προσῆν. Ἤιδεσαν δὲ πάντες, ὅτι πρὸς τοῦτο Κράσσος ἐπτόηται· καὶ Καῖσαρ ἐκ Γαλατίας ἔγραψεν αὐτῷ τὴν ὁρμὴν ἐπαινῶν καὶ παροξύνων ἐπὶ τὸν πόλεμον.

AD SENATUM.

Caes. B. G. IV, 38, 5. His rebus gestis ex litteris Caesaris dierum XX supplicatio ab senatu decreta est.

Plut. Cat. Min. 51. Ἐκ τούτου Καῖσαρ ἐπιστολὴν γράψας ἀπέστειλεν εἰς τὴν σύγκλητον· ὡς δὲ ἀνεγνώσθη βλασφημίας πολλὰς ἔχουσα καὶ κατηγορίας τοῦ Κάτωνος κτλ.

INCERTUM AD QUEM.

Panegyr. Constantii V, 11, 2. Quam Caesar ille auctor vestri nominis cum Romanorum primus intrasset, alium se orbem terrarum scripsit repperisse, tantae magnitudinis arbitratus, ut non circumfusa oceano, sed complexa ipsum oceanum videretur.

a. u. c. DCC (54)

a. u. c. DCC (54).

AD BALBUM.

Cic. ad Q. fr. II, 10 (12), 4 (Id. Febr.). De Caesare fugerat me ad te scribere; video enim, quas tu litteras exspectaris. Sed ille scripsit ad Balbum fasciculum illum epistolarum, in quo fuerat mea et Balbi, totum sibi aqua madidum redditum esse, ut ne illud quidem sciat, meam fuisse aliquam epistolam. Sed ex Balbi epistola pauca verba intellexerat, ad quae rescripsit his verbis: „De Cicerone video te quiddam scripsisse, quod ego non intellexi; quantum autem coniectura consequebar, id erat eius modi, ut magis optandum quam sperandum putarem.“ Itaque postea misi ad Caesarem eodem illo exemplo litteras. Iocum autem illius de sua egestate ne sis aspernatus.

AD M. TULLIUM CICERONEM.

Cic. ad Fam. VII, 5, 2 (Caesari mens. Apr.). Cum de hoc ipso Trebatio cum Balbo nostro loquerer accuratius domi meae, litterae mihi dantur a te, quibus in extremis scriptum erat:

„M. Fufitium (?), quem mihi commendas, vel regem Galliae faciam, vel hunc Leptae delega, si vis. Tu ad me alium mitte, quem ornem.“ — Ibid. § 3. De quo tibi homine haec spondeo non illo vetere verbo meo, quod cum ad te de Milone scripsissem, iure lusisti. a. u. c. DCC (54)

Cic. ad Qu. fr. II, 13 (15a), 1. A. d. IV Non. Iun., quo die Romam veni, accepi tuas litteras datas Placentia, deinde alteras postridie datas † Blandenonne cum Caesaris litteris refertis omni officio, diligentia, suavitate. Sunt ista quidem magna vel potius maxima; habent enim vim magnam ad gloriam et ad summam dignitatem; sed mihi crede, quem nosti, quod in istis rebus ego plurimi aestimo, id iam habeo, te scilicet primum tam inservientem communi dignitati, deinde Caesaris tantum in me amorem, quem omnibus iis honoribus, quos me a se exspectare vult, antepono. Litterae vero eius una datae cum tuis, quarum initium est, quam suavis ei tuus adventus fuerit, et recordatio veteris amoris, deinde se effecturum, ut ego in medio dolore ac desiderio tui te, cum a me abesses, potissimum secum esse laetarer, incredibiliter delectarunt. 2 ..... Modo mihi date Britanniam, quam pingam coloribus tuis, penicillo meo. Sed quid ego? quod mihi tempus, Romae praesertim, ut iste me rogat, manenti, vacuum ostenditur? ... 3. Trebatium quod ad se miserim, persalse et humaniter etiam gratias mihi agit; negat enim in tanta multitudine eorum, qui una essent, quemquam fuisse, qui vadimonium concipere posset.

Cic. ad Fam. VII, 8, 1 (Trebatio mens. Iun.). Scripsit ad me Caesar perhumaniter nondum te sibi satis esse familiarem propter occupationes suas, sed certe fore.

Cic. ad Fam. VII, 17, 2 (Trebatio mens. Sext.). Cum viderem me a Caesare honorificentissime tractari et unice diligi hominisque liberalitatem incredibilem et singularem fidem nossem, sic ei te commendavi et tradidi, ut gravissime diligentissimeque potui; quod ille ita et accepit et mihi saepe litteris significavit et tibi et verbis et re ostendit mea commendatione sese valde esse commotum.

Cic. ad Qu. fr. II, 15 (16), 5 (mens. Sext.). Quomodonam, mi frater, de nostris versibus Caesar? Nam primum librum se legisse scripsit ad me ante et prima sic, ut neget se ne Graeca quidem meliora legisse; reliqua ad quendam locum ῥᾳθυμότερα; hoc enim utitur verbo.

Cic. ad Qu. fr. III, 1, 10 (mens. Sept.). De tribunatu quod scribis, ego vero nominatim petivi Curtio, et mihi ipse Caesar nominatim Curtio paratum esse rescripsit meamque in rogando verecundiam obiurgavit.

Cic. ad Fam. I, 9, 19 (Lentulo), De Vatinio primum reditus intercesserat in gratiam per Pompeium, statim ut ille praetor est factus, cum quidem ego eius petitionem gravissimis

a. u. c. DCC (54) *in senatu sententiis oppugnassem, neque tam illius laedendi causa quam defendendi atque ornandi Catonis; post autem Caesaris, ut illum defenderem, mira contentio est consecuta.*

Cic. ad Att. IV, 16, 7. Ex fratris litteris incredibilia quaedam de Caesaris in me amore cognovi, eaque sunt ipsius Caesaris uberrimis litteris confirmata. Britannici belli exitus exspectatur; constat enim aditus insulae esse munitos mirificis molibus; etiam illud iam cognitum est, neque argenti scripulum esse ullum in illa insula neque ullam spem praedae nisi ex mancipiis, ex quibus nullos puto te litteris aut musicis eruditos exspectare.

AD T. LABIENUM.

Caes. B. G. V, 11, 4. Labieno scribit, ut quam plurimas possit, iis legionibus, quae sint apud eum, naves instituat.

AD OPPIUM.

Cic. ad Q. fr. III, 1, 18 (mens. Sept.). Quod interiore epistola scribis, me Idibus Septembribus Pompeio legatum iri, id ego non audivi scripsique ad Caesarem ⟨neque⟩ Vibullium Caesaris mandata de mea mansione ad Pompeium pertulisse nec Oppium. Quo consilio? Quamquam Oppium ego tenui, quod priores partes Vibulli erant; cum eo enim coram Caesar egerat, ad Oppium scripserat.

AD P. SERVILIUM PATREM.

Cic. ad Qu. fr. III, 1, 20 (mens. Sept.). P. Servilius pater ex litteris, quas sibi a Caesare missas esse dicebat, significat valde te sibi gratum fecisse, quod de sua voluntate erga Caesarem humanissime diligentissimeque locutus esset.

AD M. TULLIUM CICERONEM.

Cic. ad Qu. fr. III, 1, 17. Cum hanc iam epistulam complicarem, tabellarii a vobis venerunt a. d. XI K. † septembr. vicesimo die. O me sollicitum! quantum ego dolui in Caesaris suavissimis litteris! Sed, quo erant suaviores, eo maiorem dolorem illius ille casus adferebat.

Cic. ad Qu. fr. III, 1, 25. Ex Britannia Caesar ad me K. Septembr. dedit litteras, quas ego accepi a. d. IV K. Octobr., satis commodas de Britannicis rebus, quibus, ne admirer, quod a te nullas acceperim, scribit se sine te fuisse, cum ad mare accesserit.

Philargyr. ad Verg. Georg. III, 204. Esseda vehiculi vel currus genus, quo soliti sunt pugnare Galli. Caesar testis est libro ad Ciceronem III: „Multa milia equitum atque essedariorum habet.“

Cic. ad Qu. fr. III, 5 et 6, 3 (mens. Oct. aut Nov.) Caesaris amore, quem ad me perscripsit, unice delector; promissis iis, quae ostendit, non valde pendeo. Nec sitio honores nec desidero gloriam magisque eius voluntatis perpetuitatem quam promissorum exitum exspecto. a. u. c. DCC (54)

Cic. ad Att. IV, 17, 3. A Quinto fratre et a Caesare accepi a. d. IX Kal. Nov. litteras datas a litoribus Britanniae proximis a. d. VI Kal. Octobr. Confecta Britannia, obsidibus acceptis, nulla praeda, imperata tamen pecunia exercitum e Britannia reportabant.

Cic. ad Att. IV, 18, 3 (mens. Nov.). Perspice ... cum Caesare suavissimam coniunctionem .. qui quidem Quintum meum tuumque, di boni! quemadmodum tractat honore, dignitate, gratia! non secus, ac si ego essem imperator. Hiberna legionis eligendi optio delata commodum, ut ad me scribit.

AD T. LABIENUM.

Caes. B. G. V, 46, 4. Scribit Labieno, si reipublicae commodo possit facere, cum legione ad fines Nerviorum veniat.

AD Q. TULLIUM CICERONEM.

Caes. B. G. V, 48, 3—6. Tum cuidam ex equitibus Gallis magnis praemiis persuadet, uti ad Ciceronem epistulam deferat. Hanc Graecis conscriptam litteris mittit, ne intercepta epistula nostra ab hostibus consilia cognoscantur. ... In litteris scribit se cum legionibus profectum celeriter adfore; hortatur, ut pristinam virtutem retineat.

a. u. c. DCCI (53). a. u. c. DCCI (53)

AD M. TULLIUM CICERONEM.

Cic. Phil. II, 49. Venisti e Gallia ad quaesturam petendam. Aude dicere te prius ad parentem tuam venisse quam ad me. Acceperam iam ante Caesaris litteras, ut mihi satis fieri paterer a te.

Charis. p. 126 K. Caesar epistolarum ad Ciceronem: Neque, *inquit,* pro cauto ac diligente se castris continuit.

a. u. c. DCCII (52). a. u. c. DCCII (52)

AD CN. POMPEIUM.

Plut. Pomp. 56. Ὁ Πομπήιος ἔφη γράμματα Καίσαρος ἔχειν βουλομένου λαβεῖν διάδοχον καὶ παύσασθαι τῆς στρατείας· ὑπατείας μέντοι καὶ μὴ παρόντι καλῶς ἔχειν αἴτησιν αὐτῷ δοθῆναι.

AD SENATUM (?).

Caes. B. G. VII, 90, 8. Huius anni rebus ⟨ex Caesaris⟩ litteris cognitis Romae dierum XX supplicatio redditur.

a. u. c. DCCIII (51) *a. u. c. DCCIII (51).*

AD C. FABIUM.

Hirt. b. G. VIII, 6, 3. Litteras ad C. Fabium mittit, ut in fines Suessionum legiones duas, quas habebat, adduceret.

AD C. TREBONIUM.

Hirt. b. G. VIII, 11, 1. Litteras ad Trebonium mittit, ut quam celerrime posset, legionem XIII, quae cum T. Sextio legato in Biturigibus hiemabat, arcesseret atque ita cum tribus legionibus magnis itineribus ad se veniret.

a. u. c. DCCIV (50) *a. u. c. DCCIV (50).*

AD M. TULLIUM CICERONEM.

Cic. ad Att. VII, 1, 3 (a. d. XVII Kal. Nov.). Me autem uterque numerat suum, nisi forte simulat alter — nam Pompeius non dubitat, vere enim iudicat ea, quae de re publica nunc sentiat, mihi valde probari —; utriusque autem accepi eiusmodi litteras eodem tempore, quo tuas (i. e. prid. Id. Oct.), ut neuter quemquam omnium pluris facere quam me videretur. — § 7. Cato et scribendo affuit et ad me de sententia sua iucundissimas litteras misit, sed tamen gratulans mihi Caesar de supplicatione triumphat de sententia Catonis nec scribit, quid ille sententiae dixerit, sed tantum, eum mihi supplicationem non decrevisse. — 2, 7. Itaque Caesar iis litteris, quibus mihi gratulatur et omnia pollicetur, quomodo exsultat Catonis in me ingratissimi iniuria!
Cic. ad Att. VII, 3, 11 (V Id. Dec.). Ille mihi litteras blandas mittit.

AD SENATUM.

Caes. B. C. 1, 1, 1. Litteris C. Caesaris consulibus redditis aegre ab his impetratum est summa tribunorum plebis contentione, ut in senatu recitarentur; ut vero ex litteris ad senatum referretur, impetrari non potuit. — 9, 3. Cum litteras ad senatum miserit, ut omnes ab exercitibus discederent, ne id quidem impetravisse. — Cic. ad Fam. XVI, 11, 2. Omnino et ipse Caesar, amicus noster, minacis ad senatum et acerbas litteras miserat. — Suet. Caes. 29. Senatum litteris deprecatus est, ne sibi beneficium populi adimeretur, aut ut ceteri quoque imperatores ab exercitibus discederent. — Plut. Pomp. 59. Ἀνέγνω τινὰ Καίσαρος ἐπιστολὴν Ἀντώνιος ἐν τῷ δήμῳ βιασάμενος τὴν βουλὴν ἔχουσαν ἐπαγωγοὺς ὄχλου προκλήσεις. Ἠξίου γὰρ ἀμφοτέρους ἐκβάντας τῶν ἐπαρχιῶν καὶ τὰς στρατιωτικὰς δυνάμεις ἀφέντας ἐπὶ τῷ δήμῳ γενέσθαι καὶ τῶν πεπραγμένων εὐθύνας ὑποσχεῖν. — Plut. Caes. 30. Οὐ μὴν ἀλλ' ἥ γε παρὰ Καίσαρος

ἀξίωσις τὸ πρόσχημα τῆς δικαιολογίας λαμπρὸν εἶχεν. Ἠξίου γὰρ αὐτός τε καταθέσθαι τὰ ὅπλα καὶ Πομπηίου ταὐτὰ πράξαντος ἀμφοτέρους ἰδιώτας γενομένους εὑρίσκεσθαί τι παρὰ τῶν πολιτῶν ἀγαθόν... Ἀντώνιος δὲ δημαρχῶν Καίσαρος ὑπὲρ τούτων ἐπιστολὴν κομισθεῖσαν εἰς τὸ πλῆθος ἐξήνεγκε καὶ ἀνέγνω βίᾳ τῶν ὑπάτων. — Plut. Anton. 5. Τὰς Καίσαρος ἐπιστολὰς οὐ προσιεμένων οὐδὲ ἐώντων ἀναγινώσκεσθαι τῶν συγκλητικῶν αὐτὸς ἰσχύων διὰ τὸ ἄρχειν ἀνέγνω καὶ πολλοὺς μετέστησε τῇ γνώμῃ, δίκαια καὶ μέτρια Καίσαρος ἀξιοῦν ἀφ' ὧν ἔγραφε δόξαντος. — App. Bell. Civ. II, 32. Περιεῖχε δὲ ἡ γραφὴ κατάλογόν τε σεμνὸν ὧν ἐξ ἀρχῆς ὁ Καῖσαρ ἐπεπράχει καὶ πρόκλησιν, ὅτι θέλοι Πομπηΐῳ συναποθέσθαι, ἄρχοντος δ' ἔτι ἐκείνου οὔτε ἀποθήσεσθαι καὶ τιμωρὸς αὐτίκα τῇ τε πατρίδι καὶ ἑαυτῷ κατὰ τάχος ἀφίξεσθαι. — Dio Cass. XLI, 1, 1—3. Μετὰ δὲ τοῦτο γράμματα παρὰ τοῦ Καίσαρος πρὸς τὴν βουλὴν λαβὼν ἦλθέ τε ἐς τὴν Ῥώμην ἐν αὐτῇ τῇ νουμηνίᾳ, ἐν ᾗ ὅ τε Λέντουλος ὁ Κορνήλιος καὶ ὁ Κλαύδιος ὁ Γάιος τὴν ἀρχὴν ἐνεστήσαντο, καὶ οὐ πρότερον τοῖς ὑπάτοις αὐτὰ ἀπέδωκε, πρὶν ἐς τὸ συνέδριον σφᾶς ἀφικέσθαι, μὴ καὶ ἔξω που λαβόντες αὐτὰ ἀποκρύψωνται. ἐπὶ πολὺ μὲν γὰρ καὶ ὣς ἀνέσχον οὐκ ἐθελήσαντες σφᾶς ἀναλέξασθαι· τέλος δὲ ὑπό τε Κυΐντου Κασσίου Λογγίνου καὶ ὑπὸ Μάρκου Ἀντωνίου δημαρχούντων ἠναγκάσθησαν αὐτὰ δημοσιεῦσαι... ἐν δὲ τῇ ἐπιστολῇ τά τε ἄλλα, ὅσα ποτὲ καλῶς τὸ κοινὸν ὁ Καῖσαρ ἐπεποιήκει, ἐνεγέγραπτο καὶ ἀπολογισμός, ὑπὲρ ὧν ᾐτιάζετο.

INCERTUM AD QUEM.

Plut. Caes. 31. Παρὰ Καίσαρος ἧκον ἐπιστολαὶ μετριάζειν δοκοῦντος· ἠξίου γὰρ ἀφεὶς τὰ ἄλλα πάντα τὴν ἐντὸς Ἄλπεων καὶ τὸ Ἰλλυρικὸν μετὰ δυεῖν ταγμάτων αὐτῷ δοθῆναι, μέχρι οὗ τὴν δευτέραν ὑπατείαν μέτεισι. — Plut. Pomp. 59. Ἄρτι δὲ ἐκ Κιλικίας ἀφιγμένος Κικέρων ἔπραττε διαλλαγάς, ὅπως Καῖσαρ ἐξελθὼν Γαλατίας καὶ τὴν ἄλλην στρατιὰν ἀφεὶς πᾶσαν ἐπὶ δυσὶ τάγμασι καὶ τῷ Ἰλλυρικῷ τὴν δευτέραν ὑπατείαν περιμένῃ. — Suet. Caes. 29. Cum adversariis pepigit, ut dimissis octo legionibus Transalpinaque Gallia duae sibi legiones et Cisalpina provincia vel etiam una legio cum Illyrico concederetur, quoad consul fieret. — Appian. Bell. Civ. II, 32. Τοὺς οὖν φίλους ἐκέλευεν ὑπὲρ αὐτοῦ συμβῆναι, τὰ μὲν ἄλλα αὐτὸν ἔθνη καὶ στρατόπεδα ἀποθήσεσθαι, μόνα δ' ἕξειν δύο τέλη καὶ τὴν Ἰλλυρίδα μετὰ τῆς ἐντὸς Ἄλπεων Γαλατίας, ἕως ὕπατος ἀποδειχθείη.

a. u. c. DCCV (49). a. u. c. DCCV (49)

AD M. TULLIUM CICERONEM.

Cic. ad Att. VII, 21, 3 (a. d. VI Id. Febr.). Ipse me Caesar ad pacem hortatur; sed antiquiores litterae, quam ruere coepit.

a. u. c. DCCV (49) — *23, 3 (a. d. IV Id. Febr.). Caesaris litterarum exemplum tibi misi.*

Cic. ad Att. VIII, 2, 1 (a. d. XIII Kal. Mart.). Ego ad Caesarem unas Capua litteras dedi, quibus ad ea rescripsi, quae mecum ille de gladiatoribus suis egerat... Alteras eodem die dedi, quo has ad te: non potui non dare, quum et ipse ad me scripsisset et Balbus.

Cic. ad Att. VIII, 11, 5 (a. d. III Kal. Mart.). Quod quaeris, quid Caesar ad me scripserit, quod saepe, gratissimum sibi esse, quod quierim, oratque, in eo ut perseverem. Balbus minor haec eadem mandata. — 15 A, 3 (Balbus ad Cicer.). Balbi mei tuique adventu delectatum te valde gaudeo: is quaecumque tibi de Caesare dixit quaeque Caesar scripsit, scio, re tibi probabit, quaecumque fortuna eius fuerit, verissime scripsisse.

AD L. LENTULUM CONSULEM.

Cic. ad Att. VIII, 9, 4. VI. Kal. (Mart.) vesperi Balbus minor ad me venit occulta via currens ad Lentulum consulem missu Caesaris cum litteris, cum mandatis, cum promissione provinciae, Romam ut redeat. — ad Att. VIII, 11, 5. Balbus minor haec eadem mandata; iter autem eius erat ad Lentulum consulem cum litteris Caesaris praemiorumque promissis.

AD M. TULLIUM CICERONEM.

Cic. ad Att. IX, 6, A. Caesar imp. S. D. Ciceroni imp. Quum Furnium nostrum tantum vidissem, neque loqui neque audire meo commodo potuissem, properarem atque essem in itinere praemissis iam legionibus, praeterire tamen non potui, quin et scriberem ad te et illum mitterem gratiasque agerem, etsi hoc et feci saepe et saepius mihi facturus videor: ita de me mereris. Imprimis a te peto, quoniam confido me celeriter ad urbem venturum, ut te ibi videam, ut tuo consilio, gratia, dignitate, ope omnium rerum uti possim. Ad propositum revertar: festinationi meae brevitatique litterarum ignosces; reliqua ex Furnio cognosces.

AD BALBUM.

Cic. ad Att. IX, 6, 1 (a. d. IV Id. Mart.). Roma scripsit Balbus putari iam Lentulum consulem tramisisse nec eum a minore Balbo conventum, quod is hoc iam Canusii audisset, inde ad se eum scripsisse, cohortesque sex, quae Albae fuissent, ad Curium via Minucia transisse, id Caesarem ad se scripsisse et brevi tempore eum ad urbem futurum.

AD OPPIUM ET BALBUM.

a. u. c. DCCV (49)

Cic. ad Att. IX, 7 C. Caesar Oppio Cornelio sal. Gaudeo mehercule vos significare litteris, quam valde probetis ea, quae apud Corfinium sunt gesta. Consilio vestro utar libenter, et hoc libentius, quod mea sponte facere constitueram, ut quam lenissimum me praeberem et Pompeium darem operam ut reconciliarem. Tentemus hoc modo, si possumus, omnium voluntates recuperare et diuturna victoria uti, quoniam reliqui crudelitate odium effugere non potuerunt neque victoriam diutius tenere praeter unum L. Sullam, quem imitaturus non sum. Haec nova sit ratio vincendi, ut misericordia et liberalitate nos muniamus: id quemadmodum fieri possit, nonnulla mihi in mentem veniunt et multa reperiri possunt. De his rebus rogo vos, ut cogitationem suscipiatis. N. Magium, Pompeii praefectum, deprehendi: scilicet meo instituto usus sum et eum statim missum feci. Iam duo praefecti fabrum Pompeii in meam potestatem venerunt et a me missi sunt: si volent grati esse, debebunt Pompeium hortari, ut malit mihi esse amicus quam iis, qui et illi et mihi semper fuerunt inimicissimi, quorum artificiis effectum est, ut res publica in hunc statum perveniret.

Cic. ad Att. IX, 13 A, 1. Caesar Oppio Cornelio sal. A. d. VII Idus Martias Brundisium veni, ad murum castra posui. Pompeius est Brundisii: misit ad me N. Magium de pace; quae visa sunt, respondi. Hoc vos statim scire volui: quum in spem venero de compositione aliquid me conficere, statim vos certiores faciam.

AD Q. PEDIUM.

Cic. ad Att. IX, 14, 1 (a. d. VIII Kal. Apr.). Miseram ad te IX K. exemplum epistolae Balbi ad me et Caesaris ad eum: ecce tibi eodem die Capua litteras accepi ab Q. Pedio Caesarem ad se pridie Idus Martias misisse hoc exemplo: „Pompeius se oppido tenet; nos ad portas castra habemus. Conamur opus magnum et multorum dierum propter altitudinem maris, sed tamen nihil est, quod potius faciamus: ab utroque portus cornu moles iacimus, ut aut illum quam primum traicere, quod habet Brundisii copiarum, cogamus aut exitu prohibeamus.“

AD M. TULLIUM CICERONEM.

Cic. ad Att. IX, 16, 2. 3. Ab eo (Caesare) mihi litterae redditae sunt a. d. VII K. (Apr.), quibus iam „opes“ meas, non, ut superioribus litteris „opem“ exspectat. Cum eius clementiam Corfiniensem illam per litteras collaudavissem, rescripsit hoc exemplo:

a. u. c. DCCV (49) Caesar imp. Ciceroni imp. sal. dic. Recte auguraris de me — bene enim tibi cognitus sum — nihil a me abesse longius crudelitate; atque ego quum ex ipsa re magnam capio voluptatem, tum meum factum probari abs te triumpho gaudio. Neque illud me movet, quod ii, qui a me dimissi sunt, discessisse dicuntur, ut mihi rursus bellum inferrent; nihil enim malo quam et me mei similem esse et illos sui. Tu velim mihi ad urbem praesto sis, ut tuis consiliis atque opibus, ut consuevi, in omnibus rebus utar. Dolabella tuo nihil scito mihi esse iucundius: hanc adeo habebo gratiam illi; neque enim aliter facere poterit: tanta eius humanitas, is sensus, ea in me est benevolentia.

Cic. ad Att. X, 8a, 2 (a. d. VII Id. Apr.). Caesar mihi ignoscit per litteras, quod non venerim, seseque in optimam partem id accipere dicit. Facile patior, quod scribit, secum Tullum et Servium questos esse, quia non idem sibi, quod mihi, remisisset: homines ridiculos! qui quum filios misissent ad Cn. Pompeium circumsedendum, ipsi in senatum venire dubitarint. Sed tamen exemplum misi ad te Caesaris litterarum.

Cic. ad Att. X, 8 B. Caesar imp. sal. d. Ciceroni imp. Etsi te nihil temere, nihil imprudenter facturum iudicaram, tamen permotus hominum fama scribendum ad te existimavi et pro nostra benevolentia petendum, ne quo progredereris proclinata iam re, quo integra etiam progrediendum tibi non existimasses: namque et amicitiae graviorem iniuriam feceris et tibi minus commode consulueris, si non fortunae obsecutus videberis — omnia enim secundissima nobis, adversissima illis accidisse videntur —, nec causam secutus — eadem enim tum fuit, cum ab eorum consiliis abesse iudicasti —, sed meum aliquod factum condemnavisse, quo mihi gravius abs te nihil accidere potest; quod ne facias, pro iure nostrae amicitiae a te peto. Postremo quid viro bono et quieto et bono civi magis convenit quam abesse a civilibus controversiis? quod nonnulli quum probarent, periculi causa sequi non potuerunt: tu explorato et vitae meae testimonio et amicitiae iudicio neque tutius neque honestius reperies quidquam quam ab omni contentione abesse. XV Kal. Maias ex itinere.

AD L. TREBONIUM.

Caes. B. C. 2, 13, 3. Caesar per litteras Trebonio magnopere mandaverat, ne per vim oppidum expugnari pateretur, ne gravius permoti milites et defectionis odio et contemptione sui et diutino labore omnes puberes interficerent.

a. u. DCCVI (48). a. u. c. DCCVI (48)

AD Q. FUFIUM CALENUM.

Caes. B. C. 3, 14, 1. Calenus legionibus equitibusque Brundisii in naves impositis, ut erat praeceptum a Caesare, quantam navium facultatem habebat, naves solvit, paulumque a portu progressus litteras a Caesare accepit, quibus est certior factus portus litoraque omnia classibus adversariorum teneri.

AD EXERCITUM.

Caes. B. C. 3, 25, 3. Quibus rebus permotus Caesar Brundisium ad suos severius scripsit, nacti idoneum ventum ne occasionem navigandi dimitterent, sive ad litora Apolloniatium ⟨sive ad Labeatium⟩ cursum derigere atque eo naves eicere possent.

App. B. C. II, 58. Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν στρατὸν αὐτὸν ἐγέγραπτο ἄλλη, τὸν βουλόμενον αὐτῶν ἐπὶ τὰς ναῦς ἕπεσθαι τῷ Ποστουμίῳ, καὶ καταίρειν ἀναχθέντας ἐς χωρίον ἐς ὅ τι ὁ ἄνεμος ἐκφέρῃ, μηδὲν τῶν νεῶν φειδομένους· οὐ γὰρ νεῶν Καίσαρα χρῄζειν, ἀλλ᾽ ἀνδρῶν.

AD M. METELLUM SCIPIONEM.

Caes. B. C. 3, 57, 1. Haec cum in Achaia atque apud Dyrrachium gererentur Scipionemque in Macedoniam venisse constaret, non oblitus pristini instituti Caesar mittit ad eum Clodium, suum atque illius familiarem, quem ab illo traditum initio et commendatum in suorum necessariorum numero habere instituerat. Huic dat litteras mandataque ad eum, quorum haec erat summa: sese omnia de pace expertum nihil ⟨effecisse⟩; at hoc arbitrari vitio factum eorum, quos esse auctores eius rei voluisset, quod sua mandata perferre non oportuno tempore ad Pompeium vererentur. Scipionem ea esse auctoritate, ut non solum libere, quae probasset, exponere, sed etiam ex magna parte compellare atque errantem regere posset; praeesse autem suo nomine exercitui, ut praeter auctoritatem vires quoque ad coercendum haberet. Quod si fecisset, quietem Italiae, pacem provinciarum, salutem imperii uni omnes acceptam relaturos.

AD CN. DOMITIUM CALVINUM.

Caes. B. C. 3, 78, 4. Itaque praemissis nuntiis ad Cn. Domitium Caesar scripsit et, quid fieri vellet, ostendit.

INCERTUM AD QUEM.

Plut. Pomp. 68. Ἑωθινῆς δὲ φυλακῆς ὑπὲρ τοῦ Καίσαρος στρατοπέδου πολλὴν ἡσυχίαν ἄγοντος ἐξέλαμψε μέγα φῶς, ἐκ δὲ

a. u. c. DCCVI (48) *τούτου λαμπὰς ἀρθεῖσα φλογοειδὴς ἐπὶ Πομπηΐου κατέσκηψε· καὶ τοῦτο ἰδεῖν φησι Καῖσαρ αὐτὸς ἐπιὼν τὰς φυλακάς.*

App. Bell. Civ. II, 79. *Πομπήιος δὲ πυθόμενος ἐκέλευε τοῖς πεζοῖς μήτ' ἐπεκθεῖν ἔτι μήτ' ἐκτρέχειν ἐκ τῆς φάλαγγος μήτ' ἀκοντίζειν, ἀλλ' ἐν προβολῇ διαστάντας ἀμύνεσθαι διὰ χειρὸς τοῖς δόρασι τοὺς ἐπιόντας. καὶ τόδε τινὲς αὐτοῦ τὸ στρατήγημα ἐπαινοῦσιν ὡς ἄριστον ἐν περικυκλώσει. ὁ δὲ Καῖσαρ ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς καταμέμφεται. τάς τε γὰρ πληγὰς ὑπὸ τῆς βολῆς εὐτονωτέρας γίγνεσθαι καὶ τοὺς ἄνδρας ὑπὸ τοῦ δρόμου προθυμοτέρους· ἑστῶτας δ' ἀποψύχεσθαί τε καὶ τοῖς ἐπιθέουσιν εὐβλήτους δι' ἀτρεμίαν οἷα σκοποὺς εἶναι. ὃ καὶ τότε γενέσθαι· τὸ γὰρ δέκατον τέλος σὺν αὐτῷ περιδραμεῖν τὰ λαιὰ τοῦ Πομπηίου ἔρημα ἱππέων γενόμενα, καὶ πανταχόθεν ἀτρεμοῦντας ἐς τὰ πλευρὰ ἐσακοντίζειν, μέχρι θορυβουμένοις ἐμπεσόντας βίᾳ τρέψασθαι καὶ τῆς νίκης κατάρξαι.* *Cf. Caes. B. C. 3, 92. Plut. Caes. 44. Pomp. 69.*

AD A. GABINIUM.

Bell. Alex. 42, 4. Cum diversissima parte orbis terrarum Cn. Pompeium Caesar victor sequeretur compluresque adversarios in Illyricum propter Macedoniae propinquitatem se reliquiis ex fuga collectis contulisse audiret, litteras ad Gabinium mittit, uti cum legionibus tironum, quae nuper erant conscriptae, proficisceretur in Illyricum coniunctisque copiis cum Q. Cornificio, si quod periculum provinciae inferretur, depelleret; sin ea non magnis copiis tuta esse posset, in Macedoniam legiones adduceret.

AD Q. CASSIUM LONGINUM.

Bell. Alex. 51, 1. Interim litteras accepit a Caesare, ut in Africam exercitum traiceret perque Mauretaniam ad fines Numidiae perveniret, quod magna Cn. Pompeio Iuba miserat auxilia maioraque missurus existimabatur.

Bell. Alex. 56, 1. Aliquot post diebus litteras a Caesare accipit, quibus cognoscit Pompeium in acie victum amissis copiis fugisse.

AD MYTILENAEOS.

In lapide Mytilenis reperto a Cichorio atque edito in Actis Minor. Acad. Berol. 1889 p. 960.

. . . . οὐδὲ . . . .
. . . . β]ουλόμενος [ὑ]μῶν κεκομίς[θαι
. . . . τὴ]ν τῆς φιλίας [ἀςφ]άλειαν ἔν τε [εἰρήνῃ καὶ πολέμῳ εὐεργετεῖν τὴν] πόλιν αἰεί τινος [ὑμ]ῖν αἴτιος ἀ[γαθοῦ γενήςομαι. Θαρροῦντες οὖν περὶ π]άντων ἐντυγχάνετε ἡμῖν.
[ἔρρωςθε.

INCERTUM AD QUEM.

a. u. c. DCCVI (48) *Cic. ad Att. XI, 6, 7 (a. d. IV Kal. Dec.). De filio nihil audivi, sed quaere ex Diochare, Caesaris liberto, quem ego non vidi, qui istas Alexandrea litteras attulit: is dicitur vidisse euntem an iam in Asia.*

AD AMICOS.

Plut. Caes. 48. *Τοῖς δὲ φίλοις εἰς Ῥώμην ἔγραφεν, ὅτι τῆς νίκης ἀπολαύοι τοῦτο μέγιστον καὶ ἥδιστον, τὸ σώζειν τινὰς ἀεὶ τῶν πεπολεμηκότων πολιτῶν αὐτῷ.*

AD M. ANTONIUM.

Cic. ad Att. XI, 7, 2 (a. d. XIV Kal. Ian.). Ad me misit Antonius exemplum Caesaris ad se litterarum, in quibus erat se audisse Catonem et L. Metellum in Italiam venisse, Romae ut essent palam; id sibi non placere, ne qui motus ex eo fierent, prohiberique omnes Italia, nisi quorum ipse causam cognovisset; deque eo vehementius erat scriptum.

AD CN. DOMITIUM CALVINUM.

Bell. Alex. 34, 3. Ad legiones profectus unam ex tribus, XXXVI, secum ducit, duas in Aegyptum ad Caesarem mittit litteris eius evocatas.

Bell. Alex. 38, 1. Proxima nocte Pharnaces interceptis tabellariis, qui de Alexandrinis rebus litteras ad Domitium ferebant, cognoscit Caesarem magno in periculo versari flagitarique ab Domitio, ut quam primum Caesari subsidia mitteret propiusque ipse Alexandriam per Syriam accederet.

a. u. c. DCCVII (47). a. u. c. DCCVII (47)

AD M. TULLIUM CICERONEM.

Cic. ad Att. XI, 16, 1 (a. d. III Non. Iun.). Non meo vitio fit, hoc quidem tempore — ante enim est peccatum —, ut me ista epistola nihil consoletur; nam et exigue scripta est et suspiciones magnas habet non esse ab illo, quas animadvertisse te existimo. — Ad Att. XI, 17, 3 (a. d. XVII Kal. Quinct.). Illum ab Alexandrea discessisse nemo nuntiat, constatque ne profectum quidem illim quemquam post Idus Martias nec post Idus Decembr. ab illo datas ullas litteras, ex quo intelligis illud de litteris a. d. V Id. Febr. datis — quod inane esset, etiamsi verum esset — non verum esse. — Ad Fam. XIV, 8 (Terentiae a. d. IV Non. Iun.). Quod celeriter me fecisti de Caesaris litteris certiorem, fecisti mihi gratum.

a. u. c. DCCVII (47) *Cic. ad Att. XI, 23, 2 (a. d. VII Id. Quinct.). Agusius quidam Rhodo venerat VIII Id. Quinct.: is nuntiabat Quintum filium ad Caesarem profectum IV Kal. Iun., Philotimum Rhodum pridie eum diem venisse, habere ad me litteras. Ipsum Agusium audies; sed tardius iter faciebat: eo feci, ut celeriter eunti darem. Quid sit in iis litteris, nescio, sed mihi valde Quintus frater gratulatur: equidem in meo tanto peccato nihil ne cogitatione quidem assequi possum, quod mihi tolerabile possit esse. — ad Att. XI, 24, 4 (a. d. VIII Id. Sext.). Philotimus non modo nullus venit, sed ne per litteras quidem aut per nuntium certiorem facit me, quid egerit. Epheso qui veniunt, ibi se eum de suis controversiis in ius adeuntem vidisse nuntiant, quae quidem — ita enim veri simile est — in adventum Caesaris fortasse reiciuntur; ita aut nihil puto eum habere, quod putet ad me celerius perferendum, et eo me magis esse despectum, aut etiam si quid habet, id nisi omnibus suis negotiis confectum ad me referre non curat. — ad Fam. XIV, 24 (Terentiae a. d. III Id. Sext.). Nos neque de Caesaris adventu neque de litteris, quas Philotimus habere dicitur, quicquam adhuc certi habemus. — ad Fam. XIV, 23 (Terentiae prid. Id. Sext.). Redditae mihi tandem sunt a Caesare litterae satis liberales. — Pro Ligar. 7. Apud quem igitur hoc dico? Nempe apud eum, qui cum hoc sciret, tamen me, antequam vidit, rei publicae reddidit, qui ad me ex Aegypto litteras misit, ut essem idem, qui fuissem. — Pro Deiot. 38. Iubes enim eum bene sperare et bono esse animo, quod scio te non frustra scribere solere. Memini enim isdem fere verbis ad me te scribere meque tuis litteris bene sperare non frustra esse iussum.*

AD M. ANTONIUM.

Cic. Phil. II, 103. Varronis quidem Casinatem fundum quis venisse dicit, quis hastam istius venditionis vidit, quis vocem praeconis audivit? Misisse te dicis Alexandriam, qui emeret a Caesare; ipsum enim exspectare magnum fuit. Quis vero audivit umquam — nullius autem salus curae pluribus fuit — de fortunis Varronis rem ullam esse detractam? Quid? si etiam scripsit ad te Caesar, ut redderes, quid satis potest dici de tanta impudentia.

AD SENATUM.

Cic. Phil. XIV, 23. Ad te ipsum, P. Servili, num misit ullas collega litteras de illa calamitosissima pugna Pharsalia, num te de supplicatione voluit referre? Profecto noluit. At misit postea de Alexandria, de Pharnace.

AD AMANTIUM.

Plut. Caes. 50. Τῆς μάχης ταύτης τὴν ὀξύτητα καὶ τὸ τάχος ἀναγγέλλων εἰς Ῥώμην πρός τινα τῶν φίλων Ἀμάντιον ἔγραψε τρεῖς λέξεις· Ἦλθον, εἶδον, ἐνίκησα. — *App. Bell. Civ. II, 91.* Ἐς δὲ Ῥώμην περὶ τῆσδε τῆς μάχης ἐπέστελλεν. Ἐγὼ δὲ ἦλθον, εἶδον, ἐνίκησα. — *Suet. Caes. 37. Pontico triumpho inter pompae fercula trium verborum praetulit titulum* veni vidi vici. a. u. c. DCCVII (47).

AD SENATUM.

Ioseph. Antiq. Iud. XIV, 8, 5 (143 Niese). Τούτους Ἀντιπάτρου ποιησαμένου τοὺς λόγους Καῖσαρ Ὑρκανὸν μὲν ἀποδείκνυσιν ἀρχιερέα, Ἀντιπάτρῳ δ᾽ ἐφίησιν δυναστείαν ἣν αὐτὸς προαιρεῖται. τούτου δὲ ἐπ᾽ αὐτῷ ποιησαμένου τὴν κρίσιν, ἐπίτροπον αὐτὸν ἀποδείκνυσιν τῆς Ἰουδείας. ἐπιτρέπει δὲ καὶ Ὑρκανῷ τὰ τῆς πατρίδος ἀναστῆσαι τείχη ταύτην αἰτησαμένῳ τὴν χάριν· ἔτι γὰρ ἐρήριπτο Πομπηίου καταβαλόντος· καὶ ταῦτα ἐπιστέλλει τοῖς ὑπάτοις εἰς Ῥώμην ἀναγράψαι ἐν τῷ Καπετωλίῳ. — *XVI, 2, 4 (53 Niese).* Καὶ τί δεῖ λέγειν, ὅσην ἐκεῖνοι παρέσχον ῥοπὴν τῷ τότε καιρῷ καὶ πόσων καὶ τίνων δωρεῶν ὑπὸ Καίσαρος ἠξιώθησαν καθ᾽ ἕνα, δέον ἀναμνῆσαι τῶν ἐπιστολῶν ἃς ἔγραψεν τότε Καῖσαρ τῇ συγκλήτῳ, καὶ ὡς δημοσίᾳ τιμὰς καὶ πολιτείαν ἔλαβεν Ἀντίπατρος; — *Bell. Iud. I, 10, 3 (199. 200 Niese).* Τούτων Καῖσαρ ἀκούσας Ὑρκανὸν μὲν ἀξιώτερον τῆς ἀρχιερωσύνης ἀπεφήνατο, Ἀντιπάτρῳ δὲ δυναστείας αἵρεσιν ἔδωκεν. ὁ δ᾽ ἐπὶ τῷ τιμήσαντι τὸ μέτρον τῆς τιμῆς θέμενος πάσης ἐπίτροπος Ἰουδαίας ἀποδείκνυται καὶ προσεπιτυγχάνει τὰ τείχη τῆς πατρίδος ἀνακτίσαι κατεστραμμένα. τὰς μὲν δὴ τιμὰς ταύτας Καῖσαρ ἐπέστελλεν ἐν τῷ Καπετωλίῳ χαραχθῆναι τῆς τε αὐτοῦ δικαιοσύνης σημεῖον καὶ τῆς τἀνδρὸς ἐσομένης ἀρετῆς. — *Contra Apionem II, 61 Niese. Nos maximo Caesare utimur teste solatii atque fidei, quam circa eum contra Aegyptios gessimus, necnon et senatu eiusque dogmatibus et epistulis Caesaris Augusti, quibus nostra merita comprobantur.*

AD MAGISTRATUS SENATUM POPULUM SIDONIORUM.

Ioseph. Antiq. Iud. XIV, 10, 2 vid. sup. p. 199.

a. u. c. DCCVIII (46).

IN SARDINIAM ET RELIQUAS PROVINCIAS AFRICAE FINITIMAS.

a. u. c. DCCVIII (46).

Bell. Afr. 8, 1. Caesar interim in Sardiniam nuntios cum litteris et in reliquas provincias finitimas dimisit, ut sibi auxilia, commeatus, frumentum, simulatque litteras legissent, mittenda curarent.

a. u. c. DCCVIII (46).

AD A. ALIENUM PROCONSULEM.

Bell. Afr. 20, 3. Litteras in Siciliam nuntiosque mittere, ut sibi crates materiemque congererent ad arietes, cuius inopia in Africa esset, praeterea ferrum, plumbum mitteretur.

CIRCUM PROVINCIAM AFRICAM.

Bell. Afr. 26, 1. Caesar interim, cum de suo adventu dubitatio in provincia esset neque quisquam crederet ipsum, sed aliquem legatum in Africam cum copiis venisse, conscriptis litteris circum provinciam omnes civitates facit de suo adventu certiores.

AD A. ALIENUM ET RABIRIUM POSTUMUM.

Bell. Afr. 26, 3. Litteris celeriter in Siciliam ad Alienum et Rabirium Postumum conscriptis et per catascopum missis ⟨imperavit⟩, ut sine mora ac nulla excusatione hiemis ventorumque quam celerrime exercitus sibi transportaretur: Africam provinciam perire funditusque everti ab suis inimicis; quod nisi celeriter sociis foret subventum, praeter ipsam Africam terram nihil, ne tectum quidem, quo se reciperent, ab illorum scelere insidiisque reliquum futurum.

AD GAETULOS.

Bell. Afr. 32, 4. Quorum ex numero electis hominibus inlustrioribus [Gaetulos] et litteris ad suos cives datis cohortatus, uti manu facta se suosque defenderent, ne suis inimicis adversariisque dicto audientes essent, mittit. cf. 55, 1.

INCERTUM AD QUEM.

Cic. ad Fam. IX, 6, 1 (M. Terentio Varroni, mens. Iun.). Cum ille scripsisset, ut opinor, se in Alsiense venturum, scripserunt ad eum sui, ne id faceret.

AD T. POMPONIUM ATTICUM.

Cic. ad Att. XII, 6, 4 (mense interc. post.). Caesar mihi irridere visus est „quaeso" illud tuum, quod erat εὐπινὲς et urbanum; ita porro te sine cura esse iussit, ut mihi quidem dubitationem omnem tolleret. Cf. Schmidt, der Briefwechsel d. M. Tull. Cic. p. 262.

AD SER. SULPICIUM RUFUM.

Cic. ad Fam. XIII, 19, 1 (Servio). Effectum est et ipsius (Lysonis) splendore et nostro reliquorumque hospitum studio, ut omnia, quae vellemus, a Caesare impetrarentur, quod intelleges ex iis litteris, quas Caesar ad te dedit.

a. u. c. DCCIX (45).

a. u. c. DCCIX (45).

INCERTUM AD QUEM.

Cic. ad Att. XIII, 7, 1 (mens. Iun.). Sestius apud me fuit et Theopompus pridie; venisse a Caesare narrabat litteras; hoc scribere, sibi certum esse Romae manere, causamque eam ascribere, quae erat in epistula nostra, ne se absente leges suae neglegerentur, sicut esset neglecta sumptuaria.

AD M. TULLIUM CICERONEM.

Cic. ad Att. XIII, 20, 1 (mens. Quinct.). A Caesare litteras accepi consolatorias datas pridie Kal. Maias Hispali. — ad Att. 22, 5 Epistulam Caesaris misi, si minus legisses.

AD REGEM DEIOTARUM.

Cic. pro Deiot. 38. Quo quidem animo cum antea fuit, tum non dubito, quin tuis litteris, quarum exemplum legi, quas ad eum Tarracone huic Blesamio dedisti, se magis etiam erexerit ab omnique sollicitudine abstraxerit. Iubes enim eum bene sperare et bono esse animo.

AD OPPIUM ET BALBUM.

Cic. ad Att. XIII, 31, 3 (V Kal. Iun.). De epistula ad Caesarem κέκρικα. Atque id ipsum, quod isti aiunt illum scribere, se nisi constitutis rebus non iturum in Parthos, idem ego suadebam in illa epistula, utrum liberet, faceret.

AD LAMIAM.

Cic. ad Att. XIII, 45, 1 (a. d. III Id. Sext.). Fuit apud me Lamia post discessum tuum epistulamque ad me attulit missam sibi a Caesare, quae quamquam ante data erat quam illae Diocharinae, tamen plane declarabat illum ante ludos Romanos esse venturum; in qua extrema scriptum erat, ut ad ludos omnia pararet neve committeret ut frustra ipse properasset. Prorsus ex his litteris non videbatur esse dubium, quin ante eam diem venturus esset, itemque Balbo, cum eam epistulam legisset, videri Lamia dicebat.

AD BALBUM.

Cic. ad Att. XIII, 46, 2 (prid. Id. Sext.). Balbum conveni . . . ex eo haec primum: „paulo ante acceperam eas litteras,

a. u. c. DCCIX (45). *in quibus magno opere confirmat, ante ludos Romanos." Legi epistulam: multa de meo Catone, quem saepissime legendo se dicit copiosiorem factum, Bruti Catone lecto se sibi visum disertum.*

AD MYTILENAEOS.

In lapidibus tribus repertis a Cichorio Mytilenis atque editis in Act. Minor. Acad. Berol. 1889 p. 953 sq.

[Γράμματα] Κα[ί]cαρος Θεοῦ

[Γάιος Ἰούλιος Γαίου υἱὸς Καῖcαρ αὐτοκρά]τωρ δικτάτωρ τ[ὸ ṭ]ρίτον καθε[cτα-
[μένος τὸ τέταρτον Μυτιληναίων ἄρχουcι βου]λῇ δήμῳ χαίρειν καὶ ἐρρῶcθαι καὶ
[ὑγιαίνειν.........Ἐπεὶ ἀεὶ βούλομαι] εὐεργετεῖν τὴν πόλιν καὶ οὐ μό[νον
[φυλάττειν τὰ φιλάνθρωπα ἃ διεπράξ]αcθε δι' ἡμῶν, ἀλλὰ καὶ cυναυ[ξά-
[νειν αὐτὰ..............ἡcύχ]ωc τὴν ἡγεμονίαν φιλίας δόγ[μα
[τόc τε ὑμῖν cυγκεχωρημένου δι]απέπομφα πρὸc ὑμᾶc τὸ ἀ[ντί-
[γραφον]...
Περὶ ὧν πρ]εcβευταὶ Μυτιληναίων Ποτάμων Λεcβώνακτος, Φαινίας Φαινίου τοῦ Καλλί[π]-
που, Cέρφηος Διοῦc, Ἡρώδηc Κλέωνος, Διῆc Ματροκλέους, Δημήτριος Κλεωνύμου,
Κριναγόρας Καλλίππου, Ζωίλος Ἐπιγένους λόγους ἐποιήcαντο, χάριτα φιλίαν cυμμα-
χίαν ἀνενεοῦντο, ἵνα τε ἐν Καπετωλίῳ θυc[ί]αν ποιῆcαι ἐξῇ, ἅ τε αὐτοῖc
πρότερον ὑπὸ τῆc cυγκλήτου cυγκεχωρημ[έ]να ἦν, ταῦτα ἐν δέλτῳ χαλκῇ
γεγραμμένα προcηλῶcαι ἵνα ἐξῇ, περὶ τούτου τοῦ πράγματος οὕτωc
ἔδοξεν· Χάριτα φιλίαν cυμμαχίαν ἀνανεώcαcθαι, ἄνδρας ἀγαθοὺc καὶ φί-
λουc προcαγορεῦcαι, ἐν Καπετωλίῳ θυcίαν ποιῆcαι ἐξεῖναι, ἅ τε αὐτοῖc πρό-
τερον ὑπὸ τῆc cυγκλήτου φιλάνθρωπα cυγκεχωρημένα ἦν, ταῦτα ἐν δέλ-
τῳ χαλκῇ γεγραμμένα προcηλῶcαι ἐξεῖναι, ὅταν θέλωcιν. Ἵνα τε Γάιος
Καῖcαρ αὐτοκράτωρ, ἐὰν αὐτῷ φαίνηται, τόπουc χορήγια αὐτοῖc κατὰ τὸ
τῶν προγόνων ἔθοc ταμίαν μιcθῶcαι κελεύcῃ, ὅπωc ὡc ἂν αὐτῷ ἐκ τῶν δη-
μοcίων πραγμάτων πίcτεώc τε τῆc ἰδίαc φαίνηται. Ἔδοξεν. [Ἐπ]εὶ δὲ καὶ
πρότερον ἐνετύχετέ μοι καὶ ἔγραψα πρὸc ὑμᾶc, πάλιν ὑπέμ[ειν]αν οἱ
[πρεcβευταὶ ὑμῶν ἐπανερχόμενον ἐμέ...]

INCERTUM QUO ANNO.

AD PISONEM.

Charis. I p. 79 ed. K. Caesar ad Pisonem: Locellum tibi signatum remisi.

AD C. CALVUM.

Suet. Caes. 73. C. Calvo post famosa epigrammata de reconciliatione per amicos agenti ultro ac prior scripsit.

INCERTUM AD QUEM.

Suet. Caes. 26. Gladiatores notos, sicubi infestis spectatoribus dimicarent, vi rapiendos reservandosque mandabat; tirones neque in ludo neque per lanistas, sed in domibus per equites Romanos atque etiam per senatores armorum peritos erudiebat precibus enitens, quod epistulis eius ostenditur, ut disciplinam singulorum susciperent ipsique dictata exercentibus darent.

IX. INCERTA.

Diomed. I p. 368 ed. Keil. Cicero causarum decimo tertio „re vendita iterum empta." Unde manifestum fit „venita" non dici, sed aut „venumdata" aut ut Cicero „vendita"; Gaius Caesar: Possessiones redemi easque postea pluris venditas. *Cf. supra p. 145.*

X. SPURIA ET SUSPECTA.

Serv. ad Verg. Aen. I, 267. Occiso Mezentio Ascanium sicut I. Caesar scribit Iulum coeptum vocari, vel quasi ἰοβόλον, id est sagittandi peritum, vel a prima barbae lanugine, quam ἴουλον Graeci dicunt, quae ei tempore victoriae nascebatur.

Orig. gent. Rom. 15, 5. Igitur Latini Ascanium ob insignem virtutem non solum Iove ortum crediderunt, sed etiam per diminutionem, declinato paululum nomine, primo Iobum (Iovulum?), dein postea Iulum appellant; a quo Iulia familia manavit, ut scribunt Caesar lib. II et Cato in Originibus.

Firmic. Mat. Mathes. Praef. lib. II. Sed nec aliquis paene Latinorum de hac arte institutionis libros scripsit nisi paucos versus Iulius Caesar et ipsos tamen de alieno opere mutuatos.

Firmic. Mat. Mathes. VIII, 5. Exsecutus est etiam horum siderum numerum Graece Aratus, poeta disertissimus, latine vero Caesar et decus eloquentiae Tullius.

Gromat. Latin. ed. Lachm. I, 245, 1. 246, 16; 18. 395, 15.

Orig. gent. Roman. 9, 6. 10, 4. 11, 3. 15, 4. 16, 4. 17, 3. 18, 5. 20, 3.

A. HIRTII
FRAGMENTA.

ANTICATO u. a. c. DCCIX (45).

Cic. ad Attic. XII, 40, 1. Qualis futura sit Caesaris vituperatio contra laudationem meam, perspexi ex eo libro, quem Hirtius ad me misit, in quo colligit vitia Catonis, sed cum maximis laudibus meis. Itaque misi librum ad Muscam, ut tuis librariis daret; volo enim eum divolgari, quod quo facilius fiat, imperabis tuis. — 44, 1. Illius librum, quem ad me misit de Catone, propterea volo divolgari a tuis, ut ex istorum vituperatione sit illius maior laudatio. — 45, 3. Tu vero pervolga Hirtium: id enim ipsum putaram, quod scribis, ut, cum ingenium amici nostri probaretur, ὑπόθεσις vituperandi Catonis irrideretur. — 47, 3. Hirtii librum, ut facis, divolga.

EPISTULAE.

a. u. c. DCCVII (47).

a. u. c. DCCVII (47).
AD M. TULLIUM CICERONEM.

Cic. ad Att. XI, 14, 3 (mens. April.). Quintus pergit, ut ad me et Pansa scripsit et Hirtius, isque item Africam petere cum ceteris dicitur.

a. u. c. DCCVIII (46).

a. u. c. DCCVIII (46).
AD C. IULIUM CAESAREM.

Cic. ad Fam. IX, 6, 1 (Varroni, mens. Iun.). Cum ille (Caesar) scripsisset, ut opinor, se in Alsiense venturum, scripserunt ad eum sui, ne id faceret; multos ei molestos ferre ipsumque multis; Ostiae videri commodius eum exire posse; id ego non intellegebam quid interesset: sed tamen Hirtius mihi dixit et se ad eum et Balbum et Oppium scripsisse, ut ita faceret.

a. u. c. DCCIX (45).

a. u. c. DCCIX (45).
AD M. TULLIUM CICERONEM.

Cic. ad Att. XII, 35, 1 (a. d. III Kal. Apr.). Hirtii epistulam tibi misi et recentem et benevole scriptam.

Cic. ad Att. XII, 37, 4 (a. d. III Non. Mai.). Hirtius ad me scripsit Sex. Pompeium Corduba exisse et fugisse in Hispaniam citeriorem, Cn. fugisse nescio quo; neque enim curo. Nihil praeterea novi. Litteras Narbone dedit XIV Kal. Maias.

Cic. ad Att. XII, 41, 4 (a. d. VI Id. Mai.). Hirtii epistulam si legeris, quae mihi quasi πρόπλασμα videtur eius vituperationis, quam Caesar scripsit de Catone, facies me, quid tibi visum sit, si tibi erit commodum, certiorem.

AD T. POMPONIUM ATTICUM.

Cic. ad Att. XII, 44, 1 (a. d. III Id. Mai.). Et Hirtium aliquid ad te συμπαθῶς de me scripsisse facile patior — fecit enim humane — et te eius epistulam ad me non misisse multo facilius; tu enim etiam humanius.

AD M. TULLIUM CICERONEM.

Cic. ad Att. XIII, 21, 1 (a. d. IV Kal. Sext.). Ad Hirtium dederam epistulam sane grandem, quam scripseram proxime in Tusculano. Huic, quam tu mihi misisti, rescribam alias.

a. u. c. DCCX (44).

a. u. c. DCCX (44).
AD M. TULLIUM CICERONEM.

Cic. ad Att. XV, 5, 2 (mens. Mai.). Ut tu de provincia Bruti et Cassii per senatusconsultum, ita scribit et Balbus et Hirtius † quidem se † acturum — etenim iam in Tusculano est — mihique, ut absim, vehementer auctor est, et ille quidem periculi causa, quod sibi etiam fuisse dicit.

Cic. ad Att. XV, 6, 2. 3 (Kal. Iun.). Hirtius Ciceroni suo sal. Rurene iam redierim, quaeris. An ego, quum omnes caleant, ignaviter aliquid faciam? etiam ex urbe sum profectus, utilius enim statui abesse: has tibi litteras exiens in Tusculanum scripsi; noli autem me tam strenuum putare, ut ad Nonas recurram; nihil enim iam video opus esse nostra cura, quoniam praesidia sunt in tot annos provisa. Brutus et Cassius utinam, quam facile a te de me impetrare possunt, ita per te exorentur, ne quod calidius ineant consilium! cedentes enim haec ais scripsisse — quo aut quare? retine, obsecro te, Cicero, illos et noli sinere haec omnia perire, quae funditus *medius* fidius

a. u. c. DCCXI (43). rapinis, incendiis, caedibus pervertuntur; tantum, si quid timent, caveant, nihil praeterea moliantur: non medius fidius acerrimis consiliis plus quam etiam inertissimis, dummodo diligentibus, consequentur; haec enim, quae fluunt, per se diuturna non sunt, in contentione praesentes ad nocendum habent vires. Quid speres de illis, in Tusculanum ad me scribe."

Cic. ad Att. XV, 8, 1 (exeunt. mens. Mai.). Post tuum discessum binas a Balbo — nihil novi — itemque ab Hirtio, qui se scribit vehementer offensum esse veteranis.

a. u. c. DCCXI (43).

a. u. c. DCCXI (43).

AD SENATUM.

Cic. Phil. VIII, 6. Nec illa hostilia verba nec bellica, quae paulo ante ex collegae litteris Pansa recitavit: Deieci praesidium, Claterna potitus sum; fugati equites, proelium commissum, occisi aliquot.

AD M. TULLIUM CICERONEM.

Cic. ad Fam. XII, 5, 2 (Cassio prid. Non. Febr.). Hirtius nihil nisi considerate, ut mihi crebris litteris significat, acturus videbatur.

Cic. Phil. XII, 9. An vos A. Hirtium, praeclarissimum consulem, C. Caesarem deorum beneficio natum ad haec tempora, quorum epistulas spem victoriae declarantis in manu teneo, pacem velle censetis? Vincere illi expetunt pacisque dulcissimum et pulcherrimum nomen non pactione, sed victoria concupiverunt.

AD M. ANTONIUM.

Cic. Phil. XIII, 34. „Postremo negatis pacem fieri posse, nisi aut emisero Brutum aut frumento iuvero." — 36. „Concordiae factam esse mentionem scribitis in senatu et legatos esse consularis quinque."

AD SENATUM.

Cic. Phil. XIV, 1. Ex litteris, quae recitatae sunt, p. c., sceleratissimorum hostium exercitum caesum fusumque cognovi. 6. Ad litteras veniam, quae sunt a consulibus et a propraetore missae, si pauca ante, quae ad ipsas litteras pertineant dixero. — 7. De improbis, *inquit*, et audacibus. *Nam sic eos appellat clarissimus vir. — 11. Cum supplicationes iustissimas ex iis litteris, quae recitatae sunt, decernere debeamus. — 16. Post hanc habitam contionem duabus tribusve horis optatissimi nuntii*

et litterae venerunt. — 22. Ex litteris C. Pansae A. Hirtii consulum C. Caesaris pro praetore de honore dis immortalibus habendo sententias dicimus. — 24. Quam ob rem aut supplicatio re publica pulcherrime gesta postulantibus nostris imperatoribus deneganda est, quod praeter A. Gabinium contigit nemini, aut supplicatione decernenda hostes eos, de quibus decernitis, iudicetis necesse est. — 28. Hic ergo adulescens maximi ingenii, ut verissime scribit Hirtius, castra multarum legionum paucis cohortibus tutatus est secundumque proelium fecit. a. u. c. DCCXI (43).

INDEX NOMINUM

a Guil. Nachstaedtio compositus.
